

CZĘŚĆ 5
HISTORIA KOŚCIOŁA
NA SPISZU
W LATACH 1526–1918

Dzieje prepozytury na Spiszu w latach 1526–1776

Okręś od 1526 do 1918 r. w historii Kościoła katolickiego na Spiszu można scharakteryzować jako fazę przekształcenia średniowiecznej prepozytury w nowożytne biskupstwo potrydenckie. W tym czasie pojawiło się wiele specyficznych problemów: od wyłącznie średniowiecznych kwestii przywilejów i prawa patronatu aż po ukształtowanie narodu słowackiego; od zagadnienia jurysdykcji po bazę materialną Kościoła; wreszcie od kwestii wyznania po relacje Kościoła z władzami świeckimi. W centrum życia kościelnego, tak jak do tej pory, znajdowała się Spiska Kapituła, będąca siedzibą najważniejszych instytucji kościelnych na Spiszu – prepozytury spiskiej, kapituły spiskiej i później biskupstwa spiskiego. Od tego ośrodka została utworzona struktura plebanii na Spiszu, a do pewnego stopnia też społeczności i konwentów zakonnych.

„Jesień średniowiecza”, XV wiek, kończy się także w Kapitulie Spiskiej wielką uroczystością: zakończono przebudowę i uroczyste wyświęcono kościół kolegiacki św. Marcina, nadając mu w zasadzie obecny kształt. Prawo patronatu świątyni przeszło z królów Węgier na rodzinę Zápolyów. Spiska Kapituła cieszyła się ich wyjątkową uwagą i szczodrością niemalże do wymarcia tego rodu po mieczu. Niestety, początek XVI w. przyniósł całkiem niespodziewane wydarzenia: pojawienie się protestantyzmu; bitwę pod Mohaczem i późniejsze walki o tron, które doprowadziły do chaosu w całym kraju; powstania antyhabsburskie; fatalne skutki definitywnego przejścia Zamku Spiskiego w ręce prywatne oraz kolejne późniejsze wydarzenia przysporzyły kapitule spiskiej i Kościołowi katolickiemu na Spiszu wiele, wręcz egzystencjalnych, problemów.

Częściowe odrodzenie katolicyzmu na Spiszu można zaobserwować dopiero pod koniec XVII i w XVIII w. Pośrednim skutkiem takiego rozwoju wydarzeń, z pewnością pozytywnego dla Kościoła katolickiego, było powstanie biskupstwa spiskiego w 1776 r. Na życie kościelne Spisza miały całkiem naturalnie wpływ – zwłaszcza w kwestiach

personalnych – także późniejsze, bardziej ogólne wydarzenia historyczne, jak np. dążenia narodowowyzwoleńcze w XIX w. Najważniejszym z nich było jednak powstanie pierwszej Republiki Czesosłowackiej w 1918 r.

Sytuacja prepozytury spiskiej na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych

Centralną instytucją kościelną na Spiszu pod koniec średniowiecza, podobnie jak od początku XIII w., była prepozytura spiska z siedzibą w Spiskiej Kapitulie na Górze Św. Marcina naprzeciw Zamku Spiskiego. Prepozytura wchodziła w skład archidiecezji ostrzyhomskiej, ale należała do węgierskich prepozytur królewskich, które już papież Innocenty III (1198–1216) podporządkował bezpośrednio Stolicy Apostolskiej. W wyniku tego powstał specyficzny stan prawny, który przez cały czas istnienia prepozytury spiskiej większość arcybiskupów ostrzyhomskich starała się ograniczyć, natomiast większość prepozytów spiskich starała się umocnić. Prepozyci byli bowiem wybierani przez kapitułę spiską, a Stolica Apostolska zatwierdzała ten wybór. Władca, jako właściciel prawa patronatu, w niektórych przypadkach wyrażał zgodę na nowego prepozyta, a arcybiskup ostrzyhomski udzielał mu inwestyturę¹. Taki sposób postępowania miał naturalnie miejsce tylko w idealnych warunkach. W średniowiecznej i nowożytnej historii prepozytury uzus ten został kilkukrotnie naruszony, czy to ze strony władców, czy też przez arcybiskupów Ostrzyhomia. Ogólnie można jednak stwierdzić, że prepozyci spiscy, którzy z punktu widzenia hierarchii kościelnej znajdowali się na niższym szczeblu niż biskupi, pod koniec średniowiecza posiadali wiele kompetencji zastrzeżonych tylko dla biskupów. Zawdzięczali taki stan rzeczy z jednej strony starszym przywilejom średniowiecznym, które otrzymali od papieży², a z drugiej strony nowszym bullom papieskim, które potwierdzały te przywileje, a nawet je

¹ J. Špirko, *Začiatky Spišského biskupstva: Snahy v minulosti o jeho utvorenie w: Mons sancti Martini. Vrch svätého Martina: Sborník z príležitosti sedemdesiatky J.E. Msgr. Jána Vojtašáka, biskupa spišského*, red. P. Galan, Ružomberok 1947, s. 44.

² M. Glejtek, *Príspevok k výskumu organizačnej štruktúry Spišskej kapituly do konca 18. storočia*, „Konštantínove listy”, 5, 2012, s. 40–41; V. Olejník, *Spišský hrad a Spišská Kapitula v archívnych prameňoch w: Terra Scepusiensis Terra Christiana 1209–2009: Spišský hrad, Spišská Kapitula dve centrá v dejinách Spiša*, red. M. Novotná, Levoča 2009, s. 50, 183–184.

Ryc. 1. Najstarsza wedyta Zamku Spiskiego z kapitułą znajdującą się na tawce u kamedułów w Czerwonym Klasztorze. U dołu detal z zabudowaniami kapitulnymi.

rozszerzały. Należały do nich bulla papieża Piusa II (1458–1464) z 1458 r., Sykstusa IV (1471–1484) z 1472 r. czy Leona X (1513–1521) z 1515 r. Dzięki nim prepozyci spiscy mogli wykonywać na swoim terenie większość czynności liturgicznych i jurysdykcyjnych zastrzeżonych tylko dla biskupów. Posiadali szerokie kompetencje: mogli zwoływać synody; nadawać beneficja, w tym też kanoniczne; zezwalać na budowę kościołów; sądzić; wizytować; mianować i instalować kanoników; ekskomunikować; rozgrzeszać tzw. *reservata*, czyli grzechy, których rozgrzeszenia mógł udzielać tylko biskup; sprawowali samodzielnie władzę duchową nad kapitułą, klerem i wszystkimi mieszkańcami swojego terytorium. Mieli także władzę świecką nad swoimi poddanymi, tzn. mogli sądzić, mianować na urzędy, potwierdzać nominacje i je odwoływać, upominać, organizować zbiórki pieniężne itd.³ Ze-stawienie wszystkich kompetencji byłoby dłuższe. W uproszczeniu można stwierdzić, że prawa prepozytów spiskich w porównaniu z kompetencjami biskupa były ograniczone o dwie podstawowe czynności z zakresu liturgii i prawa kościelnego. Nie mogli oni wyświęcać osób (święcenia niższe, diakonat), ani konsekrować kościołów i kaplic. Także ta „przeszkoda” była jednak łatwo pokonywana, ponieważ praktycznie przez całą epokę nowożytną prepozyci spiscy byli jednocześnie biskupami tytularnymi.

Można podzielić prepozytów, którzy od początku XVI w. stali na czele prepozytury spiskiej, na trzy grupy. Do pierwszej należeli ci, których dotyczył papieski przywilej noszenia podczas liturgii na swoim obszarze insygniów biskupich – pastorału i mitry – tzw. *praepositi infulati*⁴. Można do tej grupy zaliczyć tylko ostatniego prepozyta spiskiego z czasów średniowiecza – Jana Horvátha (Horváta). Drugą grupę tworzyli prepozyci, którzy oprócz tego tytułu posiadali też tytuł biskupi jednej z diecezji na południu Królestwa Węgierskiego zajętych w tym czasie przez Turków osmańskich, tzw. *episcopi titulares*. Do nich zaliczali się prepozyci od Stanisława Várallyiego (Váraji) aż po Mikołaja Balogha (Balog). Ostatnią grupę stanowili prepozyci, którym władca oprócz tytułu prepozyta udzielił dodatkowo honorowego tytułu biskupa, tzw. *episcopi electi*, który nie

³ *Sacra Concilia Ecclesiae Romano – catholice in Regno Hungariae celebrata*, cz. 1, red. C. Péterffy, Bratislava 1742, s. 196.

⁴ Papież Sykstus IV (1471–1484) przyznał 21 listopada 1472 prepozytom spiskim przywilej noszenia we wszystkich kościołach na Spiszu podczas liturgii insygniów godności biskupiej – mitry i pastorału, dlatego od tego czasu nazywa się ich prepozytami infułowanymi. Zob. Štátny archív v Levoči (dalej ŠA LE), fond Spišské prepošstvo (dalej SpP), I, Man. VI, nr. 173.

w każdym przypadku wiązał się ze święceniami biskupimi. Pierwszym w tej grupie był Władysław Matthiassovszky (Matiašovský), a ostatnim prepozyt spiski, przed powstaniem biskupstwa, Józef Karol Zbisko (Zbiško).

Jednocześnie prepozyt spiski oprócz prepozytury kierował, de facto z punktu widzenia jurysdykcji, spiską kapitułą kolegiacką składającą się z kanoników, których liczba w tym czasie jeszcze ciągle wahała się od 10 aż do 16. Trzej kanonicy, tzw. dygnitarze, stanowili rdzeń kolegium. Byli to kanonik kantor, kanonik lektor i kanonik kustosz. Sprawami ekonomicznymi kapituły zajmował się dziekan, którego kanonicy wybierali spośród siebie. Kolejnym duchownym, który pracował w Kapitułe Spiskiej, był pleban. Mieszkał on w starej średniowiecznej plebanii znajdującej się na wschód od kościoła św. Marcina⁵. Funkcja plebana kapitulnego przetrwała praktycznie aż do początku XVII w. Od tamtej pory zadania plebana przejmował ciągle jeden z kanoników.

Sieć parafialna prepozytury spiskiej była w tym okresie podzielona na jednostki, które nie nosiły nazwy dekanatów, ale bractw plebańskich. Pierwszym i najstarszym bractwem było bractwo plebanów 24 miast królewskich, które zrzeszało duchownych beneficjalnych stojących na czele plebanii spiskich wolnych miast królewskich. Pozostałe parafie zostały połączone na podstawie ich położenia geograficznego, głównie w odniesieniu do biegów rzek czy większych miast. W tym czasie zatem, oprócz bractwa miast królewskich, wyróżnić można: bractwo górnego Hornadu (Hornád), bractwo dolnego Hornadu, bractwo dystryktu Stara Lubowla (Stará Lubovňa), bractwo dystryktu Dunajca, bractwo górnego Popradu oraz bractwo dolnego Popradu. Łącznie w XVI w. istniało na Spiszu siedem bractw. Wszystkie parafie zrzeszone w tych bractwach podlegały władzy prepozyta spiskiego. Specjalny status prawny wobec prepozytury i arcybiskupstwa ostrzyhomskiego miało bractwo miast górniczych usytuowane wokół rzeki Gnilec (Hnilec).

Informacje o obsadzie oraz wykazie plebanii znajdujących się pod jurysdykcją prepozyta spiskiego z tego okresu pochodzą z rejestru dziesięcin

papieskich z 1519 r. Władca Ludwik II (1516–1526) poprosił o nie papieża Leona X (1513–1521) w celu wyremontowania zamków na granicy z Imperium Osmańskim. Rejestr uwzględniał plebanie, ich duchownych oraz zapłacone dziesięciny, na podstawie których można wywnioskować nie tylko liczbę i rozkład, ale też wielkość beneficjów poszczególnych parafii, a tym samym również ich zamożność czy też trudną sytuację ekonomiczną⁶.

Bractwo plebańskie 24 miast królewskich:

Spiskie Podgrodzie/Spišské Podhradie (*Varallja*) – pleban Walenty zapłacił 12 złotych, 25 denarów.

Spiskie Włochy/Spišské Vlachy (*Olaszi*) – pleban Jan zapłacił 8 złotych, 1 denar.

Spiska Nowa Wieś/Spišská Nová Ves (*Iglo* albo *Nova Villa*) – pleban Jan zapłacił 10 złotych, 32 denary; Mikołaj, rektor kaplicy słowackiej w Spiskiej Nowej Wsi, zapłacił 1 złoty, 25 denarów.

Lewocza/Levoča (*Leutschovia*) – pleban Jan Henckel zapłacił 16 złotych.

Harichowce/Harichovce (*Palmarum*) – pleban Stefan zapłacił 4 złote, 27 denarów.

Iliasowce/Iliašovce (*Sperarum*) – pleban Maciej zapłacił 3 złote, 15 denarów.

Spiski Czwartek/Spišský Štvrtok (*Quinto forum*) – pleban Błażej zapłacił 5 złotych, 8 denarów.

Hrabuszyce/Hrabušice (*Villa Compositi*) – pleban Hermolaus zapłacił 10 złotych, 14 denarów.

Szwabowce/Švábovce (*Suevi*) – pleban Marcin zapłacił 3 złote, 12 denarów.

Poprad (*Popradt*) – pleban Stanisław zapłacił 7 złotych, 40 denarów.

Wielka/Veľká (*Filka*) – pleban Mikołaj zapłacił 6 złotych, 2 denary.

Spiska Sobota/Spišská Sobota (*Mons Georgii*) – pleban Udalryk zapłacił 8 złotych, 3 denary.

Młynica/Mlynica (*Mollenbach*) – pleban Mateusz zapłacił 5 złotych, 32 denary.

Wielka Łomnica/Veľká Lomnica (*Lomnicz*) – pleban Jan zapłacił 4 złote, 16 denarów.

Huncowce/Huncovce (*Villa Canis* albo *Hunczdorf*) – pleban Jan zapłacił 4 złote, 8 denarów.

⁵ Starą średniowieczną plebanię otrzymali w 1647 r. jezuiti, którzy przebudowali ją na gimnazjum. Po kasacie zakonu w 1773 r. szkoła służyła przez pewien czas jako spichlerz, a w 1819 r. powstało tam studium nauczycielskie. Radykalna przebudowa w 1933 r. kompletnie zmieniła kształt budynku i niestety też całej Kapituły Spiskiej. Na tej podstawie wiemy, że średniowieczna plebania znajdowała się w miejscu dzisiaj funkcjonującego budynku bloku C Seminarium Duchownego im. biskupa Jána Vojtaššáka, nr domu 13.

⁶ W nawiasach podano nazwę historyczną danej miejscowości za publikacją Wagnera. Zob. *Analecta Scepusii sacri et profani*, red. C. Wagner, t. 1–4, Viennae, Possoniae–Cassoviae 1771–1778, tu t. 2, s. 193–197. Złe i niekompletne odczytania Wagnera uzupełniono z odpisu księgi *Matricula Molleriana*, przechowywanego w Báltthyaneum, National Library of Romania, Alba Iulia, pod tytułem *Synopsis Rerum Scepusiensium Saeculi XVI., Quas Seniores Fraternitatis XXIV Civitatum Regalium Parochorum Litteris Consignabant*, Ms I 14, s. 4–9.

Żakowce/Žakovce (*Isaac*) – pleban Walenty zapłacił 7 złotych, 14 denarów.

Wierzbów/Vrbov (*Menhardi*) – pleban Melchior zapłacił 8 złotych, 4 denary.

Twarożna/Tvarožná (*Durandi*) – pleban Marcin zapłacił 3 złote, 20 denarów.

Ruskinowce/Ruskinovce (*Rusquin*) – pleban Błażej zapłacił 2 złote, 25 denarów.

Lubica/Lubica (*Leibicz*) – pleban Mateusz zapłacił 13 złotych, 18 denarów.

Biała Spiska/Spišská Belá (*Bela*) – pleban Walenty Suttgart zapłacił 7 złotych, 4 denary.

Odorin/Odorín (*Odorinum*) – pleban Andrzej zapłacił 3 złote, 40 denarów.

Bystrany (*Eulenbach*) – pleban Marcin zapłacił 4 złote, 42 denary.

Kurimany (*Sanctus Quirinus*) – pleban Jan zapłacił 1 złoty.

Poza tym bractwem znajdował się Benedykt, pleban w Olcnawie/Olcnavá (*Alcnavaw*), który zapłacił 1 złoty, 25 denarów⁷.

Bractwo górnego Hornadu:

Markuszowce/Markušovce (*Villa Marci*) – pleban Jan zapłacił 5 złotych, 20 denarów, jego kapłan Jerzy 1 złoty, 20 denarów.

Nalepkowo/Nálepkovo (*Wogendrössel*) – pleban Franciszek zapłacił 2 złote.

Smizany/Smížany (*Schmögen*) – pleban Marcin zapłacił 1 złoty, 4 denary.

Letanowce/Letanovce (*Lethan*) – pleban Ambroży zapłacił 3 złote, 2 denary.

Święta Małgorzata/Svätá Margita (*Sancta Margaretha* ?) – pleban Ambroży zapłacił 2 złote, 4 denary.

Betlanowce/Betlanovce (*Villa Bethlen*) – pleban Jan zapłacił 3 złote, 16 denarów.

Hranownica/Hranovnica (*Greniczia*) – pleban Marcin zapłacił 2 złote, 12 denarów.

Szczawnik Spiski/Spišský Štiavnik (*Schebnik*) – pleban Marcin zapłacił 1 złoty, 12 denarów.

Wydrnik/Vydrník (*Widernik*) – pleban Jan był ranny, zapłacił 1 złoty, 41 denarów.

Święty Andrzej/Svätý Ondrej (*Sanctus Andreas*) – pleban Szymon zapłacił 1 złoty, 3 denary.

Wilkowa/Vlková (*Varkasy*) – pleban Jan zapłacił 1 złoty, 20 denarów.

Abrahamowce/Abrahámovce (*Villa Abrahae*) – pleban Jan zapłacił 1 złoty, 20 denarów.

Bractwo dolnego Hornadu:

Spiski Hrhów/Spišský Hrhov (*Garga*) – pleban Maciej zapłacił 13 złotych, 28 denarów.

Wyżne Repasze/Vyšné Repaše (*Repasch*) – pleban Briccius zapłacił 1 złoty, 25 denarów.

Brutowce/Brutovce (*Sanctus Laurentius*) – pleban Michał zapłacił 1 złoty, 10 denarów.

Ordzowiany/Ordzovany (*Ragyocz*) – pleban Jerzy zapłacił 1 złoty, 28 denarów.

Bijacowce/Bijacovce (*Bethania*) – pleban Benedykt zapłacił 4 złote, 8 denarów.

Żehra/Žehra (*Sigra*) – pleban Wawrzyniec zapłacił 3 złote, 35 denarów.

Wyżny Sławków/Vyšný Slavkov (*Zalog* albo *Zueck*) – pleban Jerzy zapłacił 3 złote, 40 denarów.

Richnawa/Richnava (*Rychno*) – pleban Benedykt zapłacił 3 złote, 25 denarów.

Kluknawa/Kluknava (*Klukno*) – pleban Andrzej zapłacił 3 złote, 17 denarów.

Grancz/Granč (*Grentsa*) – pleban Mikołaj zapłacił 2 złote, 26 denarów.

Jamnik/Jamník (*Jemnick*) – pleban Walenty zapłacił 2 złote, 12 denarów.

Domaniowce/Domaňovce (*Doman*) – pleban Piotr zapłacił 2 złote, 12 denarów.

Daniszowce/Danišovce (*Villa Dionysii*) – pleban Marcin zapłacił 1 złoty, 15 denarów.

Bractwo dystryktu Starej Lubowli:

Stara Lubowla (*Liblo*) – pleban Jan zapłacił 6 złotych, 10 denarów

Gniazda/Hniezdne (*Gnisen*) – pleban Wawrzyniec zapłacił 3 złote, 15 denarów.

Družbaki/Ružbachy (*Rauschenbach*) – pleban Kacper zapłacił 1 złoty, 11 denarów.

Nowa Lubowla/Nová Lubovňa (*Novo Liblo*) – pleban Piotr zapłacił 2 złote, 10 denarów.

Chmielnica/Chmeľnica (*Hopgarten*) – pleban Tomasz zapłacił 1 złoty, 11 denarów.

⁷ W księdze *Matricula Molleriana* po wykazie płatności całego bractwa zostaje wymieniona też Olcnawa. Tej miejscowości z pewnością nie można zaliczać do miast królewskich, a tym samym też do bractwa. W XV w. Olcnawa należała jako kościół filialny do Spiskich Włochów. W okresie burzliwych niepokojów religijnych w XVII w. w związku z dążeniami rekatolizacyjnymi Stefana Csákyego (Čáki) stała się ostatecznie kościołem filialnym Bystran. Ten stan trwa do dziś. Mimo to na podstawie rejestru trzeba uznać, że w tym okresie rzeczywiście istniała tam parafia. Por. M. Olejníková, V. Olejník, *Sakrálné pamiatky obce Olcnava*, Levoča 2012, s. 19.

Bractwo dorzecza Dunajca:

Spiskie Hanuszowce/Spišské Hanušovce (*Hanneschau*) – pleban Józef zapłacił 2 złote.

Spiska Stara Wieś/Spišská Stará Ves (*Antiqua Villa*) – pleban Walenty zapłacił 4 złote, 20 denarów.

Niedzica/Nedeca (*Nyczticz* albo *Neswitz*, dziś w Polsce) – pleban Jan zapłacił 2 złote, 14 denarów.

Kacwin/Kacvín (*Kaczwinkel*, dziś w Polsce) – pleban Mikołaj zapłacił 2 złote, 8 denarów.

Łapsze Niżne/Nižné Lapše (*Lapsch*, dziś w Polsce) – pleban Marcin zapłacił 2 złote, 25 denarów.

Krempachy (*Krempach*, dziś w Polsce) – pleban Kwiryn zapłacił 2 złote, 32 denary.

Nowa Biała/Nová Belá (*Nova Bela*, dziś w Polsce) – pleban Jan zapłacił 1 złoty, 40 denarów.

Frydman/Fridman (*Fridman*, dziś w Polsce) – pleban Piotr zapłacił 2 złote, 13 denarów.

Lechnica (*Lechnitz*) – pleban Albert zapłacił 2 złote, 12 denarów.

Poza tym bractwem znajdował się Jakub, pleban w Wielkiej Leśnej/Velká Lesná (*Reichwald*), który zapłacił 1 złoty.

Bractwo dolnego Popradu:

Kieżmark/Kežmarok (*Kesmark*) – pleban Emeryk zapłacił 3 złote.

Święty Michał/Svätý Michal (**Sanctus Michael*, nieistniejąca miejscowość) – pleban Benedykt zapłacił 2 złote, 6 denarów.

Stara Leśna/Stará Lesná (*Waldorff*) – pleban Emeryk zapłacił 1 złoty, 42 denary.

Strażki/Stražky (*Strasa*) – pleban Jerzy zapłacił 1 złoty, 25 denarów.

Rakusy/Rakúsy (*Rokasi* albo *Rokesz*) – pleban Jan zapłacił 3 złote, 10 denarów.

Wyborna/Výborná (*Byrbrun*) – pleban Maciej zapłacił 1 złoty, 40 denarów.

Słowacka Wieś/Slovenská Ves (*Winczendorff*) – pleban Walenty zapłacił 6 złotych, 14 denarów.

Toporec (*Toportz*) – pleban Jan zapłacił 4 złote, 25 denarów.

Podhorany (*Meltewr*) – pleban Jan zapłacił 3 złote, 40 denarów.

Buszowce/Bušovce (*Busow*) – pleban Kacper zapłacił 6 złotych, 35 denarów.

Podoliniec/Podolínec (*Buldin* albo *Podolin*) – pleban Józef zapłacił 5 złotych, 16 denarów.

Mała Łomnica/Malá Lomnica (*Parva Lumnitz*) – pleban Łukasz zapłacił 2 złote, 5 denarów.

Wielka Łomnica (*Major Lumnitz*) – pleban Henryk zapłacił 3 złote, 12 denarów.

Stotince (*Hundertmark*) – pleban Andrzej zapłacił 2 złote, 18 denarów.

Krzyżowa Wieś/Križová Ves (*Sancta Crux*) – pleban Ján zapłacił 2 złote, 12 denarów.

Wojniany/Vojňany (*Kreiga*) – tu nie było ustanowionego plebana, zastępca zapłacił 72 denary.

Bractwo górnego Popradu:

Maciejowce/Matejovce (*Villa Matthaei*) – pleban Piotr zapłacił 4 złote, 20 denarów.

Sławków Wielki/Velký Slavkov (*Major Zalok*) – pleban Benedykt zapłacił 5 złotych, 22 denary.

Gierlachów/Gerlachov (*Gerlitzdorff*) – pleban Baltazar zapłacił 2 złote, 8 denarów.

Batyzowce/Batizovce (*Villa Botyzi*) – pleban Tomasz zapłacił 4 złote, 31 denarów.

Łuczywna/Lučivná (*Lucziwna*) – pleban Maciej zapłacił 3 złote, 35 denarów.

Szczyrba/Štrba (*Cztyrba*) – pleban Jerzy zapłacił 4 złote, 20 denarów.

Ważec/Važec (*Vaycz*) – pleban Mikołaj zapłacił 2 złote, 15 denarów.

Sztola/Štôla (*Czovor* albo *Czeban* ?) – był wakat i nic nie zapłacono.

Spiskie Bystre/Spišské Bystré (*Kubach*) – pleban Maciej zapłacił 2 złote, 12 denarów.

Janowce/Jánovce (*Villa Johannis*) – pleban Błażej zapłacił 1 złoty i 1 denar.

Straże/Straže (*Villa Michaelis*) – pleban Kwiryn zapłacił 5 złotych, 32 denary.

Hozelec (*Hozulcz*) – pleban Jerzy zapłacił 2 złote, 12 denarów.

Spiska Teplica/Spišská Teplica (*Teplicza*) – pleban zmarł, jego zastępca zapłacił 1 złoty.

Do tego bractwa plebanów zaliczali się też dwaj inni księża, rektor ołtarza Błogosławionej NMP w Maciejowcach oraz rektor słowackiej kaplicy Trójcy Świętej w Kieżmarku.

Nie zostało też nic zapłacone za Mięguszowce (Mengusovce) i Krawany (Kravany)⁸.

Oprócz wymienionych plebanów, którzy należeli do poszczególnych bractw, dziesięcinę papieską zapłacili także ówcześni przełożeni istniejących domów czy konwentów zakonnych oraz posiadacze opactw i prepozytur tytularnych:

Mikołaj i Grzegorz, antonianie z Drawców (Dravce), zapłacili razem 10 złotych, 8 denarów.

⁸ *Analecta Scepusii* 2, s. 193–197; National Library of Romania, Alba Iulia, Ms I 14; *Synopsis Rerum Scepusiensium Saeculi XVI, Quas Seniores Fraternalitatis XXIV Civitatum Regalium Parochorum Litteris Consignabant*, s. 4–9.

Michał, opat konwentu cysterskiego Błogosławionej NMP w Szczawniku Spiskim, zapłacił 28 złotych.

Jan, prepozyt z Lendaku, zapłacił 4 złote, 26 denarów.

Jak już wspomniano, na Spiszu istniało jeszcze kilka innych parafii, które de facto pod względem jurysdykcji podlegały prepozytowi ostrzyhomskiemu *de Viridi Campo*. Były to tak zwane plebanie wybrane czy też inaczej egzempcyjne. Nie podlegały one prepozytowi spiskiemu, ale bezpośrednio arcybiskupowi ostrzyhomskiemu. Ich położenie prawne było w istocie pozostałością stanu średniowiecznego. Te plebanie stworzyły później bractwa miast górniczych (*Fraternitas oppidorum metallicorum/Fraternitas parochiarum montanarum*). Nie zostały one wymienione w rejestrze dziesięcin papieskich z 1519 r. Wiemy jednak, że w XVI w. należały do tego bractwa:

1. Gelnica (*Gölnicz*)
2. Jaklowce/Jaklovce (*Jekelfalva*)
3. Krompachy (*Krompach*)
4. Smolnik/Smolník (*Szomolnok*)
5. Mniszek nad Gnilem/Mníšek nad Hnilcom (*Villa Eremitae*)
6. Szwedlar/Švedlár (*Swedler*)
7. Sztós/Štós (*Stooz*)
8. Słowinki/Slovinky (*Habakukfalva*)
9. Wielki Folkmar/Veľký Folkmár (*Folkmar*).

Jeśli zatem zliczy się wszystkie parafie, które należały do bractw, parafie egzempcyjne, parafie zarządzane przez zakonników oraz parafię w Kapitułe Spiskiej, to można stwierdzić, że pod koniec średniowiecza, w 1519 r., na Spiszu istniało łącznie 109 parafii! Próżno szukać żupy o podobnej liczbie w ówczesnym Królestwie Węgierskim. Do struktury kościelnej Spisza należało również wiele miejscowości o długiej metryce ze średniowiecznymi kościołami, które nie figurowały w powyższych rejestrach papieskich: Ganowce (*Gánovce*), Chrast nad Hornadem (*Chrast nad Hornádom*), Lewkowce (*Levkovce*), Spiskie Tomaszowce (*Spišské Tomášovce*), Harakowce (*Harakovce*), Polanowce (*Poľanovce*), Pongracowce (*Pongrácovce*), Slatwina (*Slatvina*), Spiski Hruszów (*Spišský Hrušov*), Maciaszowce (*Matiašovce*), Trybsz (*Tribš*), Wyżna Szuniawa (*Vyšná Šuňava*) i inne.

Do całościowej charakterystyki struktury kościelnej na Spiszu na początku XVI w., to znaczy

wszystkich jej instytucji kościelnych, należy jeszcze doliczyć klasztor: kartuzów na Skale Schronienia (Skala útočišťa) i w Lechnicy, minorytów w Lewoczy oraz augustianów w Spiskim Podgrodziu. Ich kościoły nie znajdują się w rejestrze.

Na całokształt administracji parafialnej na Spiszu miało pewien wpływ oddanie w zastaw 13 miast spiskich Królestwu Polskiemu w 1412 r. De iure plebani tych miast należeli do jurysdykcji prepozytów spiskich. De facto podejmowali jednak oni wiele prób, by się od niej uwolnić. W naturalny sposób chęć separacji przejawiała się z przyczyn ekonomicznych – podczas pobierania specjalnych opłat oprócz zwyczajowego *cathedraticum*. Plebani 13 zastawionych miast występowali wtedy jakby stanowili odrębne bractwo i zwracali się z prośbami o ochronę do królów polskich czy też starostów zastawu polskiego, którzy mieli swoją siedzibę na zamku Stara Lubowla. W rzeczywistości jednak nie istniało żadne bractwo plebańskie 13 zastawionych miast, natomiast był to tylko partykularny sojusz duchownych w celu uzyskania w ramach swoich możliwości oraz istniejących zwyczajów prawnych, w formie konkretnych wniosków i listów, jak najwięcej korzyści ekonomicznych dla swoich parafian.

Najbardziej aktywnymi spośród duchownych beneficjalnych na Spiszu byli plebani zrzeszeni w bractwie 24 plebanów miast królewskich, którzy w swoich dokumentach określali się też jako bractwo 24 plebanów królewskich. Organizowali regularne kongregacje bractwa, próbowali wspólnie bronić swoich interesów wobec żądań zewnętrznych – głównie wobec prepozytów spiskich, którzy sprawowali nad wszystkimi bractwami co najmniej jurysdykcję duchową.

Jak wyglądała struktura poszczególnych bractw? Na czele każdego z nich stał senior. Bractwo 24 plebanów miast królewskich wybierało ponadto dwóch członków, zawsze na dwa lata na tzw. *defensores fraternitatis* – czyli obrońców interesów bractwa. Brali oni też udział w synodzie ostrzyhomskim i referowali arcybiskupowi Ostrzyhomia sprawy, jakie bractwo prowadziło, czy to z prepozytami, czy z innymi stronami. Kolejną cechą charakterystyczną dla bractwa 24 plebanów królewskich było to, że prepozyci spiscy wybierali spośród jego członków wikariusza, który zwykł też nazywać się *vicarius scepusiensis*. Przykładowo w 1526 r. był nim pleban z Lewoczy Sebastian Henckel⁹. Bractwo 24 plebanów królewskich prowadziło nawet swoje protokoły ze wszystkich posiedzeń – kroniki.

⁹ *Analecta Scepusii* 2, s. 200.;

Na początku była to tylko prosta ewidencja członków bractwa, ich wkładów finansowych do wspólnej kasy oraz nekrologi zmarłych braci. Poszczególne autorzy stopniowo jednak rozszerzali treść protokołów wręcz do formy literatury pamiątkarskiej. Dzięki temu zachowało się kilka tomów tzw. *Rejestrów bractwa 24 plebanów królewskich* (*Matriky Bratstva 24 kráľovských farárov*). Zostały one nazwane od nazwisk protokolantów, którzy rozpoczęli poszczególne tomy: *Matricula Jantschiana*, *Matricula Molleriana*, *Matricula Goltziana*¹⁰. Kroniki oraz inne zapisy źródłowe z epoki dają dość jasne wyobrażenie na temat przebiegu wydarzeń związanych z życiem kościelnym na Spiszu w XVI–XVII w.

Dziesięcinę papieską w 1519 r. zapłaciła oczywiście również Kapituła Spiska – prepozyt oraz wszyscy kanonicy. Z rejestru wynika, że w tym okresie w kościele kolegiackim św. Marcina rezydowało 14 kanoników, na czele z prepozytem:

Jan Horváth, prepozyt spiski, zapłacił 80 złotych.

Mikołaj Bařani (*de Battyan*), kanonik lektor, zapłacił 36 złotych.

Jan Henkel z Lewoczy, kanonik kantor, zapłacił 8 złotych.

Stanisław ze Lwowa (*de Leopoli*), kanonik kustosz, zapłacił 5 złotych, 20 denarów.

Maciej Šoós z Solivaru (*Soós de Sívár*), kanonik, zapłacił 5 złotych.

Wawrzyniec Wasserbauch z Lewoczy, wikariusz, zapłacił 5 złotych.

Mapa 1. Mapa bractw religijnych.

Klemens ze Spiskich Włochów (*de Olaszi*), kanonik, zapłacił 6 złotych.

Michał Homona z Humennego (*Homona*), kanonik, zapłacił 5 złotych, 23 denary.

Bernard z Liptowskiego Jana (*de Szent-Ivány*), kanonik, zapłacił 5 złotych.

Mikołaj Rikalff z Kamenicy (*de Tarczafeu, Tarkew*), kanonik, zapłacił 5 złotych, 46 denarów.

Jan de Keöhalom (dziś Rupea, Rumunia), kanonik, zapłacił 3 złote, 20 denarów.

Władysław z Budy, kanonik, zapłacił 3 złote.

Aleksander Kirschner, magister z Lewoczy, kanonik, zapłacił 5 złotych.

¹⁰ Kroniki znajdują się dziś w różnych archiwach i bibliotekach: *Matricula Molleriana* (*Liber seu registrum Fraternalitatis venerabilium Dominorum XXIV plebanorum regalium in Scepusio* opisuje okres od 1520 do 1606 r.) jest przechowywana w Bibliotece Liceum (Lycealna knižnica) w Kieżmarku. *Matricula Goltziana* (*Codex novus accepti et expensi factorum et consiliorum praecipuorum venerabilis Fraternalitatis XXIV Pastorum regalium in Scepusio* opisuje okres od 1603 do 1674 r.) w Archiwum Kurii Biskupiej w Kapitułe Spiskiej (Archív Biskupského úradu, fond Spišské biskupstvo, oddelenie: Knihy, nesignované). Księgę *Matricula Jantschiana* uważa się obecnie za zaginioną. Więcej na ten temat zob. I. Chalupický, *Kroniky a kronikári mesta Levoča w: Pohľady do minulosti: Zborník prednášok z histórie*, red. M. Novotná, Levoča 2001, s. 34–35. Fragmenty rejestru *Matricula Molleriana* opublikował Wagner pt. *Synopsis rerum Scepusiensium seculi XVI. Quas seniores fraternalitatis XXIV regalium parochorum literis consignarunt*. Zob. *Analecta Scepusii* 2, s. 189–277.

Maciej de Ilkusch (*Olkusz*, Polska), doktor prawa kościelnego, kanonik, zapłacił 1 złoty.

Andrzej de Philekfalva, kanonik i pleban Kapituły Spiskiej, zapłacił 5 złotych.

Na początku XVI w. wyraźny wpływ na obsadę personalną kapituły spiskiej oraz na jej podstawie majątkową miała kolejna przedstawicielka rodu Zápolyów, księżna i „wieczna hrabianka spiska” Jadwiga cieszyńska, wdowa po palatynie i dziedzicznym żupanie Spisza Stefanie Zápolyi. W dokumencie z 9 stycznia 1510 wydanym na Zamku Spiskim założyła fundację, która była związana z kaplicą Bożego Ciała, dobudowaną do południowej nawy niedawno powiększonego kościoła kolegiackiego św. Marcina w Kapitulce Spiskiej. Memorialną kaplicę pogrzebową rodziny zaczął budować w 1487 r., po śmierci Imricha Zápolyi, mąż Jadwigi i młodszy z braci, Stefan Zápolya¹¹. Fundacja została poświęcona w duchu wcześniejszej tradycji, na wieczną pamiątkę (*memoria*) węgierskich dynastii królewskich, zbawienie dusz obu braci – Emeryka i Stefana Zápolyów – a także innych członków rodziny. Dzięki niej prepozyci spiscy uzyskali miejscowość Drienovec (Somogy) w żupie Abaúj (Abov) wraz z tamtejszą stacją myta, udziały własnościowe w miejscowościach Kisfalud i Szeghy w żupie zemplńskiej (dziś na Węgrzech) oraz pobliski Studenec na Spiszu. Zyski z tych miejscowości miały służyć na remont kaplicy oraz na utrzymanie rektora kaplicy (zwanego też *comes Capellae Corporis Christi*), sześciu kapłanów i czterech kleryków, którzy mieli obowiązek odprawienia określonej liczby mszy wotywnych i liturgii godzin za zmarłych oraz żyjących członków rodziny. W skład majątków związanych z tym beneficjum wchodził też kamienny dom z przyległym ogrodem, który – jak podaje w dokumencie sama księżna – zbudowała niedawno przy cmentarzu kościoła św. Marcina¹². W tym czasie ogród użytkowy wokół domu miał jeszcze zostać urządzony. Członek rodziny Zápolyów, ewentualnie prepozyt spiski miał wybierać

rektora, którym mógł zostać jeden z kanoników kapituły lub inny odpowiedni do tego ksiądz. W ten sposób stan personalny kapituły powiększył się o kilka kolejnych wyświęconych osób.

Zasoby finansowe prepozytury spiskiej były w tym okresie mniej więcej stabilne. Podstawowym źródłem dochodów prepozytów i kapituły były dziesięciny, które płacili wierni ze swoich pól. Prepozyt spiski miał prawo je pobierać z obszaru, który podlegał jego jurysdykcji. Zazwyczaj pozostawiał jednak poszczególnym plebanom dziesięcinę z terytorium ich parafii. Plebani odprowadzali z niej część na rzecz prepozyta w formie opłaty, która nosiła nazwę *cathedraticum*. Jej wysokość była zazwyczaj określana w zezwoleniu na budowę kościoła¹³. W późniejszym okresie dziesięciny oraz *cathedraticum* były mniej więcej stale określone.

W kwestii własności gruntów można stwierdzić, że część majątków prepozyci spiscy posiadali samodzielnie, część stanowiła ich wspólną własność wraz z kapitułą, a część posiadała samodzielnie kapituła. Majątki kapituły dzieliły się z kolei na wspólne oraz beneficjalne, czyli takie, które były związane z poszczególnymi *stallami** kanonicznymi i należały do konkretnego kanonika podczas jego urzędowania. Na podstawie dokumentów archiwalnych można stwierdzić, że na początku epoki nowożytnej sytuacja majątkowa w Kapitulce Spiskiej wyglądała następująco:

Majątki prepozytów:

– majątek Jabłonów (Jablonov) prepozyci spiscy uzyskali od króla Andrzeja II, prawo własności potwierdził w 1249 r. Bela IV. Zarazem nadał im dodatkowo prawo do zbudowania na Zamku Spiskim pałacu i wieży; na pierwotnym obszarze Jabłonów (*Almas*) powstały jeszcze w XIII w. lub na początku XIV w. Pawłany (Pavľany) i Luczka (Lúčka);

– miejscowości Mała Ida (Malá Ida), Szebastowce (Šebastovce) i Hernádpetri (Węgry) w żupie

¹¹ ŠA LE, Archívny fond Súkromný archív Spišskej kapituły (dalej SASK), Scr. II, f. 5, nr 1. Dokument ze zobowiązaniami fundacyjnymi opublikował K. Wagner w: *Analecta Scepusii* 1, s. 359–363, nr XLIII.

¹² Na podstawie późniejszego rozwoju sytuacji w Kapitulce Spiskiej wiadomo, że ten dom, później nazywany „Kodria” (z łac. *codrias* – dom mieszkalny dla ubogich studentów), znajdował się na południowy wschód od katedry św. Marcina. Po odebraniu beneficjum nie można już było utrzymywać kleryków dla kaplicy Zápolyów, jak to zostało początkowo przewidziane w fundacji Jadwigi cieszyńskiej. Dom zaczął pełnić później funkcję gospody. W 1647 r. otrzymali go jezuiti wraz z całym beneficjum kaplicy Bożego Ciała i przebudowali na swoją rezydencję. Po kasacji Towarzystwa Jezusowego w 1773 r. dom jezuitski i beneficjum zostały подарowane na rzecz przyszłego seminarium duchownego. Powstało ono w 1815 r. Kamienny dom księżnej Jadwigi cieszyńskiej znajdował się zatem w miejscu, gdzie dziś stoi blok A – budynek wejściowy Seminarium Duchownego im. biskupa Jána Vojtaššáka w Kapitulce Spiskiej.

¹³ P. Labanc, *Spišské prepošti do roku 1405*, Trnava 2011, s. 158–160.

* Stalla (*stallum* – stajnia) oznacza z jednej strony honorowe miejsce kanonika w prezbiterium świątyni kapitulnej, a z drugiej strony urząd, z pełnieniem którego jest związane to miejsce oraz majątki beneficjalne, które przynależą do danej funkcji. Od tego słowa pochodzi też termin, określający mianowanie kanoników na urząd: *installatio* – instalacja.

Abaúj kupił prepozyt Maciej (1239–1262), kupno potwierdził Bela IV w 1254 r.;

– udziały własnościowe w Wyżnych Repaszach nabył w 1534 r. prepozyt Horváth drogą wymiany za jedną winnicę w miejscowości Olaszliszka (Węgry).

Majątki wspólne prepozyta i kapituły:

– winnice w miejscowości Olaszliszka otrzymał kościół św. Marcina od Beli IV wraz z dworem i winnicą w Sárospataku (Węgry) w 1248 r.;

– miejscowość Letanowce oraz nieistniejącą wieś *Hejmut z Zamkiem Marcela (Marcelov hrad) prepozyci spiscy uzyskali w 1269 r. od Beli IV na remont zamku, ale od 1281 r. posiadali te miejscowości wspólnie z kapitułą¹⁴;

– Kołaczków (Kolačkov) powstał na obszarze podarowanym wspólnie prepozytom i kapitule w 1293 r. przez Andrzeja III;

– miasto Göncz w żupie Abaúj przekazał w swoim testamencie kaplicy Bożego Ciała przy kościele św. Marcina palatyn Węgier i żupan spiski Stefan Zápolya w 1499 r.

Majątki kapituły¹⁵:

– grunty, na których później powstał Katuń (Katuň), kapituła uzyskała już w 1282 r.¹⁶;

– folwark Wysoka / Vysoká (*Visznicz*) w lasach nad Lewoczą, który został początkowo opisany jako łąka w donacji Beli IV dotyczącej ziemi Jabłonów; kapituła spiska uzyskała go w 1352 r.¹⁷;

– folwark Pisarowce (Pisarovce) początkowo uzyskał w 1387 r. prepozyt Mikołaj dla ołtarza św. Marii Magdaleny w kościele św. Marcina, później przeszedł on na własność kapituły;

– folwark Kobulany (Kobulány) w pobliżu Spiskiego Podgrodzia uzyskała kapituła spiska w 1396 r.;

– pierwsze udziały w Niemieszanach (Nemešany) kapituła uzyskała w 1425 r.¹⁸;

– miejscowość *Margecianka (nieistniejąca), którą kupił prepozyt Maciej (1239–1262), ale trafiła ona w ręce prywatne, folwark w miejscu dawnej miejscowości kapituła uzyskała w 1446 r., a połowę zajęli później zarządcy Zamku Spiskiego, w 1510 r. zwróciła ją kapitule Jadwiga cieszyńska¹⁹;

– Hencowce (Hencovce), Janowce oraz udziały w Horce (Hôrka) kapituła uzyskała po 1462 r.;

– udziały w Bugłowcach (Buglovce) i Spiskim Hrhowie²⁰, a także w Harakowcach nabyła w 1476 r.;

– folwark Jankowiec (Jankovec) w pobliżu Bugłowców, folwark Aranyas w pobliżu Dobrej Woli (Dobrá Völa), folwark Meszes na Zemplinie oraz udziały własnościowe w Petrowcach (Petrovce) posiadała od 1478 r.;

– Roszkowce (Roškovce), udział w Ordzowianach, Brutowcach, Niżnym Sławkowie (Nižný Slávkov), Orłowcu (Orlovec) oraz folwark *Stokfalva* posiadała od 1480 r.;

– folwark Nameske uzyskała w 1499 r.;

– Witkowce (Vítkovce), folwark w Olcnawie oraz udziały w Spiskim Hruszowie kapituła uzyskała w 1509 r.;

– udziały w Wyżnych i Niżnych Repaszach oraz Olszawicy kapituła uzyskała po 1510 r.;

– udziały w Ganowcach kapituła posiadała od 1519 r.;

– udziały własnościowe w Granczu nabyła w 1520 r.;

– udziały w Drawcach uzyskała w 1656 r.²¹;

Jako przykład podziału majątków beneficjalnych można wykorzystać protokół z wizytacji kanonicznej kapituły spiskiej z roku 1629²²:

– Prepozyt spiski posiadał miejscowości Jabłonów i Luczka z pewnymi udziałami w Pawlanach oraz połową dziesięciny w Letanowcach.

¹⁴ P. Labanc, *Spišskí prepošti do roku 1405*, s. 186–194.

¹⁵ Niewymienione szczegółowo jednostki majątkowe zidentyfikowano na podstawie elenchu: I. Mertz, *Elenchus literarium instrumentorum Bona Venerab. Capituli Scepusien. in Comitatus Scepusiensi, et Sarosiensi existantia tangentium*, rkp., Spišská Kapitula 1799 ze zbioru SASK. Dokumenty dotyczące tej tematyki znajdują się w szafach 3–9 (ŠA LE, SASK, Scr. 3–9). Tematyka podstawy majątkowej prepozytury i kapituły spiskiej w epoce nowożytnej będzie wymagała w przyszłości dalszych obszernych badań.

¹⁶ P. Labanc, *Spišskí prepošti do roku 1405*, s. 171–172.

¹⁷ Tamże, s. 185–186.

¹⁸ ŠA LE, SASK, Scr. 3, fasc. 3, nr 3.

¹⁹ P. Labanc, *Spišskí prepošti do roku 1405*, s. 171; V. Kucharská, Hedviga Tešínska: šľachtičná na prelome stredoveku a novoveku, rozprawa doktorska, FF UK, Bratislava 2011, s. 125 oraz też, *Ducissa. Život tešínskej kňažnej Hedvivy v časoch Jagelovcov*, Bratislava 2014, s. 183.

²⁰ ŠA LE, SASK, Scr. 4, fasc. 1, nr 5.

²¹ ŠA LE, SASK, Scr. 3, fasc. 4, nr 8; M. Pirhalla, *A Szepesi prépostság vázlatos története kezdetétől a püspökség pelállitásáig*, Levoča 1899, s. 448.

²² Archív biskupského úradu Spišská Kapitula (dalej ABÚ SK), fond Spišské biskupstvo (dalej SpB), oddelenie Kánonické vizitácie, nr inw. 1, Kánonická vizitácia P. Pázmaňa v Spišskej Kapitule v roku 1629. Wizytację opublikował J. Hradzky (wyd.), *Additamenta ad Initia, progressus ac praesens status Capituli Scepusiensis*, Spišské Podhradie 1903–1904, s. 1–11.

– Kanonik kantor posiadał Studenec, Niemieszany (Nemešany), Arnutowce (Arnutovce) oraz winnicę Bagner w Liszce.

– Kanonik lektor posiadał Domaniowce, Daniszowce oraz winnicę Suyto w Liszce.

– Kanonik kustosz posiadał Buglowce (Buglovce).

– Kanonik IV posiadał Spiski Hruszów.

– Kanonik V posiadał Drawce oraz winnicę Doris w Liszce.

– Kanonik VI posiadał Klczów (Klčov).

– Kanonik VII posiadał Ordzowiany z kościołem filialnym Pongracowce.

– Kanonik VIII posiadał Spiski Hrhów z folwarkami Pisarowce i Uloža (Uloža).

– Kanonik IX posiadał Jamnik.

– Kanonik X posiadał Żehrę z kościołami filialnymi Grancz i Petrowce (Petrovce).

– Kanonik XI posiadał Jankowce (Jankovce).

– Pleban Kapituły Spiskiej posiadał Baldowce (Baldovce)²³.

Dwie kolejne prebendy nie były przydzielone: folwark w Arnutowcach oraz majątek alodialny Aranyas z folwarkiem Nameske.

Do tych jednostek majątkowych należy doliczyć tzw. *Beneficium Corporis Christi*, czyli wspomniane już majątki, które Jadwiga cieszyńska podarowała kaplicy Bożego Ciała – Drienovec, Kisfalud, Szeghy oraz Studenec. Ponadto wiele drobnych majątków (mniejsze pola, dwory szlacheckie, udziały własnościowe w miejscowościach) było związanych w formie fundacji religijnych nie tylko z kościołem św. Marcina, ale też z poszczególnymi kaplicami i ołtarzami oraz zobowiązaniami wotywnymi kapituły.

Z tego ogólnego zestawienia wynika, że w Kapitułe Spiskiej koncentrowała się przeważająca część własności majątków nie tylko na Spiszu. Właśnie ten fakt w niespokojnym okresie XVI–XVII w., kiedy to dochodziło do coraz to nowych „zmian w podziale” własności prywatnej na Spiszu, stał się przyczyną wielu, często nieprzejrzystych, zawirowań społecznych. Majątki kościelne stanowiły bowiem zbyt wielką pokusę.

Losy prepozytury spiskiej w XVI w.

Na początku XVI w. prepozytem spiskim został magister Jan Horváth z Łomnicy. Należał do najbardziej kontrowersyjnych osób na tym stanowisku, a jego niegodne sprawowanie urzędu było jedną z przyczyn osłabienia katolicyzmu na Spiszu i coraz większej popularności idei protestanckich wśród duchowieństwa. Horváth miał pełnić urząd prepozyta już od 28 maja 1505, kiedy to na podstawie prawa patronatu mianowała go pani Spisza, wdowa po palatynie Stefanie Zápolyi, wspomiana już księżna Jadwiga cieszyńska, wraz z dwoma synami Janem i Jerzym, dziedzicznymi żupanami Spisza²⁴. Tej nominacji sprzeciwił się jednak stanowczo ówczesny arcybiskup ostrzyhomski Tomasz Bakócz (Bakoč), który uzasadniał to młodym wiekiem Jana Horvátha oraz jego niedostatecznym wykształceniem²⁵. Wobec tego Jadwiga wysłała na własny koszt Horvátha na studia do Rzymu, a zarządcą majątków prepozytury uczyniła jego ojca Michała. By kapituła spiska nie pozostała w tym czasie bez kierownictwa, mianowała na urząd prepozyta Władysława z Csobádu, księdza diecezji egerskiej. W ten sposób doszło do sytuacji, że dwie osoby zostały równocześnie nominowane na prepozyta spiskiego. Władysław odwołał się w kwestii swoich praw do ówczesnego papieża Juliusza II (1503–1513), który przydzielił mu urząd prepozyta spiskiego. W 1510 r. Władysław z Csobádu zmarł²⁶. Po śmierci rywala oraz zakończeniu studiów przez Jana Horvátha zniknęły już wszystkie przeszkody. Księżna Jadwiga wraz ze swoimi synami ponownie mianowała go na urząd prepozyta spiskiego 4 lutego 1511²⁷. Początki jego działalności świadczą o mocnym zaangażowaniu na rzecz sprawy katolickiej. Jan Horváth wyróżniał się w tym okresie dążeniem do obrony prepozytury spiskiej i wiary. W kronice sołtysa i burmistrza lewockiego Konrada Sperfogla wspomina się na przykład wizytację kanoniczną Lewoczy, którą 26 lutego 1516 Jan Horváth przeprowadził z kanonikiem spiskim Wawrzyńcem Wasserbanthem

²³ Oprócz majątków beneficjalnych prepozyta i dygnitarzy kapituły – czyli kanonika kantora, kanonika lektora i kanonika kustosa wymienione majątki nie były ściśle związane z daną stalla kanoniczną. Były zajmowane zgodnie z kolejnością zwolnienia danego majątku, tzn. po śmierci kanonika przydzielano je nowo mianowanemu następcy. Podobnie postępowano podczas przydzielania kanonii w Kapitułe Spiskiej.

²⁴ Mianowanie Jana Horvátha na prepozyta spiskiego było częścią polityki majątkowej Zápolyów. Więcej na ten temat zob. V. Kucharská, *Hedviga Tešínska*, s. 72–73 i 120–121.

²⁵ Według niektórych opinii Jan Horváth nie był nawet wyświęconym księdzem. Zob. M. Pirhalla, *A Szepesi prépostság vázlatos története*, s. 137. Podobnie za nim także: I. Chalupický, *Zápoľský a Spiš do roku 1526*, „Z minulosti Spiša”, 13, 2005, s. 51. Na podstawie zachowanych dokumentów można z trudem rozstrzygnąć tę kwestię. Jeśli jednak kronika Kacpra Haina zarzuca mu, że wyrzekł się wiary i ożenił, to wydaje się, że był on rzeczywiście ordynowany. Por. *Hain Gáspár Lócsei krónikája*, tłum. i red. J. Bal, J. Förster, A. Kauffmann, Lócse 1910, s. 93. Świadczyłyby o tym też jego studia w Rzymie.

²⁶ *Analecta* 3, s. 73–74.

²⁷ *Analecta* 1, s. 363.

(Wasserbauch)²⁸. Niestety, nie zachował się protokół z tej wizytacji kanonicznej i wskutek tego nie wiadomo, czy Horváth dokonał wizytacji całej prepozytury, ani jak szczegółowa ona była.

Na ten okres przypada też jedna z kluczowych prób ograniczenia kompetencji prepozytów spiskich przez arcybiskupów ostrzyhomskich. Jako powód poruszenia tej kwestii wchodzi w grę z jednej strony zwierzchnictwo Ostrzyhomia, a z drugiej niezadowolenie arcybiskupa Bakócza z osoby Jana Horvátha, które miało trwać także po jego zatwierdzeniu na urząd prepozyta spiskiego w 1511 r.²⁹ Bakócz przeforsował w 1513 r. w Rzymie u papieża Leona X (1513–1521) zlikwidowanie dawnych przywilejów prepozytów spiskich i podporządkowanie prepozytury bezpośrednio arcybiskupstwu ostrzyhomskiemu. Doszło do tego w drodze wydania bulli 8 maja tegoż roku³⁰. Jan Horváth zachował się w tym okresie jako śmiały obrońca praw i przywilejów prepozytów spiskich. Przybył do Rzymu i za pośrednictwem mówców, świadków i dokumentów udało mu się przekonać papieża Leona X. Wydał on 10 lipca 1515 kolejną bullę, w której przywrócił przywileje prepozytów spiskich³¹.

To jednak nie był koniec ataków Ostrzyhomia na niezależność Spisza. Kolejny arcybiskup Jerzy Szathmáry (Juraj ze Satu Mare) zaczął w 1524 r. domagać się od kleru spiskiego tzw. opłaty charytatywnej. Plebani spiscy naturalnie odmawiali płacenia jednocześnie *cathedraticum* na rzecz prepozyta oraz dodatkowej opłaty dla arcybiskupa, dlatego prepozyt Horváth zwrócił się z prośbą o ochronę – jak to zostało polecone w bulli Leona X z 1515 r. – do jednego z wymienionych w niej prokuratorów, biskupa krakowskiego Jana. Oczekiowano, że opowie się on po stronie prepozytów spiskich i ich praw. Biskup Jan postąpił jednak inaczej i spalił bullę na oczach świadków w swojej kurii³². To naturalnie spowodowało tylko dalszy upadek niezależności prepozytury spiskiej.

Wielkim nieszczęściem dla rozwoju administracji kościelnej, nie tylko na Spiszu, była przegrana bitwa pod Mohaczem 29 sierpnia 1526. Oprócz innych osobistości zginęło podczas niej kilku wysokich rangą reprezentantów kleru węgierskiego.

Ryc. 2. Herb rodu Horváthów z Lomnicy.

Na dodatek o tron węgierski zaczęli walczyć Jan Zápolya (1526–1540), pochodzący ze Spisza dziedziczny żupan spiski, z Ferdynandem Habsburgiem (1526–1564). Także w tych ciężkich czasach prepozyt Horváth nadal był gorliwym przeciwnikiem nauk Marcina Lutera. Wydał on 20 sierpnia 1524 surowe zarządzenie skierowane przeciwko „sekiarskim luteranom”, którzy pojawiali się na Spiszu i wprowadzali nową wiarę³³. W 1529 r. za pomocą własnego oddziału oraz innych wynajętych żołnierzy doprowadził nawet do zatrzymania księdza anabaptystycznego Andrzeja Fischera, który propagował nową naukę głównie w Lewoczy i Szwedlarze³⁴. Był to jednak jeden z ostatnich czynów Jana Horvátha, który z pewną rezerwą można traktować jako przejaw jego troski o sytuację religijną i pozycję katolicyzmu na Spiszu. Po wybuchu sporów o tron Horváth zajął się politykierstwem. Podobnie jak wielu innych raz opowiadał się po jednej, a następnym razem po drugiej stronie. Kiedy stało się jasne, że Spisz będzie należał do Ferdynanda, dochował mu już wierności. To

²⁸ *Analecta* 2, s. 131.

²⁹ *Analecta* 3, s. 74.

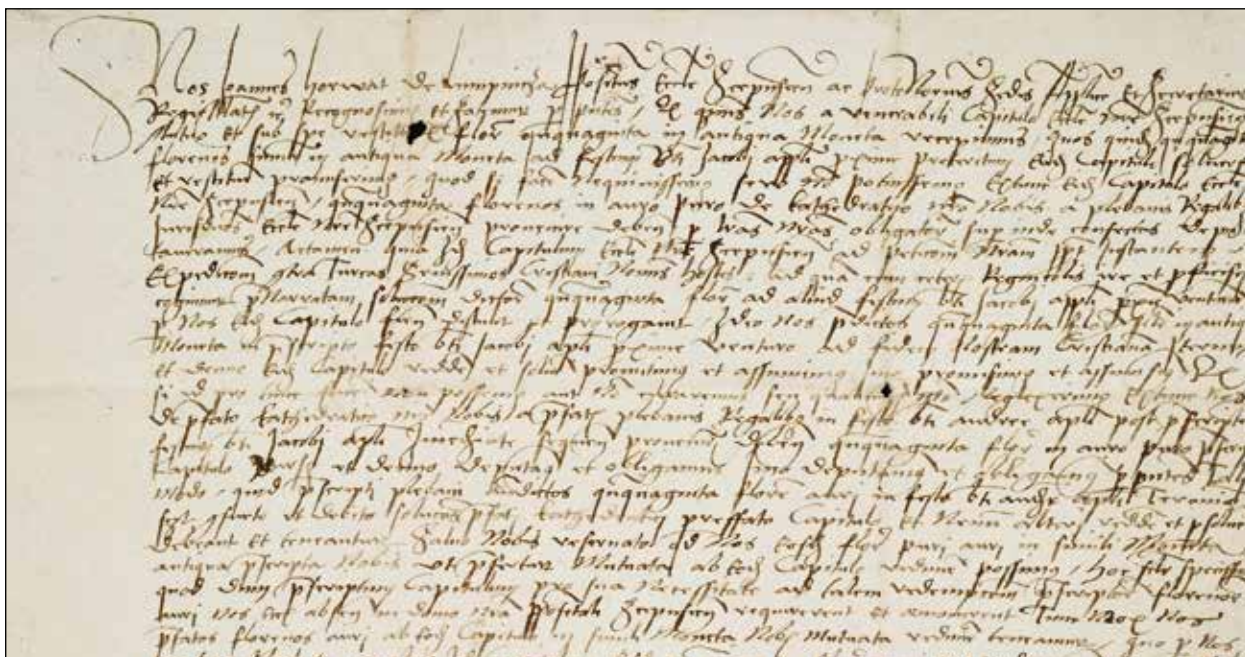
³⁰ *Analecta* 1, s. 366–369, nr XLVI.

³¹ *Sacra Concilia* 1, s. 188. Transumpt dokumentu jest przechowywany w: ABÚ SK, fond Hodnoverné miesto Spišská kapitula, (dalej jako HMSK), Scr. 9, fasc. 13, nr 10. Opublikował go K. Wágner w: *Analecta Scepusii* 1, s. 369–372, nr XLVII.

³² *Analecta* 3, s. 79–80.

³³ *Historia Ecclesiae Evangelicae Augustanae confessioni addictorum in Hungaria univere; praecipue vero in Tredecim oppidis Scepusii*, Halberstadt 1830, s. 131. Dokument w pełnym brzmieniu opublikował J. Hradzsky (wyd.), zob. *Initia progressus ac praesens status Capituli Scepusiensis*, Szepesváralja 1901, s. 705–711.

³⁴ *Initia*, s. 383–384; M. Suchý, *Dejiny Levoče*, t. 1, Košice 1974, s. 152–153.

Ryc. 3. Dokument, w którym prepozyt spiski Jan Horváth zobowiązuje się spłacić kapitule spiskiej pożyczkę 50 złotych, którą wziął na insurekcję przeciw Turkom. U góry intytulacja prepozyta spiskiego Jana Horvátha: „Nos Iomnes Hortwat de Lumpnitza prepositus Ecclesie Scepusiensis ac protonotarius Sedis Apostolice et Secretarius Regie Maiestatis [...]”.

naturalnie nie spodobało się Janowi Zápolyi, który jeszcze w 1526 r. pozbawił Horvátha prepozytury i wszystkich dochodów. Członkowie bractwa 24 plebanów królewskich na czele z ówczesnym wikariuszem Sebastianem Hencklem nie uznali jednak tej decyzji i w dalszym ciągu traktowali Horvátha jak prepozyta³⁵. Sytuacja na Spiszu bardzo się skomplikowała. Zwolennik Zápolyi Mikołaj Kosztka (Kostka) w 1530 r. nie tylko przepędził żołnierzy cesarskich spod Kieżmarku, ale przy wsparciu mieszkańców tego miasta spalił przedmieścia Lewoczy, Spiski Hrhów, Klczów, Spiskie Tomaszowce oraz inne okoliczne wsie³⁶. Prawdopodobnie zaatakował też Kapitułę Spiską, którą kanonicy opuścili na pewien czas i przenieśli się do prywatnych domów w okolicy. W 1533 r. Jan Zápolya powołał na prepozyta spiskiego w miejsce Horvátha swojego sekretarza Franciszka de Bachia. Ten urząd pozostał jednak dla niego tylko pustym tytułem³⁷. Na dodatek rok wcześniej, 5 sierpnia 1532, zaatakował Kapitułę Spiską z 300 jeźdźcami Hieronim Łaski (Laský/Laszky), który zmuszał kanoników, by opowiedzieli się po

stronie Zápolyi. Nie ograniczył się tylko do słów, ale wziął jako zakładnika kanonika Aleksandra Kirschnera. Zwolnił go dopiero 15 stycznia 1533 po zapłaceniu szczodrego okupu w wysokości 146 złotych³⁸. Kolejną katastrofą był przemarsz kozaków, którzy podczas swojej ofensywy z Polski na Zamek Kamenicki (Kamenický hrad) przeszli we wrześniu 1533 r. także przez Spisz. Złupili wiele wsi, które należały do kapituły i prepozyta, a w samej Kapitułe Spiskiej także pałac prepozyta i kurię kanonika kustosa³⁹.

Zápolya kontynuował naciski na Horvátha. Stanisław Zebrzydowski, starosta zamku kieżmarskiego, zwołał w jego imieniu na 16 kwietnia 1533 do Kieżmarku plebanów ze wszystkich powszechności spiskich, przedstawicieli kartuzów i prepozyta z Lendaku. Powiadomił ich, że Jan Zápolya mianował nowym wikariuszem plebanów spiskich Jerzego Leudischera (Lewdischer) z Lewoczy, ówczesnego plebana w Kieżmarku. Pod groźbą ciężkich kar i utraty majątku mieli się oni podporządkować jurysdykcji tego wikariusza, a nie prepozyta Horvátha⁴⁰.

³⁵ *Analecta* 2, s. 200.

³⁶ Tamże, s. 205.

³⁷ *Analecta* 3, s. 80 oraz *Analecta* 1, s. 374–375.

³⁸ *Initia*, s. 286.

³⁹ *Analecta* 2, s. 52.

⁴⁰ Tamże, s. 215. Według zapisów z 1542 r. bractwo 24 plebanów miast królewskich uważało Leudischera ewidentnie za heretyka. Mimo to prepozyt Horváth powierzył mu na rok za 3 złote zarządzanie parafią w Lubicy. Por. *Analecta* 2, s. 231. Na tym przykładzie widać, że prepozyt Horváth z gorliwego zwolennika katolicyzmu zmienił się i w ciągu kilku lat stał się człowiekiem dbającym prawie wyłącznie o własne interesy, zwłaszcza finansowe.

Mimo tych wszystkich ciosów Jan Horváth nie okazał pokory czy strachu, wręcz przeciwnie – zaczął zachowywać się w Kapitulie Spiskiej jak suwerenny władca, czym de facto oraz de iure naruszał nie tylko swoją jurysdykcję, ale też dobre obyczaje i prawa krajowe. Sprzeniewierzył wiele majątków i beneficjów kościelnych, zachowywał się bardzo butnie i generalnie można stwierdzić, że splamił swoje dobre imię⁴¹. W 1536 r. zebrał od wszystkich siedmiu bractw plebanów spiskich 200 złotych na remont pałacu prepozyta⁴², którego jednak nawet nie rozpoczął. Kiedy rok później domagał się kolejnych 200 złotych, spotkał się już z odmową⁴³. Pomimo rzekomej „niezdolności” do przeprowadzenia remontu pałacu na własny koszt, w styczniu 1537 r. wynajął od Hieronima Łaskiego zamek Dunajec za 4 000 złotych⁴⁴. Rok później domagał się od bractwa 24 plebanów miast królewskich kolejnej opłaty rzekomo na wojnę z Turkami. Kiedy plebani zaprotestowali, za pomocą swojego oddziału wojskowego wziął trzech z nich jako zakładników na Zamek Dunajec i domagał się za nich okupu. Takie ekscesy naturalnie nie obeszły się bez następstw. W szeregach plebanów spiskich narastało rozgoryczenie i jeszcze w tym samym roku zwrócili się oni ze skargami do władcy Ferdynanda I (1526–1564), arcybiskupa ostrzyhomskiego Pawła Várdaya (de Warda), biskupa trydenckiego kardynała Bernharda von Cles (Bernard di Cles) oraz innych ważniejszych osób. Władca ograniczył się tylko do tego, że surowo skarcił Jana Horvátha⁴⁵.

Do ekscesów majątkowych Horvátha doszły wkrótce też jego machinacje w kwestiach teologicznych. W 1539 r. podczas obiadu u plebana Kacpra w Twarożnej oświadczył, że zwoła synod, na którym pozwoli wszystkim plebanom spiskim na jedzenie jajek podczas postu. Ten zamiar stał w wyraźnej sprzeczności ze zwyczajową dyscypliną postu na Węgrzech. Na dodatek jego plan samodzielnego zwołania synodu, który starał się od razu zrealizować poprzez wystosowanie do Jana Zápolyi dwóch wniosków o wydanie pozwolenia, nie spodobał się arcybiskupowi Ostrzyhomia Pawłowi Várdayemu. W osobistym liście napisanym pod koniec kwietnia 1539 r. arcybiskup oskarżył wprost Horvátha o nieprzestrzeganie prawd ewangelii, ignorowanie

upomnień, które jako arcybiskup wystosował pod jego adresem, złe obyczaje i nieuporządkowane życie. Surowo wzywał go do udziału w najbliższym synodzie diecezjalnym, podczas którego miał oczyścić swoje dobre imię, wytłumaczyć swoje postępowanie i przyjąć właściwą naukę⁴⁶.

Naciski na prepozyturę Horvátha nie pochodziły jednak tylko ze strony duchownych. Na podstawie dokumentów można stwierdzić, że w tym okresie mieszkał już on na stałe na swoim zamku Dunajec. Tym samym kapituła spiska, a zwłaszcza pałac prepozyta, pozostała bez kierownictwa. Konsekwencje tego dało się odczuć na początku czerwca 1543 r., kiedy wraz ze swoimi huzarami i innymi najemnikami zajął ją Andrzej Batory. Pełnił on urząd starosty Górnych Węgier (*capitaneus partium superiorum*), czyli obszaru, który mniej więcej odpowiada współczesnej wschodniej Słowacji. Jako obiecujący właściciel Zamku Spiskiego także on miał wielką ochotę na majątki prepozytury.

W tym okresie została de facto rozwiązana kwestia dalszej obecności kartuzów na Spiszu. Batory zwołał na początku lipca do Kapituły Spiskiej przedstawicieli wszystkich miast oraz szlachtę z żupy spiskiej i szaryskiej. Przedmiotem narady był los klasztoru kartuzów na Skale Schronienia, który stał się obiektem ataków rycerza-rabusia Macieja Bassa (Bašo) i jego druhów. Wraz ze swoim oddziałem zbrojnym zaatakował on klasztor 29 czerwca 1543 i go zrabował. Zburzył cele i zniszczył ogródki poszczególnych mnichów, by dzięki temu uzyskać z muru okalającego klasztor jednolite i dostępne we wszystkich miejscach mury obronne, w których kazał wybudować strzelnice. Wokół murów zaczął również budować od zewnątrz palisadę z zamiarem przekształcenia klasztoru w twierdzę. Tak przygotowane miejsce stanowiłoby dla niego zaplecze podczas ataków rabunkowych w całej kotlinie Hornadu i okolicy. Batory wypędził go z klasztoru wraz ze swoimi oddziałami i najemnikami. Należało się jednak zastanowić, czy bezpieczne jest pozostawienie zburzonego klasztoru wobec groźby powrotu rycerzy-rabusiów. Mimo sprzeciwu Batorego przedstawiciele miast i żup postanowili podczas posiedzenia w Spiskiej Kapitulie, że klasztor na Skale Schronienia zostanie zburzony. Rozbiórki dokonali lewoczanie krótko po 22 lipca 1543⁴⁷.

⁴¹ *Analecta* 3, s. 80.

⁴² *Analecta* 2, s. 219.

⁴³ *Initia*, s. 56.

⁴⁴ *Analecta* 2, s. 224.

⁴⁵ Tamże, s. 225–227.

⁴⁶ Tamże, s. 227.

⁴⁷ Tamże, s. 240. Niektóre popularne publikacje i na ich podstawie strony internetowe podają, że klasztor został zburzony „za zgodą Kościoła w Kapitulie Spiskiej”. To, że narada w sprawie dalszych losów klasztoru odbyła się w Kapitulie Spiskiej nie oznacza jednak, że Kościół w ogóle zajął stanowisko w tej sprawie. Naradę w Kapitulie Spiskiej zorganizował Andrzej Batory, który zajął wtedy zbrojnie Kapitułę, w tym przede wszystkim pałac prepozyta.

Kartuzi przenieśli się do swojego starego klasztoru w Lewoczy, a majątek przewieźli do Lechnicy. Prepozyt Horváth zdobył jednak bydło kartuzów i zabrał je na swój zamek Dunajec. Zajął ze swoim wojskiem klasztor w Lechnicy, przepędził młodych zakonników, a spośród starszych pozostawił tam tylko kilku, by dożyli swoich dni. Chciał przywłaszczyć sobie cały klasztor lechnicki i wszystkie jego majątki, ostatecznie jednak dołączył do swoich dóbr zamkowych jedynie kilka folwarków⁴⁸. Majątki i pola Skały Schronienia otrzymał najpierw od władcy w 1548 r. Maciej Lossonczy (Lošonci), następnie w 1563 r. prepozyt spiski Bornemisza. W tym samym roku prepozyt uzyskał też klasztor i majątki zakonu w Lechnicy. Ostatni kartuzi opuścili Dolinę św. Antoniego (Údolie sv. Antona) w 1567 r.⁴⁹

Podobny los jak klasztoru kartuzów na Skale Schronienia dotknął już na początku lat 30. także sąsiadujące z nim opactwo cysterskie w Szczawniku Spiskim. Nie wiadomo kiedy dokładnie zakonnicy je opuścili. Z pewnością można stwierdzić tylko to, że pod koniec 1530 r., kiedy starosta Górnych Węgier Kacper Serédy (Šerédi) zatrzymał się tam podczas swojej wyprawy przeciwko Mikołajowi Kosztcie i kieźmarczanom, znalazł zamiast mnichów w klasztorze szczawnickim zbójników z Murania (Muráň). Większość z nich uciekła przed Serédym, ale podczas ucieczki podpaliła wszystkie spichlerze ze zbożem. Serédy dokończył dzieła zniszczenia – splądrował klasztor, podpalił i kazał go zburzyć⁵⁰.

W późniejszym okresie także inne zakony zakończyły działalność na Spiszu. Po rozpowszechnieniu się reformacji minoryci w Lewoczy zrezygnowali ze swojego miejsca i opuścili miasto w 1544 r. Ich kościół i klasztor trafiły w ręce luteranów⁵¹. Podobny los spotkał też augustiański klasztor św. Elżbiety w Spiskim Podgrodziu. Po przejściu miasta na protestantyzm w latach 1547–1548 oraz w związku z nieprzyjaznymi okolicznościami, do których doszło w pierwszej połowie XVI w., zakonnicy opuścili to miejsce. Klasztor stopniowo przestawał istnieć, a jego majątki trafiły w ręce prywatne, w głównej mierze mieszczańskie rodziny Tschayów⁵². W połowie XVI w. zakończyła

swoją działalność także prepozytura antonianów w Drawcach. Już w 1538 r. prepozyt Jan prowadził spór sądowy dotyczący gruntów i majątków klasztoru, które znajdowały się najpierw w rękach starosty Sebastiana Riby, a następnie za wstawiennictwem Hieronima Łaskiego otrzymał je od władcy Ferdynanda Melchior Thluk (Tluk). Rodzina przyjęła następnie przydomek na podstawie nowo nabytego majątku czy też swojej siedziby – Draveczi (Draveckí). Kolejny prepozyt antonianów, Stefan, był ostatnim ze znanych prepozytów i preceptorów antonianów w Drawcach. Znalazł wprawdzie istniejący kościół, ale był on rozkradzony, bez jakichkolwiek naczyń liturgicznych⁵³. W 1555 r. zakończył działalność zakonu na Spiszu i wyjechał⁵⁴. Wspomnienie o antonianach w Drawcach zostało na długi czas wymazane przez późniejsze niepokojące wydarzenia. Kilka lat później przestał istnieć też ostatni średniowieczny klasztor, prepozytura zakonu kanoników świętego grobu w Lendaku. W tym przypadku był to raczej efekt naturalnego upadku, a nie przemocy czy nacisku ze strony innych wyznań religijnych. Złą sytuację klasztoru można dostrzec już w 1558 r., kiedy władca podarował prepozytowi klasztoru w Miechowie (Polska) prawo do prezentowania prepozytów w Lendaku. Klasztor tzw. bożogrobców w rezultacie sprzedał w 1593 r. wszystkie majątki i ostatni miejscowy prepozyt został prepozytem nowego klasztoru we Wrocimowicach (Polska)⁵⁵. Wskutek zaniku tych ważnych społeczności zakonnych katolicyzm na Spiszu – podobnie jak to miało miejsce w innych częściach Europy – poniósł znaczną szkodę i utracił punkt oparcia. W ten sposób powstało miejsce dla protestantyzmu, który również sam utarował sobie drogę wskutek nacisku na te starodawne instytucje kościelne.

Jeszcze na początku lat 40. XVI w. sytuacja na Zamku Spiskim rozwijała się pomyślnie dla Andrzeja Batorego. Po śmierci Aleksego Thurzona występował on podczas sporów spadkowych jako mąż jednej z córek zmarłego – Elżbiety. Ostatecznie 6 sierpnia 1543 uzyskał, choć wskutek oszustwa, na jakiś czas Zamek Spiski. Jego zarządca Władysław Merse (Merše) ze Świni (Svinia) oraz starosta zamku Mikołaj Nagy od razu zaczęli domagać się od

⁴⁸ E. Pavlík, *Reformácia a protireformácia v Spišskej Magure*, „Z minulosti Spiša”, 12, 2004, s. 44.

⁴⁹ *Analecta* 3, s. 194.

⁵⁰ *Analecta* 2, s. 205; J. Vencko, *Dejiny Štiavnického opátstva na Spiši*, Ružomberok 1927, s. 71–72; P. Jakubčín, *Dejiny Kláštora cistercitov v Spišskom Štiaovníku*, praca dyplomowa, FF TU, Trnava 2007, s. 45–46.

⁵¹ F. Dlugoš, *Působenie minoritov v Levoči*, „Acta Musei Scepusiensis 2009”, red. M. Novotná, Levoča 2009, s. 11.

⁵² M. Hufka, *Augustiniánsky kláštor svätej Alžbety v Spišskom Podhradí*, „Z minulosti Spiša”, 20, 2012, s. 65–66.

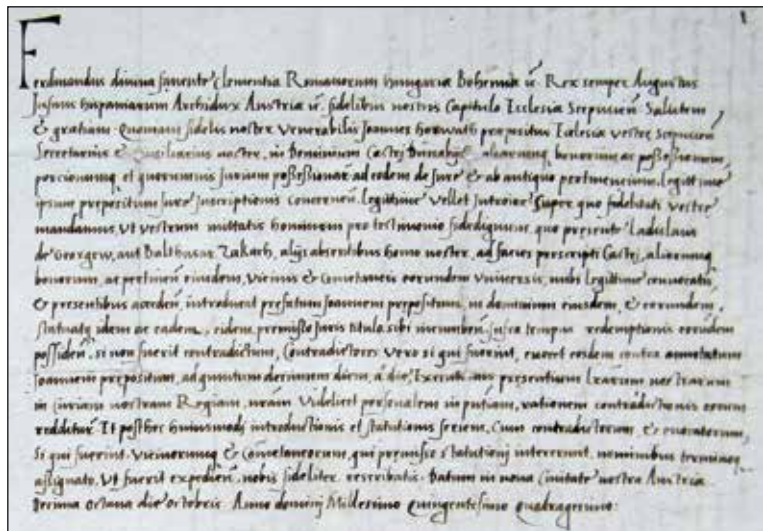
⁵³ *Analecta* 3, s. 172.

⁵⁴ A. Refkowská, *Rehoľa antonitov na Spiši*, „Z minulosti Spiša”, 21, 2013, s. 25.

⁵⁵ M. Tomas, *Zoznam predstavených kláštora kanonikov Svätého Hrobu v Lendaku* w: *Historia Scepusii*, t. 1: *Dzieje Spisza I*, red. M. Homza, S.A. Sroka, Bratislava – Kraków 2009, s. 573; zob. też *Analecta* 3, s. 151.

Jerzego Mollera, seniora bractwa 24 plebanów miast królewskich, by oddał im wszystkie daniny, jakie bractwo miało przekazać prepozytowi. Kiedy Moller po radzie z Horváthem odmówił, zarządcy zaatakowali Kapitułę Spiską oraz folwark prepozytury w Jabłonowie, zranili ciężko zarządcę kurii prepozytury, zaciągnęli w łańcuchach na zamek sołtysa z Jabłonowa, a ze spichlerzy prepozytury zabrali wszystkie dziesięciny. Prepozyt Horváth odgrażał się, że zaatakuje ze swoimi oddziałami i spustoszy 11 miast należących do dóbr Zamku Spiskiego. Nie zrealizował jednak swojego zamiaru. Po tym incydencie Andrzej Batory jeszcze raz sam próbował uzyskać *cathedraticum* od Mollera, a kiedy ten odmówił, nawet po otrzymaniu listu z groźbami, nastąpiła seria represji wobec plebanów z powszechności, którą miał na sumieniu Władysław Merse. Jego husarze napadli na drodze na Antoniego Toppercera, plebana z Popradu, który wracał z mszy do domu, pobili go i odwieźli z nogami związanymi pod końskim brzuchem. Krzysztofowi, plebanowi w Wielkiej, który ukrył się na wieży kościelnej, zabrano dwa konie. Plebana w Sobocie Spiskiej uratowali wierni, którzy zbiegli się na alarmujący dźwięk dzwonów kościelnych. Kiedy w Maciejowcach husarze nie znaleźli plebana w domu, zrabowali mu plebanię. Podobnie postąpili w Wierzbowie, gdzie miejscowy pleban Jan, przykuty do łóżka przez podagrę, został opuszczony przez całą służbę. Andrzej, pleban w Twarożnej, chciał bronić się przed wzięciem do niewoli, przez co zadano mu trzy ciężkie rany głowy. Husarze zabrali wszystkich na Zamek Spiski i wtrącili do więzienia. Księża zostali zwolnieni dopiero po interwencji rady miejskiej w Lewoczy pod warunkiem, że przekażą *cathedraticum* Batoremu, i na dodatek zapłacą 500 złotych. Każdy jeniec zapłacił dodatkowo 25 złotych, a powszechność plebanów kolejnych 110⁵⁶.

Andrzej Batory zrozumiał, że Jan Horváth będzie dla niego wielką przeszkodą w zdobywaniu majątków prepozytury spiskiej, dlatego jeszcze we wrześniu 1543 r. oskarżył go przed władcą głównie o przewinienia majątkowe. Na ich podstawie oraz wskutek wielu sporów z klerem Ferdynand

Ryc. 4. Akt, którym król węgierski Ferdynand I zarządził, aby kapituła spiska jako wiarygodna instytucja oddała prepozytowi spiskiemu Janowi Horváthowi na własność zamek Dunajec i wszystkie jego dobra. Wiedeń, 18 października 1540.

I pozbawił Jana Horvátha prepozytury i 4 października 1543 powierzył ją Wawrzyńcowi Kretschmarowi, prepozytowi Alba Iulia (Rumunia), byłemu wychowawcy swojego syna Maksymiliana⁵⁷. Po wszystkich powyższych wydarzeniach stan majątku prepozytury spiskiej był bardzo ubogi. Jan Sanko (Sanko), zarządca Kretschmara, w swoim liście do seniora lewockiego Mollera wspominał, że znalazł „kurię ogołoconą z zysków i środków do życia”⁵⁸. Interesujące w tej sytuacji było to, że Jerzy Moller, senior bractwa 24 plebanów miast królewskich, w imieniu całej powszechności odmawiał posłuszeństwa nowemu prepozytowi i okazywał lojalność wobec Jana Horvátha. Z kolei Andrzej Batory naciskał na niego, by całe bractwo zaakceptowało Wawrzyńca Kretschmara.

Tymczasem Kretschmar doznał udaru i Horváth za wstawiennictwem swoich wpływowych przyjaciół na dworze znów wkradł się w łaski władcy. Ponownie uzyskał tytuł prepozyta spiskiego, jednak pod warunkiem, że będzie wspierał niedołęznego prepozyta Kretschmera sumą 100 złotych rocznie aż do końca jego życia⁵⁹. Po przyjeździe do Kapituły Spiskiej Jan Horváth znalazł rozkradzione beneficja prepozytury i kapituły. Kacper Seredy i Andrzej Batory rozgrabili miejscowość Olaszliszka i wszystkie winnice, które prepozyci spisy i kapituła posiadali jeszcze od czasów Arpadów, a także *cathedraticum* i niemal wszystkie wsie, które znajdowały się w okolicach Kapituły Spiskiej

⁵⁶ *Analecta* 2, s. 243.

⁵⁷ *Initia*, s. 396.

⁵⁸ Tamże, s. 56.

⁵⁹ Tamże, s. 396.

i należały jako beneficja do poszczególnych stali kanonicznych. Jan Horváth wyraził brak zainteresowania taką prepozyturą. W obecności przedstawicieli kapituły, kanonika Jakuba Frentzelsa, wikariusza Jakuba Blaatscha, który jednocześnie był plebanem w Spiskim Podgrodziu, kanonika Kacpra de Lypoth oraz audytora Macieja z Bardowa (Bardejov), następnie wicestarosty Zamku Szaryskiego Leonarda Langa, Wawrzyńca Harhofského ze Spiskiego Hrhowa oraz sześciu senatorów z Lewoczy zrezygnował 16 grudnia 1544 z urzędu. Później wyrzekł się katolicyzmu i nawet ożenił⁶⁰. Ostatecznie opuszczając Spiską Kapitułę dosłownie ograbił kościół kolegiacki św. Marcina oraz pałac prepozyta. Wywiózł nie tylko całe wyposażenie, ale kazał powyrywać i przewieźć na swój zamek Dunajec wszystkie okna, drzwi, gonty z dachu oraz deski z podłóg pałacu⁶¹. Z kościoła św. Marcina zabrał 14 wartościowych dywanów, które później sprzedał żydowskim kupcom w Krakowie⁶². Późniejsze wizytacje kanoniczne przypisują też prepozytowi Horváthowi kradzież oryginalnych średniowiecznych złotych relikwiarzy św. Małgorzaty Antiocheńskiej, św. Jerzego, 11 tys. dziewic oraz innego męczennika⁶³. Tu Jan Horváth znika z historii administracji kościelnej na Spiszu. Zmarł w rodzinnej Łomnicy w 1564 r. Obserwując jego postępowanie na czele prepozytury spiskiej, nie można go w żadnym razie uważać za zwolennika reformacji. Był on człowiekiem rzeczywiście niegodnym swojego urzędu, który przede wszystkim pilnował osobistych interesów. Mimo to pozostaje ciekawostką, że jego kapłanem był Wawrzyniec Quendel, który od swojego nauczyciela Melanchtona otrzymał przydomek Serpilius i odegrał ważną rolę w historii reformacji na Spiszu⁶⁴. Po wyjeździe Jana Horvátha administrowanie prepozyturą przejął wicestarosta Zamku Szaryskiego

Leonard Lang, który miał ją przekazać nowemu prepozytowi, Stanisławowi Várallyiemu. W styczniu 1545 r. starosta Zamku Spiskiego Władysław Merse przepędził Langa i znów zrabował pałac prepozyta⁶⁵.

Niepomyślny stan prepozytury i pogarszającą się pozycję katolicyzmu próbował wszelkimi siłami odmienić następny prepozyt Stanisław Várallyi (prepozyt spiski w latach 1545–1548), który przybył na Spisz 19 marca 1545⁶⁶. Mimo że z punktu widzenia jego prywatnej kariery prepozytura była dla niego zdecydowanie krokiem wstecz (od 1543 r. był biskupem Peczu), zachowywał się jak prawdziwy ojciec duchowy. Od swojego przybycia starał się uporządkować sytuację i umocnić wiarę katolicką, dlatego jeszcze w tym samym roku zorganizował synod w Kapitulie Spiskiej. Za najważniejszy cel na obszarze prepozytury stawiał sobie przede wszystkim naprawienie szkód, jakie ostatnie niespokojne lata wyrządziły w kwestii zasad moralnych duchowieństwa oraz walkę z pojawiającym się protestantyzmem w szeregach kleru⁶⁷. Synod odbył się w dniach 14–16 czerwca 1545, czyli od niedzieli do wtorku, w kościele św. Marcina w Spiskiej Kapitulie. Prepozyt Várallyi zaprosił na niego plebanów wszystkich siedmiu bractw. Niestety, protokół z posiedzenia ani żadne postanowienia synodu nie zachowały się. Jedynym dokumentem znanym z odpisu jest plan nabożeństw i liturgii godzin, które miały zostać odprawione podczas synodu oraz dyżurów poszczególnych uczestniczących w nim plebanów, którzy mieli koncelebrować te nabożeństwa i liturgie godzin, głosić kazania, przewodniczyć czy też służyć w inny sposób. Plebanów, którzy nie wezmą udziału w nabożeństwach, mieli zastąpić ich współbracia z danego bractwa⁶⁸. Prepozyt Várallyi nie mógł jednak dokończyć rozpoczętego dzieła.

⁶⁰ *Hain Gáspár Lócsei krónikája*, s. 92–93.

⁶¹ *Initia*, s. 57.

⁶² Tamże, s. 115. Zapewne było wśród nich też pięć gobelinów z XIII w., które pozostawił kościołowi w testamencie prepozyt Mutimir (Mutimír) w 1273 r. Por. *ŠA LE, SASK, Scr. XII, Fasc. 1, Nr 1*. Dziś nie da się już jednak tego potwierdzić ani obalić. Horváth jednak z pewnością zabrał cenny gobelin, którym był przykryty sarkofag Stefana Zápolyi w okresie, kiedy znajdował się on jeszcze na środku kaplicy Bożego Ciała. Por. *Initia*, s. 162.

⁶³ ABÚ SK, SpB, oddelenie Kanonické vizitácie (dalej KV), nr inw. 1, Kanonická vizitácia 1629; *Additamenta*, s. 115–277; ŠA LE, fond: Rímskokatolícky biskupský úrad v Spišskej Kapitulie (dalej RKBÚ SK), KV, Kanonická vizitácia Spišskej Kapituly 1796. O sprawie wspomina też sam dokument uwierzytelniający relikwie wydany przez biskupa Révaya 15 kwietnia 1797, zob. ABÚ SK, SpB, nr inw. 468/1797.

⁶⁴ *Initia*, s. 384.

⁶⁵ *Analecta 2*, s. 254.

⁶⁶ Tamże.

⁶⁷ *Analecta 1*, s. 377–378, nr LIII.

⁶⁸ *Sacra Concilia 1*, s. 284–286. Należy polemizować z poglądami pojawiającymi się wśród historyków, według których udział poszczególnych plebanów w synodzie Várallyiego miałyby potwierdzać, że w tym okresie byli jeszcze na pewno katolikami. Plan nabożeństw został wydany na tydzień przed rozpoczęciem synodu, 7 czerwca. Także uwaga na końcu o tym, że nieobecnych plebanów miałyby zastąpić podczas nabożeństw ktoś inny z danego bractwa potwierdza, że na podstawie tego zapisu nie jest możliwe dokładne odtworzenie faktycznego udziału poszczególnych plebanów.

Ryc. 5. Epitafium prepozyta Várallyiego w katedrze św. Marcina w Spiskiej Kapitule przypominające również o synodzie, który odbył się w tym kościele w 1545 r. Poniżej herb prepozyta.

Zmarł w podeszłym wieku, pokonany przez choroby, w 1548 r. Pochowano go obok jego poprzedników w katedrze św. Marcina, a jego życie i synod, który odbył się w tym miejscu, przypomina dziś epitafium umieszczone na północnej ścianie świątyni, na lewo od ołtarza głównego.

Od Stanisława Várallyiego zaczyna się cała epoka prepozytów spiskich, którzy jednocześnie byli biskupami diecezji zajętych przez Turków na południu królestwa, tzw. *episcopi titulares*. Należał do nich też kolejny prepozyt spiski Błażej Péterváradi (Błażej z Petrovaradína/de Varadino Petri, dziś Nowy Sad w Serbii, prepozyt spiski w latach 1549–1560). Bezpośrednio po swoim mianowaniu w 1549 r. próbował znów odzyskać na rzecz prepozytury skradzione dziesięciny i inne majątki. Wymógł na namiestniku Franciszku Ujlakim list, w którym ten upomniał byłego prepozyta Jana Horvátha oraz plebana w Spiskich Włochach Jakuba, by pod groźbą kary zwrócili prepozyturze niesprawiedliwie zabrane dziesięciny. Groźby jednak nie pomogły i w tym okresie nie doszło do poprawy sytuacji. Rok później nowy prepozyt starał się o zwrot miasteczka Göncz (Węgry), które należało do beneficjum kaplicy Bożego Ciała. Przywłaszczyli je sobie nowi dziedziczeni właściciele Zamku Spiskiego – rodzina Thurzonów. Mandat generalny z apelem o zwrot wszystkich zawłaszczonych majątków kapituły, prepozyta oraz kościoła św. Marcina na Spiszu wydał w 1550 r. sam Ferdynand I⁶⁹. Mimo interwencji władcy nie doszło jednak do zwrotu majątku prepozytury, dlatego Ferdynand

I jako patron kościoła św. Marcina na Spiszu potwierdził 1 sierpnia 1551 urząd Błażeja Péterváradiego i podarował mu prawo patronatu kościoła św. Marcina i przywrócił prawo do instalowania kanoników spiskich oraz mianowania wszystkich pozostałych księży służących w świątyni⁷⁰.

Niepokoje związane z rozprzestrzenianiem się reformacji na Spiszu nie były tak intensywne jak w innych regionach. Także tam w wyniku napiętej sytuacji doszło do kilku ekscesów. W 1555 r. wtargnął na Spisz Jerzy Bubek i zaczął dokonywać

⁶⁹ ŠA LE, SASK, Scr. 1, fasc. 1, nr 22.

⁷⁰ *Analecta* 3, s. 86–87.

grabieży. Kapituła spiska na podstawie informacji o jego wyczynach ukryła swój majątek w Spiskim Podgrodzium u mieszczanina Wolfganga Ferbera, a sami kanonicy przenieśli się do Kieżmarku. Bublik nieniekpokojony zagrabiał wszystko, co jeszcze pozostało w Kapitułce Spiskiej⁷¹.

Błażej Péterváradi dążył też do ustabilizowania sytuacji religijnej w prepozyturze. Jako miejsce odbycia kongregacji wyznaczył bractwu 24 plebanów miast królewskich plebanię w Kapitułce Spiskiej. Uczynił tak, ponieważ chciał mieć bezpośredni nadzór nad bractwem i jego kongregacją, by chronić je przed pojawianiem się wpływów hereetyckich oraz by umocnić plebanów w prawdziwej wierze. Do kongregacji faktycznie doszło 12 maja 1555. Jednak już rok później członkowie bractwa zaprotestowali przeciwko podobnej decyzji prepozyta⁷². W tym okresie niewielka grupa plebanów spiskich była jeszcze ciągle zwolennikami katolicyzmu. W 1556 r. w miejscu wiarygodnym Kapitułce Spiskiej zgłosili się Salomon, senior bractwa 24 plebanów miast królewskich i pleban w Lubicy, Jakub ze Spiskich Włochów, Sykstus z Batyzowców oraz Michał, kapłan z Lewoczy w zastępstwie plebana lewockiego Jerzego Mollera i w imieniu swoim, wszystkich członków powszechności oraz wszystkich pozostałych bractw i parafii, które podlegały jurysdykcji duchowej prepozyta spiskiego, skarżyli się na naruszanie swoich praw patronatu, do których należało prawo prezentacji i inwestytury nowych plebanów. Wedle ich słów niesprawiedliwie i niestosownie ingerowali w te prawa przedstawiciele szlachty, którzy nie dopuszczali do beneficjów parafialnych, czy wręcz przepędzali odpowiednich kandydatów wywodzących się z szeregów katolików na beneficja parafialne i mianowali tam księży protestanckich. Wielu z nich nawet zajmowało i przywłaszczało sobie opustoszałe majątki beneficjalne parafii⁷³.

W 1554 r. prepozyt Błażej został wyświęcony na biskupa Vácu (Węgry). W potwierdzeniu z Rzymu zostało jasno wskazane, że ze względu na to, że Vác znajduje się w rękach Turków i Błażej nie może korzystać z tamtejszego beneficjum biskupiego, ma pozostać na Spiszu i użytkować beneficjum prepozyta. Ze względu na niebezpieczeństwo tureckie istniało niemało dostojników kościelnych o podobnych losach. Znaleźli się

jednak też tacy, którzy pod tym pretekstem łatwo zdobyli opustoszałe urzędy i ich beneficja, wobec czego arcybiskup Mikołaj Oláh powołał trybunał sądowy, który miał zbadać sporne inwestytury na urzędy prepozytów i opatów. Trybunał wezwał wszystkich zainteresowanych w 1557 r. do Ostrzyhomia. Błażej Péterváradi z powodu choroby nie mógł wziąć udziału w trybunale, w związku z czym reprezentował go jego prokurator, szlachcic Jerzy ze Spiskiego Hrhowa. Kwestia Błażeja Péterváradiego jako prawomocnego prepozyta spiskiego została zbadana 11 września. Prokurator bronił prepozyta Błażeja argumentując tym, że został on mianowany na urząd prepozyta spiskiego przez arcybiskupa ostrzyhomskiego Pawła tylko w formie ustnej, na co aktualny arcybiskup Oláh, mimo osobistej prośby, nie wydał mu żadnego dokumentu potwierdzającego i w związku z tym jedynym posiadanym obowiązującym dokumentem, który dotyczył prepozytury, jest zgoda Rzymu, by mimo święceń biskupich użytkował beneficjum prepozyta aż do końca swojego życia. Mimo tego Błażej Péterváradi musiał po wyleczeniu stać się osobiście w Ostrzyhomiu, by okazać bullę papieską i donację królewską. Złożył przysięgę na ręce arcybiskupa Oláha, a ten w końcu 5 października 1558 instalował go prawomocnie na urząd prepozyta spiskiego. Ten krok w znacznym stopniu oznaczał też likwidację wcześniejszej niezależności prepozytów spiskich od arcybiskupa ostrzyhomskiego. Przejawiło się to także w dalszych relacjach między tymi dwoma instytucjami aż do przekształcenia kapituły kolegiackiej w katedralną po powstaniu biskupstwa spiskiego w 1776 r.⁷⁴

Prepozyt Błażej Péterváradi zmarł na początku 1560 r., w niespełna dwa lata od swojej oficjalnej nominacji na urząd⁷⁵. Bezpośrednio po jego śmierci ówczesny żupan spiski i właściciel Zamku Spiskiego Stanisław Thurzon kazał przewieźć cały majątek prepozyta na zamek. Oprócz tego przywłaszczył sobie wszystkie dochody prepozytury. Do poprawy sytuacji doszło ponownie dopiero w wyniku bezpośredniego mandatu cesarza Ferdynanda I, który na podstawie testamentu prepozyta nakazał Thurzonowi zwrócenie majątku jego siostrze, a dochodów prepozyturze⁷⁶.

Na czele prepozytury spiskiej w 1560 r. pojawił się kolejny z biskupów tytularnych, których

⁷¹ *Initia*, s. 288 na podstawie: ABÚ SK, HMSK, Prot. III, fol. 199.

⁷² Tamże, s. 81–82.

⁷³ *Analecta* 2, s. 258.

⁷⁴ J. Špirko, *Začiatky Spišského biskupstva*, s. 47; M. Glejtek, *Príspevok k výskumu organizačnej štruktúry Spišskej kapituly*, s. 41, tam też dalsza literatura.

⁷⁵ *Analecta* 3, s. 88.

⁷⁶ *Analecta* 1, s. 379, nr LIV.

diecezje znajdowały się w rękach Turków, biskup Csanádu (Węgry) Piotr Pavlinus (prepozyt spiski 1560–1561)⁷⁷. Także i on dążył do odnowy duchowej prepozytury. 4 czerwca tego samego roku zwołał całe duchowieństwo z obszaru prepozytury na synod lokalny, który odbył się w kościele św. Marcina w Kapitulie Spiskiej. Niestety, także z tego synodu nie zachowały się żadne dokumenty. Istotnym faktem jest, że podczas zwoływania synodu przejawiało się już w pełni ograniczenie kompetencji prepozytów spiskich. W zachowanym piśmie adresowanym do księży z bractwa górnego Hornadu Piotr Pavlinus wspomina, że prepozytura została mu powierzona „przez naszego przełożonego, arcybiskupa metropolitalnego Kościoła ostrzyhomskiego, którego jurysdykcji duchowej [prepozytura] jest podporządkowana”⁷⁸.

W tym okresie skomplikowała się też sytuacja w obsadzie personalnej prepozytury spiskiej. Cesarz Ferdynand I mianował na kolejnego prepozyta spiskiego 26 czerwca 1561 Grzegorza Bornemiszę (Bornemisa, prepozyt spiski w latach 1561–1564). Zatwierdził go też na urządzie arcybiskup Mikołaj Oláh⁷⁹. Przybycie nowego prepozyta na Spisz nie było jednak już takie proste. Rodzina Thurzonów, dziedzicznych żupanów spiskich – zgodnie z własną interpretacją praw, które miały wynikać z ich urzędu – twierdziła, że wraz z Zamkiem Spiskim i dziedzicznym tytułem żupana spiskiego uzyskała też prawo patronatu do kościoła św. Marcina w Kapitulie Spiskiej. Z tego prawa następnie korzystała na swój sposób mimo sprzeciwu Ferdynanda I. Zarazem przedstawiciele właśnie tego rodu przywłaszczyli sobie w ciągu minionych lat wiele majątków prepozytury i świątyni. Ich śmiałość doszła aż do takiego stopnia, że w czasie wakatu na

urzędzie prepozyta (sediswakancji prepozytury spiskiej) mianowali na to miejsce własnego kandydata, Franciszka Thurzona. Tej decyzji sprzeciwił się naturalnie nie tylko władca, ale też arcybiskup ostrzyhomski. Po wielu upomnieniach i pod groźbą siły zbrojnej Franciszek Thurzon musiał zrezygnować z urzędu. Na dodatek sami kanonicy spiscy nie chcieli uznać go jako swojego prepozyta. Nie pozostało to bez echa. Aleksy Thurzon spustoszył Kapitułę Spiską i zabrał kanonikom cały majątek, zboże, odzież i inne rzeczy⁸⁰.

Kiedy Grzegorz Bornemisza w końcu przybył na Spisz w 1562 r., postanowił odnowić czystość nauczania i wezwał plebanów wszystkich powszechności spiskich. Zaapelował do nich, by wzięli udział w synodzie generalnym, który miał się odbyć w 1563 r. w Trnawie, ewentualnie, by wysłali tam chociaż swojego przedstawiciela, który w ich imieniu przedstawiłby problemy, z jakimi boryka się katolicyzm na Spiszu⁸¹.

Podczas sejmu krajowego w Bratysławie w 1563 r. cesarz Ferdynand I mianował 19 listopada Grzegorza Bornemiszę biskupem Csanádu⁸². Prepozytura i cała kapituła spiska funkcjonowały ciągle bez środków do życia, a pałac prepozyta był całkiem rozkradzony, dlatego 20 listopada Ferdynand I podarował Grzegorzowi Bornemiszy klasztor kartuzów w Lechnicy wraz z jego majątkami i wszystkimi przynależnościami. Ten jednak, jak wynika z treści dokumentu donacyjnego, został sprofanowany przez osoby świeckie i przebudowany częściowo na twierdzę i rezydencję. Powodem tej donacji było to, że prepozyt wraz z kapitułą spiską nie mieli miejsca, w którym mogliby się ukryć w niespokojnych czasach i gdzie mogliby przenieść skarb świątyni, dokumenty i archiwum

⁷⁷ Magyar országos levéltár (dalej MOL), E 150, 6. d., fasc. 38, nr 17. Ostrihomský arcibiskup Mikuláš Oláh investuje Petra Pavlina do úradu spišského prepošta, Trnava, 1 maja 1560.

⁷⁸ ABÚ SK, HMSK, Scr. 9, fasc. 1, nr 1. Spišská kapitula (21 maja 1560): [...] a nostro superiore, archiepiscopi Metropolitanæ Strigoniensis ecclesiae cuius iurisdictioni spirituali subiecta est. Cytowany zachowany dokument to transumpt, który służył jako pismo okólne, wysyłane do plebanów bractwa górnego Hornadu. Na jego odwrocie podpisani są plebani, którzy otrzymali to pismo. Pierwszym z nich jest Mikołaj Czieskowicz, kapłan w Świętym Andrzeju i senior bractwa, który jednocześnie stworzył rozdzielnik, zgodnie z którym pismo zostało jeszcze wysłane do następujących miejscowości: Wydrnik, Hranownica, Szczawnik Spiski, Wilkowa, Abrahamowce, Letanowce, Spiskie Tomaszowce, Smiżany, Markuszowce i Nalepkowo. Pismo podpisali tylko Mikołaj Piscatoris, Polak, sacelan – czyli brat zakonny, któremu została powierzona opieka nad kaplicą lub kościołem – w Szczawniku Spiskim, Franciszek, pleban w Wilkowej, Tomasz, pleban w Abrahamowcach, Jan Saporinus, kapłan kapituły spiskiej w Letanowcach oraz Jan Virbiczy, kapłan kapituły spiskiej w Spiskich Tomaszowcach. W Smiżanach dokument odebrał i zwrócił tylko sołtys. Na podstawie wymienionych tytułów widoczna jest zła sytuacja w zakresie obsady personalnej parafii – na 11 plebanii pismo dotarło tylko do 6 księży. Jednocześnie czterej z nich byli tylko kapłanami, a tylko dwaj inwestowanymi plebanami. Oryginał dokumentu adresowany do wszystkich siedmiu bractw, opublikował Karol Wagner w: *Analecta* 1, s. 382–383, nr LVI. Na ten temat zob. też M. Glejtek, *Príspevok k výskumu organizačnej štruktúry Spišskej kapituly*, s. 41, tam też dalsza literatura.

⁷⁹ MOL, E 150, 6. d., fasc. 38, nr 19. Ostrihomský arcibiskup Mikuláš Oláh investuje Gregora Bornemisu do úradu spišského prepošta, Trnava (10 lipca 1561).

⁸⁰ *Initia*, s. 289.

⁸¹ *Analecta* 2, s. 260.

⁸² *Analecta* 3, s. 89.

Ryc. 6. Portret prepozyta spiskiego i biskupa Jakuba, który sprowadził kartuzów na Spisz. Obraz należy do zbioru portretów donatorów i benefaktorów siedziby jezuitów w Spiskiej Kapitule. Cała kolekcja była zapewne umieszczona w salach tamtejszej rezydencji lub szkoły. Donację przekazał prepozyturze spiskiej cesarz Fryderyk I. Malarz nieznan.

w bezpieczne miejsca. Pierwszym warunkiem donacji było to, by prepozyt i kapituła przejęli opiekę duchową nad katolikami, którzy mieszkali w okolicy klasztoru oraz by zadbali o wikt i opierunek dla przeora i zakonników, którzy przebywali w klasztorze. Mieli też nie przyjmować zbiegłych mnichów, apostatów i bezwyznaniowców z Polski lub innych miejsc, jak to miało miejsce do tej pory. Kolejnym warunkiem korzystania z tych majątków było to, że po czasie sprowadzą ponownie do tego klasztoru jakiś zakon⁸³. Do tego naturalnie nie doszło. Już pięć lat później, w 1568 r., cesarz Maksymilian II (1527–1576) podarował klasztor wraz z majątkami Kacprowi Magóczyemu⁸⁴.

W drugiej donacji, do której doszło następnego dnia, 21 listopada 1563, prepozyci spisy otrzymali od Ferdynanda I majątki zburzonego klasztoru na Skale Schronienia, tzw. Beneficjum Skały Schronienia. Były to wsie: Klczów, Arnutowce, Szuniawa, Frankowa (Franková), Wernar (Vernár), Wilkowa,

Ryc. 7. Pieczęć prepozyta spiskiego Grzegorza Bornemiszy. Majuskuły G B po bokach tarczy herbowej oznaczają inicjały nazwiska prepozyta – Georgius Bornemisza.

a także udziały własnościowe w wielu innych miejscowościach. Za te majątki prepozyci mieli odbudować w swoich kościołach szkołę, utrzymując w niej dobrych wychowawców i nauczycieli. Oprócz tego mieli przywrócić liturgię godzin i inne recytacje liturgiczne, które w poprzednich burzliwych okresach były zaniedbywane w kościele św. Marcina w Kapitule Spiskiej. Wymienione majątki prepozyci spisy mieli zatrzymać do czasu, aż klasztor na Skale Schronienia zostanie wyremontowany⁸⁵. Z treści dokumentu, a przede wszystkim na podstawie informacji o zaniedbywaniu recytacji liturgicznych, można wyczytać między wierszami o przerażającym fakcie niemal absolutnego braku funkcjonowania spiskiej kapituły kolegiackiej. Był to całkiem naturalny skutek burzliwych wydarzeń w poprzednich latach.

Grzegorz Bornemisza uzyskał w tym okresie kilka innych urzędów i tytułów: w 1567 r. prefekturę Komory Spiskiej⁸⁶, w 1572 r. biskupstwo

⁸³ MOL, A 57 – Magyar Kancelláriai Levéltár, libri regii. 3. t., s. 783–784, nr 1050. Zob. też *Analecta* 1, s. 435–436, nr XL.

⁸⁴ M. Števík, M. Timková, *Červený (Lechnický) kláštor 1320–2007*, Stará Lubovňa 2004, s. 38.

⁸⁵ MOL, A 57, libri regii. 3. t., s. 784–785, nr 1051. Zob. też *Analecta* 1, s. 436–437, nr XLI.

⁸⁶ Komora Spiska była instytucją finansowo-administracyjną, która zarządzała majątkami królewskimi oraz pobieraniem podatków w północno-wschodniej części królestwa, znanej, jak już wspomnieliśmy, pod nazwą Górne Węgry (*Hungaria superioris*). Swoją nazwę Komora Spiska zawdzięcza najbogatszej wówczas żupie w tym regionie. Por. J. Škvarna et. al., *Lexikón slovenských dejín*, Bratislava 1999, s. 326. *Analecta* 3, s. 90 podaje niewłaściwie, że siedzibą Komory był początkowo Spiski Czwartek, a później do 1568 r. Lewocza. Komora miała najpierw siedzibę w Koszycach (do 1536 r.), od 1539 r. na Zamku Szaryskim (Šarišský hrad), a w latach 1555–1567 w Preszowie.

w Wielkim Waradynie (Oradea, Rumunia), a od 1578 r. pełnił też urząd prepozyta w Jasowie (Jasov). Dochodów z tytułu beneficjów nie wykorzystywał jednak na własny użytek. Próbował dzięki nim odzyskać majątki prepozytury spiskiej i kościoła św. Marcina. Niestety, nie były to skuteczne inicjatywy, w związku z czym ostatecznie odzyskał dla prepozytury tylko mało istotne dobra. Jednocześnie można powiedzieć, że więcej stracił niż zyskał, ponieważ wydał na ten cel nieproporcjonalnie więcej środków. Jako przykład można podać spory sądowe dotyczące winnic w Liszce, które trwały niemal 10 lat, a Bornemisza wydał na nie z własnych środków 12 000 złotych⁸⁷.

Na ten okres przypadają też działania Bornemiszy na rzecz uratowania czystości dogmatyki wśród duchowieństwa na Spiszu, co chciał osiągnąć zwołując synod. Zaplanował go na 1569 r. Bractwo 24 plebanów miast królewskich poprosiło o zwłokę i spieszyło się ze stworzeniem własnego wyznania wiary znanego pod nazwą *Confesio Scepusiana*. Zamierzano wykazać w ten sposób, że członkowie bractwa przestrzegają Pisma Świętego i nie propagują herezji. Wyznanie to zostało zatwierdzone przez powszechność 26 października 1569⁸⁸.

W tej sytuacji prepozyt Bornemisza zwołał 30 listopada 1570 wszystkich księży prepozytury (którzy tymczasem zamiast „plebanami” – *plebani* zaczęli nazywać samych siebie wyłącznie „pastorami” – *pastores*). Pod karą utraty wolności i majątku zakazał im posiadania lub czytania ksiąg różnych sakramentarzy, arian i innych heretyków. Zwrócił się do nich, by byli wierni świętemu Kościołowi katolickiemu w wyznaniu o Trójcy Świętej za wzorem Ojców Kościoła, apostołskiego, nicejskiego, efeskiego, chalcedońskiego i konstantynopolińskiego wyznania wiary, które według jego słów były do tej pory rzeczywiście nauczone i wyznawane na Spiszu. Z drugiej strony w apelu prepozyta Bornemiszy można jednak wyczuć pewną rezygnację dotyczącą relacji, jakie istniały między duchowieństwem a prepozyturą. W kwestii testamentów zapewnił obecnych „pastorów”, że zawsze będzie dla nich obrońcą i tutorem, a po ich śmierci także tutorem ich dzieci⁸⁹.

Grzegorz Bornemisza zmarł pod koniec 1584 r. Także po śmierci nie uniknął zawiści i chciwości otoczenia. Aleksy Thurzon kazał krótko później zabrać na Zamek Spiski cały majątek prywatny prepozyta i spieniężył wszystko, co miało jakąś wartość⁹⁰.

Ryc. 8. Portret arcybiskupa Kalocsy i prepozyta spiskiego Marcina Pethego. Obraz należy do zbioru portretów donatorów i benefaktorów siedziby jezuitów w Spiskiej Kapitule. Cała kolekcja była zapewne umieszczona w salach tamtej rezydencji lub szkoły. Malarz nieznanym.

Ryc. 9. Pieczęć prepozyta spiskiego Marcina Pethego II typu. W otoku pieczęci niemal kompletna intytulacja prepozyta.

⁸⁷ *Analecta* 3, s. 90–91.

⁸⁸ G. Bruckner, *A reformáció és ellenreformáció története a Szepességen*, Budapest 1922, s. 117.

⁸⁹ *Analecta* 2, s. 261–262.

⁹⁰ MOL, E 150, 6. d., fasc. 38, nr 27. Inventár majetku spišských prepoštov (Spišská Kapitula), 1584.

W czasie sediswakancji prepozyta spiskiego kapituła wybrała na swojego wikariusza kanonika lektora Jana Skrovranka ze Spiskiego Podgrodzia, który administrował prepozyturą spiską do czasu przybycia nowego prepozyta⁹¹. Na podstawie nominacji Rudolfa II (1572–1612) z 13 sierpnia 1587 został nim Marcin Pethe de Hethes (prepozyt spiski 1587–1605), od 1582 r. biskup Sremu (Đakovo, Chorwacja) i Vácu, a od 1587 r. biskup Wielkiego Waradyna i prepozyt Jasowa⁹². Był to wyjątkowy człowiek, którego umiejętności cesarz Rudolf II docenił dodatkowo 16 kwietnia 1598, nadając mu tytuł arcybiskupa Kalocsy (Węgry) i biskupa Győr (Węgry), a w 1602 r. nawet tytuł namiestnika Węgier⁹³. Fakt, że mimo tylu beneficjów i urzędów najwięcej czasu spędzał właśnie na Spiszu, był spowodowany najprawdopodobniej zagrożeniem tureckim. Niemal wszystkie siedziby związane z urządami kościelnymi, które miał pełnić, zostały zdobyte lub co najmniej były zagrożone ofensywą Turków osmańskich. Działalność Marcina Pethego na Spiszu oznaczała znaczną poprawę sytuacji tego doświadczanego przez kilka dekad obszaru. Około 1591 r. został wyremontowany kościół św. Marcina. Do dziś widocznym znakiem tych prac jest hełm na wieży południowej, która została zbudowana w 1591 r. oraz renesansowa attyka obu wież. Świątynia otrzymała też nowe wyposażenie liturgiczne⁹⁴. Marcin Pethe kazał również wyremontować pałac prepozyta i w 1593 r. odnowił stare gotyckie mury obronne, które otaczały kościół św. Marcina, pałac prepozyta, kaplicę NMP oraz kaplicę św. Andrzeja. Jednocześnie kazał dobudować do górnej zachodniej bramy systemu obronnego zachowaną do dziś wieżę z mieszkaniem dla strażnika i spiralną klatką schodową. Reszta Kapituły Spiskiej w tym okresie ciągle nie miała żadnych murów obronnych i w praktyce była absolutnie niechroniona⁹⁵.

Prepozyt Pethe dbał też o odnowę duchową i rekatolicyzację całego regionu. Podczas jego pontyfikatu rozwijał się wśród pastorów na Spiszu, przede wszystkim w bractwie 24 plebanów miast królewskich, kryptokalwinizm, przeciw któremu

postanowił zainterweniować. W tej sprawie wezwał do siebie 29 listopada 1590 seniora powszechności, plebana lewockiego Antoniego Platnera oraz konseniorów Jana Jatschiego i Jana Tarcziego. Spotkanie zakończyło się 2 grudnia uroczystą mszą w kościele św. Marcina, podczas której wygłosił kazanie kanonik Maciej Alfons Muchovský. Było ono zbyt krytyczne wobec nauczania Lutra. Kanonik ironicznie nazwał je nawet „piątą ewangelią”. Oczywiście spotkało się to ze sprzeciwem wezwanych pastorów⁹⁶.

„Odrodzenie” katolickie prepozyt Pethe rozpoczął również w szeregach własnych księży. Osobiście wybrał i wyświęcił kilku z nich. Wielu później instalował na kanoników kapituły i plebanów w kluczowych parafiach. Przykładowo w 1589 r. Macieja Alfonsa Muchovskiego ze Śląska, który w latach 1589–1593 był kanonikiem spiskim, a w latach 1596–1619 plebanem w Podolincu; czy też w 1591 r. Jerzego Bachmegyeya, spiskiego kanonika lektora i późniejszego kanonika lektora w kapitule egerskiej. W tym samym roku udzielił święceń niższych i święceń diakonatu. W 1592 r. ordynował Jerzego Zkachanego, który również stał się kanonikiem spiskim i był jednocześnie plebanem w diecezji egerskiej⁹⁷.

W 1604 r. cesarz Rudolf II powierzył Marcinowi Pethemu wymianę duchowieństwa ewangelickiego na Spiszu na katolickie oraz zadbanie o zwrot majątku kościelnego katolikom. Mandat zawierał ponadto polecenie przeprowadzenia wizytacji plebanii na Spiszu. Z kolei król Polski Zygmunt III Waza powierzył 1 kwietnia 1604 Pethemu wizytację Prowincji 13 spiskich miast królewskich znajdujących się w zastawie Polski. Pethe rozpoczął wizytację 5 września 1604 w Spiskim Podgrodzium. Nie mógł jednak jej przeprowadzić, ponieważ wypędzono go z miasta. Spróbował też 2 października dokonać wizytacji w Spiskich Włochach, ale uzbrojeni mieszkańcy nie wpuścili go nawet do świątyni⁹⁸.

Marcin Pethe dążył jednak do odrodzenia katolicyzmu także ponad ramy mandatu określonego przez władcę. Jeszcze w tym samym roku podjął

⁹¹ *Initia*, s. 399.

⁹² MOL, A 57, libri regii. 4. t., s. 471–472, nr 503, Praha (13 sierpnia 1587).

⁹³ *Analecta* 3, s. 93–94.

⁹⁴ M. Janovská, *Katedrálny kostol svätého Martina v Spišskej Kapitule vo svetle nových výskumov*, „Acta Musei Scepusiensis 2008”, red. M. Novotná, Levoča 2008, s. 59.

⁹⁵ M. Janovská, V. Olejník, *Mestské opevnenie v Spišskej Kapitule, objekt Dolná brána a príľahlý severný úsek hradby opevnenia s dvomi cisternami. Architektonicko – historický výskum, raport badawczy*, Levoča 2013. Wyniki badań zostały częściowo opublikowane w: M. Janovská, V. Olejník, *Stavebný vývoj Katedrály svätého Martina a jej okolia v Spišskej Kapitule w: Sanace dřevěných konstrukcí. Sborník příspěvků k odborně – metodickému semináři*, Opava 2013, s. 4–17.

⁹⁶ J. Hradzsky, *A XXIV királyi plébános testvérülete és a reformáció a Szepességen*, Miskolcz 1895, s. 187–188.

⁹⁷ *Initia*, s. 415–417.

⁹⁸ M. Bizoňová, *Katolícka cirkev na území Slovenska v 16. a 17. storočí w: Konfesionalizácia na Slovensku v 16.–18. storočí*, red. P. Kónya et al., Prešov 2010, s. 163.

Ryc. 10. Epitafium prepozyta spiskiego Marcina Pethego w północnej nawie katedry św. Marcina w Spiskiej Kapitule. Po prawej jego herb.

próbę sprowadzenia do Lewoczy Towarzystwa Jezusowego i stworzenia tam centrum rekatolizacyjnego dla całego Spisza. W dokumencie z 21 września 1604 podarował jezuitom dawne majątki spiskich kartuzów ze Skały Schronienia, które znajdowały się od 1563 r. w rękach prepozytów spiskich. Były to: Klczów, Tomaszowce, Arnutowce i dwór kartuzów w Lewoczy. Wraz z żupanem Krzysztofem Thurzonem i dwoma jezuitami przybył do Lewoczy 8 października i po opublikowaniu

mandatu cesarskiego domagał się od ewangelików, by wydali wszystkie kościoły, stary i nowy klasztor, szkoły, plebanie i cały majątek kościelny. Następnego dnia podczas rozmów ze wszystkimi mieszczanami doszło do poruszenia i lewoczanie przepędzili kamieniami Pethego i jego towarzyszy. Sołtys i rada miejska w końcu uspokoiли tłum. Pethe przybył ponownie do Lewoczy 10 października, ale nie udało mu się zrealizować mandatu cesarza i doprowadzić do końca swoich dążeń rekatolizacyjnych. Kiedy dowiedział się o początkowych zwycięstwach wojsk Bocskaya (Bočkaj), musiał nawet uciec ze Spisza. Schronił się w miejscowości Szombathely (Węgry), skąd wyjechał do Güssingu (Austria). Podczas podróży napadli na niego powstańcy i zgrabili mu cały majątek. Stopniowo uciekał aż do Wiednia, gdzie zmarł 3 października 1605 na skutek przeżytych cierpień. Jego brat, baron Władysław Pethe, żupan Torný (Turňa), prefekt Komory Węgierskiej i odźwierny królewski kazał go pochować w Bratysławie⁹⁹. Marcin Pethe miał aż dwa epitafia: jedno w Bratysławie i drugie na Spiszu (dziś znajduje się na północnej ścianie w katedrze św. Marcina). Po 1636 r. zleciła je zbudować kapituła spiska w podziękowaniu za to, że pozostawił dla skarbcza świątyni swój kielich,

⁹⁹ *Analecta* 3, s. 100.

Ryc. 11. Górna część (krzywaśń) pastorału biskupa prepozyta spiskiego Marcina Pethego. Po prawej detal zdobienia.

pastorał, mitrę i pektorał¹⁰⁰, które w swoim testamencie z 1617 r. przekazał kapitule wspomniany już brat prepozyta, baron Władysław Pethe. Oprócz tego podarował w tym dokumencie arcybiskupowi ostrzyhomskiemu Piotrowi Pázmanyemu w celu stworzenia szkół jezuitów na Górnym Węgrzech, czyli mniej więcej na obszarze dzisiejszej wschodniej Słowacji, beneficjum kaplicy Bożego Ciała, które w 1584 r. odkupił od Komory Spiskiej na własny koszt za 1700 złotych¹⁰¹. Były to miejscowości: Kisfalud, Szeghy i Studenec, wraz z budynkiem Kodrii, czyli beneficjum, które w 1510 r. założyła Jadwiga cieszyńska. Tym samym Władysław Pethe miał wyjątkowe zasługi w kwestii pojawienia się jezuitów na Spiszu w XVII w.¹⁰²

Kościół katolicki na Spiszu w XVII w. – powstanie z popiołów i rekatolicyzacja

Na przełomie XVI/XVII w. katolicyzm na Spiszu znajdował się w krytycznej sytuacji¹⁰³. Do lat 70. XVI w. reformacja objęła praktycznie całe bractwo 24 plebanów miast królewskich, do 1560 r. oba bractwa w dorzeczu Popradu, a przed końcem wieku także bractwa w dorzeczu Hornadu. Pod wpływem rygorystycznego biskupa krakowskiego trochę dłużej opierały się bractwa Starej Lubowli i dorzecza Dunajca¹⁰⁴. Powody szybkiego rozwoju protestantyzmu na Spiszu są liczne i zawierają się w szerokim spektrum czynników: od wpływów ekonomicznych właścicieli ziemi (*cuius*

¹⁰⁰ Obecnie w inwentarzu wyposażenia liturgicznego katedry znajdują się, niestety, już tylko kielich i pastorał Pethego.

¹⁰¹ Powyższa suma jest wspomniana na portrecie Władysława Pethego, który znajduje się w zestawie portretów memorialnych dobrodziejów jezuitów na Spiszu. Więcej na ten temat w katalogu wystawianych dzieł: *K počiatkom jezuitov na Spiši. Ján Voško – z reštaurátorskej tvorby*, red. M. Novotná, Levoča 2013; M. Pirhalla, *A Szepesi prépostság vázlatos története*, s. 296 – autor wspomina tam o sumie 1500 złotych.

¹⁰² ŠA LE, SASK, Scr. 2, fasc. 5, nr 8.

¹⁰³ Sytuacja była niepokojąca w całym kraju. Dla porównania: w 1573 r. podczas episkopatu arcybiskupa ostrzyhomskiego Verancsicsa (Vrančič) archidiecezja ostrzyhomska liczyła 900 prepozytur, opactw i parafii. Za czasów arcybiskupa Kutassiego (Kuťaši) w 1601 r. w całej archidiecezji znajdowało się w rękach katolików już tylko 100 takich instytucji. Por. *Initia*, s. 611, przyp. nr 1.

¹⁰⁴ G. Bruckner, *A reformáció és ellenreformáció*, s. 150, 245–246; E. Pavlík, *Reformácia a protireformácia v Spišskej Magure*, s. 44.

regio, eius religio) aż po poważne spory teologiczne i dogmatyczne, od niegodnych prałatów i kleru po realizację interesów polityczno-militarnych (z jednej strony powstania antyhabsburskie, z drugiej polityka centralizacyjna dworu). Wiele z nich wykracza poza granice Spisza i dotyczy całej Słowacji, czy raczej królewskich Węgier (tzn. Królestwa Węgierskiego w jego ówczesnym ograniczonym kształcie), ewentualnie można je wręcz zaliczyć do problemów ogólnoeuropejskich.

Wskutek wszystkich tych wydarzeń i wpływów oprócz Kapituły Spiskiej tylko nieliczne parafie zachowały lojalność wobec katolicyzmu na Spiszu. Były to przeważnie miejscowości, które należały w całości lub przynajmniej większość udziałów w nich posiadała kapituła spiska lub prepozyt: Letanowce z kościołem filialnym w Janowcach, Spiskie Tomaszowce z kościołem filialnym w Arnutowcach, Daniszowce, Ordzowiany, których kościołem filialnym na początku XVII w. była dawna parafia Pongracowce, a także miejscowości należące pierwotnie do parafii: Grancz i Petrowce, które stanowiły jednak kościoły filialne protestanckiej wówczas Żehry. Podczas całego okresu reformacji występują jako katolickie także miejscowości, które były beneficjami posiadanymi przez poszczególnych kanoników czy prepozyta, a nie były jednak parafiami: Jabłonów, Luczka, Pawlany, Studenec, Niemieszany, Buglowce, Klczów, Witkowce i Baldowce. To jednak było wszystko. Reszta administracji parafialnej Spisza znajdowała się na początku XVII w. w rękach pastorów protestanckich. Parafie katolickie nie utrzymały się nawet w miejscowościach, w których kapituła miała mniejszościowe udziały własnościowe: Spiski Hruszów, Drawce, Spiski Hrhów, Jamnik, Żehra czy Domaniowce. Udziały w miejscowości nie gwarantowały bowiem pełnego wpływu na jej religię. Tę zgodnie z zasadą *cuius regio, eius religio* określał właściciel prawa patronatu.

Mimo tego niekorzystnego stanu nie można powiedzieć, by prepozyci spisci i spiska kapituła kolegiacka przyglądali się pasywnie tej sytuacji. Podczas sejmu węgierskiego w 1608 r. dwaj wysłani kanonicy: Błażej Sikul (Siculus) oraz Kacper Andaházy zaprotestowali przeciwko postanowieniom pokoju wiedeńskiego z 1606 r., które dotyczyły wolności wyznania i równouprawnienia

wiary. Kanonicy Stefan Franyafy (Fraňáfi) i Dionizy z Egeru (Agriensis) w imieniu prepozyta spiskiego i kapituły kolegiackiej złożyli 22 stycznia 1614 przed magistratem miasta Spiskie Podgrodzie protest przeciwko zwoływanemu tam synodowi¹⁰⁵. Te środki prawne nie przyniosły jednak żadnych skutków, dlatego kanonicy spiskiej kapituły kolegiackiej próbowali prowadzić działalność duszpasterską chociaż w tych miejscowościach, które jako beneficjum należały do nich lub prepozyta. Odwiedzali je w niedziele i święta, a jeśli nie mieli dostępu do kościoła, to odprawiali nabożeństwa w domach prywatnych. Do tych miejscowości należały: Spiski Hrhów, Domaniowce, Jamnik, Markuszowce, Chrast nad Hornadem, Spiski Hruszów, Bystrany, Spiskie Włochy, Krompachy, Slatwina, Żehra, Dubrawa (Dúbrava), Korytne (Korytné), Polanowce, Pongracowce, Bijacowce i in.¹⁰⁶

Jedynym ośrodkiem katolicyzmu na początku XVII w. pozostała zatem Spiska Kapituła. Także jej instytucje katolickie borykały się jednak z wieloma problemami, dotyczącymi egzystencji. Do sprzeniewierzenia majątków prepozytury i kapituły, których dokonał prepozyt Horváth oraz do błędów prepozyta Bornemiszy, który bez powodzenia próbował odzyskać majątki, przy czym przyniosło to więcej szkody niż pożytku, należy doliczyć otwartą kradzież *cathedraticum* oraz dochodów prepozytury i kapituły, których dopuszczała się rodzina Thurzonów – właściciele Zamku Spiskiego i dziedzicznych żupanów spiskich. Tę politykę wobec Kapituły Spiskiej kontynuowali także podczas powstania Bocskaya. Przejawiło się to w kwestii własności tzw. wieży prepozyta na Zamku Spiskim.

Zgodnie z tradycją wywodzącą się z donacji Beli IV prepozyci spisci posiadali do końca XVI w. wieżę na Zamku Spiskim, za pomocą której prepozyt Maciej (1239–1260) umocnił po 1249 r. pierwotne zachodnie wejście do romańskich fortyfikacji górnego zamku. Własność tej wieży potwierdził prepozytom spiskim Zygmunt Luksemburski¹⁰⁷ i prepozyci oraz kapituła wykorzystywali ją w razie niebezpieczeństwa głównie do ewakuacji skarbu świątyni i archiwów. Podobnie było podczas powstania Stefana Bocskaya. Żupan spiski Krzysztof Thurzon najpierw z chęcią przechował na

¹⁰⁵ *Initia*, s. 418–419.

¹⁰⁶ Tamże, s. 612.

¹⁰⁷ Dokument Zygmunta Luksemburskiego wspomina *Kánonická vizitácia arcibiskupa Pázmaňa* z 1629 r. (fol. 6v), a także kilka innych aktów jako bezpośrednią donację. Niestety, do tej pory nie udało się zidentyfikować tego dokumentu. Wieża prepozyta od XV w., kiedy zapewne doszło do jej radykalnej przebudowy, nosi nazwę Czerwona Wieża (Červená veža). Podczas przebudowy Csákych stała się elementem zachodnich pałaców górnego zamku i przestała istnieć zapewne dopiero po spłonięciu zamku w 1780 r. Na ten temat por. V. Olejník, *Spišský hrad a Spišská Kapitula v archívnych prameňoch w: Terra Scepusiensis Terra Christiana*, s. 36–38 oraz M. Janovská, *Spišský hrad w: Tamże*, s. 61–62.

Zamku Spiskim skarb świątyni i archiwum w bezpiecznym miejscu, potem jednak porozumiał się z powstańcami, sprzedał im skarb za 15 000 złotych, a archiwum przekazał swoim urzędnikom, którzy swobodnie wyciągali z niego dokumenty. Mimo że do ewakuacji wartościowych przedmiotów na Zamek Spiski doszło jeszcze kilkakrotnie w następnym wieku, akt Krzysztofa Thurzona potraktowano jako definitywne przywłaszczenie sobie wieży prepozyta na Zamku Spiskim.

Abstrahując od epizodycznego znaczenia Czerwonej Wieży (Červená veža) na Zamku Spiskim, sytuacja dotycząca bazy majątkowej prepozyta spiskiego i kapituły była w tym okresie bardzo poważna. Spora część majątków beneficjalnych została rozkradziona i zdefraudowana, plebani spisy odmawiali płacenia prepozytom *cathedraticum*, majątki i sama kapituła spiska zostały w ciągu ostatniego półwiecza kilkakrotnie zrabowane, dlatego w celu złagodzenia kłopotów finansowych król Węgier Maciej II (1608–1619) podarował 28 października 1610 kapitule spiskiej majątki klasztoru ze Skały Schronienia: Kłczów, Arnutowce, Spiskie Tomaszowce, majątek alodialny w Haduszowcach (Hadušovce, dziś część Spiskich Tomaszowców) oraz dwie winnice w granicach miejscowości Liszka¹⁰⁸. W krótkim czasie była to już trzecia donacja dotycząca beneficjum Skały Schronienia. Majątki te otrzymali prepozyci spisy od Ferdynanda I w 1563 r., a prepozyt Marcin Pethe podarował je w 1604 r. jezuitom w celu zorganizowania i prowadzenia ich rezydencji w Lewoczy. Skoro jednak nie doszło do powstania rezydencji, nowy król podarował te majątki kapitule spiskiej pod warunkiem, że w razie potrzeby ma je ona zwrócić. Bliska przyszłość pokazała, że nie było to najszcześniejsze rozwiązanie, ponieważ już w latach 40. XVII w. zwrotu tych majątków zaczęli domagać się jezuiti.

Donację z 1610 r. władca uzasadnił ubóstwem kapituły i wieloma krzywdami doznаныmi w ostatnich latach. Miał na myśli ewidentnie powstanie Bocskaya, podczas którego kapitan hajduków Błażej Lipaj (Lipaj) splądrował Kapitułę Spiską tuż po swoim przybyciu na Zamek Spiski 9 listopada 1603¹⁰⁹, a potem jeszcze 15 października 1605¹¹⁰. Najazdy hajduków stanowiły prawdopodobnie największe niebezpieczeństwo dla Kapituły Spiskiej jako głównego ośrodka katolicyzmu. Żołnierze zajęli Kapitułę Spiską i domagali się kluczy od kościoła kolegiackiego św. Marcina, by mógł zacząć w nim oficjalnie służyć kaznodzieja luterski, którego sprowadzili ze sobą. Wtedy to wyróżnił się ówczesny pleban Kapituły Spiskiej magister Jerzy Ruttkovicz (Rutkovič). Po ucieczce prepozyta i kanoników pozostał on jako jedyny w Kapitulce Spiskiej i nadal zajmował się opieką duszpasterską nad mieszkańcami. Nie wydał kluczy od kościoła nawet pod groźbami i próbował go bronić wraz ze swoimi sługami¹¹¹. Mimo to hajducy wtargnęli siłą do kościoła i uszkodzili wyposażenie jego ołtarza.

Złą sytuację finansową kapituły po tych wydarzeniach próbował naprawić arcybiskup ostrzyhomski Franciszek Forgách (Forgáč). Oddał 17 stycznia 1611 kapitule spiskiej swoją winnicę św. Michała w Liszce. Dochody z winnicy miały służyć tylko do remontu kościoła i ołtarzy zniszczonych podczas najazdów hajduków¹¹².

Rabunki Bocskaya w 1604 r. nie były jedynym nieszczęściem, jakie dotknęło Kapitułę Spiską w niespokojnym XVII w. Kilka lat później pojawiło się nowe zagrożenie militarne. Latem 1619 r. w stronę Spisza zmierzały kolejne wojska powstańcze, tym razem pod dowództwem Gabriela Bethlena (Betlen). Ówczesny prepozyt spiski Władysław Hoszutóthy (Hosutóty, prepozyt spiski 1606–1648)¹¹³ musiał 3 września ukryć się

¹⁰⁸ MOL, A 57, libri regii. 6. t., s. 236–237, nr 97.

¹⁰⁹ *Analecta* 2, s. 20.

¹¹⁰ *Initia*, s. 290.

¹¹¹ Magister Jerzy Ruttkovicz de Nagy Palugya (Rutkovič z Paludze) był plebanem w Spiskim Hruszowie, a następnie w latach 1603–1611 w Kapitulce Spiskiej. Za jego odwagę kapituła spiska nagrodziła go w 1607 r. kanonikatem. Pozostał kanonikiem aż do swojej śmierci w 1621 r. Zob. *Initia*, s. 414, 420–422.

¹¹² ŠA LE, SASK, Scr. XII, fasc. 1, nr 5.

¹¹³ MOL, E 150, 6. d., fasc. 38, nr 38. Cesarz Rudolf II mianował go prepozytem spiskim już 16 stycznia 1606, mimo że nie miał święceń kapłańskich i jeszcze studiował. Podczas jego nieobecności miał dbać o prepozyturę jako jej zarządca jego brat Stefan. Interesujące jest, że władca podkreśla w swoim dekreście, by prepozyt „nie mianował jako kanoników i księży Polaków, ale ludzi miejscowych, wykształconych i odpowiednich, którzy w tym kościele [św. Marcina] i w innych kościołach godnie odprowadziliby nabożeństwa i służyliby naszym węgierskim mieszkańcom królestwa w ich sprawach prawnych”. (*Canonicos et Sacerdotes indigenos Regni et non Polonos, sed viros doctos et sufficientes, qui divina officia in dicta ecclesia, et in aliis fidelium Regnicolarum nostrorum Hungarorum executiones juridicas peragere valeant...*). Inwestytura i instalacja młodych szlachciców, którzy byli jeszcze na studiach, jako prepozytów, opatów czy nawet biskupów mniej istotnych beneficjów kościelnych należały do nieprawidłowości, które zostały przeniesione jeszcze z czasów średniowiecza. Mimo że ta praktyka powodowała wiele problemów i miała swoje negatywne skutki przede wszystkim w okresie reformacji, występowała nadal także w późniejszych wiekach. Wydaje się jednak, że w przypadku prepozyta Hoszutóthyego nie był to zły wybór.

przed nimi wraz z kapitułą na Zamku Spiskim, następnie 12 września w Starej Lubowli¹¹⁴, a stamtąd wyruszając do Polski i wreszcie do arcybiskupa Pázmanya. Powrócił na Spisz dopiero po zawarciu pokoju w Mikulovie w 1622 r.¹¹⁵ By zapobiec powstaniu większych szkód, żupa mianowała jako tymczasowego zarządcę Kapituły Spiskiej Baltazara Petróczyego (Petróci). Po powrocie kanoników władca dążył do jak najszybszego przywrócenia im wcześniejszych majątków i 4 kwietnia 1622 wysłał do żupy spiskiej mandat z takim poleceniem¹¹⁶.

W latach 1616–1637 tron arcybiskupa ostrzyhomskiego zajmował jezuita, wielki działacz rekatalizacyjny i reformator, kardynał Piotr Pázmany (Pázmań). Po zawarciu pokoju z powstańcami mógł znów realizować swój wcześniejszy plan przeprowadzenia wizytacji całej archidiecezji¹¹⁷. Postąpił zgodnie z zaleceniami soboru trydenckiego (1545–1563), który uważał wizytacje kanoniczne za odpowiedni instrument do kontroli rozpowszechniających się idei reformacyjnych. Z drugiej strony Pázmany kontynuował tradycje swojego poprzednika, arcybiskupa Mikołaja Oláha (1553–1568), który z własnej inicjatywy kazał przeprowadzić w latach 1560–1563 wizytacje w całej archidiecezji od Bratysławy aż po Spisz¹¹⁸. Arcybiskup Pázmany chciał wtedy również odwiedzić prepozyturę spiską. We współpracy z cesarzem Ferdynandem II (1618–1637) powierzył w 1626 r. Władysławowi Hoszutóthyemu przeprowadzenie wizytacji plebanii prepozytury spiskiej. Prepozyt poinformował o tym zarządzeniu 16 marca trzy

Ryc. 12. Portret prepozyta spiskiego Władysława Hoszutóthyego. Obraz należy do zbioru portretów donatorów i benefaktorów siedziby jezuitów w Spiskiej Kapitułe. Cała kolekcja była zapewne umieszczona w salach tamtejszej rezydencji lub szkoły. Malarz nieznanym.

najważniejsze jednostki administracyjne na Spiszu: żupę spiską, stolicę 10 kopijników spiskich oraz bractwo 24 plebanów królewskich. Prosił ich o przygotowanie parafii do wizytacji oraz o współpracę z wizytatorami. Jako pierwsi sprzeciwili się jednak tym zamiarom pastory z bractw, którzy w tym czasie byli bez wyjątku protestantami.

Niepokoje udzieliły się miejscowej ludności. Prepozyt był zmuszony osobiście wziąć udział w posiedzeniu kongregacji żupy 30 marca, podczas którego chciał się dowiedzieć, czemu lud wystąpił przeciwko niemu oraz poprosić żupę o ochronę. Na tym posiedzeniu przedstawił do omówienia cztery postulaty, z których drugi dotyczył wizytacji kościołów. Żupa jednak zakazała wizytacji. Jej przedstawiciele mieli kilka powodów: 1) na wizytację nie zgodziłyby się według nich również pozostałe żupy; 2) nie pamiętają, by w ciągu ostatnich 70 lat odbywały się jakieś wizytacje; 3) zgodnie z pokojem wiedeńskim każda religia ma własnego superintendenta, a skoro Spiszanie uznają za takiego pastora Lewoczy, to żupa zaleca, by wizytacji dokonał raczej on, a nie prepozyt; 4) na ostatnim

posiedzeniu sejmu nie zostało wydane żadne prawo, w którym zostałyby zarządzone wizytacje i dlatego wizytacja została odrzucona¹¹⁹.

Prepozyt zatem nie mógł dokonać wizytacji w 1626 r. Jakby było mało problemów z żupą spiską, hajduci Gabriela Bethlena ponownie splądrowali we wrześniu 1626 r. Kapitułę Spiską i prepozyt był zmuszony uciec do Lewoczy, a stamtąd aż do Polski¹²⁰.

¹¹⁴ *Initia*, s. 291.

¹¹⁵ *Analecta* 3, s. 102.

¹¹⁶ *Additamenta*, s. VIII.

¹¹⁷ M. Beke, *Pázmany Péter egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1616–1637)*, Budapest 1994, s. 24–25. Wizytacje kanoniczne miały miejsce z przerwami przez cały okres episkopatu Piotra Pázmanya.

¹¹⁸ Więcej o tej wizytacji kanonicznej w: V. Bucko, *Mikuláš Oláh a jeho doba*, Bratislava 1940, s. 117–130. Mimo że nie zachowały się protokoły z wizytacji obszaru Spisza, to jest prawdopodobne, że przeprowadzono wizytacje także tam, ponieważ zachowały się protokoły wizytacji z sąsiednich regionów Liptowa i Gemeru.

¹¹⁹ M. Kyseľová, *Kanonicke vizitácie na Spiši*, „Slovenská archivistika”, 18, 1983, 2, s. 115. Por. też M. Bizoňová, *Kanonicke vizitácie na Spiši v 17. a prvej polovici 18. storočia ako historický prameň* w: 6. študentská vedecká konferencia: Zborník príspevkov, red. M. Chovanec, J. Sipko, Prešov 2010, s. 461–462.

¹²⁰ *Hain Gáspár Lócsei krónikája*, s. 179–180. Nieszczęścia, które dotknęły Kapitułę Spiską, są też wspomniane w tekście wizytacji Piotra Pázmanya.

Ryc. 13. Pieczęcie prepozyta spiskiego Władysława Hoszutóthyego I i II typu.

Wizytację kanoniczną na bezpośrednie polecenie arcybiskupa ostrzyhomskiego Piotra Pázmany przeprowadził dopiero od 1629 r. w dniach 26 stycznia – 22 kwietnia biskup tytularny Wielkiego Waradyna oraz wikariusz generalny arcybiskupstwa ostrzyhomskiego ds. duchowych Emeryk Lóssi (Lóši). Odbyła się ona tylko w Kapitułe Spiskiej¹²¹. Prepozyt Hoszutóthy jednak nie poddawał się. W 1632 r. spróbował przeprowadzić wizytację chociaż w miejscowościach, które nie tylko należały do jego jurysdykcji duchowej, ale w których posiadał też udziały własnościowe. Przyjechał 12 grudnia razem z kanonikami Kacprem Hagelim i Kacprem Hoffmanem, a także sacelanem Walentym Gnilim do Spiskiego Hruszowa. Tam nawet po dwóch dniach prób nie dostali kluczy od kościoła, w związku z czym odprawili nieszpory na schodach świątyni. Następnego dnia sołtys i przysięgli odpowiedzieli na pytania wizytacji na ile byli w stanie. Mimo że większość tej miejscowości stanowili katolicy, panowie gruntowi z rodziny Töke nie

wyrazili zgody na obrzędy katolickie i zakazywali swoim poddanym udziału w nich pod groźbą różnych kar. Kościół znajdował się w katastrofalnym stanie, a pan gruntowy kazał urządzić na plebanii mieszkanie dla robotników. Tego samego dnia Hoszutóthy chciał kontynuować wizytację w Witkowcach. Tam jego orszak zatrzymali na środku miejscowości w imieniu żupy Jan Matiašovský oraz Kacper Dravecký i zakazali mu kontynuowania wizytacji. Na dodatek zagrozili siłą, ponieważ wedle ich słów cała żupa była pod bronią, przygotowana na marsz przeciwko Turkom. Wskutek tej groźby prepozyt Hoszutóthy zrezygnował z zamiaru dalszego wizytowania swoich parafii¹²².

Tymczasem arcybiskup Pázmany zorganizował w październiku 1629 r. synod diecezjalny w Trnawie. Podczas niego przedstawił m.in. swój zamiar podziału olbrzymiej archidiecezji ostrzyhomskiej i stworzenia kilku mniejszych biskupstw. W pierwszej kolejności miał na myśli biskupstwo spiskie (do którego należałyby prepozytura spiska oraz

¹²¹ Protokół z tej wizytacji znajduje się w Archiwum Kurii Biskupiej w Kapitułe Spiskiej jako najstarszy zachowany protokół wizytacyjny i stanowi do dziś bogate źródło informacji o ówczesnym stanie Kapituły Spiskiej i jej bezpośredniego otoczenia. Zob. ABÚ SK, SpB, KV, nr inw. 1, Kanonická vizitácia 1629. Protokół wizytacji opublikowano w: *Additamenta*, s. 2–113. Analizę wizytacji zob. V. Olejník, *Kanonická vizitácia Petra Pázmaňa v Spišskej Kapitule w: Kanonické vizitácie po tridentskom koncile: Zborník príspevkov z medzinárodnej konferencie. Košice 9. novembra 2006*, red. C. Hišem, P. Fedorčák, Košice 2007, s. 111–121. Szczegółowej analizy protokołu dokonał M. Glejtek, *Spišská kapitula v 16.–18. storočí vo svetle kanonických vizitácií a kapitulských štatútov: 1. časť – Svätí patróni, relikvie a sakrálne objekty*, „Liturgia: Časopis pre liturgickú obnovu”, 23, 2013, 2, s. 164–189 oraz tenże, *Spišská kapitula v 16.–18. storočí vo svetle kanonických vizitácií a kapitulských štatútov: 2. časť – Sväté omše, liturgia hodín a kapitulská farnosť*, „Liturgia: Časopis pre liturgickú obnovu”, 23, 2013, 3, s. 256–278.

¹²² M. Beke, *Pázmany Péter egyházlátogatási jegyzőkönyvei*, s. 157–159.

żupa liptowska i orawska), na ile – jak uzasadniał Pázmány – „według starych dokumentów był już tam kiedyś biskup”. Kolejne biskupstwa, które miały powstać to: Gemer – żupy Gemer i Turňa, Turiec – żupy Turiec i Zwolen (Zvolen) oraz Novohrad¹²³.

Mimo że jego zamiar się nie powiódł, to zgromadzone materiały przynajmniej dają przybliżony obraz struktury sieci parafialnej na Spiszu w tym okresie. Wykaz parafii znajdujący się wśród dokumentów synodu nie uwzględniał czy dana parafia znajdowała się w rękach katolików czy protestantów. Odzwierciedlał tylko jurysdykcję duchową prepozyta spiskiego nad poszczególnymi parafiami. Pierwszą w kolejności była parafia kościoła kolegiackiego św. Marcina, do której należały kościoły filialne: Jabłonów, Luczka, Pawlany, Niemieszany, Klczów, Katuń, Studenec, Baldowce, Hodkowce (Hodkovce), Hincowce (Hincovce), Beharowce (Beharovce), Bugłowce, Grancz i Petrowce. Drugą parafią była Lewocza, trzecią Kieżmark. Te trzy parafie w ówczesnym rozumieniu znajdowały się poza jakimkolwiek dekanatem czy bractwem.

Pierwszym z bractw pozostawało w dalszym ciągu bractwo plebanów 24 miast królewskich, które obejmowało 13 miast znajdujących się w zastawie Królestwa Polskiego oraz 11 miast stanowiących majątek Zamku Spiskiego. Tam liczba parafii nie uległa zmianie.

Drugie bractwo, dolnego biegu Hornadu, obejmowało w porównaniu ze stanem z 1519 r. dodatkowo parafie: Spiski Hruszów z kościołem filialnym Witkowce, Slatwina, Harakowce, Polanowce, Niżne Repasze (Nižné Repaše), Olszawica (Oľšavica), Markuszowce (przeszły z bractwa górnego Hornadu), Chrast nad Hornadem, Poracz (Poráč) i Korytne. W wyniku reformacji status parafii utraciły: Żehra, Kluknawa, Grancz i Jamnik.

Bractwo górnego Hornadu powiększyło się o parafie: Spiskie Tomaszowce, Arnutowce, Lewkowce i Pikowce (Pikovce). Kościołami filialnymi zostały Szczawnik Spiski i Wydrnik.

Czwarte bractwo dolnego Popradu obejmowało oprócz parafii z 1519 r. dodatkowo też Holumnicę, Huncowce i Lendak. Żadna parafia z tego bractwa nie spadła do poziomu kościoła filialnego.

Pięte bractwo Dunajca stanowiły oprócz wcześniejszych plebanii dodatkowo Maciaszowce, Leśnica (Lesnica) i Wielka Leśna, która początkowo znajdowała się poza nim. Także w tym bractwie żadna parafia nie spadła do poziomu kościoła filialnego.

Szóste było bractwo górnego Popradu, gdzie w porównaniu ze stanem z 1519 r. przybyły: Wyżna Szuniawa i Niżna Szuniawa (Nižná Šuňava), Krywań (Kriváň), Szwabowce, Wilkowa i Święty Andrzej (przeszły z bractwa dolnego Popradu) oraz Ganowce. Do poziomu kościoła filialnego spadły: Maciejowce, Sławków Wielki, Sztola, Janowce, Straże i Spiska Teplica.

Do siódmego bractwa Starej Lubowli przybyły: Podoliniec (przeszedł z bractwa dolnego Popradu), Drużbaki Wyżne i Niżne oraz Chmielnica¹²⁴. Także w tym bractwie nie było żadnej parafii.

Dokumenty synodalne rejestrowały ponadto na Spiszu parafie egzempcyjne: Gelnica, Jakłowce, Krompachy, Spiskie Włochy i Smolnik¹²⁵.

Przyczyny tego, dlaczego konkretna parafia spadła do poziomu kościoła filialnego, były różne. Modelowym przykładem jest jednak stan, na który natrafił prepozyt Hoszutóthy podczas próby wizytacji w Spiskim Hruszowie: beneficja parafialne i dochody kościoła zostały rozgrabione, w związku z czym pleban nie miał z czego żyć. Jeśli nawet jakiś ksiądz katolicki podjął próbę działalności duszpasterskiej, to panowie gruntowi lub patroni kościoła reprezentowani przez szlachtę protestancką utrudniali mu to na wszelkie sposoby, czy wręcz uniemożliwiali. Trzeba jednocześnie stwierdzić, że nie wszystkie opuszczone parafie zostały zajęte przez pastorów protestanckich. Niektórzy panowie ziemscy po prostu przywłaszczyli sobie majątki beneficjalne i nie zajmowali się dalej działalnością duszpasterską. Parafie i kościoły pozostawały zaniedbane, a wierzący byli pozbawieni jakiegokolwiek administracji kościelnej.

Arcybiskup Pázmány ostatecznie zrealizował niewielką część swojego planu erygowania biskupstwa spiskiego. Dołączył do prepozytury spiskiej 26 czerwca 1630 prepozyturę Błogosławionej NMP na Liptowie (*praepositura Beatae Mariae Virginis de Lipto*)¹²⁶. Chciał w ten sposób złagodzić kłopoty

¹²³ J. Špirko, *Začiatky Spišského biskupstva*, s. 51.

¹²⁴ *Acta et decreta Synodi Dioeceseanae, Strigoniensis. Auctoritate Illustrissimi ac Reverendissimi Domini Petri Pazmany, archiepiscopi Strigoniensis. Celebratae Tyrnaviae, Anno Domini M.DC.XXIX. die IV. Octobris et sequentibus*, Trnava 1667, s. 95–96.

¹²⁵ Tamże, s. 88.

¹²⁶ J. Viczián, *Hosszútóthy László w: Magyar Katolikus Lexikon*, cytowanie za: <http://lexikon.katolikus.hu/H/Hossz%C3%BAt%C3%B3thy.html> (dostęp 17.12.2020).

¹²⁷ Prepozytami tytularnymi Błogosławionej NMP na Liptowie byli w kolejności kanonicy spiscy: od 1650 r. Jerzy Šooš, od 14 lipca 1675 Andrzej Ondrejkovics (Ondrejkovič), od 1697 r. Jerzy Doctorovich (Doktorovič), od 1711 r. Stefan Franciszek Loviskovich (Loviškovič) oraz od 1761 r. Jan Feja. Po powstaniu biskupstwa spiskiego w 1776 r. kapituła spiska podarowała prepozyturę tytularną na Liptowie nowo powstałej kapitule w Bańskiej Bystrzycy. Zob. *Initia*, s. 472 et passim.

majątkowe prepozytów spiskich. Posiadali oni prepozyturę tytularną na Liptowie aż do powstania biskupstwa spiskiego w 1776 r.¹²⁷ Elementem rodzącej się odnowy katolicyzmu w XVII w. była też pamięć dawnej sławy nieistniejących wówczas średniowiecznych instytucji kościelnych – klasztorów, konwentów i opactw. W tym okresie na Spiszu i naturalnie w innych regionach Węgier zrodził się szereg tytularnych opactw, przeoratów i prepozytur, które przetrwały praktycznie aż do zaniku tego rodzaju więzi kościelnych w okresie komunizmu w XX w. Już na początku XVII w. ustanowiono tytularne opactwo NMP w Szczawniku Spiskim (*abbatia Beatae Marie Virginis de Schavnik lub abbatia Beatae Mariae Virginis de Candelis*)¹²⁸. Mniej więcej od początku XVIII w. istniała jeszcze prepozytura tytularna w Huncowcach i Wielkiej Łomnicy (*praepositura Sancti Joannis Baptistae de Hunsdorf et Lomnica*)¹²⁹, a po 1740 r. także prepozytura tytularna w Lendaku (*praepositus de Landek*). Od początku XIX w. do biskupa spiskiego należały też inne opactwa tytularne: *abbas novae inter Hungariam et Poloniam abbatiae*, *abbas Beatae Mariae Virginis de Loco Regali* oraz prepozytury i przeoraty tytularne: prepozytura w Drawcach (*praepositus Beatae Mariae Virginis de Darocz*), *praepositura de Saga*, *praepositura de Schida*, *praepositura de Steinbach*, prepozytura św. Jana Chrzyciela w Sztoli (*praepositura sancti Joannis Baptistae de Stolna*), prepozytura w Strażkach (*praepositura de Nehre*), przeorat św. Jana Chrzyciela na Skale Schronienia (*prior sancti Joannis de Lapide Refugii*), przeorat Doliny św. Antoniego w Lechnicy (*prior sancti Antonii de valle Lechnicz*), prepozytura św. Elżbiety pod Zamkiem Spiskim (*praepositura Sanctae Elisabethae viduae sub Arce Scepusiensi*) oraz przeorat w Richnawie (*prior de Richno*)¹³⁰. Ogólnie można stwierdzić o tych tytułaturach, że prawo patronatu nad nimi pozostawili sobie władcy Węgier. Kolejną ich cechą charakterystyczną jest to, że po powstaniu

biskupstwa spiskiego władcy mianowali na nie przeważnie już tylko księży z innych diecezji.

W pierwszej połowie XVII w. sytuacja katolicyzmu na Spiszu skomplikowała się także w zakresie jurysdykcji prepozyta nad parafiami w północnej części regionu. Zakwestionowanie suwerenności prepozyta spiskiego miało miejsce w przypadku Prowincji 13 miast, od 1412 r. zastawionych Polsce, a także parafii przygranicznych, które należały do bractw Stara Lubowla i Dunajec. Kilka miejscowych parafii, np. Podoliniec, Gniazda, Družbaki, Stara i Nowa Lubowla czy Chmielnica, znajdowało się de facto od początku XVII w. pod władzą biskupa krakowskiego bez zgody prepozyta spiskiego¹³¹. Doszło do tego pośrednio wskutek działań rekatolizacyjnych starosty zastawu polskiego, katolika Stanisława Lubomirskiego. Objął on starostwo w 1605 r. i podczas rekatolicyzacji nawiązał do działań biskupów krakowskich. Dzięki temu już w styczniu 1615 r. został oddany katolikom kościół w Chmielnicy. Następnie Lubomirski zaprosił do przejmowania kościołów archidiacona krakowskiego Jana Fuchsusa, za pomocą którego na podstawie mandatu królewskiego przejął w październiku 1615 r. kościoły w Nowej Lubowli i w innych parafiach bractwa Starej Lubowli¹³²: w Gniazdach, Nowej Białej, a do końca roku także w Družbakach i Starej Lubowli. Jest całkiem naturalne, że do zrekatolicyzowanych parafii Kraków wysyłał swoich księży.

Kolejnymi przyczynami zajęcia niektórych parafii na Spiszu przez Polaków były niepokoje wywołane przez powstania antyhabsburskie. Niektórzy plebani i pastorzy w strachu przed represjami z jednej lub drugiej strony opuścili swoje plebanie. Następnie biskupi krakowscy skorzystali z okazji, przywłaszczyli sobie dziesięciny z tych obszarów i mianowali tam księży z Polski¹³³. Takie praktyki próbował powstrzymać Władysław Hoszuty. Sam jednak nie potrafił wiele osiągnąć w tej

¹²⁸ Opatami tytularnymi w w Szczawniku Spiskim byli kolejno mianowani kanonicy spiscy. W 1622 r. Błażej Sikul, w 1642 r. Andrzej Benyiczky (Benický), w 1647 r. Tomasz Bebery, w 1662 r. Marcin Szolcsany (Solčány), w 1718 r. Mikołaj Csáky, który nawet nie był kanonikiem spiskim, ale słuchaczem wiedeńskiego Pázmaneum, w 1742 r. Marcin Görgey (Gergej), w 1762 r. Jan Józef Chryzostom Desewffy (Dežöfi) oraz w 1770 r. Mikołaj Konde. Zob. *Initia, passim*.

¹²⁹ MOL, E 150, 11. d. 67. fasc. 6, nr 272 i 274.

¹³⁰ *Schematismus Dioecesis Scepusiensis pro anno MDCCCXI*, 1811, s. 11–15. Ciekawostką jest, że wśród realnie zanikłych prepozytur i opactw, jak np. Szczawnik Spiski, Lendak, Drawce, Sztola, Skała Schronienia, Lechnica i św. Elżbieta w Spiskim Podgrodziu znajdują się też tytuły, które znane są tylko na podstawie pośrednich wiadomości historycznych i przypuszczeń. Są to Huncowce i Wielka Łomnica, Saga, Schida, Steinbach, Strażki i Richnawa. Potwierdzenie lub też zanegowanie istnienia wymienionych prepozytur i opactw, które przy obecnym stanie wiedzy uznawane są za legendy, będzie przedmiotem dalszych szczegółowych badań.

¹³¹ G. Bruckner, *A reformáció és ellenreformáció*, s. 245–246; J. Hradzsky, *A XXIV királyi plébános testverülete*, s. 21–27. Za nimi też: P. Zubko, *Dejiny Spišského biskupstva (1776–)* w: *Terra Scepusiensis: Stav badania o dejinách Spiša*, red. R. Gładkiewicz, M. Homza, Levoča – Wrocław 2003, s. 601.

¹³² I. Chalupický, *Dejiny Novej Lubovne – Nová Lubovňa v rokoch 1308–1918* w: *Nová Lubovňa*, red. I. Chalupický, M. Murcko, Nová Lubovňa 2007, s. 23.

¹³³ *Analecta* 3, s. 103.

sprawie, dlatego zwrócił się o pomoc do arcybiskupa Pázmanya, który przedstawił całą sprawę na synodzie narodowym w Trnawie w 1630 r. Jednak także on nie umiał sobie poradzić z tą sytuacją. Rozwiązaniem zawartym w punkcie 13. dokumentów synodalnych była propozycja stworzenia komisji, która miała zbadać tę sprawę, a następnie przedstawić kwestie sporne do rozstrzygnięcia przez Stolicę Apostolską¹³⁴. Nie osiągnięto jednak niczego więcej w kwestii obrony praw prepozytów spiskich. Praktyka mianowania księży z Polski bez zgody prepozyta spiskiego na zastawionych czy przygranicznych obszarach Spisza była kontynuowana. Przejawiło się to zdecydowanie podczas rekatolizacji kolejnej grupy miejscowości, która miała miejsce na Zamagurzu dzięki dwóm najważniejszym katolickim panom w regionie. Pierwszym z nich był graf Paweł Rakoczy (Rákoci), od 1625 r. właściciel Czerwonego Klasztoru i większości jego majątków. W latach 30. XVII w. wprowadzał on stopniowo katolickich duchownych we wszystkich swoich miejscowościach: Spiska Stara Wieś (rekatolizacja 1632), Lechnica (1633), Wielka Leśna (1634), a do końca lat 30. także: Leśnica, Wielka i Mała Frankowa (Veľká Franková, Malá Franková) oraz Relów (Reľov). Kolejnymi osobami, które przyczyniły się do rekatolizacji byli bracia Stefan i Andrzej Horváth-Palochay (Paločaj, z rodu byłego prepozyta Horvátha), którzy w 1639 r. pod wpływem prepozyta Hoszutóthyego wyrzekli się protestantyzmu i zostali znów katolikami. Rok później zaczęli stopniowo przywracać religię katolicką we wszystkich swoich miejscowościach: Frydman, Kacwin, Niedzica, Krempachy, Łapsze Wyżne (Vyšné Lapše), Lendak i Maciaszowce¹³⁵. W tym niespokojnym okresie biskupstwo krakowskie w dalszym ciągu wykorzystywało niepewną pozycję prepozytów spiskich i w istotny sposób ingerowało w rozwiązywanie kwestii kościelnych, dlatego po odejściu pastorów protestanckich pojawili się w parafiach niemal wyłącznie polscy księża. Pełnili oni tam zadania duszpasterskie praktycznie aż do połowy XVIII w. Typowym przykładem działań biskupstwa krakowskiego były dążenia kontreformacyjne w Spiskiej Starej Wsi w 1632 r. Rekatolizacją zajmował się tam Polak Mikołaj Anuskewicz, kapłan grafa Pawła Rakoczego w Czerwonym Klasztorze¹³⁶. Starł się on

przepędzić miejscowego kaznodzieję Jerzego Casaria na różne sposoby: chciał zdobyć klucze od kościoła pod pretekstem dzwonięcia na burzę, zakazywał mieszkańcom udziału w nabożeństwach ewangelickich pod karą utraty głowy, grzywny 12 złotych itp. Wreszcie wymógł u grafa Rakoczego swoją nominację na plebana w Spiskiej Starej Wsi. W związku z tym, że kapituła spiska nie potwierdziła go na tym urzędzie, wyjechał na dłuższy czas do Polski i za zgodą kapituły krakowskiej sprowadził sobie wikariusza, kolejnego Polaka, Stanisława Zmudkowicza (Zmudkovič). Wskutek tego jeszcze bardziej uległa rozluźnieniu jurysdykcja prepozytów spiskich w parafii. Wydarzenia miały podobny przebieg także w 1642 r., kiedy to plebanem w Starej Wsi Spiskiej został znowu Polak, Andrzej Gawłowicz, były pleban w Nowym Targu¹³⁷.

W tym okresie arcybiskup Pázmany musiał zająć się też kwestią jurysdykcji i suwerenności prawnej poszczególnych instytucji kościelnych na Spiszu. Swoje kompetencje bezprecedensowo przekroczyło bractwo 24 pastorów miast królewskich, kiedy podczas jednej z kongregacji w 1632 r. samowolnie zezwoliło na ponowne zamążpójście pewnej mieszcanki ze Spiskiego Podgrodzia (z punktu widzenia prawa kościelnego ogłoszono unieważnienie jej poprzedniego małżeństwa). Po opuszczeniu przez niewiernego męża kobieta nie zwróciła się z wnioskiem o zezwolenie na drugi ślub do właściwego trybunału kościelnego, tzn. do prepozyta spiskiego, ale do bractwa, które następnie zaakceptowało jej prośbę¹³⁸. Piotr Pázmany z tytułu swojej funkcji nie chciał i nawet nie mógł tolerować takiego postępowania. Wezwał przed konsystorz arcybiskupstwa do Trnawy superintendenta spiskiego i pastora Lewoczy Piotra Zablera, seniora bractwa Jana Serpiliusa oraz pastora ze Spiskiego Podgrodzia Jana Pilemana, który udzielił kobiecie drugiego ślubu. Wysłuchał ich, a kiedy nawet po kilku apelach nie chcieli odwołać tego, co zrobili, ukarał ich oraz wszystkich członków bractwa ekskomuniką z Kościoła katolickiego. Dekret o ekskomunice został odczytany w kościele św. Marcina w Spiskiej Kapitulce 19 grudnia 1632, a następnie 22 i 27 grudnia. Warto odnotować, że dekret odczytano po słowacku¹³⁹. Bractwo 24 pastorów miast królewskich zignorowało wyrok arcybiskupa Pázmanya. Z zapisów kroniki *Matricula Goltziana* wynika,

¹³⁴ *Sacra Concilia* 2, s. 311.

¹³⁵ E. Pavlík, *Reformácia a protireformácia v Spišskej Magure*, s. 54.

¹³⁶ Tamże, s. 51–53. Autor nazywa go Hanuskewicz.

¹³⁷ B. Malovcová, *Náboženské pomery v rokoch 1526–1918 w: Spišská Stará Ves*, red. B. Malovcová, Prešov 2008, s. 103–104.

¹³⁸ J. Hradzsky, *A XXIV királyi plébános testvérülete*, s. 223–224.

¹³⁹ *Initia*, s. 157.

że rozwiązywanie spraw z zakresu prawa małżeńskiego pozostało bieżącym zagadnieniem podczas kongregacji tej powszechności pastorów¹⁴⁰.

W latach 1631 i 1633 Władysław Hoszutóthy został mianowany kolejno na biskupa Siedmiogrodu i Wielkiego Waradyna¹⁴¹. Mimo to pozostał na Spiszu, ponieważ obie te diecezje znajdowały się w rękach Osmanów. Nie mógł jednak pozostać długo w swojej siedzibie w Spiskiej Kapitułe, gdyż na początku 1644 r. zbliżali się tam powstańcy Jerzego I Rakoczego, dlatego prepozyt schronił się w Podolińcu. Część archiwów Spiskiej Kapituły została tam ewakuowana w siedmiu skrzyniach już 1 września 1639¹⁴². Prepozyt powrócił ze swojej tymczasowej rezydencji do Spiskiej Kapituły dopiero w styczniu 1646 r. Na ten okres przypada też apogeum dążeń Towarzystwa Jezusowego do uzyskania stałej siedziby na Spiszu na swoją rezydencję i szkołę. Jak wspomniano, jezuiti chcieli objąć beneficjum kaplicy Bożego Ciała, które już w 1604 r. podarował im prepozyt Pethe. Ówczesnie znajdowało się ono w rękach Władysława Hoszutóthyego. Beneficjum kupił na własny koszt baron Władysław Pethe i podarował je w testamencie arcybiskupowi Pázmányemu w celu wsparcia szkół jezuickich we wschodniej Słowacji (na Górnych Węgrzech). Arcybiskup przekazał majątki 18 września 1636 Władysławowi Hoszutóthyemu pod warunkiem, że ma je przenieść na jezuitów¹⁴³. Ze względu na nienajlepszą sytuację finansową, w jakiej znaleźli się prepozyci spiscy na początku XVII w., trudno się dziwić, że Władysław Hoszutóthy zwlekał z przekazaniem odzyskanego beneficjum. Zdawał sobie dobrze sprawę, że pierwotny zamiar fundatorki z 1510 r. – pani Spisza Jadwigi cieszyńskiej – był taki, by z tych majątków była utrzymywana nie tylko kaplica Bożego Ciała, ale też względnie liczny personel w kapitule spiskiej:

rektor kaplicy i w sumie aż sześciu kleryków. Po dłuższym przekonywaniu ze strony jezuitów cesarza Ferdynanda III (1637–1657), przedstawiciele żupy spiskiej i żupana – którym po długim okresie „Thurzonowskim” był katolik, graf Stefan Csáky (Čáky) – ale przede wszystkim pod wpływem bezpośredniego nacisku arcybiskupa ostrzyhomskiego Jerzego Lippaya w 1647 r. Władysław Hoszutóthy wysłał list zapraszający do prowincjała Prowincji Austriackiej Towarzystwa Jezusowego. Przekazał jezuitom w zarządzanie kaplicę Zápolyów, która w tym czasie była oddzielona kratami od pozostałej części świątyni; Kodrię, która należała bezpośrednio do beneficjum i dodatkowo też położony w sąsiedztwie stary budynek plebanii¹⁴⁴. Z własnych środków zarezerwował nawet sumę na utrzymanie trzech profesorów dla szkoły jezuickiej¹⁴⁵.

Pierwsze większe sukcesy rekatolizacyjne w okolicach Zamku Spiskiego pojawiły się w związku z działalnością Towarzystwa Jezusowego. Jezuiti współpracowali z katolikiem Stefanem Csákym, który stanął na czele żupy spiskiej, a przede wszystkim dominium Zamku Spiskiego, jako dziedziczny żupan spiski w 1639 r. W miejscowościach, które do niego należały, Csáky próbował przywrócić katolicyzm już od początku swojej obecności. Reprezentatywnym przykładem były Domaniowce, które przeszły na protestantyzm pod wpływem swoich panów ziemskich Thurzonów. W 1638 r. Csáky chciał tam mianować księdza katolickiego, ale miejscowość zaprotestowała. W wyniku śledztwa żupy spiskiej okazało się, że spośród 27 świadków 21 nie chciało „papieskigo” plebana. Mimo to jeszcze w tym samym roku Csáky mianował księdza katolickiego w Domaniowcach. W ten sposób miejscowość została zrekatolizowana jako jedna z pierwszych na Spiszu¹⁴⁶.

¹⁴⁰ ABŮ SK, SpB, odd. Knihy, nesignované. Matricula Goltziana: Codex novus accepti et expensi factorum et consiliorum praecipuorum venerabilis Fraternalitatis XXIV Pastorum regalum in Scepusio, passim.

¹⁴¹ *Analecta* 3, s. 103.

¹⁴² ŠA LE, SpP, III, odd., fol. 1, nr 56. Wspomniane skrzynie z archiwaliami zaginęły w XVII w., a kapituła poszukiwała ich jeszcze w XVIII w. Por. cały fascykuł nr 1 oraz *Initia*, s. 429.

¹⁴³ M. Bizoňová, *Spoločnosť Ježišova a jej charakteristika w: K počiatkom jezuitov na Spiši*, s. 26. Autorka porównuje informacje z dwóch źródeł: *Initia*, s. 84 podaje rok 1635; z kolei V. Kalinay (Zur Geschichte des Jesuitenordens in der Grafschaft Spiš, rozprawa doktorska, Innsbruck 1934, s. 35) podaje dokładną datę 18 września 1636.

¹⁴⁴ W miejscu Kodrii powstał ok. 1648 r. klasztor jezuicki, który w 1815 r. przebudowano na seminarium duchowne – Kapituła Spiska nr 12. Pierwotna plebania została w 1647 r. przebudowana na gimnazjum jezuickie, a to z kolei w 1819 r. na studium nauczycielskie – Kapituła Spiska nr 13. Por. wcześniejsze uwagi na ten temat. Więcej o historii i działalności Towarzystwa Jezusowego na Spiszu niniejszym tomie M. Bizoňová s. do uzupełnienia.

¹⁴⁵ Historia i okoliczności funkcjonowania Towarzystwa Jezusowego w Kapitułe Spiskiej zostały opisane w wielu kronikach i diariuszach. Te źródła są stopniowo wydawane w opracowaniach krytycznych i tłumaczone. Por. *Synopsa dejín spišskej rezidencie Spoločnosti Ježišovej od jej príchodu na Spiš*, „Acta Musei Scepusiensis 2007”, red. M. Novotná, Levoča 2007, s. 117–147; tenże, *Synopsa dejín spišskej rezidencie Spoločnosti Ježišovej od jej príchodu na Spiš. II. časť (1648–1655)*, „Acta Musei Scepusiensis 2009”, red. M. Novotná, Levoča 2009, s. 239–286 oraz tenże, *Dejiny Spišského kolégia – Dejiny Spišskej rezidencie w: K počiatkom jezuitov na Spiši*, s. 37–63.

¹⁴⁶ F. Žifčák, *Domaňovce v rokoch 1258–1918 w: Z dejín Domaňoviec 1258–2008*, red. A. Žifčáková, Domaňovce 2008, s. 36.

Kontynuatorem rozwijania idei obecności Towarzystwa Jezusowego na Spiszu był prepozyt Maciej Tarnóczy (Tarnóci, prepozyt spiski 1648–1655). Zanim przybył na Spisz, cieszył się opinią gorliwego zwolennika rekatalizacji i szczodrego protektora zakonu jezuitckiego. Próbował przewyciężyć wrogosć między jezuitami a częścią kanoników spiskich spowodowaną głównie roszczeniami majątkowymi jednej i drugiej strony (chodziło o beneficjum kaplicy Bożego Ciała, beneficjum Skały Schronienia i inne majątki), co też mu się udawało. Lata jego działalności w połączeniu z jezuitką duchowością były dla kapituły spiskiej faktycznym okresem odrodzenia. Świadectwem tego są zapisy kronikarza jezuitckiego, który odnotował:

Nasza obecność tutaj pomogła też kapitule spiskiej. Jej inną twarz, o wiele lepszą niż miała przed przybyciem Towarzystwa, widzieli również heretycy. Przedtem w święta oprócz jednej mszy nie robiła nic, zatem ci, których odpędzili od spowiedzi, stawali się heretykami. Teraz też wielu z kanoników służy codziennie msze i gorliwie nasładuje nasz ornat w świątyni¹⁴⁷.

Maciej Tarnóczy został mianowany i wyświęcony 4 września 1650 w Kapitulie Spiskiej na biskupa Csanadu. Ten region znajdował się jednak

w rękach Turków, w związku z czym Tarnóczy zaczął przygotowywać romantyczny plan – zamierzał podróżować po swojej nowej diecezji i skontrolować ją w przebraniu franciszkanina. Z powodu dużego niebezpieczeństwa przyjaciele odradzili mu ten pomysł. 28 grudnia 1651 został wyświęcony na biskupa Vácu¹⁴⁸. Z powodu niebezpieczeństwa tureckiego nie mógł jednak aż do śmierci objąć swoich diecezji. W takiej sytuacji podjął się po latach remontu siedziby prepozyta w Kapitulie Spiskiej. W 1652 r. dobudował do wcześniejszego pałacu romańskiego (który jest znany w dokumentach średniowiecznych jako *Muthmerium* – od nazwiska jego budowniczego) parterową część znajdującą się na zachód od dzisiejszej kuchni aż po klatkę schodową na drugie piętro¹⁴⁹.

Ryc. 14. Portret prepozyta spiskiego Macieja Tarnóczyego. Obraz należy do zbioru portretów donatorów i benefaktorów siedziby jezuitów w Spiskiej Kapitulie. Cała kolekcja była zapewne umieszczona w salach tamtejszej rezydencji lub szkoły. Malarz nieznan.

10 stycznia 1653 wobec wielkiej niechęci kapituły podarował definitywnie jezuitom jak to kiedyś postanowił prepozyt Pethe kaplicę Bożego Ciała wraz z otłazem, wszystkie majątki związane z jej beneficjum oraz Kodrię. Na jej fundamentach jezuitci zbudowali swój klasztor w Kapitulie Spiskiej¹⁵⁰. Na dodatek w tym samym roku powierzył ich opiece duchowej kaplicę pątniczą św. Anny w Kluknawie¹⁵¹. W planach prepozyta Tarnóczyego znajdowała się też wizytacja kanoniczna prepozytury, której jednak nie zrealizował. Sporządził tylko instrukcje

¹⁴⁷ *Synopsa dejín spišskej rezidencie Spoločnosti Ježišovej od jej prichodu na Spiš. II. časť*, s. 251–253.

¹⁴⁸ *Analecta* 3, s. 107.

¹⁴⁹ *Initia*, s. 58. Hradzsky wspomina herb prepozyta Tarnóczyego z datowaniem 1652, który w czasie wydania publikacji był jeszcze widoczny „nad odrzwiami obmurowanej bramy”. Niestety, dziś już nie jest możliwe zidentyfikowanie takiego napisu ani herbu.

¹⁵⁰ ŠA LE, SpP, f. 1, nr 22. Obecnie założenie dawnego klasztoru jezuitckiego można odnaleźć w architekturze prostopadłościanu – dawnego wirydarza ze studnią oraz pierwszych dwóch pięter naziemnych tzw. bloku A Seminarium Duchownego im. biskupa J. Vojtaššáka.

¹⁵¹ Fundusze na budowę kaplicy pątniczej św. Anny pozostawiła Anna Veselényi (Vešeléniová, †1644), pierwsza żona Stefana Csákyego. Kaplica została ukończona w 1650 r. Por. *Synopsa dejín spišskej rezidencie Spoločnosti Ježišovej od jej prichodu na Spiš. II. časť*, s. 255.

Ryc. 15. Pieczęć prepozyta spiskiego Macieja Tarnóczyego.

Ryc. 16. Pieczęć prepozyta spiskiego Jana Pálffalvayego.

przeprowadzenia wizytacji¹⁵². W 1654 r. wyjechał do Bratysławy, zostając tamtejszym prepozytem¹⁵³.

Wizytację kanoniczną parafii prepozytury – najstarszą z zachowanych – zrealizował jego następca Jan Pálffalvay (Pálfalvaj/Pálmaffalvay, prepozyt spiski 1655–1663). Został on mianowany prepozytem spiskim pod koniec lipca 1655 r. Jeszcze w tym samym roku postanowił sprawdzić stan powierzonego mu obszaru. Wraz z kanonikiem Marcinem Szolcsanyim (Solčány) zabrał się do wizytacji i stopniowo odwiedził wszystkie parafie, które znajdowały się w rękach katolików¹⁵⁴. Jego wizytacja jawi się tym samym jako swoisty papierek lakmusowy rekatolicyzacji na Spiszu. Jak jednak podał Szolcsanyi na frontyście konwolutu

protokołu wizytacyjnego, nie objęła ona prowincji 13 zastawionych miast. Szolcsanyi rozpoczął wizytację w Kieżmarku. Miasto ciągle znajdowało się poza jakąkolwiek powszechnością. Kościół parafialny, podobnie jak mniejszy kościół NMP, który należał do Słowaków, znajdował się w rękach luteranów. Katolikom służyło oratorium, które powstało w 1653 r. w jednym z trzech domów mieszkalnych. Był to dzisiejszy kościół paulinów w Kieżmarku. Miasto podarowało go cesarzowi po wyzwoleniu od właściciela Zamku Kieżmarskiego Stefana Thököliego, z którym było w konflikcie, a który pozwolił swoim żołnierzom na rabunki w mieście. W działalności duszpasterskiej w Kieżmarku pomagali pijarzy z Podolińca.

¹⁵² Obecnie nie jest znany żaden protokół wizytacyjny, który pochodziłby od prepozyta Tarnóczyego czy też z okresu jego działalności. W konwolutie z wizytacją kanoniczną prepozyta Pálffalvaya zachowała się jednak instrukcja Tarnóczyego dotycząca przeprowadzenia wizytacji. Zob. ABÚ SK, SpB, KV, nr inw. 2. *Kánonická vizitácia 1655–1656*, s. 222–227: *Instructio R(everen)dissimi Domini D(omi)ni Mathiae Tarnoczy pro visitandis ecclesijs: Tota visitationis Methodus, ut ego quidem existimo, triplici fine(m) continet(ur). Primo quo ad templum, deinde ad parochum, postea ad plebem pertinent, quas D(omi)nus Visitator etiam sequet(ur).*

¹⁵³ Prepozyt Tarnóczy zmarł 30 sierpnia 1655 w klasztorze cystersów na Welehradzie (Velehrad), gdzie został też pochowany. Zob. *Analecta* 3, s. 110. Pod emporą w zachodniej części katedry św. Marcina jezuita umieścili poświęconą mu tablicę pamiątkową, która nie zachowała się jednak do dziś. Ostatnia wzmianka o niej pochodzi z 1887 r. Miała to być kamienna płyta z reliefowym wyobrażeniem mitry u góry oraz napisem w dolnej części: *Najczcigodniejszemu panu, panu Maciejowi Tarnóczyemu, biskupowi Vácu, prepozytowi bratysławskiemu i spiskiemu, swojemu prawdziwemu ojcu i szczodremu dobrodziejowi ufundowało Towarzystwo Jezusowe. Zmarł w 1655 roku. (Reverendissimo Domino Domino Mathiae Tarnóczy episcopo Vacieni, praeposito Posoniensi et Scepusiensi, vere Patri ac fautori suo gratioso Societas Jesu erexit. Obiit anno 1655.)* Zob. *Initia*, s. 133. Tablica pamiątkowa zapewne przestała istnieć w związku z purystycznymi zmianami, które zostały przeprowadzone w katedrze w 1889 r.

¹⁵⁴ Protokół z tej wizytacji znajduje się w ABÚ SK. Zawiera interesujące informacje o stanie materialnym i duchowym całego regionu, w tym zwłaszcza budowli sakralnych tuż po ich odzyskaniu z rąk protestantów. Zob. ABÚ SK, SpB, KV, nr inw. 2, *Kánonická vizitácia 1655–1656*.

W bractwie 24 plebanów miast królewskich w rękach katolików znajdowała się tylko kaplica Wniebowzięcia NMP przy kościele św. Władysława w Spiskim Czwartku.

W drugim bractwie dolnego Hornadu w rękach katolików był kościół w Spiskim Hruszowie z kościołem filialnym Witkowce, następnie: Domaniowce; Ordzowiany; Bijacowce; Pongracowce, które z powodu braku środków nie miały nawet plebana i przyjeżdżał tam ksiądz z Bijacowców; Zehra z kościołem filialnym Dubrawa, gdzie kościół zbudowano dopiero w latach 1653–1654; Harakowce; Korytne i Polanowce.

W trzecim bractwie górnego Hornadu katolickie były tylko Letanowce z kościołem filialnym Janowce oraz Spiskie Tomaszowce z kościołem filialnym Arnutowce.

W czwartym bractwie dolnego Popradu katolicki był tylko Lendak.

W piątym bractwie Dunajca katolickie były: Kacwin, Łapsze Niżne, Łapsze Wyżne, Frydman z kościołem filialnym Trybsz, Krempachy, Nowa Biała, Niedzica, Stara Wieś Spiska, Maciaszowce i Lechnica. W rękach katolików znajdowała się wprawdzie też Wielka Leśna, ale wizytatorzy nie mogli jej odwiedzić, ponieważ panowała tam epidemia, której ofiarą stał się też miejscowy pleban. Krempachy i Nowa Biała nie były parafiami katolickimi, ale tylko kościołami filialnymi Frydmanu. Miejscowe plebanie znajdowały się jednak w rękach pastorów protestanckich.

W szóstym bractwie górnego Popradu nie było żadnej parafii katolickiej.

Siódme bractwo Starej Lubowli stanowiły wprawdzie same parafie katolickie, ale, jak to zostało podane w protokole, wizytator nie mógł ich odwiedzić, ponieważ należały do biskupa krakowskiego, który mianował tam plebanów i wysyłał też swoich wizytatorów¹⁵⁵.

Tym samym w 1655 r. prepozyt Pálffalvay znalazł w rękach katolików na całym obszarze jurysdykcji prepozyta spiskiego tylko 30 kościołów czy kaplic. Kiedy podjął kolejną próbę rok później, katolicy mieli 31 kościołów – doszły Spiskie Hanuszowce. Ponadto ustąpiła dżuma i kanonik Szolcsanyi mógł odwiedzić też Wielką Leśną¹⁵⁶. Dzięki protokołowi z tej wizytacji kształtuje się ogólny obraz sytuacji katolicyzmu na Spiszu w tym okresie. Oprócz małej liczby kościołów znajdujących się w rękach katolików dostrzec można również inne problemy, jak np. zły stan kościołów, plebanii

i majątków kościelnych, które zostały odzyskane od protestantów. Istotnym problemem była też niska liczba duchownych – wielu plebanów zarządzało kilkoma parafiami. Vincent Kiszely (Kysel) był np. plebanem w Letanowcach, do których należał kościół filialny Janowce, ale jeździł też do Spiskiego Czwartku, gdzie nie było stałego plebana. W jeszcze gorszej sytuacji znajdował się Jan Bethlenfalvay (Betlenfalvaj), który był plebanem w Bijacowcach, Ordzowianach, Pongracowcach, a do przybycia Andrzeja Sigraya (Žigraj) także w Polanowcach z kościołami filialnymi Korytne i Harakowce. Z drugiej strony znajdują się tam też pozytywne informacje: w Petrowcach i Dubrawie wierni sami zbudowali kościół, pod który kamień węgielny położył prepozyt Tarnóczy, ołtarze i całe kościoły zostały konsekrowane w Dubrawie i Zehrze, gdzie Tarnóczy podarował też kamienie ołtarza, w kościołach pojawiły się też nowe naczynia liturgiczne. Do kolejnych pozytywnych wydarzeń w tym okresie należy donacja cesarza Ferdynanda III (1637–1657), który przekazał 31 lipca 1655 prepozytom spiskim oraz kapitule szpital i niektóre majątki klasztoru antonianów w Drawcach¹⁵⁷.

Wierni obrządku bizantyjskiego na Spiszu pod jurysdykcją prepozytów spiskich

Istotną zmianą czy też uzupełnieniem organizacji duchowieństwa świeckiego na Spiszu w drugiej połowie XVII w. było przekazanie parafii greckokatolickich pod jurysdykcję prepozytów spiskich. Doszło do tego jeszcze za życia prepozyta Pálffalvaya w 1662 r.

Pierwsi wierni obrządku wschodniego na Spiszu pojawili się w XIV–XVII w. w związku z kolonizacją zalesionych rejonów opartą na prawie wołoskim. Większość pierwszej fali przybyszów stanowili etniczni Rusini. Miejscowości z obrządkiem bizantyjsko-słowiańskim i świątynią pojawiają się w dokumentach archiwalnych od końca XV w. i w XVI w. Były to: Poracz (1420), Jakubiany/Jakubany (1497), Wikartowce/Vikartovce (1513), Stotince (1539), Toryski/Torysky (1554); następnie Kamienka, Straniany (Straňany), Jarzębina (Jarabina), Helcmanowce (Helcmanovce), Kojszów (Kojšov), Cichy Potok (Tichý Potok), Wielki Lipnik (Veľký Lipník) i Słowinki. W wielu przypadkach koloniści tylko uzupełnili lub też przekształcili wcześniejszy rolniczy charakter

¹⁵⁵ ABÚ SK, SpB, KV, nr inw. 2, Kanonická vizitácia 1655–1556, s. 210.

¹⁵⁶ Tamże, s. 211–221.

¹⁵⁷ MOL, A 57, libri regii, 11. t., s. 446–447, nr 221; *Additamenta*, s. 129.

Ryc. 17. Przykład typowej cerkwi greckokatolickiej ze skansenu w Starej Lubowli. U góry ikonostas.

miejsowości na pasterski, a obrządek łaciński zastąpili bizantyjskim. W innych miejscowościach wprawdzie żyła ludność wołoska, ale ze względu na jej skromny stan liczebny nie dochodziło tam do zmiany obrządku. Powodem szybkiej asymilacji ludności rusińskiej był też udział w kolonizacji wołoskiej katolickiej słowackiej grupy etnicznej, jak np. w przypadku miejscowości Jurgów (Jurgov) czy Wielka Frankowa. Łącznie w połowie XVII w. na Spiszu było 45 księży obrządku wschodniego i 16 parafii z poświadczonym obrządkiem bizantyjsko-słowiańskim: Niżne Repasze, Olszawica, Toryski, Poracz, Zawadka (Závadka), Podprocz (Podproč,

dziś część Olszawicy), Stotince, Osturnia (Osturná), Wielki Lipnik, Sulin (Sulín), Litmanowa (Litmanová), Jakubiany, Jarzębina, Kamienka i Straniany. Zapowiedzią dążeń unijnistycznych na Spiszu była unia brzeska zawarta w 1596 r. w Polsce, która dotyczyła też parafii obrządku bizantyjskiego z miejscowości zastawionych Polsce¹⁵⁸. Także ten fakt umożliwił później szybsze rozpowszechnienie unii wśród wiernych obrządku bizantyjskiego na Spiszu. W takich warunkach doszło do zjednoczenia Kościoła greckokatolickiego z Rzymem, tzw. unii użhorodzkiej. Na zamku Drugetów w Użhorodzie 63 obecnych księży obrządku wschodniego, którzy należeli do eparchii mukaczewskiej, podpisało 24 kwietnia 1646 umowę z biskupem Egeru Jerzym Jakusicsem (Jakušič). Warunkami zawarcia unii była możliwość zachowania obrządku bizantyjskiego, prawo wyboru biskupa, którego miała potwierdzać Stolica Apostolska oraz przyznanie przywilejów, którymi cieszyło się duchowieństwo katolickie. Po uroczystym nabożeństwie wszyscy obecni księża wygłosili nicejsko-konstantynopolitańskie wyznanie wiary i oświadczyli, że wierzą we wszystko, czego wymaga Kościół katolicki oraz uznają papieża Innocentego X za najwyższą głowę Kościoła i swojego pasterza. Wiadomość o zjednoczeniu napisali w liście do papieża Innocentego X z 15 stycznia 1652 archidiaconi eparchii mukaczewskiej. Należeli do

¹⁵⁸ P. Šoltés, *Spis v dejinách gréckokatolíckej cirkvi v 18. storočí w: Terra Scepusiensis: Stav bádania*, s. 616.

nich archidiakoni z Humennego, Stropkova, Užhorodu, archidiakon makovicki, serednański oraz archidiakon spiski Stefan Andrejov¹⁵⁹. Zjednoczenie potwierdził formalnie najpierw 14 maja 1648 arcybiskup ostrzyhomski Jerzy Lippay, a we wrześniu 1648 r. także synod w Trnawie. List archidiakonów wschodnich do papieża Innocentego X z 1652 r. stanowiął jednocześnie prośbę o zatwierdzenie nowo wybranego biskupa mukaczewskiego Piotra Parteniusa, który został biskupem w 1651 r. i był wielkim zwolennikiem unii.

W 1662 r.¹⁶⁰ spiskie parafie greckokatolickie za zgodą biskupa mukaczewskiego zostały wydzielone spod jurysdykcji eparchii mukaczewskiej i przeniesione pod jurysdykcję prepozyta spiskiego. Dotyczyło to parafii: Olszawica, Poracz, Zawadka, Helcmanowce, Słowinki, Niżne Repasze, Wielki Lipnik i Osturnia. Powodem takiej decyzji były przede wszystkim problemy związane z zarządzaniem parafiami na odległość, zwłaszcza w okresie nasilających się walk między protestantyzmem a katolicyzmem o przynależność wyznaniową wielu miejscowości na Spiszu¹⁶¹. Kolejną obawą arcybiskupa ostrzyhomskiego Jerzego Lippaya było to, że na zmieszonym wyznaniowo Spiszu osłabiona pozycja biskupa Mukaczewa może jeszcze bardziej zagrozić niestabilnej pozycji Kościoła katolickiego. Interesujące jest, że w niektórych miejscowościach obrządek bizantyjski pojawił się dopiero po ich rekatolicyzacji i przekazaniu pod jurysdykcję prepozyta spiskiego. Typowymi przykładami są tu miejscowości Poracz i Zawadka, które aż do rekatolicyzacji były kalwińskie. Niżne Słowinki (Nižné Slovinky), Stotince i Helcmanowce były natomiast wcześniej ewangeliczne. W ramach rekatolicyzacji

Ryc. 18. Grekokatolicka ikona świętego Michała Archanioła z kościoła w Starej Lubowli.

w połowie XVII w. nie powróciły one do obrządku rzymskokatolickiego, ale wskutek przybycia dużej liczby kolonistów wołoskich przyjęły ryt bizantyjski. Kolejnym przykładem takiej sytuacji jest Kojszów, który do połowy XVII w. zamieszkiwali przybysze z Liptowa i Orawy – przeważnie protestanci. Od połowy XVII w. w miejscowości zaczęli jednak na tyle przeważać liczebnie osadnicy z okolicznych miejscowości greckokatolickich, że obrządek bizantyjski płynnie wyparł protestantyzm. Ogólnie ponad połowa miejscowości z parafiami

grekokatolickimi była wcześniej rzymskokatolicka lub protestancka. Świadczy o tym między innymi wyposażenie liturgiczne ich świątyń. Na 11 parafii greckokatolickich zarządzanych przez prepozyta spiskiego według *Wizytacji kanonicznej* Sigraya (Jan Sigray/Žigraj, prepozyt spiski 1696–1718) z 1700 r. w aż pięciu znajdował się wcześniej murowany kościół obrządku zachodniego. Były to: Helcmanowce, Niżne Słowinki, Niżne Repasze, Stotince i Olszawica (Olšavica)¹⁶².

Pierwszym, który starał się zmienić obowiązujący stan prawny i zgodnie z którym spiscy plebani greckokatolicki

nie należeli pod Mukaczewo, był Józef de Camellis (biskup mukaczewski 1690–1706). Tuż po objęciu funkcji w 1690 r. zwrócił się do Kapituły Spiskiej z prośbą, by pozwoliła ponownie przejść księżom greckokatolickim na Spiszu pod jego jurysdykcję. Od razu 26 września tegoż roku zwołał w Zborowie (Zborov) sobór z udziałem archiprezbitera spiskiego i innych księży, którzy podporządkowali się jego autorytetowi. Na kolejnym soborze, 24 lutego 1701, archiprezbiter w imieniu 12 księży spiskich obiecał posłuszeństwo biskupowi Mukaczewa. Na dodatek pozostało zwyczajem, że

¹⁵⁹ M. Lacko, *Užhorodská únia w: Most publications*, Rím 1959, s. 12.

¹⁶⁰ *Initia*, s. 502 a za nim też: P. Zubko, *Dejiny Spišského biskupstva*, s. 601 podają rok 1687. Takie datowanie nie jest jednak prawdopodobne, gdyż w 1682 r. podczas podziału parafii prepozytury spiskiej na dekanaty figurują już wśród łacińskich także parafie greckokatolickie.

¹⁶¹ P. Šoltés, *Spiš v dejinách gréckokatolíckej cirkvi*, s. 617.

¹⁶² Tamże.

księży spiskich obrządku wschodniego w dalszym ciągu wysyłał biskup mukaczewski. Pobierał on też *cathedraticum* od swoich księży na Spiszu, podobnie jak od pozostałych księży eparchii. Przykładowo w Stotincach ksiądz płacił 1 złoty prepozytowi spiskiemu i tyle samo biskupowi Mukaczewa. Toryski, Straniany i Wielki Lipnik płaciły po 2 złote, w tym jeden złoty wieś, a jeden pleban. Płacili jednocześnie Kapitulie Spiskiej i Mukaczewu. Mimo wymienionych faktów parafie greckokatolickie na Spiszu pod koniec XVII w. niezmiennie pozostawały pod jurysdykcją prepozytów spiskich¹⁶³.

Prepozyt spiski Jerzy Bársony i apogeum rekatolicyzacji

Gwałtowne wydarzenia ostatniego półwiecza dotyczą bezpośrednio kapituły spiskiej – najazdy Thurzonów, powstania Bocskaya, Bethlena i Rakoczego, które przetoczyły się przez niechronione kanonie otoczone tylko słabymi płotami oraz przez teren prepozytury, której dotychczasowe mury obronne okazały się również niewystarczające – wymusiły wzmocnienie prac budowlanych przy założeniach obronnych. Jako pierwsi ukończyli umocnienia swojej rezydencji jezuiti, którzy na południe od niej zbudowali w 1655 r. mur obronny. Oddzielili nim rezydencję od drogi, która do dziś prowadzi od południa wzdłuż murów obronnych Kapituły Spiskiej (droga ze Spiskiego Podgrodzia do Lewoczy). W tym samym roku budowę jednolitych murów obronnych Kapituły dokończyła też spiska kapituła kolegiacka. Rozpoczęto ją bez wątpienia już w 1653 r., a ukończono w 1655 r. Każdy kanonik miał zbudować za swoim ogródkiem odpowiedni odcinek murów z jedną basztą. Trochę później dobudowano bramę dolną wieży – dzisiejsze wejście na teren Kapituły Spiskiej od strony Spiskiego Podgrodzia. Następnie jezuiti w 1668 r. przebudowali swoje mury obronne tak, by nawiązywały one do pozostałych murów kapituły¹⁶⁴. W ten sposób Spiska Kapituła definitywnie przybrała dzisiejszy wygląd miasteczka otoczonego prostym systemem murów obronnych.

Wkrótce mieszkańcy Kapituły Spiskiej docenili istnienie umocnień. W wyniku powstań

i niepokojów wędrowało po kraju wielu zbiegłych żołnierzy, rozbójników i złodziei. Według świadectwa kronikarzy jezuitów ten stan osiągnął apogeum w 1670 r. Ówczesny prepozyt spiski Jerzy Bársony (Bársoň, prepozyt spiski 1663–1675), biskup Wielkiego Waradyna, a później Egeru, został zmuszony do uformowania ze swoich poddanych uzbrojonych patroli, które dzień i noc pilnowały Spiskiej Kapituły. Umocnił też bramy Kapituły i w razie zagrożenia kazał ogłaszać alarm za pomocą bębnow¹⁶⁵. Inne plebanie na Spiszu nie miały tyle szczęścia ani środków do własnej obrony, wskutek czego podczas następnego powstania stanowego stawały się częstymi obiektami napaści.

Postać Jerzego Bársonya jako dowódcy obrony Spiskiej Kapituły jest stosunkowo nieznaną. O wiele lepiej historia identyfikuje go jako gorli-

Ryc. 19. Pieczęć prepozyta spiskiego Jerzego Bársonya.

wego zwolennika rekatolicyzacji. W tym samym roku, kiedy objął prepozyturę, został także radcą królewskim. Wskutek tego był częstym uczestnikiem sejmów krajowych i miał bliskie kontakty z dworem¹⁶⁶. Współczesna historiografia traktuje jego dążenia rekatolizacyjne jako ekstremalne¹⁶⁷

¹⁶³ Tamże, s. 624.

¹⁶⁴ V. Olejník, *Mestské opevnenie v Spišskej Kapitule, objekt Dolná brána a príľahlý severný úsek hradby opevnenia s dvomi cisternami*. Archívny výskum w: M. Janovská, V. Olejník, *Mestské opevnenie v Spišskej Kapitule, objekt Dolná brána a príľahlý severný úsek hradby opevnenia s dvomi cisternami*, architektonicko-historický výskum, Levoča 2013, s. 12–14.

¹⁶⁵ *Initia*, s. 601.

¹⁶⁶ A. Zelliger, *Egyházi irók csarnoka*, Trnava 1893, s. 29.

¹⁶⁷ T. Véghešö, *Il 34 -imo prevosto di Scepusio, il vescovo Giorgio Bársony: un esponente della controriforma nel Regno d'Ungheria nella seconda metà del secolo XVII w: Z dejín Spišského prepoštstva: Zborník z medzinárodnej konferencie pri príľehlosti 800. výročia prvej známej písomnej zmienky o Spišskom prepoštstve*, red. L. Hromják, Spišské Podhradie 2010, s. 159–177; T. Esze, *Bársony György Veritasa*, „Irodalomtörténeti Közlemények”, 1971, s. 667–693.

Ryc. 20. Początek i koniec listu, w którym palatyn Franciszek Vesselényi na podstawie wniosku prepozyta spiskiego Jerzego Bársonya zleca kapitule spiskiej jako wiarygodnej instytucji zbadac sprawę korzystania z kościoła w Bystranach przez katolików i ewangelików. Murań, 19 września 1666.

i określa go jako ważną postać w historii Kościoła katolickiego, która znacznie przyczyniła się do osłabienia ruchu protestanckiego na Spiszu. W negatywnym świetle można postrzegać osobisty udział Bársonya w wielu akcjach skierowanych przeciwko społecznościom protestanckim na całej dzisiejszej wschodniej Słowacji. Podczas rekatolizacji nie wahał się używać także siły militarnej, którą na te potrzeby chętnie zapewniał mu żupan Csáky, starosta polskiego zastawu Lubomirski czy inni szlachcice. W 1665 r. w ręce katolików powrócił w ten sposób kościół w Teplícze nad Hornádem (Teplička nad Hornádom). 24 lutego 1661 Stefan Csáky nakazał wypędzić swoim hajdukami z plebanii w Olcnawie protestanckiego kaznodzieję, a w Niedzielę Wielkanocną 14 kwietnia 1661 z inicjatywy mieszkańców zostały przywrócone w tej miejscowości obrzędy katolickie¹⁶⁸. Po 1667 r. Olcnawa stała się katolickim kościołem filialnym Bystran, gdzie ponownie w asyście wojskowej

Stefana Csákyego katolicy przejęli 6 września 1667 kościół i plebanie. To był jednak tylko początek wielkiej akcji rekatolizacyjnej. Proces nasilił się w 1671 r. Katolikom zostały zwrócone kościoły w Strażkach, Gelnicy, Mniszku nad Gnulcem, Sztósie, Szwedlarze i Smolniku, a następnie w Kluknawie, Richnawie, Jamniku, Odorinie i Spiskim Czwartku. W tej ostatniej miejscowości już od 1638 r. w rękach katolików znajdowała się kaplica Wniebowzięcia NMP. 5 października przypadł katolikom także cały kościół w Hrabuszycach. Tam z kolei od 1638 r. znajdowało się w ich rękach prezbiterium kościoła¹⁶⁹.

W Lewoczy został oddany katolikom najpierw stary kościół i klasztor minorytów, z którego od 1664 r. korzystała ewangelicka gmina kościelna. Po raz pierwszy domagał się go prepozyt Bársony jako komisarz królewski w towarzystwie Zygmunta Holla reprezentującego Komorę Spiską, grafa Mansfeldta oraz kanoników Marcina Szolcsanyiego

¹⁶⁸ M. Olejníková, V. Olejník, *Sakrálné pamiatky obce Olcnava*, s. 19–20.

¹⁶⁹ J. Hradszky, *A XXIV királyi plebános testvérülete*, s. 145. Zob. też opracowania w monografiach dotyczących poszczególnych miejscowości spiskich, podane w wykazie wykorzystanej literatury.

i Jana Bethlenfalvaya podczas rozmów 26–28 kwietnia 1671. Rada miejska odpowiedziała, że miasto korzysta z tych majątków w spokoju już od 126 lat i nie wypędziło minorytów. Miasto działało na zwłokę i 30 kwietnia wysłało Bartłomieja Alaudę do cesarza z prośbą o pozostawienie kościoła w rękach protestantów. Z kolei komisarze na czele z Bársonyem chcieli od 1 maja przesłuchiwać po kolei wszystkich mieszczan i ustalić, kto ma zamiar dostosować się do rozkazu cesarza i wydać kościół, a kto się buntuje. Skoro miasto nawet po kilku dniach negocjacji nie chciało wydać kluczy, prepozyt Bársony wynajął ślusarzy, którzy otworzyli kościół siłą. Mieszczanie chcieli zaatakować komisarzy, ale radzie miejskiej udało się uspokoić sytuację. 2 lipca kościół minorytów był pełen katolickich wiernych z okolic Lewoczy, którzy od razu odbyli też procesję na Górę Mariąńską (Mariąńska hora). 12 lipca prepozyt Bársony przekazał klasztor i kościół jezuitom, którzy zaczęli tam z powodzeniem prowadzić swoją działalność. Prepozyt Bársony nie zadowolili się jednak tym połowicznym sukcesem i chciał odzyskać też kościół parafialny św. Jakuba. 13 i 17 sierpnia próbował bez powodzenia dokonać jego wizytacji. Na tym rekatolicyzacja w Lewoczy zatrzymała się na pewien czas¹⁷⁰.

Szczególny przebieg w drugiej połowie XVII w. miały próby odzyskania przez katolików kościołów w miastach zastawionych. Z zamiarem ich wsparcia król Polski Michał Korybut Wiśniowiecki (1669–1673) wydał 24 czerwca 1671 dekret, w którym przyznał katolikom te same prawa, jakie mieli ewangelicy. Z dekretu jednocześnie wynikało, że należy usunąć reformację z zastawionych miast. Pierwsze próby podjęte przez pijarów w poszczególnych miejscowościach spotkały się jednak ze sprzeciwem i zakończyły niepowodzeniem¹⁷¹, dlatego 18 sierpnia 1671 starosta polskiego zastawu Lubomirski zawarł umowę z pijarami z Podolińca, na podstawie której zastawione miasta miały następujące obowiązki: 1) wyremontowane kaplice katolickie miasta mają oddać pijarom, a gdzie nie ma takiej kaplicy, miasto ma urządzić oratorium w domu prywatnym; 2) w Spiskich Włochach ma powstać szkoła katolicka; 3) miasta mają zadbać o zakwaterowanie dla pijarów; 4) inwentarz kościelny ma powrócić wszędzie w ręce pijarów; 5) stracone rzeczy mają zostać zrekompensowane przez miasto; 6) mniejsze ołtarze mogą zostać

umieszczone w domach; 7) miasta mają wyznaczyć odpowiednie miejsca na cmentarze katolickie; 8) dzwony mają być do użytku wspólnego przez obie denominacje; 9) dochody przeznaczone na działalność pijarów ma zapewnić konkretne miasto¹⁷².

Skutkiem powyższych działań były np. wydania w Spiskich Włochach, gdzie między innymi ze względu na bardzo niską liczbę katolików z początku zastosowano bardziej umiarkowane podejście. Już w 1670 r. król Polski Michał Korybut Wiśniowiecki pozwolił zbudować katolikom kaplicę. Oratorium, podobnie jak w Kieżmarku, powstało w prywatnym domu mieszkalnym. Prepozyt Bársony poświęcił je 20 sierpnia 1671. Ksiądz katolicki Franciszek Hanacius (Hanák) kazał postawić na cmentarzu drewniany krzyż i pobłogosławił cmentarz. Jednak już w październiku podczas pierwszego pogrzebu katolickiego doszło do bójki między katolikami i protestantami, podczas której zostały znieważone nie tylko obrazy i krzyż procesyjny, ale też trumna zmarłego. Także wskutek tego incydentu prepozyt Bársony wyciągnął później konsekwencje wobec wszystkich pastorów Prowincji 13 zastawionych miast¹⁷³.

Rekatolicyzacja była kontynuowana także w kolejnym roku. 12 stycznia 1672 zostały oddane katolikom kościoły i parafie w Młynicy, Iliaszowcach i Żakowcach, 14 stycznia w Harichowcach i Smiżanach, 15 stycznia w Sławkowie Wielkim i Świętym Andrzeju, 16 stycznia w Huncowcach i Wielkiej Łomnicy, a do końca stycznia 1672 r. także w Abrahamowcach, Kurimanach, Szwabowcach, Chmielnicy i Wilkowiej¹⁷⁴.

Na odpowiedź protestantów za zwrot kościołów katolikom, któremu często towarzyszyła przemoc, nie trzeba było długo czekać. Kiedy Jerzy Bársony wraz z bratem Janem, sędzią krajowym z Nitry, przejmował w 1672 r. kościół w miejscowości Tura Luka (Turá Lúka), zaatakowała ich duża grupa protestantów. Brat został zabity, a sam prepozyt Bársony doznał ciężkich obrażeń¹⁷⁵.

Mimo to – czy też może właśnie dlatego – nie poddał się. W 1673 r. przeprowadzona została rekatolicyzacja kościołów w Buszowcach, Holumnicy, Margecanach, Podhoranach, Szczawniku Spiskim, Wielkim Folkmarze, Hranownicy, Jurskim (Jurské), Krawanach, Łomniczce (Łomnička), Słowackiej Wsi, Spiskiej Teplicy, Spiskim Bystrym, Wojnianach i Spiskim Hruszowie, 5 czerwca 1673

¹⁷⁰ M. Suchý, *Dejiny Levoče* 1, s. 202–205.

¹⁷¹ S. Münnich, *Igló város története*, Igló 1896, s. 321.

¹⁷² M. Vojtáš, *Spišská Nová Ves: Príspevok k miestopisnej monografii*, Spišská Nová Ves 1957, s. 28.

¹⁷³ S. Münnich, *Igló város története*, s. 321; M. Straka, *Mesto Spišské Vlasy*, Spišské Vlasy 2008, s. 32.

¹⁷⁴ J. Hradzsky, *A XXIV királyi plebános testvérülete*, s. 145.

w Krompachach, 14 sierpnia w Markuszowcach, a 30 sierpnia w Spiskim Hrhovie¹⁷⁶.

Przejmowanie kościołów przez katolików było bezproblemowe tylko w niewielu miejscowościach. Przeważnie wiązały się z tym działania na zwłokę, wzajemne kłótnie i nieustępliwość. Jako typową ilustrację przebiegu takich wydarzeń można podać Kieżmark, gdzie do rekatolicyzacji doszło w 1673 r. Wyznawcami katolicyzmu była tam przede wszystkim ludność słowacka, która wykorzystywała na swoje potrzeby kościół paulinów. Prepozyt Bársony już 12 września 1671 próbował odzyskać dla katolików także kościół parafialny św. Krzyża, ale bezskutecznie, dlatego 19 listopada 1672 spróbował chociaż dokonać wizytacji kościoła, także bez powodzenia, ponieważ nie pozwoliła mu na to protestancka rada miejska. W pierwszej połowie 1673 r. o zwrot kościoła parafialnego wystąpili bezpośrednio paulini. Naciski na miasto zaczęła również wywierać Komora Spiska, która 13 sierpnia 1673 wysłała swoich pełnomocników w towarzystwie 70 żołnierzy. Chcieli oni przejąć kościół i wypędzić z miasta wszystkich księży ewangelickich. Rada miejska domagała się od nich pełnomocnictwa królewskiego. W związku z tym, że go nie posiadali, musieli się wycofać. 26 sierpnia 1673 przybył do miasta kanonik spiski Marcin Szlavkaj (Slavkaj) z upoważnieniem od cesarza Leopolda I (1656–1705) do przeprowadzenia wizytacji w kościele św. Krzyża. Rada jednak nie wpuściła także i jego. Kilka dni później przybył ponownie do miasta prepozyt Bársony. Początkowo nic się nie działo, kiedy jednak nikt nie chciał mu wydać kluczy od kościoła, wynajął ślusarzy, którzy otworzyli drzwi siłą. Wtedy stojące w pobliżu kobiety zaczęły rzucać w prepozyta kamieniami i przepędziły go z miasta, a następnie pilnowały kościoła aż do porannych nabożeństw

ewangelickich. 10 września 1673 przybył do miasta w towarzystwie wojska wiceprezydent Komory Spiskiej, graf Otto Ferdynand Volkra, który zagroził użyciem siły, jeśli kościół nie zostanie udostępniony katolikom. W obliczu tej groźby miasto poddało się. Prepozyt Bársony wyświęcił kościół 14 września (czasem podaje się datę 24 IX) i przekazał parafię w ręce paulinów¹⁷⁷.

Od razu w następnym roku zgodnie ze wzorem procesu bratysławskiego z 1673 r. w Spiskim Podgrodziu odbył się między 30 kwietnia a 2 maja 1674 tzw. sąd mieszany (*iudicium compositum*) nad kaznodziejami protestanckimi prowincji 13 miast zastawionych. Sąd nazywał się mieszanym, ponieważ w składzie sędziowskim były reprezentowane strony węgierska i polska. Swoich własnych komisarzy mianował osobiście starosta polskiego zastawu Stanisław Herakliusz Lubomirski. Na czele komisarzy cesarskich stanął sam prepozyt Bársony. O udział w spisku antyhabsburskim Wesselényiego (Vešeléni) zostało oskarżonych 41 kaznodziejów luteranckich. Mimo braku dowodów zostali skazani. Mogli wybierać między banicją a zrzeczeniem się urzędu kościelnego. Większość kaznodziejów skorzystała z tej drugiej możliwości, dzięki czemu prepozyt Bársony zabrał się od razu do przejmowania kolejnych kościołów i plebanii¹⁷⁸.

W 1674 r. w ręce katolików powróciły kościół, plebania i szkoła w Białej Spiskiej. Zarządzenie tą parafią powierzono pijarom z Podolińca¹⁷⁹. Rekatolicyzacja w 1674 r. dotyczyła też parafii: Twarożna, Wielka, Lubica, Maciejowce, Straże, Poprad, Wierzbów, Spiska Sobota, Ruskinowce i Spiskie Podgórze¹⁸⁰. 23 marca 1674 polscy wysłannicy Suchodolski i Lazinski zwrócili katolikom kościół parafialny św. Jana Chrzciciela w Spiskich Włochach¹⁸¹, a 13 lipca został oddany też kościół parafialny w Spiskiej Nowej Wsi¹⁸².

¹⁷⁵ *Analecta* 3, s. 115–116; T. Véghseő, *Il 34 -imo prevosto di Scepusio*, s. 173. To nie był ostatni incydent w tej miejscowości. Dwa lata później został tam zamordowany także pochodzący ze Spisza jezuita, błogosławiony Jan Simonides (właśc. Jan Šimon). Urodził się 27 grudnia 1639 w Bijacowcach. W 1659 r. wstąpił w Trenczynie do zakonu jezuitskiego, studiował w gimnazjum, a od 1668 r. teologię w Koszycach. Święcenia kapłańskie przyjął w 1671 r. Pracował jako nauczyciel w Rožňavie, od 1672 r. jako misjonarz w Niżnej (Nižná) na Orawie, od 1673 r. w Ružomberku (Ružomberok), od 1674 r. w Paludzce (Palúdzka), a następnie w miejscowości Turá Lúka. Tam został zamordowany 31 grudnia 1674. W 1950 r. został błogosławionym. Por. *Slovenský biografický slovník*, red. A. Maňovčík, t. 5, Martin 1992, s. 260.

¹⁷⁶ J. Hradzsky, *A XXIV királyi plebános testvérülete*, s. 317.

¹⁷⁷ N. Baráthová, *Politický vývoj mesta Kežmarok od polovice 15. storočia do polovice 18. storočia* w: N. Baráthová, K. Fábrová, M. Kučerová, V. Vráblik, *História Kežmaroku do polovice 18. storočia*, Kežmarok 2012, s. 141–142.

¹⁷⁸ G. Bruckner, *A reformáció és ellenreformáció*, s. 333–347 i za nim: T. Véghseő, *Il 34 -imo prevosto di Scepusio*, s. 175–176; F. Žižčák, *V poľskom zálohu* w: *Kronika mesta Spišské Podhradie slovom i obrazom*, red. F. Žižčák, Spišské Podhradie 2011, s. 35.

¹⁷⁹ M. Griger, *Náboženské pomery v Spišskej Belej* w: *Z minulosti Spišskej Belej*, red. M. Griger, Spišská Belá 1998, s. 51; *Addimenta*, s. 167–168.

¹⁸⁰ J. Hradzsky, *A XXIV királyi plebános testvérülete*, s. 317–318.

¹⁸¹ M. Straka, *Mesto Spišské Vlachy*, s. 32.

¹⁸² MOL, R 302, R. sz. 9, s. 2. *Diarium Residentiae societatis Jesu Leutschoviensis coeptum conscribi anno 1673, 1ma Februarii Primo Residentiae superiore R. P. G. Laki ad 1692*, fol. 21b.

Ukoronowaniem głównej fali ponownego przemowienia kościołów przez katolików w większości miejscowości na Spiszu były wydarzenia w Lewoczy. Leopold I wydał 18 lutego 1673 mandat, zgodnie z którym miasto miało wydać jezuitom wszystkie kościoły i majątki, które kiedyś należały do katolików. Komora Spiska zarządziła 2 października 1673, że miasto ma wybrać na nowego sołtysa katolika, a większość senatu i rady zewnętrznej również mają stanowić katolicy. Uzbrojenie miasta musiało być w każdej chwili do dyspozycji władcy. Wybory jednak nie przyniosły wyników zgodnych z tymi zarządzeniami, w związku z czym sołtys, notariusz, wszyscy członkowie nowej rady miejskiej, protestanci nauczyciele i księża z miasta zostali wezwani za rebelię przed sąd do Bratysławy. Zgromadzenie mieszczan postanowiło wysłać tylko dwóch senatorów i wspólnie chronić swoich księży i nauczycieli. Reakcją Wiednia było zarządzenie, zgodnie z którym mieszczanie mieli zrezygnować z wyznania ewangelickiego, zwrócić wszystkie kościoły i majątki katolikom oraz zwolnić wszystkich księży i nauczycieli protestanckich. Lewocza nie respektowała jednak także tej decyzji i wysłała kolejnych negocjatorów, dlatego kiedy 21 marca 1674 prepozyt Bársony domagał się kluczy do wszystkich kościołów, spotkał się z odmową. 27 marca nadeszła informacja, że przedstawiciele miasta podpisali w Bratysławie warunki, które narzucił dwór. Następnego dnia prepozyt Bársony ponownie domagał się, by kościoły w Lewoczy zostały zwrócone katolikom, ale znów bezskutecznie. 29 marca zaprzestano już jednak nauczania w szkołach, a wkrótce też nabożeństw ewangelickich. 6 kwietnia przybyli do miasta graf Volkra, prepozyt Bársony oraz inni szlachcice w towarzystwie wojska. Domagali się od miasta, by następnego dnia przekazano wszystkie kościoły, szkoły, parafię i majątki kościelne. Mieszczanie, przede wszystkim kobiety, stawili opór i zajęli kościoły oraz parafię z zamiarem ich obrony przed komisarzami. Volkra wezwał posiłki wojskowe, ale jeszcze przed ich przybyciem miasto zamknęło bramy. Istniało zagrożenie, że mieszkańcy zaatakują komisarzy Komory Spiskiej, dlatego rada miejska musiała sama udzielić im ochrony zbrojnej. Burzliwe nastroje uspokoiły się dopiero 11 kwietnia, kiedy z Bratysławy przybyli wysłannicy miasta z wiadomością, że nie ma innego wyjścia, tylko należy się podporządkować. Jeszcze tego samego oraz

następnego dnia dotarło wsparcie wojskowe dla komisarzy i 13 kwietnia miasto przekazało katolikom dawny kościół szpitalny Świętego Ducha (na jego miejscu stoi dziś nowy klasztor minorytów przy ul. Košickiej), Mały Klasztor (dawny klasztor kartuzów, w miejscu którego stoją koszary na ul. Probstnerovej i Botovej), kościół parafialny św. Jakuba oraz plebanię. Nowym plebanem lewockim został mianowany jezuita Melchior Pauerfindt¹⁸³. 14 kwietnia 1674 w kościele św. Jakuba odbyła się pierwsza msza katolicka¹⁸⁴. Ten akt, między innymi, oznaczał też de facto zakończenie działalności przez protestanckie bractwo 24 pastorów miast królewskich.

Nowe idee, nowa duchowość, nowe zakony na Spiszu

Jak już zasygnalizowano w innym miejscu, jezuiti mieli bez wątpienia pozytywny wpływ na grono kapituły spiskiej. Duchowość jezuitska doprowadziła do powstania kilku bractw religijnych, jak na przykład bractwo NMP, patronki umierających i zmarłych oraz bractwo Wniebowziętej NMP Bogurodzicy w Kapitulce Spiskiej, które zostały zatwierdzone w 1651 r.; bractwo św. Anny, które od 1652 r. angażowało się przy kaplicy św. Anny w Kluknawie. Jezuiti już od 1648 r. organizowali teatry, misteria, dysputy publiczne i wykłady – często też po słowacku – głosili kazania, prowadzili procesje i pielgrzymki, w latach 50. XVII w. wokół Kapituły Spiskiej pojawiły się nawet pielgrzymki flagelantów. Już 2 lipca 1671 jezuiti na czele z kanonikiem Marcinem Szolcsanyim poprowadzili na Górę Mariańską w Lewoczy kilkutysięczną rzeszę pielgrzymów¹⁸⁵.

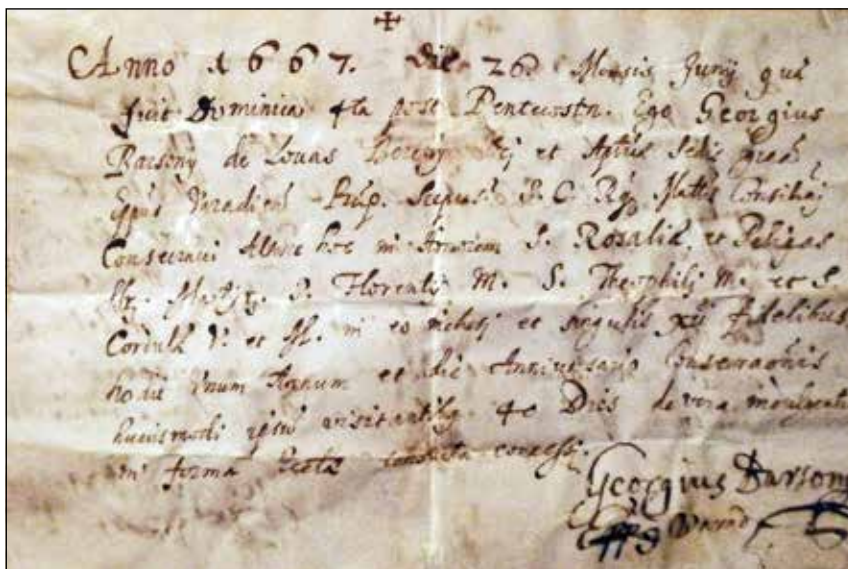
Ryc. 21. Widok na Mariańską Górę w Lewoczy.

¹⁸³ M. Suchý, *Dejiny Levoče 1*, s. 208–212.

¹⁸⁴ J. Hradzsky, *A XXIV királyi plebános testvérülete*, s. 317, przyp. nr 135.

¹⁸⁵ R. Jurík, *Mariánska hora v Levoči*, Levoča 1948, s. 17; *Initia*, s. 434.

Duchowość jezuiicka w pewnym sensie pozostawiła też po sobie pamiątkę o charakterze materialnym. W latach 1666–1675 pod kierownictwem prepozyta Bársonya w bezpośrednim sąsiedztwie Kapituły Spiskiej w miejscach: Pażica (Pažica), Krzyżowa Góra (Križová hora) i Siwa Broda (Sivá Brada) zaczął powstawać wyjątkowy zabytek architektoniczny – kalwaria. Współcześnie działania związane z nią otrzymały w 2011 r. nazwę Spišský Jeruzalem (Jeruzolima Spiska). Faktycznie jest to zbudowany w terenie model starożytnej Jeruzolimy z wyznaczonymi miejscami męki Jezusa Chrystusa na drodze krzyżowej. Kalwarie tego typu zachowały się obecnie w niewielu miejscach w Europie, jak np. Kalwaria Zebrzydowska w Polsce (powstawała stopniowo od 1600 r.) czy Sacro Monte w Varalle we Włoszech (od końca XV w.). Zbudowanie tego interesującego typu kalwarii na Spiszu było związane głównie z działalnością duchową jezuitów, a sfinansował ją prepozyt Bársony. Istotną rolę odegrała idea, którą zaszczerpił kanonik krakowski Józef Bernard Zebrzydowski z rodu Zebrzydowskich. Ta rodzina od 1600 r. budowała w Polsce słynną Kalwarię Zebrzydowską. Jak wiadomo, oprócz funkcji kanonika krakowskiego Józef Bernard Zebrzydowski pełnił też urząd plebana w Spiskim Podgrodziu (próbę zajęcia parafii i dziesięcin odnotowano już w 1659 r.)¹⁸⁶, w Spiskich Włochach (po rekatołicyzacji parafii w 1674 r.) oraz w Spiskiej Nowej Wsi (podobnie po rekatołicyzacji parafii 13 lipca 1674). Z annałów jezuiickich wiadomo o jego bliskich relacjach z prepozytem Bársonyem, jezuitami z Kapituły Spiskiej i Lewoczy, a także grafem Csákym. Podczas tych

Ryc. 22. Dokument, w którym prepozyt spiski Jerzy Bársony potwierdza autentyczność relikwii św. Rozalii i innych świętych dla kaplicy pod jej wezwaniem. Spiska Kapituła, 26 czerwca 1667.

Ryc. 23. Kaplica św. Rozalii w Spiskim Jeruzalem – kalwarii przy Spiskiej Kapitulie, symbolizująca pałac Heroda.

przyjacielskich kontaktów na pewno pojawiła się też idea stworzenia na Spiszu podobnej kalwarii, jaką Zebrzydowscy zbudowali w Polsce.

Kalwaria przy Spiskiej Kapitulie powstawała etapami. W 1666 r. kanonik Jan Bethlenfalvay zbudował na Pażicy na pamiątkę strasznej epidemii dżumy z 1662 r. kaplicę św. Rozalii, która symbolizuje pałac Heroda. Rok później konsekrował kaplicę prepozyt Bársony. W 1669 r. prepozyt zbudował na Krzyżowej Górze kaplicę św. Franciszka Ksawerego, symbolizującą twierdzę Antonia

¹⁸⁶ ŠA LE, SpP, VI. odd., Capsa 33, fasc. 1. Dohoda medzi Jozefom Zebrzydovskim a Jánom Foxom, Martinom Weiserom a Martinom Fukerom ohľadom prenájmu desiatku z obilia zo Spišského Podhradia, Kraków 24 września 1659.

Ryc. 24. Kaplica Świętego Krzyża znajdująca się na szczycie Spiskiego Jeruzalem – kalwarii przy Spiskiej Kapitule.

– siedzibę Poncjusza Piłata. Na końcu cyklu pasyjnego kalwarii znajduje się kaplica św. Krzyża, którą prepozyt Bársony zbudował w 1675 r. W tym samym roku na krańcach trawertynowego wzgórza Pażica zbudował też siedem kaplic przydrożnych, które symbolizują mury obronne starej Jerozolimy. Po zakończeniu tej fazy budowy prepozyt Bársony został mianowany 13 grudnia 1675 biskupem Egeru i wyjechał do Koszyc, gdzie wskutek zagrożenia osmańskiego została przeniesiona siedziba tego biskupstwa. Nie kontynuowano już budowy kalwarii w założonych intencjach, w związku z czym kalwaria przy Kapitulie Spiskiej posiada tylko cykl pasyjny. Inne kalwarie tego typu zawierają też cykl zmartwychwstania, cykl maryjny i cykl hagiograficzny. Na przykład Kalwarię Zebrzydowską tworzy ponad 40 obiektów sakralnych. Ostatni budynek na terenie kalwarii – kaplicę św. Jana Nepomucena – zbudował w 1766 r. prepozyt spiski

Ryc. 25. Ołtarz w kaplicy Świętego Krzyża w Spiskim Jeruzalem z umieszczonym w mensie symbolicznym Grobem Pańskim.

Józef Karol Zbisko (prepozyt spiski 1755–1774). Ta kaplica nie przestrzega jednak wcześniejszej idei – jej budowniczy nie traktowali już kalwarii jako całości, ale jako zbiór kaplic, z których każda miała swoje wezwanie i określoną pielgrzymkę¹⁸⁷.

Do kolejnych dokonań Jerzego Bársonya należy sprowadzenie do Kieżmarku zakonu paulinów (Ordo Sancti Pauli Primi Eremitae). W 1670 r. podarował im oratorium w pobliżu zamku oraz kolejny dom na cele mieszkalne¹⁸⁸. Paulini wyróżnili się przede wszystkim w działalności duszpasterskiej – oprócz oratorium, które otrzymali od prepozyta Bársonya, jeszcze w tym samym roku prepozyt przekazał im kościół parafialny św. Krzyża w Kieżmarku. Z sukcesem zastępowali też księży świeckich w okolicznych miejscowościach: od 1672 r. w Huncowcach, Wielkiej Łomnicy i Żakowcach¹⁸⁹, a od 1675 r. także w Krzyżowej Wsi, Rakusach i Strażkach¹⁹⁰.

¹⁸⁷ Więcej na temat Kalwarii w pobliżu Kapituły Spiskiej – Jerozolimy Spiskiej zob. V. Olejník, *Spišský Jeruzalem: Najnovšie poznatky k tvorbe a dejinám sakrálnej krajiny pri Spišskej Kapitule* w: *Putovanie za duchovnom po Gotickej ceste*, red. S. Lenčíš, T. Filip, Košice 2012, s. 141–161 oraz tenże, *Dejiny Spišského Jeruzalema – Kalvárie pri Spišskej Kapitule* w: *Spišský Jeruzalem: história, fauna a flóra*, red. V. Barbušáková, Spišská Nová Ves 2014, s. 13–61.

¹⁸⁸ *Analecta* 3, s. 112–113.

¹⁸⁹ J. Endrödi, *Dejiny rímskokatolíckej cirkvi vo Veľkej Lomnici* w: *Dejiny Veľkej Lomnice*, red. V. Labuda, M. Šmálik, Veľká Lomnica 2008, s. 383.

¹⁹⁰ E. Kisbán, *A magyar Válosrend története*, Budapest 1938, s. 303.

Kolejnym zakonem, który osiadł na Spiszu pod koniec XVII w., byli bracia miłosierdzia – Zakon Szpitalny św. Jana Bożego (Ordo Hospitalarius S. Joanis de Deo). Sprowadzenie ich na Spisz to zasługa starosta polskiego zastawu Stanisława Herakliusza Lubomirskiego, który 12 maja 1672 podarował im dawny szpital augustiański z kaplicą św. Elżbiety¹⁹¹. Zakonnicy włączyli się w działalność kaznodziejską i duszpasterską w Spiskim Podgrodzium. Opiekowali się też chorymi w swoim szpitalu.

Podczas ostatniej ćwierci XVII w. praktycznie całą wschodnią Słowację, łącznie ze Spiszem, dotknęło kolejne powstanie stanowe (1677–1683), tym razem kierowane przez Imricha Thökölyego. Jego początek pokrywa się niemal dokładnie z okresem działalności biskupa Wielkiego Waradyna i prepozyta spiskiego Joachima Lužsenszkiego (Luženský, prepozyt spiski 1676–1681). Szlachta protestancka obiecywała sobie od tego powstania przywrócenie swoich wolności. Rezultatem było jednak powszechne rozczarowanie grabieżami i gwałtami, których dopuszczali się kururowie, a także żołnierze cesarscy. Dla duchowieństwa katolickiego to powstanie oznaczało tylko cierpienia. Wszędzie, gdzie pojawili się kururowie, pustoszyli miejscowość, wypędzali lub nawet zabijali katolickiego plebana i zastępowali go ewangelikiem, często niszczyli lub rozkradali wyposażenie kościoła. Między 6 a 8 lipca 1680 kururowie rozłożyli obóz w pobliżu Kapituły Spiskiej, między Siwą Brodą i Jabłonowem. Zabrali ze sobą z Kapituły Spiskiej całą trzode¹⁹². Już wcześniej, 11 października 1676, kururowie rzekomo zaatakowali podczas nabożeństwa kościół w Strażach¹⁹³. Wstrząsającym przykładem ich postępowania są wydarzenia związane z księdzem Janem Jakabem z diecezji wiedeńskiej. Od 1672 r. był on plebanem w Smiżanach, a z powodu stałego braku księży jednocześnie pracował też w Iliaszowcach z kościołem filialnym Kurimany oraz w Harichowcach. Kururowie splądrowali 22

września 1677 Kurimany, a 14 maja 1678 Iliaszowce. Plebana Jakaba złapali podczas ucieczki w Spiskich Tomaszowcach i spalili go żywcem. Plebanię w Smiżanach otrzymał ewangelik Jan Gresch. Wszystkie kościoły powróciły w ręce katolików po stłumieniu powstania Thökölyego w 1683 r.¹⁹⁴

Kururowie i nawet osobiście Imrich Thököly nie ominęli oczywiście Lewoczy. Po zajęciu Preszowa wśród miejscowych katolików wybuchła panika – 15 sierpnia 1682 miasto opuścili jezuita i wielu katolickich mieszczan. 21 sierpnia wyjechało też niemieckie wojsko cesarskie i miasto zaczęło negocjować z powstańcami. Komisarze Thökölyego odebrali 3 września katolikom wszystkie kościoły, szkołę i plebanię oraz wypędzili wszystkich katolickich duchownych i zakonników. Sytuacja odwróciła się dopiero po porażkach Thökölyego w 1683 r. 5 grudnia miasto otoczyły wojska cesarskie, a 10 grudnia Lewocza skapitulowała. Franciszkanie powrócili rok później i osiedli w kościele szpitalnym. Definitywnie jednak katolicy odzyskali kościoły dopiero w 1687 r., kiedy to przedstawiciele Komory Spiskiej: Zygmunt Hollo, Andrzej Berzeviczy (Berzevici) i Daniel Szent-Mariai na podstawie artykułu nr 26 przyjętego podczas sejmku w Soproniu z 1681 r. domagali się zwrotu katolikom wszystkich kościołów, plebanii i szkoły, a także majątków kościelnych¹⁹⁵.

Pod wpływem sukcesów militarnych Thökölyego ewangelicy ponownie odebrali katolikom kościoły na Spiszu, m.in. 8 września 1682 kościół św. Krzyża w Kieżmarku. Zwrócił im go dopiero 19 stycznia 1687 starosta Górnych Węgier Stefan Csáky, który ponownie powierzył go paulinom¹⁹⁶. Podczas powstania Thökölyego w ręce ewangelików na pewien czas trafiły też kościoły katolickie w Żakowcach (w latach 1682–1687)¹⁹⁷, Betlanowcach (1682–1688)¹⁹⁸, Richnawie (luty 1685)¹⁹⁹, Wielkiej Łomnicy (1682–1686), Huncowcach (1682–1684)²⁰⁰, Sobocie Spiskiej (1682–1687)²⁰¹,

¹⁹¹ F. Žifčák, *V poľskom zálohu*, s. 36. Według najnowszych ustaleń klasztor i szpital były położone we wschodniej części miasta za potokiem, u podnóża wzgórza zamkowego. Por. M. Števík, *K počiatkom a lokalizácii stredovekých kláštorov na Spiši*, „Sandecko-spišské zošity”, 5, 2010, s. 16–17 (polskie streszczenie artykułu zob: M. Števík, *O počátkach i lokowaniu średniowiecznych klasztorów na Spiszu*, tamże, s. 22), a za nim: M. Huťka, *Augustiniánsky kláštor svätej Alžbety v Spišskom Podhradí*, s. 64.

¹⁹² F. Žifčák, *V poľskom zálohu*, s. 37.

¹⁹³ Z. Kollárová, *Duchovný život w: Z. Kollárová, B. Malovcová, Stráže známe neznáme 1276–2001*, Poprad–Stráže 2001, s. 57.

¹⁹⁴ I. Chalupecký, *Kurimany v rokoch 1526–1915 w: Kurimany v zrkadle času*, red. J. Dravecký, Kurimany 1998, s. 30.

¹⁹⁵ M. Suchý, *Dejiny Levoče 1*, s. 220–223.

¹⁹⁶ N. Baráthová, *Politický vývoj mesta Kežmarok*, s. 145.

¹⁹⁷ I. Chalupecký, *Obdobie reformácie a stavovských povstaní 1526–1711 w: Osemstoročné Žakovce*, red. I. Chalupecký, Kežmarok 2009, s. 29.

¹⁹⁸ F. Žifčák, *Betlanovce v rokoch 1260–1711 w: Dejiny Betlanoviec*, red. I. Chalupecký, Levoča 2010, s. 92.

¹⁹⁹ F. Žifčák, *Richnava v nepokojných časoch 1526–1711 w: Dejiny Richnavy*, red. I. Chalupecký, Richnava 2010, s. 132.

²⁰⁰ J. Endrödi, *Dejiny rímskokatolíckej cirkvi vo Veľkej Lomnici*, s. 384.

²⁰¹ I. Chalupecký, *V poľskom zálohu w: Dejiny Popradu*, red. I. Chalupecký, Košice 1998, s. 80.

Krempachach (1682–1686)²⁰² i w innych miejscach. Kurucowie albo bandy, które podszywając się pod nich, włóczyły się po Spiszu i w latach 1672–1684 zrabowali łącznie ponad 40 miejscowości, niektóre wielokrotnie: folwarki lewockie kurucowie okradli 25 razy, Spiską Nową Wieś splądrowali dwunastokrotnie, a Kieżmark 10 razy²⁰³.

Przemoc wobec księży katolickich skończyła się dopiero w latach 80. XVII w., do czego przyczynił się ówczesny prepozyt spiski i biskup Siedmiogrodu Andrzej Sebestény (Sebeštén, prepozyt spiski 1681–1683). Ten zdolny mówca i dyplomata odwiedził i zjednał sobie Imricha Thökölyego, którego starał się namówić do powstrzymania się od rabunków i grabieży. Jednocześnie próbował go nakłonić do rozmów z dworem cesarskim. Jako specjalny wysłannik Thökölyego wyjechał nawet w 1683 r. do Polski²⁰⁴. Tę działalność miała mu jednak za złe spiska kapituła kolegiacka, która oskarżała go o sojusz z buntownikiem Thökölyem.

Sytuacja znów uległa zmianie po śmierci prepozyta Sebesténya 1 kwietnia 1683. Podczas wakatu na urzędzie prepozyta został wikariuszem kapituły kanonik Andrzej Berzeviczy. Wydaje się, że był on aż nazbyt gorliwy w kwestii obrony praw katolików. Nie spodobało się to nawet samemu Emerykowi Thökölyemu, który kazał aresztować Berzeviczygo i uwięzić go na zamku Niedzica. Odzyskał wolność dopiero 10 grudnia 1683, kiedy zbliżyła się wojska cesarskie²⁰⁵.

Po ustąpieniu najpotężniejszej fali przemocy wobec duchowieństwa katolickiego oraz po ukształtowaniu się sytuacji na większości obszaru Spisza i całej wschodniej Słowacji doszło do reorganizacji sieci parafialnej. Raz na zawsze została porzucona idea bractw plebanów, na czele których stali seniorzy. Miejscowości pod jurysdykcją prepozyta spiskiego zostały podzielone na dekanaty zarządzane przez dziekanów. W 1682 r. sytuacja wyglądała następująco:

– Dekanat 24 miast królewskich tworzyły parafie: Spiska Sobota, Lubica, Spiska Nowa Wieś, Spiskie Podgrodzie, Spiskie Włochy, Biała Spiska, Wielka, Poprad, Wierzbów, Twarożna, Ruskinowce, Maciejowce, Straże, Bystrany, Odorin, Daniszowce, Harichowce, Iliaszowce, Kurimany, Spiski Czwartek, Hrabuszyce, Żakowce, Młynica i Sławków Wielki.

– Dekanat górnego Hornadu i Popradu: Letanowce, Abrahamowce, Arnutowce, Wydrnik, Szczawnik Spiski, Hranownica, Spiskie Bystre, Krawany, Spiska Teplica, Batyzowce, Gierlachów, Mięguszowce, Szczyrba, Łuczywna, Ważec, Wyżna Szuniawa, Niżna Szuniawa, Święty Andrzej, Hozelec, Janowce, Spiskie Tomaszowce, Betlanowce, Pikowce, Lewkowce, Szwabowce, Ganowce, Wikartowce, Smiżany, Drawce i Lewocza.

– Dekanat dolnego Hornadu: Žehra, Ordzowiany, Bijacowce, Wyżne Repasze, Niżne Repasze, Polanowce, Sławków Wielki, Korytne, Harakowce, Petrowce, Slatwina, Spiski Hrhów, Richnawa, Kluknawa, Słowinki, Olcnawa, Witkowce, Maciejowce nad Hornadem (Matejovce nad Hornádom), Markuszowce, Zawadka, Poracz, Spiski Hruszów, Jamnik, Domaniowce i Brutowce.

– Dekanat miast górniczych: Szwedlar, Mniszek nad Gnilem, Smolnik, Sztós, Gelnica, Krompachy, Nalepkowo, Wielki Folkmar, Jaklowce i Margecany.

– Dekanat dolnego Popradu: Buszowce, Kieżmark, Podhorany, Słowacka Wieś, Wyborna, Toporec, Wojniany, Holumnica, Jurskie, Łomnicka, Wielka Łomnica, Huncowce, Krzyżowa Wieś, Strażki, Stotince, Stara Leśna, Lendak, Rakusy i Wilkowa.

– Dekanat Dunajca: Nowa Biała, Krempachy, Frydman, Leśnica, Kacwin, Łapsze Niżne i Wyżne, Niedzica, Spiska Stara Wieś, Maciaszowce, Spiskie Hanuszowce, Lechnica i Wielka Leśna.

– Dekanat Starej Lubowli: Podoliniec, Družbaki Wyżne i Niżne, Gniazda, Kamienka, Jarzębina, Nowa Lubowla, Stara Lubowla, Chmielnica i Jakubiany²⁰⁶.

Biskup Vácu i prepozyt spiski Mikołaj Balogh (Mikuláš Balog, prepozyt spiski 1683–1689) zmarł 6 października 1689 w Kapitułe Spiskiej. Został pochowany w katedrze św. Marcina, jego epitafium znajduje się w zachodniej części świątyni pod emporą organową, na lewo od portalu głównego. Mikołaj Balogh był ostatnim z prepozytów, który jednocześnie był biskupem jednej z diecezji na południu kraju znajdujących się w rękach Turków. Kolejni prepozyci spiscy nosili już tytuł *episcopus electus* – biskup wybrany, który nie we wszystkich przypadkach łączył się rzeczywiście

²⁰² E. Pavlík, *Reformácia a protireformácia v Spišskej Magure*, s. 55.

²⁰³ M. Vojtáš, *Spišská Nová Ves*, s. 34.

²⁰⁴ *Analecta* 3, s. 122.

²⁰⁵ *Initia*, s. 439.

²⁰⁶ MOL, E 150, 6. d., fasc. 38, nr 51. Wykaz i pismo przewodnie prepozyta Sebesténya z 20 listopada 1682 dotyczy pobierania *cathedraticum*. Jak podaje w nim prepozyt, w przypadku, gdyby gdzieś nie było katolickiego plebana, właściwy dziekan miał pobrać *cathedraticum* od sołtysa danej miejscowości.

ze święceniami biskupimi. Był to tytuł udzielany przez władzę bez udziału Stolicy Apostolskiej i był związany przeważnie tylko z prawem noszenia insygniów biskupich.

Sprawdzenia stanu całej sieci parafialnej na Spiszu wraz z inkorporowanymi parafiami greckokatolickimi dokonał w drodze wizytacji kanonicznej w 1693 r. kolejny prepozyt spiski Władysław Matthiassovszky (prepozyt spiski 1689–1696)²⁰⁷. Z protokołu wizytacyjnego wynika, że wizytator nie respektował podziału parafii na dekanaty, ale stworzył sobie własny plan podróży, który objął wszystkie kościoły znajdujące się w rękach katolików. Przebieg wizytacji wyglądał następująco: rozpoczęła się 10 marca w Spiskim Podgrodzium, a potem prowadziła przez następujące miejscowości: Ordzowiany, Bijacowce, Wyżny Sławków, Polanowce, Korytne, Harakowce, Podprocz, Żehra, Dubrawa, Slatwina, Spiskie Włochy, Krompachy, Słowinki, Richnawa z kościołem filialnym Kluknawa, Jakłowce z kościołami filialnymi Margecany i Wielki Folkmar, Gelnica z kościołem filialnym Żakarowce (Žakarovce), Helcmanowce, Mniszek nad Gnilem, Smolnik z kościołem filialnym Sztós, Szwedlar, Nalepkowo, Zawadka, Markuszowce z kościołem filialnym Chrast nad Hornadem, Odorin, Daniszowce, Jamnik, Domaniowce, Spiski Hruszów, Bystrany, Maciejowce nad Hornadem, Witkowce, Olcnawa, Spiski Hrhów, Lewocza, Harichowce, Kurimany, Iliaszowce, Smiżany, Spiska Nowa Wieś, Arnutowce, Letanowce z kościołem filialnym Spiskie Tomaszowce, Spiski Czwartek, Wydrnik, Hrabuszyce, Szczawnik Spiski z kościołem filialnym Hranownica, Spiskie Bystre, Krawany z kościołem filialnym Wikartowce, Janowce, Święty Andrzej, Szwabowce, Ganowce, Hozelec, Spiska Teplica, Łuczywna, Szczyrba, Wyżna Szuniawa, Wychodna (Východná), Mięguszowce, Gierlachów, Wielka, Poprad, Spiska Sobota z kościołem filialnym Maciejowce, Straże, Sławków Wielki, Nowa Leśna (Nová Lesná), Młynica, Stara Leśna, Mały Sławków (Malý Slavkov), Majerka, Rakusy, Lendak, Kacwin, Osturnia, Łapsze Niżne, Łapsze Wyżne z kościołami filialnymi Łapszanka (Lapšanka) i Czarna Góra (Čierna Hora), Trybsz, Nowa Biała, Krempace, Frydman, Niedzica, Spiska Stara Wieś, Maciaszowce, Spiskie Hanuszowce, Lechnica, Leśnica, Wielki Lipnik, Straniany, Wielka Leśna z kościołami filialnymi Haligowce (Haligovce),

Ryc. 26. Epitafium prepozyta spiskiego Mikołaja Balogha i detal jego herbu.

²⁰⁷ Z tej wizytacji zachował się protokół, który jest przechowywany w ABÚ SK. Zawiera szczegółowe informacje nie tylko o stanie budynków sakralnych, ale też majątków kościelnych w wielu parafiach i miejscowościach, które po długim czasie zostały odzyskane z rąk protestantów. ABÚ SK, SpB, KV, nr inw. 4, Kanonická vizitácia 1693.

Ryc. 27. Portret Władysława Matthiassowskiego jako biskupa Nitry. U dołu jego herb.

Hagy (Hágy) i Relów, dalej Toporec, Łomniczka, Holumnica, Jurskie, Ihlany (Ihľany), Podhorany, Buszowce, Wojniany, Słowacka Wieś, Wyborna, Biała Spiska, Krzyżowa Wieś, Strażki, Kieżmark, Lubica, Ruskinowce, Twarożna, Wierzbów, Żakowce, Huncowce, Wielka Łomnica, Farkaszowce (Farkašovce), Lewkowce, Pikowce, Drawce oraz Stranie pod Tatrami (Stráne pod Tatrami).

Łącznie wizytator odwiedził 129 kościołów parafialnych i filialnych. W protokole wizytacyjnym jest wyraźnie podane, że protestanci nie wpuścili go do Batyzowców i Abrahamowców. Brakuje też zapisów z wizytacji Pongracowców, Tepliczki nad Hornadem, Poracza oraz Osturni, choć w protokole pozostawiono na nie miejsce. Jak jednak wynika z podanego zestawienia, brakuje tam też całego dekanatu Starej Lubowli (Stara Lubovľa, Gniazda, Družbaki Wyżne i Niżne, Nowa Lubowla i Chmielnica). Te parafie były w tym okresie administrowane przez biskupstwo tarnowskie²⁰⁸.

Wizytacja kanoniczna nie była naturalnie jedynym dokonaniem prepozyta Władysława Matthiassowskiego. Podczas swojej działalności na Spiszu zajmował się głównie odbudową i odnową duchową prepozytury, starał się też zwiększać liczbę księży zajmujących się duszpasterstwem. Kiedy kapitan Zamku Lubowelskiego i starosta prowincji 13 miast spiskich Stanisław Herakliusz Lubomirski w 1694 r. zezwolił protestantom na swobodniejsze wykonywanie swoich obrzędów, prepozyt napisał do niego pełen oburzenia list, w którym pod groźbą ekskomuniki nakazywał mu wycofanie się z tej decyzji. Do sprzeciwu wobec niej zachęcał też księży pracujących w zastawionych miastach spiskich²⁰⁹. 21 czerwca 1696 Władysław Matthiassovszky został wyświęcony na biskupa Nitry. Nie zerwał jednak swoich kontaktów ze Spiszem. W 1699 r. kupił Czerwony Klasztor i w swoim testamencie z 1704 r. podarował go mnichom kamedulskim²¹⁰. Pojawienie się tego nowego zakonu na Spiszu stało się w pewnym stopniu symbolem uspokajającej się sytuacji w XVIII w., co było związane z objęciem tronu przez oświeconych władców oraz zmianą relacji między koroną a Kościołem. Ostatecznie zmiany te doprowadziły w ostatniej ćwierci wieku do powstania biskupstwa spiskiego.

²⁰⁸ *Additamenta*, s. 546 oraz *Initia*, s. 501.

²⁰⁹ *Analecta* 3, s. 123–124.

²¹⁰ M. Števík, F. Fetko, *Rubrum claustrum. Červený kláštor 1320–2007*, Stará Lubovňa 2007, s. 25; E. Pavlík, *Historický obraz Spišskej Starej Vsi a Zamaguria* w: *Spišská Stará Ves a Zamagurie*, red. M. Griger, Košice 1988, s. 52.

Kościół katolicki na Spiszu w XVIII w. – na drodze do biskupstwa

Po wyjeździe Władysława Matthiassovskiego do Nitry kolejnym prepozytem spiskim został Jan Sigrái (Žigraj, prepozyt spiski 1696–1718). Jako prepozyt zajmował się głównie walką z reformacją. Na kapitanie Zamku Lubowelskiego i staroście prowincji 13 miast spiskich w polskim zastawie Teodorze Lubomirskim wymógł w 1702 r. zwrot majątku, który znajdował się w rękach apostatów, a także domów, które niezgodnie z prawem zajęli kaznodzieje protestancy. Przyczynił się też do wypędzenia kilku z nich. By katolicy na tym obszarze nie cierpieli już żadnych krzywd, wymógł też, by starostami poszczególnych 13 miast prowincji mogli być tylko katolicy²¹¹.

Wcześniej, w 1700 r., prepozyt Sigrái przeprowadził wizytację całej prepozytury spiskiej²¹². Protokół z tej wizytacji kanonicznej zawiera na początku informacje o spiskiej kapitule kolegiackiej i prepozyturze. Wymienione są w nim poszczególne parafie, w przypadku których protokół podaje raczej zwięzłe, schematyczne informacje oparte na kilku podstawowych pytaniach: 1) w jakim stanie znajduje się miejscowy kościół; 2) kiedy i kto go zbudował, katolicy czy protestanci; 3) jakie jest *patrocinium* kościoła; 4) kto posiada prawo patronatu do kościoła; 5) jakie są dochody i majątek kościoła, 6) jaki obzadek panuje w kościele: katolicki czy protestancki i od kiedy; 7) kto jest panem gruntowym, a jeśli jest ich kilku, to kto posiada większość udziałów w danej miejscowości; 8) kto jest plebanem, jak długo i jakie ma dochody; 9) czy w miejscowości jest nauczyciel i czy jest katolikiem; 10) ile jest ołtarzy w kościele, komu są poświęcone i ile dzwonów jest w kościele; 11) czy kościół ma jakieś odpusty i na kiedy zostały wyznaczone; 12) kto pobiera miejscową dziesięcinę oraz inne podatki (ćwiartkę i siedemnastą część) i jakich dochodów ze zboża można się spodziewać w konkretnej miejscowości; 13) ilu mieszkańców w danej miejscowości jest katolikami, a ilu niekatolikami. Wszystkie wymienione punkty były analizowane także w przypadku kościołów filialnych²¹³. Zgodnie z tymi pytaniami (*puncta interrogatoria*) zbadano parafie Spiska Kapituła, Lewocza i Kieżmark. Wymieniono również w protokole parafie według podziału na poszczególne dekanaty: dekanat 13 miast królewskich należących do Zamku Lubowelskiego, dekanat miast górniczych,

a

b

dekanat dolnego Hornadu, dekanat górnego Hornadu, dekanat górnego Popradu, dekanat dolnego Popradu, dekanat dunajecki, dekanat lubowelski,

²¹¹ *Analecta* 3, s. 125.

²¹² Z tej wizytacji zachował się protokół, który znajduje się w ABÚ SK. Zawiera raczej schematyczne informacje o stanie parafii i miejscowości prepozytury. Zob. ABÚ SK, SpB, KV, nr inw. 5. Protokół wizytacji opublikował J. Hradzky, zob. *Additamenta*, s. 115–277.

²¹³ *Additamenta*, s. 146.

c

d

Ryc. 28. Prepozyt Jan Sigray: a) herb rodu Sigray, b) epitafium prepozyta spiskiego Jana Sigraya w katedrze św. Marcina w Spiskiej Kapitulce, c) pieczęć prepozyta spiskiego Jana Sigraya, d) frontysepis Wizytacji kanonicznej Spisza z 1700 r., zredagowanej w 1708 r. w Opawie, gdzie prepozyt schronił się przed powstańcami.

w którym znajdowała się tylko parafia Podoliniec oraz dekanat unitów greckich.

Wizytacja kanoniczna prepozyta Sigraya z 1700 r. zawiera jako pierwsza także dane statystyczne na temat liczby ludności według wyznania. Dzięki temu można mniej więcej ocenić realny stan katolicyzmu na Spiszu. W sumie przeprowadzono wizytację 169 spiskich parafii i kościołów filialnych. Według informacji z wizytacji w tym okresie mieszkało na Spiszu 62 375 osób: z tego 22 709 mieszkańców było obrządku rzymskokatolickiego, 3 779 greckokatolickiego, a 35 887 to niekatolicy. Ze statystycznego punktu widzenia Spisz był w tym okresie nadal przeważnie protestancki: aż 57,53% ludności stanowili niekatolicy, 36,41% katolicy obrządku zachodniego, a 6,06% katolicy obrządku wschodniego. Duża liczba protestantów utrzymała się przede wszystkim w miastach, gdzie mimo wprowadzenia nabożeństw katolickich, nadal odprawiano też obrzędy luterzańskie w domach prywatnych. Taka sytuacja dotyczyła przede wszystkim Lubicy, Kieżmarku, Ruskinowca, Nowej Wsi Spiskiej, Spiskiego Podgrodzia, Strażowa, Twarożnej i Wierzbowa²¹⁴.

Rezultaty wizytacji kanonicznej z 1700 r. oprócz kwestii wyznania wskazują też na kolejne zagadnienie, które w tym okresie zaczęło nabierać coraz bardziej realnych kształtów – narodowość mieszkańców. Wizytacje kanoniczne koncentrowały się na kwestiach religijnych, będąc dalekimi od kompleksowego opracowania całej skomplikowanej struktury społecznej Spisza. Respondentami wizytatora byli miejscowi plebani, którzy nie zawsze i na różnym poziomie odpowiadali na poszczególne pytania. Dotyczyło to też określania przez nich narodowości mieszkańców. W niektórych miejscach, jak w przypadku ludności dekanatu 13 miast zastawionych Polsce, brakuje niemal całkowicie tych informacji. W innych przypadkach były one określone na podstawie języka ludności. Niektórzy respondenci utożsamiali wyznanie z narodowością (luteranie są automatycznie klasyfikowani jako Niemcy, kalwini jako Węgrzy, a unicy jako Rusini). Z powyższego wynika, że informacje o faktycznej przynależności mieszkańców poszczególnych parafii do jednego z historycznych narodów Królestwa Węgierskiego nie muszą być identyczne z tym, jak zaklasyfikował ich miejscowy pleban katolicki. Oznacza to, że sprawozdania z wizytacji Sigraya nie stanowią wiarygodnego źródła informacji statystycznych na temat składu narodowościowego jej mieszkańców. Mimo

²¹⁴ M. Bizoňová, *Rekatolizácia na Spiši a konfesijná štruktúra jeho obyvateľstva vo svetle kanonických vizitácií*, „Historia ecclesiastica: Časopis pre dejiny cirkvi a náboženstiev v Strednej Európe”, 1, 2012, s. 105.

to na podstawie wizytacji kanonicznej z 1700 r. można przynajmniej orientacyjnie stwierdzić, że większością grupę etniczną na Spiszu pod koniec XVII w. stanowili Niemcy jako ludność głównie miejska, tuż za nimi znajdowali się Słowacy, których osadnictwo koncentrowało się w kotlinie Hornadu i po części też w kotlinie Popradu. Mniejszość stanowili Rusini zamieszkujący miejscowości we wschodniej części żupy oraz ludność, która na podstawie swojego przeważnie polskiego dialektu (goralčiny) jest określana jako Poloni, tzn. Polacy. Oni byli skoncentrowani w dorzeczu Dunajca i na północnych terenach przygranicznych²¹⁵.

Na podstawie informacji z tej wizytacji, ale też z innych zapisów historycznych, takich jak kroniki czy korespondencja, można stwierdzić stopniową aktywizację miejscowej słowackiej grupy etnicznej oraz wyraźną próbę emancypacji, która przejawiała się przede wszystkim pośród nacisków religijnych. Katolickie kościoły słowackie, kaplice i duchowni pojawili się jednocześnie w kilku miastach. W Lewoczy działał słowacki kapłan²¹⁶, w Kieżmarku istniała słowacka kaplica NMP, w której msze odprawiał Słowak, ojciec z rezydencji paulinów, a także kantor śpiewał tam po słowacku²¹⁷. W Spiskim Podgrodzium przy świątyni parafialnej znajdował się mniejszy słowacki kościół Trójcy Świętej, w którym służył słowacki kapłan Jan Preiss. W mieście działał też niemiecki kapłan²¹⁸. W Spiskich Włochach znajdował się słowacki kościół św. Elżbiety, w którym posługę sprawował Słowak Jan Šimonovič. W Spiskiej Nowej Wsi oprócz kościoła parafialnego istniał też słowacki kościół św. Pawła

Apostoła, w którym pracował polski kapłan²¹⁹. Osoby narodowości słowackiej pojawiają się też wśród kanoników, którzy jako przedstawiciele wyższej hierarchii kościelnej pochodzili z rodów szlacheckich: prepozyt infulowany NMP na Liptowie i kanonik kantor spiskiej kapituły kolegiackiej Andrzej Ondrej-kovič znał język słowacki i węgierski, Daniel Szent-Mariai, kanonik kustosz, też znał węgierski i słowacki, kanonik Bernard Forsner mówił po niemiecku i po słowacku co najmniej przeciętnie, a Jerzy Doktorovič był Słowakiem²²⁰.

W żadnym razie nie były to jednak wszystkie i oczywiście też nie były to pierwsze przejawy aktywności słowackiej grupy etnicznej czy też działań na jej rzecz. Informacje o ewidentnie słowackich kaplicach i mniejszych kościołach w Kieżmarku (kaplica NMP), Lubicy (kościół Świętego Ducha), Spiskiej Nowej Wsi, Spiskim Podgrozium (kaplica Trójcy Świętej) czy w Spiskich Włochach (kaplica św. Elżbiety) istnieją już od końca średniowiecza. Wiele z nich (Lewocza, Kież-

mark i in.) zachowało swój etniczny charakter także wówczas, kiedy należały do protestantów. Jest całkiem oczywiste i charakterystyczne dla jezuickiej „rekatolicyzacji oddolnej”, że podczas pozyskiwania wiernych do obozu katolickiego powszechnie posługiwano się językami narodowymi – w tym przypadku słowackim (kulturalny język zachodniosłowacki, czyli tzw. słowacki jezuicki, oraz kulturalny język wschodniosłowacki). Językiem słowackim posługiwały się też inne zakony zaangażowane w rekatolicyzację: pijarzy, franciszkanie (na Spiszu minoryci) oraz duchowieństwo świeckie.

Ryc. 29. Tablica pamiątkowa w katedrze św. Marcina w Spiskiej Kapitulie przypominająca o zbudowaniu zakrystii północnej, która w 1706 r. powstała dzięki kanonikowi Jerzemu Doctorovicsowi (Doktorovič).

²¹⁵ Zob. M. Števík, *Národnostné pomery na Spiši v 17. storočí podľa Žigrajovej vizitácie v roku 1700*, „Vlastivedný zborník Spiš”, t. 6, Spišská Nová Ves 2012, s. 92–104. Autor mimo wykazanej problematyczności analizowanego źródła podjął się oceny danych statystycznych wizytacji z 1700 r. pod względem składu narodowościowego ludności Spisza. Dodatkowo korzystał tylko z tego jednego źródła, co jest niedopuszczalne z metodologicznego punktu widzenia, dlatego wnioski wynikające z jego analizy są uważane za tendencyjne. Por. recenzję tej pracy: M. Majeriková-Molitoris, *Recenzia na Števík, M.: Národnostné pomery na Spiši v 17. storočí podľa Žigrajovej vizitácie v roku 1700*, „Z minulosti Spiša”, 20, 2012, s. 220–222.

²¹⁶ *Additamenta*, s. 149.

²¹⁷ Tamże, s. 151.

²¹⁸ Tamże, s. 155. Wizytator na podstawie kształtu kościoła zakładał, że został on zbudowany przez luteranów.

²¹⁹ Tamże, s. 157–158.

²²⁰ *Initia*, s. 452.

W jakim zakresie to się odbywało, nie zostało do tej pory zbadane. Jako przykład można jednak podać działalność jezuitów w Kapitulie Spiskiej i okolicy w XVII–XVIII w.

Już w 1639 r., kiedy Stefan Csáky zdobył Zamek Spiski i z powodu swojej osobistej nabożności zaprosił tam jezuitów, w kaplicy zamkowej odprawiano tylko obrzędy katolickie oraz

*zawsze w święto i w niedzielę po odprawieniu śpiewanego nabożeństwa głoszone Słowo Boże w trzech językach – węgierskim, słowackim i niemieckim*²²¹.

Jezuici wykorzystywali język słowacki jako regularny instrument nie tylko podczas duszpasterstwa szerokich rzesz w formie kazań²²² czy podczas pozaliturgicznych recytacji i modlitw²²³, ale też jako środek propagowania kultury w formie przedstawień teatralnych²²⁴ lub nawet w dysputach i mowach filozoficznych²²⁵. W ostatnich wymienionych przypadkach można stwierdzić, że są

to namacalne dowody lingwistycznej, a głównie leksykalnej „dojrzałości” tej przedkodyfikacyjnej formy języka słowackiego.

Stwierdzenie kronikarza jezuickiego na temat stanu duszpasterstwa w 1669 r. stanowi jedno z najbardziej wyrazistych świadectw dotyczących języka słowackiego, który nazywa jasno „językiem ojczyzny”:

*Ten rok spotkał się z wieloma problemami w opiece nad duszami, a to dlatego, że było mało księży, którzy znaliby mowę ojczyzny i ci też byli zajęci różnymi urzędami. Bo z tych, którzy znaliby słowacki, jeden przebywał cztery miesiące u wdowy po prześwieconym grafie Csákyim...*²²⁶.

W 1675 r. z szeregu jezuitów został wyznaczony nie tylko odrębny kaznodzieja niedzielny i świąteczny dla Spiskiego Podgrodzia, ale też kolejny kaznodzieja słowacki, ojciec Stefan Sixti. Rok później ów jezuita działał już regularnie w Spiskim Podgrodziu²²⁷.

²²¹ *Synopsa dejín spišskej rezidencie Spoločnosti Ježišovej*, s. 128–129.

²²² W 1700 r. głoszone kazania po niemiecku, słowacku i węgiersku także podczas pielgrzymki do św. Anny w Kluknavie. Kronikarz jednocześnie podaje, że przyjęło się głoszenie homilii po niemiecku i słowacku także w innych latach. Z pewnością kazania po słowacku wygłaszał na tej pielgrzymce jeden z ojców z rezydencji kapitułowej w 1722 r. Zob. tamże, s. 98, 102.

²²³ W 1660 r. na Zamku Spiskim pracował ojciec Andrzej Banko, jezuita, który ewidentnie był określany jako misjonarz słowacki (*missionarius slavonicus*). Zob. *Synopsa dejín spišskej rezidencie Spoločnosti Ježišovej*, s. 36. W 1674 r. uczniowie ze szkoły kaptułu modlili się nabożnie *Maria, Mater gratiae* podczas dróg krzyżowych nie tylko po łacinie, ale też po słowacku i w ten sposób uczyli nabożności także okolicznych mieszkańców. Zob. tamże, s. 64. *Maria, mater gratiae* jest to część hymnu z małego oficjum o Błogosławionej NMP. Por. *Preces Latinae*, cytowane za: <https://www.preces-latinae.org/thesaurus/BVM/MementoSA.html> (dostęp 23 grudnia 2020).

²²⁴ Tuż po uzyskaniu w 1646 r. Kodrii w Kapitulie Spiskiej jezuiti zaczęli ją przebudowywać na swoją rezydencję, a od roku szkolnego 1647/1648 otworzyli tam szkołę. Już na Boże Narodzenie 1648 r. zaprezentowali słowacką sztukę teatralną *Apollo Coelis Redditus Seu S. Stephanus Protomartyr, contempto vanorum Deorum cultu, verum Deum agnoscens* (Apollo, oddany niebu albo św. Szczepan Protomartyr, który wzgardziwszy kultem próżnych bogów poznał Boga prawdziwego), którą z synami Stefana Csákyego, Stefanem i Władysławem oraz innymi uczniami, przygotował prefekt szkoły Paweł Szuhaj (Suhaj). Program tej sztuki znajduje się w Budapeszcie, w Szecsényi könyvtár, sign. RMK II. 685. *Apollo Coelis Redditus Seu S. Stephanus Protomartyr contempto vanorum Deorum cultu, verum Deum agnoscens. Quem Illustrissimo Comiti Dn. Dn. Stephano de Csak, perpetuo terræ Scepusiensis, ejusdemq3 Comitatus supremo Comiti: S. Rq3; Mattis Consiliario, & Camerario; Tavernicorum Regalium per Ungariam magistro, Parenti suo colendissimo Comites Stephanus & Ladislaus Filij Xenij & Genethliaci nomine una cum cætera Illma & prænobili Neogymsasij Scepusiensis juventute Musis accinentibus sub Symbolis in Scenam dabant. Anno QVo fernanDI tertII VoLVntate VniVersaLi faCtâ paCe eLeCtIo paLatInI Vngarlæ InDICTa fVerat posonII.* (= 1648). Autorzy węgierscy podają tę sztukę jako łacińską, por. A. Nagy, *Hazai tanodai drámák*, „Magyar Könyvszémle”, 9, t. 1–6, Budapest 1884, s. 42. Podobnie też współczesny elektroniczny zapis z biblioteki Szecsényiego: http://www.arcanum.hu/oszk/lpext.dll/eRMK/5efc/5fbc/62a8?f=templates&fn=document-frame.htm&2.0#JD_RMNY2219 (dostęp 23 grudnia 2020). Mimo to autorzy słowaccy: J. Mišianik et al., *Dejiny staršej slovenskej literatúry*, Bratislava 1958, s. 240 oraz J. Čaplovič, *Bibliografia tlači, vydaných na Slovensku do roku 1700*, t. 1, Martin 1972, s. 933 mówią o sztuce słowackiej. Kronika jezuicka wyraźnie wspomina o języku słowackim jako języku sztuki. W 1698 r. Kongregacja Agonii Chrystusa ku dużemu poruszeniu licznej widowni zaprezentowała w Wielki Piątek (22 kwietnia) w teatrze kapituły przedstawienie pasyjne w języku słowackim. Zob. *Synopsa dejín spišskej rezidencie Spoločnosti Ježišovej*, s. 96.

²²⁵ Jezuici z Kapituły Spiskiej zorganizowali w 1655 r. dwie publiczne dysputy filozoficzne w języku słowackim: jedną przy Grobie Chrystusa w Wielki Piątek (13 kwietnia), a drugą w Boże Ciało (14 czerwca). Zob. *Synopsa dejín spišskej rezidencie Spoločnosti Ježišovej*, s. 283. W 1663 r. magister Władysław Farkaš, nauczyciel w III klasie (*Grammatica*) wygłosił publicznie w Kapitulie Spiskiej w Wielki Piątek (17 kwietnia) oraz w Boże Ciało (18 czerwca) przemówienia po słowacku. Zob. tamże, s. 40–41. W 1665 r. wystąpienie po słowacku zostało wygłoszone tylko w Wielki Piątek (24 marca), natomiast wziął w nim udział prepozyt Jerzy Bársony wraz z całą kapitułą. Zob. tamże, s. 43.

²²⁶ Tamże, s. 51: *Annus hic magnos passus est defectos in Cura animarum ob Sacerotes paucos lingue Patriae gnaros, et hos ipsos varijs officijs distentos, nam ex tribus qui Slavonicam norant, unus apud Ill(ustrissimum) Comitem Senioremem viduam de Csak quatvor mensibus moratus est[...].*

²²⁷ Tamże, s. 65, 71.

W związku ze stosowaniem języka słowackiego przez jezuitów na Spiszu ponownie pojawia się kwestia autorstwa przekładu Biblii na język słowacki, znanego jako tzw. Biblia kamedulska (Kamaldulská biblia). W księdze inwentarzowej lewockiego kolegium jezuickiego *Liber oeconomicus*, w której pierwszy i podstawowy inwentarz został wpisany w 1727 r., znajduje się oprócz innych zapisów także zestawienie majątku ruchomego i ksiąg. W inwentarzu biblioteki kaznodziei niedzielnego pojawiają się dwa bardzo ciekawe zapisy: *Novum Testamentum Slavonice* oraz *Integra Biblia Slavonice*²²⁸. Najnowsze badania w tym zakresie dopuszczają hipotezę, że autorami przekładu mogli być członkowie Towarzystwa Jezusowego. Potwierdzenie lub obalenie tej tezy będzie jednak wymagać dalszych badań²²⁹.

Wszystkie wymienione przejawy aktywności słowackiej grupy etnicznej w ramach dążeń reformacyjnych i rekatolizacyjnych oraz ich efekty w postaci prac homiletycznych i innych do końca XVIII w. nie nabrały jednak bardziej wyrazistych kształtów w formie publikacji drukowanych. Spiskie dzieła homiletyczne i translatorskie w języku słowackim z nieznanymi dotychczas przyczyn pozostały na długi czas tylko w rękopisach.

Oprócz składu wyznaniowego i narodowościowego ludności Spisza wizytacja kanoniczna z 1700 r. zwraca też uwagę na problem, który pojawił się już na początku XVII w., a mianowicie na wpływy diecezji krakowskiej, a później tarnowskiej, na zagadnienia prawa kościelnego na północy regionu. Starosta prowincji 13 miast zastawionych Lubomirski bez względu na sprzeciw prepozytów spiskich nieustannie mianował tam Polaków na beneficja parafialne, jak to przedstawiono na przykładzie Józefa Bernarda Zebrzydowskiego. Mimo bezsprzecznych zasług tego człowieka jako mecenasa jezuitów w Kapitulie Spiskiej i Lewoczy oraz mimo jego ewidentnego wpływu na powstanie kalwarii w pobliżu Spiskiej Kapituły – najstarszej na Słowacji – należy stwierdzić, że nie wyróżniał się w służbie duszpasterskiej na rzecz wszystkich powierzonych mu parafii (od 1674 r. był plebanem

jednocześnie w Spiskim Podgrodziu, Spiskich Włochach i w Spiskiej Nowej Wsi). Podobnie Jan Morkowski, pleban w Spiskiej Nowej Wsi, nie został zainstalowany jako kanonik, mianował go na urząd jedynie Lubomirski. Ten ksiądz posiadał inne beneficja parafialne w Polsce²³⁰. Plebanem w Lubicy był kanonik scholastyk kapituły przemyskiej, Podolski, który oprócz miejscowego beneficjum posiadał jeszcze Straże i Poprad, ale w żadnym z nich nie był, według danych wizytacji, już od 12 lat. Nie dbał też o środki do życia dla kapłana, co miało negatywny wpływ na poziom parafii²³¹.

Koncentracja beneficjów parafialnych w rękach jednego człowieka była generalnie bardzo niewłaściwą taktyką przy zajmowaniu parafii. Nie chodziło przy tym wcale tylko o Polaków działających na Spiszu. Niektóre przypadki znów są bardzo dobrze widoczne w wizytacji kanonicznej z 1700 r. Przykładowo Franciszek Ambroży Balthier, z pochodzenia Włoch, który nie znał żadnego z języków używanych na Spiszu, był zainstalowanym plebanem w Spiskiej Sobocie, Maciejowcach, Spiskim Podgrodziu i Wielkiej. Sam prepozyt spiski stwierdził w protokole wizytacyjnym, że wymieniony pleban jest przykry także wobec niego, ponieważ nie chce uznawać żadnego autorytetu. Prepozyt musiał go jednak tolerować z powodu prawa patronatu stosowanego przez Polaków²³². Balthier nie był jednak ostatnim plebanem, w rękach którego było skupionych wiele beneficjów parafialnych czy innych. Podobnych przypadków, także wśród kanoników spiskich, było wiele podczas całego XVIII, a także w XIX w.

O złym stanie personalnym kleru w prepozyturze świadczą też informacje o tzw. licencjatach*. Byli to duchowni, którzy wprawdzie nie byli ordynowanymi księżmi, ale zajmowali się administracją niektórych parafii. Mogli głosić kazania, udzielać ślubów i chrztów, udzielać komunii i prowadzić nabożeństwa dla wiernych. Podobnie jak dzisiejsi diakoni nie mogli jednak odprawiać mszy czy spowiadać. Licencjaci działali np. w Ganowcach w latach 1688 i 1712²³³. Msze odprawiał tam pleban ze Szwabowców tylko raz na kwartał.

²²⁸ MOL, E 152, 35 d., fasc. 7. *Liber oeconomicus bonorum fundationum Collegij Leutschoviensis Soc(ieta)tis Jesu, annexis Varijs circa eadem bona, ad Collegium spectantibus, observationibus, conscriptus. Anno 1727, s. 479.*

²²⁹ Więcej o problematyce posługiwania się przez jezuitów językiem słowackim na Spiszu i Słowacji por. V. Olejník, *Ďalšie výskumy ku Kamaldulskej biblii w: Digitálna prezentácia Kamaldulského prekladu Biblie: Zborník príspevkov z riešenia projektu KEGA č. 038KU – 4/2011*, red. A. Tyrol, Ružomberok 2012, s. 114–155.

²³⁰ *Additamenta*, s. 157.

²³¹ Tamże, s. 159 et passim.

²³² Tamże, s. 167 et passim.

* Zgodnie z aktualnym prawem kanonicznym *Codex iuris canonici* 1987 można zdefiniować licencjata jako diakona stałego z funkcją administratora parafii.

²³³ *Additamenta*, s. 585; C. Péterffy, *Sacra Concilia* 2, s. 231.

W 1688 r. działał też licencjat w Łuczywnej²³⁴. W 1700 r. w Gerlachowie był licencjat Mikołaj Barány, a w Starej Leśnej Andrzej Than²³⁵.

Stan swoich parafii chcieli poznać też biskupi obrządku wschodniego. W 1701 r. odbyła się wizytacja kanoniczna biskupstwa mukaczewskiego, którą zarządził miejscowy biskup Józef de Camellis (1690–1706). W ramach niej zostały zwizytowane również parafie greckokatolickie na Spiszu²³⁶. Ta wizytacja podaje interesujący obraz rozpowszechniania i historii obrządku bizantyjskiego na Spiszu. Odnotowywała, od kiedy w danej miejscowości istniał obrządek wschodni. Na jej podstawie parafie greckokatolickie na Spiszu

można podzielić na dwie grupy. Pierwszą stanowią miejscowości założone przez ludność rusińską (wschodniosłowiańską), gdzie obrządek bizantyjski według świadectwa wiernych i miejscowego plebana istniał od samego początku. Są to: Toryski, Straniany i Wielki Lipnik. Kościoły zbudowali tam wierni obrządku wschodniego. Drugą grupę stanowią miejscowości, gdzie obrządek greckokatolicki zastąpił wcześniejszy ryt łaciński czy wyznanie luteranckie. Do niej należą Zawadka, która aż do 1674 r. była luterancka, czy Stotince, które również były protestanckie. Wizytatorzy nie odwiedzili Olszawicy i Niżnych Repaszów wskutek sprzeciwu miejscowych plebanów. W Kojszowie i Niżnych Słowinkach w 1701 r. parafie nie zostały jeszcze zorganizowane, choć miejscowości już istniały. Na tej podstawie można stwierdzić, że te wsie powstały jako rzymskokatolickie, które następnie przyjęły protestantyzm, ale w ciągu XVIII w. wskutek wyraźnego napływu imigrantów rusińskich przeszły na obrządek bizantyjski.

Ryc. 30. Portret biskupa mukaczewskiego Józefa de Camellis z jego czasów.

Specyficznym przypadkiem na pograniczu obu grup jest Poracz, gdzie część ludności pod wpływem panów gruntowych Mariássych (Mariási) konwertowała na kalwinizm. W tej miejscowości obrządek bizantyjski i kalwinizm współistniały od połowy XVII w. aż do lat 30. XVIII w.²³⁷

Wizytatorzy napotkali podczas pracy na niemałe problemy. W Helcmanowcach miejscowy pleban najpierw przyjął ich serdecznie jako szlachetnych podróżnych, nie wiedząc, z kim ma do czynienia. Kiedy wizytatorzy pokazali mu dokumenty z pełnomocnictwem od biskupa mukaczewskiego, zabrał im je. Po protestach i groźbach więzienia próbował do nich strzelić z pistoletu, który trzymał zawieszony na ścianie. Wizytatorzy wprawdzie zdążyli rozbroić go siłą i chcieli opuścić plebanie, ale pleban jeszcze zaatakował ich nawet przed budynkiem drewnianym kijem i jednego z nich zranił w głowę²³⁸.

W 1702 r. prepozyt Sigrai próbował przeprowadzić kolejną wizytację na Spiszu. Kiedy jednak odbył podróż po dwóch dekanatach, wybuchło powstanie Franciszka II Rakoczego (1703–1711). Walki nie ominęły też okolic Kapituły Spiskiej. Z powodów bezpieczeństwa archiwum i skarb świątyni od sierpnia do grudnia 1703 r. zostały ewakuowane na Zamek Spiski²³⁹. Choć sytuacja w okolicy była niespokojna, prepozyt Sigrai pozostał w Kapitułe Spiskiej aż do 17 października 1705. Kiedy odmówił opowiedzenia się po stronie powstańców, wzięto go do niewoli. Udało mu się jednak uciec. Schronił się w Opawie, a na jego miejsce Rakoczy mianował bezprawnie 23 grudnia 1706 Dominika Antoniego Brennera (prepozyt spiski 1706–1709)²⁴⁰. Podczas pontyfikatu tego prepozyta doszło do wyjątkowej sytuacji w kapitule spiskiej.

²³⁴ Tamże, s. 612.

²³⁵ Tamże, s. 229–230.

²³⁶ В. Гаджера, *Канонична визитация в Спышу р. 1701 в: Подкарпатска Русь 1–10*, Ужгород 1934, s. 1–13.

²³⁷ P. Šoltés, *Spis v dejinách gréckokatolíckej cirkvi*, s. 618–619.

²³⁸ В. Гаджера, *Канонична визитация в Спышу*, s. 13.

²³⁹ *Initia*, s. 241.

²⁴⁰ Ciekawostką związaną z Antonim Brennerem jest to, że w latach 1710–1712 zapewne pracował on na rzecz Franciszka II Rakoczego jako informator czy pełnomocnik. Podróżował od Gdańska aż po Paryż i przysyłał mu listy z informacjami o sytuacji politycznej na Węgrzech i w innych krajach. Listy były pisane po łacinie i po francusku, a ważne nazwiska i miejsca zostały w nich zaszyfrowane jako kody liczbowe i kombinowane. Por. MOL, G 15, 26 s., I. 1 d., Capsula H, fasc. 230 (26. d.), Capsula H, fasc. 243 (28. d.), Capsula H, fasc. 250 (29. d.).

Ryc. 31. Księga Bractwa św. Józefa (1711–1918): a) detal oprawy książki, b) ręcznie iluminowany tytuł Księgi Bractwa św. Józefa, c) strona tytułowa książki, d) herby i nazwiska założycieli bractwa, które z początku tworzyli tylko plebani z dekanatu górnego Popradu.

Część kanoników nie chciała go zaakceptować i kwestionowali to, czy na podstawie nominacji Rakoczego może on faktycznie sprawować jurysdykcję duchową i świecką jako prepozyt. Sprawa była omawiana na konsystorzu kapituły między prałatami węgierskimi i trafiła też do samego Rakoczego. Ten w swoim liście do kapituły z 23 grudnia 1706 odpowiedział, że Brenner jest niepodważalnie przedstawicielem jurysdykcji duchowej i świeckiej oraz władzy, która przynależy prepozytowi spiskiemu. Spiska kapituła kolegiacka nie miała innej możliwości niż odpowiedzieć 18 lutego 1707 listem do Rakoczego, w którym w kilku punktach podporządkowała się jego woli: 1) uznała Brennera za swojego prawowitego i niepodważalnego prepozyta; 2) uznała, że Brenner ma jurysdykcję duchową i świecką wobec każdego z kanoników zgodnie ze starodawnymi prawami i przywilejami prepozytury spiskiej; 3) Brenner jako prepozyt spiski miał pełnić urząd i funkcję archidiacona arcybiskupstwa ostrzyhomskiego; 4) kapituła

dalej upomniała wszystkich plebanów spiskich, by poszli za przykładem kapituły i traktowali Brennera jako prawomocnego prepozyta; 5) zobowiązała się przestrzegać wszystkich punktów i klauzul, które Rakoczy wymienił w swoim liście; 6) kapituła zobowiązała się powstrzymać od jakiegokolwiek niewierności i oporu, obiecała również wszelką pomoc i wsparcie dla konfederatów oraz odprawienie uroczystej mszy w intencji planów Rakoczego. Jednocześnie zobowiązała się odmawiać swoje modlitwy i litanie za księcia, a nie cesarza Józefa²⁴¹.

W celu przybliżenia sytuacji należy jeszcze dodać tylko, że oprócz prepozyta Brennera Rakoczy mianował też czterech kanoników spiskiej kapituły kolegiackiej: Pawła Nebesta, Jerzego Nagya, Jerzego Reischera i kanonika regularnego Józefa Freya²⁴².

Powstanie Franciszka II Rakoczego miało wpływ także na obsadę personalną i, na pewien czas, także na wyznaczenie wielu beneficjów parafialnych na Spiszu. Konfederaci już w 1703 r.

²⁴¹ *Initia*, s. 459.

²⁴² Tamże, s. 461.

c

d

podczas swojej kongregacji w Szerencs (Węgry) wskutek nacisków luteranów i kalwinów postanowili, że kościoły, plebanie i szkoły, które pod koniec XVII w. zostały zwrócone katolikom, mają zostać ponownie przekazane ewangelikom. Franciszek II Rakoczy wysłał na Spisz komisję, składającą się z katolika Jakuba Melczera, luteranina Imricha Görgeya i kalwina Zygmunta Becskeházyego, którzy 30 września 1705 odbyli posiedzenie w Toporcu. Po wspólnej naradzie przedyskutowali i wyznaczyli przyszłość 123 spornych kościołów, plebanii i szkół na Spiszu²⁴³. Komisja przydzieliła 69 kościołów protestantom: Toporec, Łomniczka, Holumnica, Jurskie, Krzyżowa Wieś, Strażki, Podhorany, Wojniany, Rakusy, Słowacka Wieś, Wyborna, Stranie pod Tatrami, Huncowce, Mały Sławków, Wielka Łomnica, Żakowce, Młynica, Sławków Wielki, Nowa Leśna, Stara Leśna, Gierlachów, Batyzowce, Mięguszowce, Markuszowce z kościołem filialnym Tepliczka nad Hornadem,

Sztola, Nalepkowo, Spiska Teplica, Łuczywna, Wyżna Szuniawa, Niżna Szuniawa, Wikartowce, Krawany, Spiskie Bystre, Hranownica, Szczawnik Spiski, Wydrnik, Hozelec, Ganowce, Szwabowce, Święty Andrzej, Betlanowce, Hrabuszyce, Lewkowce, Wilkowa, Abrahamowce, Pikowce, Drawce, Kurimany, Smiżany, Harichowce, Jamnik, Spiski Hruszów, Szwedlar, Smolnik (gdzie mały kościół pozostawiono katolikom), Sztós, Mniszek nad Gnilem, Gelnica, Krompachy z kościołami filialnymi, Jaklowce, Margecany, Żakarowce, Folkmar, Richnawa z kościołem filialnym Hriszowce (Hrišovce), Kalawa (Kaľava), Dworce (Dvorce), Zawada (Závada), Uloža i Petrowce.

Konfederaci pozostawili katolikom 54 kościoły i plebanie: Buszowce, Kołaczków, Niedzica, Krem-pachy, Nowa Biała, Chrast nad Hornadem, Maciejowce, Poracz, Zawadka, Spiski Czwartek, Iliaszowce, Odorin, Daniszowce, Bystrany, Kojaszów, Kluknawa, Olcnawa, Żehra, Slatwina, Sławków

²⁴³ Tamże, s. 259–260.

Wielki, Wojkowce (Vojkovce), Domaniewce, Spiski Hrhów, Wyżne Repasze, Brutowce, Korytne, Helcmanowce, Lendak, Zdziar (Ždiar), Janowce, Letanowce, Arnutowce, Spiskie Tomaszowce, Toryski, Niżne Repasze, Olszawica, Pawlany, Polanowce, Pongracowce, Harakowce, Dubrawa, Bijacowce, Ordzowiany, Klczów, Katuń, Luczka, Witkowce, Kolinowce (Kolinovce), Hencowce i Podprocz²⁴⁴.

Rozdzielenie miejscowości, kościołów i plebanii było wobec protestantów więcej niż szczodre. Konfederaci pozostawili katolikom tylko miejscowości, które albo realnie należały jako majątki beneficjalne do spiskiej kapituły kolegiackiej czy prepozyta, albo były to miejscowości z wyznaniem greckokatolickim, w przypadku których spiscy prepozyci de facto rywalizowali o jurysdykcję z biskupstwem mukaczewskim. Trzecią grupę stanowiły miejscowości na północy Spisza, nad którymi prepozyci spiscy stracili jurysdykcję najpierw na rzecz biskupstwa krakowskiego, a później tarnowskiego.

Po porażce wojsk powstańczych pod Trenczynem w 1708 r. sytuacja katolików stopniowo ulegała poprawie. Tocząca się wojna przyniosła też pewne niedogodności Kapitulie Spiskiej. W listopadzie 1709 r. generał cesarski Heister podczas oblężenia Lewoczy zakwaterował w Kapitulie Spiskiej 350 żołnierzy cesarskich i 50 labanców. 24 listopada doszło do bójki między zwolennikami cesarza i Rakoczego, którzy w tym okresie mieli w swoich rękach Zamek Spiski. Żołnierze cesarscy zostali w niej pokonani, ale nie spowodowało to poważniejszych szkód w Kapitulie Spiskiej²⁴⁵.

Mimo tych utrudnień jeszcze w tym samym roku katolicy odczuli pozytywne skutki porażki powstańców. Arcybiskup ostrzyhomski, kardynał Krystian August Saski w imieniu cesarza Józefa I (1705–1711) wydał 18 grudnia 1709 mandat, w którym w punkcie numer XI odwołał Brennera z prepozytury spiskiej. Wyjechał on ze Spisza na początku następnego roku. Dzięki temu prepozyt Sigrái mógł w końcu powrócić na swoje wcześniejsze miejsce²⁴⁶. Wraz z Brennerem w artykule VI zostali pozbawieni kanonikatów też trzej kanonicy kapituły spiskiej mianowani przez Rakoczego: Paweł Nebest, Jerzy Nagy i Jerzy Reischer. Kanonik regularny Józef Frey wyjechał sam za Rakoczym jeszcze w 1709 r. Dekret kardynała został opublikowany w kapitule 4 lutego 1710. Kapituła spiska zwróciła się następnie do arcybiskupa z obietnicą

swojego posłuszeństwa oraz z prośbą o ułaskawienie i potwierdzenie kanoników Pawła Nebesta, Jerzego Nagya i Jerzego Reischera oraz o prawomocne odwołanie kanonika regularnego Józefa Freya. Następnie kardynał w ciągu roku odnowił stan personalny spiskiej kapituły kolegiackiej. Prepozytem został znów Jan Sigrái. Lektorem był Maciej Winkler, kantorem Bernard Forstner, a kustoszem Piotr Jan Martinovský. Pozostałymi kanonikami byli: Jerzy Schroth, Jerzy Reischer, Stefan Loviskovich (Loviškovič), Stefan Hanusoczy (Hanušovský), Jerzy Nagy, Piotr Ludanyi (Ludáni) i Maciej Klar²⁴⁷. Sytuacja w Kapitulie Spiskiej stała się na długo stabilna i spokojna.

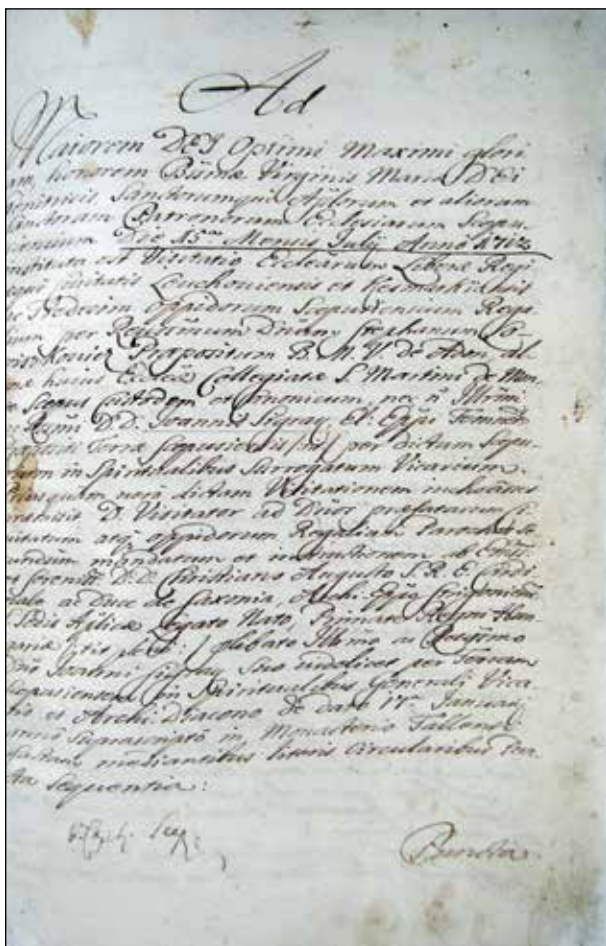
W okresie XVII–XVIII w. zaczęły stopniowo pojawiać się na Węgrzech pozytywne przejawy nowoczesnego, dojrzałego życia duchowego. W okresie sporów religijnych nie można było ich jednak w pełni rozwijać. Ogólnie można określić te dążenia jako „reformę katolicką”. Jej elementem było także wsparcie głębszego życia duchowego laikatu. Z dokumentów archiwalnych i świadectw kronik znane są na Spiszu wspomniane już działania, takie jak stworzenie w 1650 r. pielgrzymki do Kluknawy w święto św. Anny czy odnowienie pielgrzymki na Górę Mariańską w Lewoczy w 1671 r. Kolejną formą odnowy życia duchowego laikatu były bractwa i kongregacje. Po części można rzucić te przedsięwzięcia na karb kontynuowania tradycji średniowiecznych – wzmianki o bractwach religijnych laikatu w miastach średniowiecznych pojawiają się już od XIV w. Pozytywną rolę odegrały też duchowość jezuitów, pijarów, minorytów i innych zakonów, które działały wśród szerokich mas. Bractwa i kongregacje świeckie w epoce nowożytnej powstawały głównie w miejscach działalności tych zakonników. Podano już wcześniej jako przykład co najmniej dwie kongregacje tego typu. Pierwszą z nich było bractwo NMP, patronki umierających i zmarłych, które powstało najpierw w Bratysławie, a w 1651 r. w Kapitulie Spiskiej. W 1674 r. przystąpiła do niego m.in. Klara Melith (Melithová), żona Stefana Csákyego, co zaowocowało wielkim wzrostem liczby członków. Kongregacja po pewnych problemach została odnowiona w 1700 r., a na jej czele stanął sam prepozyt Sigrái. Najważniejsze działania jej członków polegały na udziale w uroczystych mszach i homiliach w święta NMP. Bractwo Agonii Chrystusa, nazywane inaczej też Kongregacją Wniebowziętej

²⁴⁴ J. Hradzsky, *A XXIV plébános testorülete*, s. 18–19 oraz *Additamenta*, s. 274–277.

²⁴⁵ *Initia*, s. 293.

²⁴⁶ *Analecta* 3, s. 130.

²⁴⁷ *Initia*, s. 461.

Ryc. 32. Początek opisu wizytacji kanonicznej Spisza z 1712 r.

NMP Bogurodzicy, zostało potwierdzone również w 1651 r. i funkcjonowało wyłącznie na Spiszu. Jego specyfiką byli biczownicy, których wystąpienia podczas pielgrzymek i procesji miały wyraźny wpływ na obserwujących to katolików i protestantów. Członkowie bractwa zobowiązywali się do comiesięcznej spowiedzi i komunii świętej, przede wszystkim w święta maryjne i niedziele, kiedy braли też udział w adoracjach wystawionego Najświętszego Sakramentu. Szczególne miejsce w życiu członków kongregacji miała modlitwa za umierających i zmarłych oraz udział w liturgii w uroczystość Wszystkich Świętych, a także obecność podczas wspomnień zmarłych członków bractwa.

Po wybrzmieniu bezpośrednich sporów religijnych całkiem naturalnie zaczął się też pojawiać postulat odrodzenia życia duchowego kleru. Jednym

z jego skutków na Spiszu było powstanie bractwa św. Józefa. W 1711 r. założyli je Michał Goltberger, pleban w Młynicy, Jan Magassy (Magaši), pleban w Abrahamowcach, Maciej Paulikowicz (Pavlikovič), pleban w Szwabowcach oraz Bernard Prinner, pleban w Żakowcach. Powodem założenia bractwa było podziękowanie za ratunek podczas epidemii dżumy, która panowała na Spiszu w 1710 r. Wielki wzrost liczby członków bractwo odnotowało w 1719 r. Prepozyt spiski Emeryk baron Pongráz (prepozyt spiski 1719–1724) zatwierdził je w 1722 r., a w 1731 r. uczynił to papież Klemens XII. Głównym zajęciem bractwa były modlitwy oraz odprawianie mszy świętych w intencji członków bractwa oraz zmarłych współbraci. Do dalszych zadań członków należało dążenie, by w każdych okolicznościach opatrzyć sakramentami umierającego współbrata. Organizacja miała swoje statuty i księgę członków z nekrologami²⁴⁸. Istniała do 1918 r., a jej członkami byli nie tylko spiscy księża, ale też wielu kanoników, prepozyci i biskupi²⁴⁹.

W 1712 r. prepozyt Sigray zrealizował kolejną wizytację kanoniczną prepozytury spiskiej. Jej bezpośrednie wykonanie powierzył kanonikowi kustoszowi i swojemu wikariuszowi Stefanowi Loviskovichowi (Loviškovič). Chciał ustalić szkody spowodowane przez powstańców oraz stan ludności po epidemii dżumy w latach 1710–1711. Wizytację zarządził arcybiskup ostrzyhomski i prymas Węgier, kardynał Krystian August Saski. Była to już nowoczesna wizytacja, pierwsza tego rodzaju na Spiszu, która szczegółowo weryfikowała wszystkie aspekty życia parafii. Jej *puncta interrogatoria* zawierały osiem pytań dotyczących kościoła i wyposażenia liturgicznego, 25 pytań dotyczących plebana, parafii, miejscowej szkoły, nauczyciela i ich dochodów oraz siedem pytań, które dotyczyły kaznodziejów i miejsc artykułarnych. Brak wiadomości o tym, by przy tej okazji dokonano też wizytacji Kapituły Spiskiej. Po Lewoczy i Kieżmarku jako wolnych miastach królewskich przeprowadzono wizytację w prowincji 13 miast królewskich, a następnie w pierwszym dekanacie, który obejmował parafie i kościoły filialne w dorzeczu Gnilca od Nalepkowa po Gelnicę; w drugim dekanacie, do którego należały miejscowości w okolicy dolnego biegu Hornadu od Jakłowców po Spiski Hrhów;

²⁴⁸ ABÚ SK, SpB, odd. Knihy, nesignované. Confraternitas Sancti Iosephi Admodum Reverendorum Dominorum Parochorum Scepusiensium in Decanatu Superioris Fluvij Poprad. A. 1711molchoata.

²⁴⁹ J. Peltz, *Confraternitas Sancti Iosephi ad modum reverendorum dominorum, dominorum parochorum Scepusiensium in decanatu districtus superioris fluvii Poprad, Cassoviae 1763*; Franciscus Liptay, *Succinta historia Confraternitatis s. Iosephi in Scepusio existentis nec non completus catalogus omnium membrorum a primordiis Pii instituti*, Kesmark 1763. 1894; V. Olejník, *Kniha Bratstva sv. Jozefa w: Terra Scepusiensis Terra Christiana*, s. 213–214. Por. też J. Endrödi, *Dejiny rímskokatolíckej cirkvi vo Veľkej Lomnici*, s. 384.

wszystkich dawnych przywilejów i praw prepozytów spiskich. Arcybiskup pozbawił go urzędu wikariusza spiskiego i wysłał na Spisz biskupa Belgradu Natała z kompetencjami biskupimi. Cała sprawa skończyła się tym, że Sigrái okazał posłuszeństwo arcybiskupowi, a ów mianował go swoim wikariuszem generalnym na Spiszu. Prepozytura tym samym upadła do poziomu archidiaconatu. Ten stan prawny przetrwał praktycznie aż do powstania biskupstwa spiskiego w 1776 r.²⁵² Jan Sigrái zmarł 14 grudnia 1718 w Kapitułe Spiskiej, został pochowany w katedrze św. Marcina. Jego epitafium znajduje się w zachodniej części świątyni pod emporą, na prawo od portalu głównego.

W tym czasie nastął dłuższy okres spokoju na Spiszu, który pozwolił zająć się wieloma problemami wewnętrznymi miejscowego Kościoła katolickiego i przygotować w ten sposób grunt do ożywienia dawnej idei powstania biskupstwa. Prepozytem spiskim został najpierw stary Emeryk, baron Pongrátz (prepozyt spiski 1719–1724), pochodzący z Niedzicy, a po jego śmierci 22 grudnia 1724 jego były koadiutor Jan Peltz (prepozyt spiski 1725–1740) z Sabinowa (Sabinov). Peltz

Ryc. 33. a) Herb prepozyta spiskiego Emeryka, barona Pongrátza, b) malowany herb rodu Pongrátz, c) pieczęć prepozyta spiskiego Pongrátza, d) podpis i pieczęć optatkowa prepozyta Pongrátza.

jeszcze jako pomocnik Pongrátza dążył do uporządkowania sytuacji w zakresie przechowywania i manipulowania archiwaliami w Kapitułe Spiskiej. W związku z tym, że między kapitułą kolegiacką a prepozytami przez długie wieki toczyły się spory o kompetencje oraz korzystanie z dokumentów archiwalnych ze zbioru, który znany dziś pod nazwą Súkromný archív Spišskej kapituly (Archiwum Prywatne kapituły spiskiej), Jan Peltz zgromadził wszystkie dokumenty z tego zbioru dotyczące prepozytów spiskich, zamknął je w odrębnej skrzyni i mimo sprzeciwu kapituły podarował prepozytowi Pongrátzowi²⁵³.

Po nominacji na prepozyta spiskiego Peltz dążył do dalszego mniej lub bardziej siłowego forswowania katolicyzmu. W 1728 r. wymógł na staroście prowincji 13 zastawionych miast spiskich Teodorze Lubomirskim decyzję, zgodnie z którą wszyscy protestanci pod groźbą kary mieli uczestniczyć w każdą niedzielę w homilii w określonym kościele parafialnym²⁵⁴.

W 1731 r. prepozyt Peltz przeprowadził wizytację plebanii na swoim obszarze²⁵⁵. Pozwolenie arcybiskupowi ostrzyhomskiemu Emerykowi Esterházyemu na wizytowanie archidiaconatu spiskiego wydał władca Karol III (król węgierski 1703–1740) już w 1730 r. Przygotowywana wizytacja była bardzo przemyślana i zawierała ponad 100 pytań podzielonych na pięć rozdziałów: pierwszy był poświęcony kościołowi, jego wyposażeniu

²⁵² J. Špirko, *Začiatky Spišského biskupstva*, s. 47–48; M. Glejtek, *Príspevok k výskumu organizačnej štruktúry Spišskej kapituly do konca 18. storočia*, s. 41.

²⁵³ Ten delimitowany zbiór archiwalny znany jest dziś pod nazwą Spišské prepoštstvo (prepozytura spiska) i jest on przechowywany jako depozyt w Archiwum Państwowym w Lewoczy. Por. V. Olejník, *Pisomné poklady Spišskej Kapituly*, „Acta Musei Scepusiensis 2008”, red. M. Novotná, Levoča 2008, s. 13.

²⁵⁴ *Analecta* 3, s. 139.

²⁵⁵ Protokół z tej wizytacji jest dziś przechowywany w Archiwum Państwowym w Lewoczy i zawiera wiele szczegółowych opisów budynków sakralnych oraz ich wyposażenia, co jest szczególnie istotne przede wszystkim dla historyków sztuki. Zob. ŠA LE, RKBÚ SK, KV, Kanonická vizitácia 1731.

a

i dochodom; drugi plebanii, plebanowi i jego dochodom oraz parafii; trzeci dotyczył zakonników; czwarty miejscowego nauczyciela i szkoły, a ostatni kaznodziejów ewangelickich w miejscach artykułarnych²⁵⁶. Łącznie odwiedziono 141 parafii i kościołów filialnych – wolne miasta królewskie, prowincję 13 miast spiskich, siedem dekanatów i kościoły greckokatolickie. Według wyników wizytacji na Spiszu mieszkało w tym okresie 59 895 osób, w tym 25 238 rzymskich katolików, 25 949 luteranów, 4 240 grekokatolików i 10 kalwinów. 358 osób konwertowało się na katolicyzm, a 73 odstąpiło od wiary. Rzymscy katolicy stanowili 42,13% mieszkańców, a luteranie 43,32%, co w porównaniu z wizytacją z 1712 r. oznacza umiarkowany wzrost liczby katolików, natomiast protestanci utrzymali swój stan liczebny. Miejscami artykułarnymi podczas przeprowadzania wizytacji były Batorywce, Lewocza, Kieżmark i Toporec. W porównaniu z wizytacją z 1712 r. przybyło miejsce artykułarne Kieżmark, gdzie działali dwaj kaznodzieje luteranscy. W Lewoczy było aż trzech kaznodziejów²⁵⁷.

Prepozyt Peltz zmarł w Kapitułe Spiskiej 4 stycznia 1740 i został pochowany w krypcie katedry św. Marcina. Jego miejsce zajął utalentowany Franciszek Barkóczy (Barkóci, prepozyt spiski 1740–1744). W roku mianowania na prepozyta spiskiego został jednocześnie wyświęcony na biskupa

b

tytularnego Tanagry (Grecja), stał się też wikariuszem metropolity Emeryka Eszterházyego na Spiszu²⁵⁸. W 1741 r. został rzeczywistym radcą wewnętrznym, a w 1743 r. sędzią najwyższej instancji apelacyjnej na Węgrzech – Tabula Septemviralis. Podczas swojej działalności na Spiszu z upoważnienia sejmu węgierskiego rozwiązywał spory między miejscową szlachtą a miastami zastawu polskiego.

W Kapitułe Spiskiej pozostała do dziś pamiątka po aktywności budowlanej prepozyta Barkóczyego. Wyremontował on budynki pałacu prepozyta i uporządkował park prepozytury według wzoru francuskiego. Na początku ogrodu zbudował wieżę zegarową, która jednocześnie służyła jako brama wejściowa do parku. Na przeciwnym końcu przebudował na altanę wcześniejszą basztę obronną. Jej schody ozdobił rzeźbą NMP i swoimi insygniami. Na wschód od dzisiejszej kuchni i refektarza dobudował skrzydło zawierające trzy większe

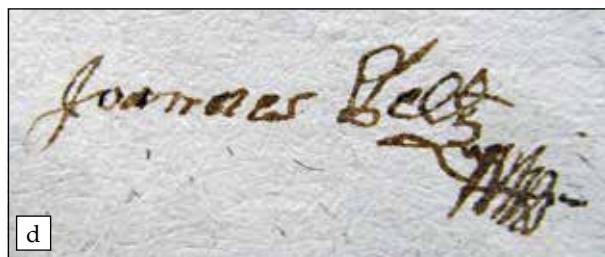
²⁵⁶ M. Bizoňová, *Kanonické vizitácie a ich využitie pri skúmaní konfesionalnej štruktúry obyvateľstva*, s. 198.

²⁵⁷ Tamże, s. 199.

²⁵⁸ *Analecta* 3, s. 141.

Ryc. 34. a) Herb prepozyta spiskiego Jana Peltza, b) malowany herb rodu Peltzów, c) pieczęć prepozyta spiskiego Peltza, d) podpis Jana Peltza, e) pieczęć opłatkowa Jana Peltza.

pomieszczenia ze sklepionymi²⁵⁹. 8 grudnia 1744 został mianowany biskupem Egeru i opuścił Spisz²⁶⁰.

Podczas pontyfikatu Barkóczyego po raz pierwszy zaostrzyły się poważniej relacje między Mukaczewem a Kapitułą Spiską. Przyczyną sporu było *cathedraticum*, które biskup mukaczewski Jerzy Blažovský postanowił w 1742 r., tak jak jego poprzednicy, pobierać z obszaru całej swojej eparchii, czyli też od spiskich parafii greckokatolickich. Barkóczy był oburzony tą decyzją i wymusił zwrot zebranych pieniędzy. Oprócz tego zagroził biskupowi Blažovskiemu, że w przyszłości zostaną zatrzymane wszystkie osoby, które przysłałyby na Spisz z zamiarem pobierania *cathedraticum*. Jego stanowisko otwarcie świadczy o tym, że od połowy XVIII w. spiskie parafie greckokatolickie znajdowały się w coraz większej zależności od prepozyta spiskiego. Całkiem naturalną reakcją na te dążenia było to, że spisy księża greckokatolicy, którym odpowiadała dotychczasowa niejasna sytuacja prawna, zmienili koncepcję – narastająca latynizacja obrzędów, a także niedogodności ekonomiczne, doprowadziły stopniowo do tego,

że od 1770 r. zaczęli podejmować kroki w celu ponownego przyłączenia swoich parafii do eparchii mukaczewskiej²⁶¹.

Po wyjeździe Franciszka Barkóczyego 8 marca 1745 cesarzowa Maria Teresa mianowała na prepozyta spiskiego Aleksandra Mariássyego (prepozyt spiski 1745–1755). Na tym urzędzie 5 maja tegoż roku zatwierdził go też arcybiskup Eszterházy²⁶². Aleksander Mariássy wspierał na Spiszu w pierwszej kolejności ubogich studentów i starał się stworzyć im warunki zakwaterowania. Zajął się też remontem zniszczonej fasady budynku prepozytury, która groziła zawaleniem. Przed oryginalną południową fasadą romańskiego pałacu prepozyta zbudował zachowane do dzisiaj dwa refektarze. We wnęce w północnej fasadzie kazał umieścić rzeźbę Niepokalanej NMP²⁶³. Podczas jego działalności w latach 1751–1754 parafie prepozytury spiskiej były stopniowo znów wizytowane, tym razem na polecenie arcybiskupa ostrzyhomskiego

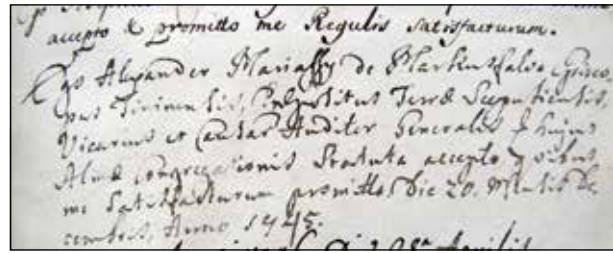
²⁵⁹ *Initia*, s. 59.

²⁶⁰ *Analecta* 3, s. 141.

²⁶¹ P. Šoltés, *Spis v dejinách gréckokatolíckej cirkvi*, s. 624–625.

²⁶² *Analecta* 3, s. 142.

²⁶³ *Initia*, s. 59. Hradzsky podaje, że we wnęce znajdował się też napis: *Túto rezidenciu zo starej ruiny pozdvihol a úcte veľkej Panej Uhrov zasovtil Alexander Mariássy z Markušoviec, kninský biskup a prepošt Spišskej zeme. Roku 1753. (Tę rezydencję podniósł ze starej ruiny i poświęcił wielkiej Pani Węgier Aleksander Mariássy z Markuszowców, biskup Knina i prepozyt ziemi spiskiej. W 1753 roku.)* Obecnie tego napisu nie można zidentyfikować.

Ryc. 35. Herb prepozyta spiskiego Aleksandra Máriássyego. Rękopis prepozyta Máriássyego.

Mikołaja Csákyego. Wizytacja w Kapitułe Spiskiej miała miejsce w 1752 r.²⁶⁴ Aleksander Mariássy zmarł 19 kwietnia 1755 i został pochowany w krypcie katedry św. Marcina²⁶⁵.

Następnym prepozytem spiskim został 11 sierpnia 1755 Józef Karol Zbisko (prepozyt spiski 1755–1774). Jednocześnie, zgodnie ze starszymi zwyczajami prawnymi, został on wyświęcony na biskupa tytularnego w Kninie. Od razu na początku swojej działalności na Spiszu dokończył i powiększył klatkę schodową prowadzącą do górnych pomieszczeń pałacu prepozyta, której nie zdążył zbudować jego poprzednik²⁶⁶. Działalność duszpasterska Józefa Karola Zbiska koncentrowała się głównie na wsparciu ubogich i studentów. Znanymi jest wiele fundacji religijnych, które założył z własnych środków, np. fundację z 1762 r. na rzecz wychowania młodych dziewczyn w klasztorze

urszulanek w Koszycach. W sferze duchowej gorliwie propagował kult św. Jana Nepomucena. Pamiątka jego osobistej nabożności zachowała się do dziś w postaci kaplicy św. Jana Nepomucena na Pażicy, na terenie kalwarii Jerozolima Spiska położonej na północny zachód od Kapituły Spiskiej. Kamień węgielny pod kaplicę położył osobiście 12 maja 1765 prepozyt Zbisko. Ponadto zamówił ołtarz poświęcony świętemu Janowi Nepomucenowi do katedry św. Marcina, który niestety nie zachował się do dziś²⁶⁷. W 1763 r. Kapituła Spiska była ponownie obiektem wizytacji, tym razem z polecenia arcybiskupa ostrzyhomskiego Franciszka Barkóci²⁶⁸. Ostatni prepozyt spiski Józef Karol Zbisko zmarł 10 maja 1774 i został pochowany w krypcie katedry św. Marcina.

Pozorne rozwiązanie kwestii administracji parafii greckokatolickich na Spiszu nadeszło w 1771 r. Po długich wysiłkach kleru mukaczewskiego papież Klemens XIV erygował samodzielną greckokatolicką eparchię mukaczewską. Granice nowego biskupstwa greckokatolickiego pokrywały się jednak z biskupstwem egerskim, dlatego grekokatolicy na Spiszu nie należeli do nowej diecezji i w dalszym ciągu pozostali pod administracją prepozytów spiskich. Ten stan przetrwał aż do powstania biskupstwa spiskiego w 1776 r., kiedy to parafie greckokatolickie przeszły pod jurysdykcję biskupów spiskich²⁶⁹.

²⁶⁴ Protokoły z tej wizytacji są przechowywane w Archiwum Państwowym w Lewoczy. Zob. ŠA LE, RKBÚ SK, KV, Kánonická vizitácia 1751–1754. Protokoły są prowadzone odrębnie dla każdej parafii i zostały ułożone w zbiorze w porządku alfabetycznym.

²⁶⁵ *Analecta* 3, s. 142.

²⁶⁶ Na środku klatki schodowej na ścianie między oknami znajduje się do dziś czytelny pamiątkowy napis: *Najmilostivejšiemu najvyššiemu Bohu. Amen. Túto stavbu plánoval blahej pamäti Alexander Mariássy z Markušoviec, titulárny biskup kninský, bývalý spišský prepošt, avšak smrťou dostihnutý tento úmysel nemohol uskutočniť. Vďaka činom vznešených nástupcov ju úplne dokončil Jozef Karol Zbiško z Malého Kolačina, titulárny biskup kninský, spišský prepošt, radca svätého cisárskeho a kráľovského apoštolského majestátu, prisediaci sedmipanskej tabule atď. roku 1756. (Najmilostiwšiemu najvyššiemu Bogu. Amen). Tę budowę planował świętej pamięci Aleksander Mariássy z Markuszowców, biskup tytularny Knina, były prepozyt spiski, który dotknięty przez śmierć nie mógł zrealizować tego zamiaru. Dzięki czynom szlacheńskich następców dokończył ją całkowicie Józef Karol Zbisko z Małego Kolačina, biskup tytularny Knina, prepozyt spiski, radca świętego cesarskiego i królewskiego majestatu apostolskiego, członek Tabula Septemviralis itd. w 1756 roku.)*

²⁶⁷ *Analecta* 3, s. 143. Niestety, ołtarz nie zachował się do czasów współczesnych. W kolekcji artystycznej biskupstwa spiskiego (Umeleckohistorická zbierka Spišského biskupstva) pozostał z niego tylko relikwiarz w postaci małej, częściowo przeszklonej trumny, w środku której znajduje się figura przedstawiająca Jana Nepomucena.

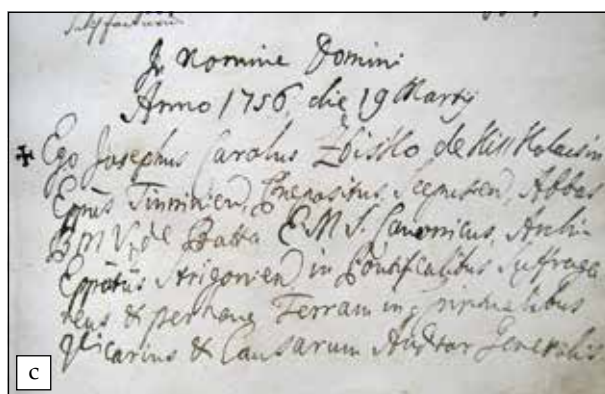
²⁶⁸ Protokół z wizytacji jest przechowywany w ŠA LE, RKBÚ SK, KV, Kanonická vizitácia Spišskej Kapituły 1763. Bez sygnatury.

²⁶⁹ P. Šoltés, *Spiš v dejinách gréckokatolíckej cirkvi*, s. 630.

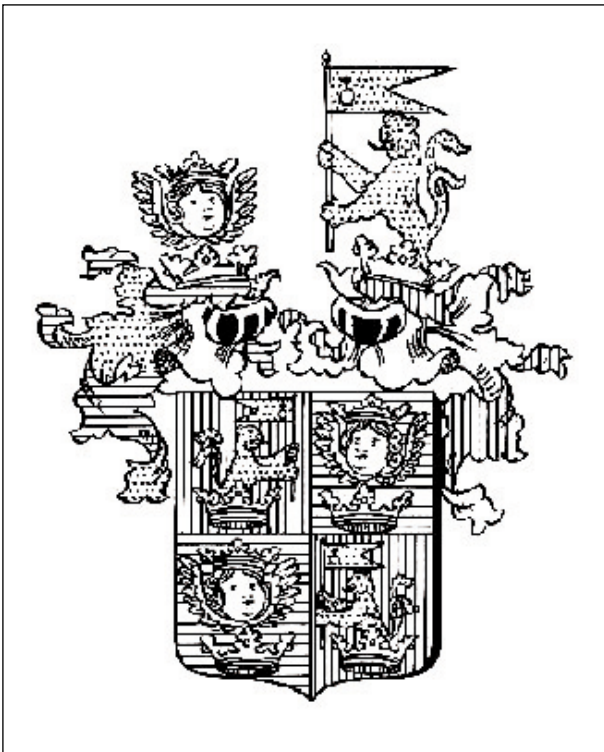

Ryc. 36. a) Herb rodu Zbisko, b) pieczęć prepozyta spiskiego Józefa Karola Zbiska, c) rękopis prepozyta Zbiska.

Idee samodzielnej jurysdykcji kościelnej całym naturalnie pojawiały się też na Spiszu. Tym razem jednak idea stworzenia biskupstwa nie wyszła z kręgów kościelnych, jak to było za arcybiskupa Pázmanya, ale z inicjatywy świeckiego władcy. Ideę Pázmanya podjął najpierw cesarz Karol VI (jako król Węgier Karol III 1711–1740), który z tytułu swojego urzędu króla apostołskiego oraz na mocy suwerennego prawa patronatu postanowił stworzyć nowe diecezje. Na przeszkodzie stanęła jednak wojna z Turkami. Z zamiarem dokonania nowego podziału diecezji w całym Królestwie Węgierskim przejęła tron jego córka, cesarzowa Maria Teresa (królowa Węgier 1740–1780), która interesowała się tą kwestią od czasu objęcia tronu węgierskiego. Ta oświecona władczyni dążyła do podwyższenia poziomu duszpasterstwa wśród prostych wiernych. Jak napisała w swoim liście do papieża, wieloletnie wojny były jedyną przeszkodą zrealizowania planu usprawnienia administracji kościelnej na Węgrzech. Rzeczywistość była jednak trochę inna. Wiadomo, że podobnie jak we wcześniejszych wiekach, także ówczesnie w Ostrzyhomiu panował pewien opór przeciwko takiemu podziałowi. Dlatego najlepszą taktyką było doczekanie do sediswakacji w arcybiskupstwie ostrzyhomskim. Taka okazja nadarzyła się w 1765 r. po śmierci arcybiskupa Franciszka Barkóczyego. W 1771 r. Maria Teresa wprowadziła poparła

powstanie diecezji mukaczewskiej, ale zwlekała z realizacją podziału archidiecezji ostrzyhomskiej, prawdopodobnie tylko z przyczyn finansowych. Dochody z nieobsadzonych biskupstw płynęły bowiem do skarbu cesarskiego. Konkretnie plany restrukturyzacji diecezji opracowali na początku 1774 r. jeden z najwierniejszych węgierskich doradców cesarzowej, baron Franciszek Koller oraz kanonik ostrzyhomski Jerzy Richwaldszky (Richvaldský) pochodzący z Bardiowa. Plan obejmował stworzenie biskupstwa spiskiego, bańskobystrzyckiego i jasowskiego wskutek ich wydzielenia z arcybiskupstwa ostrzyhomskiego oraz dwóch diecezji w Koszycach i Baiu Mare (dziś Rumunia), wskutek oddzielenia od diecezji egerskiej. Plany trafiły w ręce cesarzowej 7 kwietnia 1774, a pod koniec 1775 r. monarchini spotkała się w Bratysławie z arcybiskupem Kalocsy i przyszłym prymasem Węgier Józefem Batthyánym (Baťań). Maria Teresa obiecała mu udzielenie tytułu prymasa już rok wcześniej, ale uzależniła to od zaakceptowania jej planu oraz zrzeczenia się pewnych dochodów i przywilejów. Mimo oporów Batthyány przyjął tę

Ryc. 37. Herb rodowy rodziny Barkóczy i portret prymasa Węgier Franciszka Barkóczyego w młodym wieku.

propozycję po spotkaniu z cesarową. Przeanalizowanie całej kwestii oraz prace przygotowawcze powierzono kancelarii węgierskiej przy dworze cesarskim. Maria Teresa w swoim *litterae manuales* z 30 listopada 1775 wystosowała precyzyjne instrukcje. W istocie odzwierciedlały one plan Kollera oraz propozycje Pázmánya z tym, że zamiast diecezji gemerskiej nowe biskupstwo miało zostać nazwane na podstawie swojej siedziby czyli Rożňawy i podobnie diecezja turczańska miała nosić nazwę bańskobystrzyckiej²⁷⁰. Nowa diecezja Spisz miała obejmować obszar żupy spiskiej z wyjątkiem dystryktu górniczego – łącznie 82 plebanii i 16 domów kapłana, żupy liptowskiej – 20 plebanii i 3 domy kapłana oraz żupy orawskiej – 17 parafii i 2 domy kapłana – łącznie 119 plebanii i 21 domów kapłana. Kościół kolegiacki św. Marcina miał zostać katedrą, a pałac prepozyta rezydencją biskupią. Jako dotację nowo mianowany biskup miał otrzymać majątki prepozyta z rocznym dochodem ok. 6 000 złotych oraz majątki byłego opactwa w Szczawniku Spiskim z rocznym dochodem ok. 14 000 złotych. Kapituła kolegiacka miała stać się katedralną. Na jej czele miał stać prepozyt (veľprepošt), któremu jako beneficjum została przydzielona parafia w Spiskim Podgrodziu. Pierwotny plan nie obejmował powstania seminariów w każdej nowej diecezji.

Ich klerycy mieli studiować w seminarium w Trnawie. Dla nowej diecezji spiskiej został wyznaczony limit 38 seminarzystów. Dystrykt górniczy, czyli dekanat w dorzeczu Gnilca, miał przypaść diecezji w Rożňawie, który według wielu poglądów panujących na dworze był bliższy tej jednostce.

Podczas uroczystości 1 stycznia 1776 Maria Teresa poinformowała o mianowaniu arcybiskupa Batthyányego na prymasa Węgier. Jednocześnie zawiadomiła o powstaniu trzech nowych diecezji, które zostały wydzielone z archidiecezji oraz nominowaniu trzech biskupów: Karola Salbecka na Spiszu, Franciszka Berchtolda w Bańskiej Bystrzycy oraz Jana Galgóczyego (Galgóci) w Rożňawie. 15 stycznia wysłała list do papieża Piusa VI (1775–1779), w którym wyjaśniła swoje decyzje, uzasadniając je szczerą troską o życie duchowe swoich poddanych oraz właściwe duszpasterstwo. Wspominała też o wcześniejszych próbach zorganizowania nowych biskupstw od czasów króla Ludwika I Wielkiego (król węgierski 1342–1382), przez arcybiskupa Pázmánya w XVII w., aż po czasy swojego ojca Karola VI. W liście opisała też szczegółowo proponowany podział archidiecezji ostrzyhomskiej i poprosiła o błogosławieństwo dla tych działań²⁷¹. Warto podkreślić właściwą absolutyzmowi postawę cesarowej i jej delikatny nacisk

²⁷⁰ J. Tomko, *Zriadenie Spišskej, Banskobystrickej a Rožňavskej diecézy a kráľovské patronátne právo v Uhorsku*, Spišské Podhradie 1995, s. 5–61.

²⁷¹ Tamże, s. 66–67 oraz 79–83.

Ryc. 38. Pierwotny projekt parku francuskiego w Spiskiej Kapitule.

na Stolicę Apostolską. Tego samego dnia, 15 stycznia 1776, nie czekając na odpowiedź z Watykanu, wysłała bowiem do wszystkich trzech nowych biskupów diecezjalnych dokumenty nominacyjne (*litterae collationales*).

Papież Pius VI, mimo tonu listu i odważnych kroków podjętych już przez Wiedeń, zdecydował się na życzliwe stanowisko wobec postulatów cesarszej. Bez zwłoki mianował dwuosobową komisję kardynałów, która miała zweryfikować podział archidiecezji ostrzyhomskiej. Następnie komisja konsystorialna przygotowała szkice trzech dekretów ustanawiających nowe diecezje i po ich zatwierdzeniu przez obu oddelegowanych kardynałów sporządzono 13 marca 1776 oryginalne dekryty. 16 marca dokumenty były już w drodze do Wiednia. Papieskie bulle erekcyjne zostały sporządzone dopiero 19 czerwca, jednak z datą wsteczną 15 marca 1776, zgodną z dekretami konsystorialnymi²⁷². W przypadku Spisza była to bulla *Romanus pontifex*.

Po przeprowadzeniu procesu informacyjnego o kandydacie na urząd biskupa Stolica Apostolska zatwierdziła 16 września pierwszego biskupa spiskiego Karola Salbecka (biskup spiski 1776–1785).

Ryc. 39. Kaplica św. Jana Nepomucena na Pażycy, którą w 1766 r. zbudował prepozyt Zbisko.

Jego uroczysta intronizacja miała miejsce w katedrze św. Marcina 11 listopada 1776, w święto patrona nowej diecezji²⁷³.

Na podstawie tego samego dekretu zostały stworzone oprócz biskupstwa spiskiego również biskupstwa w Rożňavie i Bańskiej Bystrzycy. Jak jednak widać z dalszego rozwoju sytuacji, dzięki kilkusetletniej tradycji prepozytury oraz przemyślanej infrastrukturze kościelnej Spisz znalazł się od razu w lepszej sytuacji. Nie trzeba było tam poszukiwać siedziby biskupa ani organizować kapituły czy innych urzędów i zapewniać im prebend, nie trzeba też było specjalnie urządzać przyszłej świątyni katedralnej. Ponadto w Spiskiej Kapitule od połowy XVI w. w osobie prepozyta był ciągle obecny biskup (choć tylko tytularny lub mianowany), a takie instytucje jak spiska kapituła kolegiacka, miejsce wiarygodne Kapituła Spiska czy też rezydencja jezuicka i gimnazjum (wielu jezuitów także po likwidacji zakonu w 1773 r. pozostało w służbach prepozytury, a później biskupstwa) posiadały wystarczające zasoby personalne oraz zaplecze materialne dla pomyślnego początku funkcjonowania nowego biskupstwa.

²⁷² Tamże, s. 100, 120 oraz 135.

²⁷³ J. Špirko, *Začiatky Spišského biskupstva*, s. 52–53.

Dzieje biskupstwa spiskiego w latach 1776–1918

Granice nowej diecezji spiskiej wydzielonej z archidiecezji ostrzyhomskiej zgodnie z intencjami Wiednia pokrywały się z granicami trzech żup: spiskiej, liptowskiej i orawskiej. Biskupstwo położone było po południowej stronie Tatr, a jego obszar w przybliżeniu zgadzał się z zamysłem cesarza. Na Spiszu w skład nowej diecezji wchodziło 6 dekanatów i należące do nich parafie: dekanat górnego Popradu (19 parafii): Batoryowce, Szczyrba, Twarożna, Wielka, Ganowce, Huncowce, Lubica, Łuczywna, Majerka, Maciejowce, Wierzbów, Młynica, Sobota Spiska, Wielki Sławków, Poprad, Ruskinowce, Szwabowce, Spiska Cieplica i Żakowce; dekanat dolnego Popradu (10 parafii): Biała Spiska, Buszowce, Holumnica, Kieżmark, Łomniczka, Lendak, Toporec, Słowacka Wieś, Wyborna i Zdziar; dekanat górnego Hornadu (10 parafii): Abrahamowce, Hranownica, Spiska Nowa Wieś, Hrabuszyce, Spiskie Bystre, Letanowce, Spiski Czwartek, Ciepliczka, Wydrnik i Smiżany; dekanat dolnego Hornadu (15 parafii): Wyżne Repasze, Wyżny Sławków, Spiski Hrhów, Chrast nad Hornadem, Kluknawa, Markuszowce, Bijacowce, Odorin, Spiskie Włochy, Spiski Hruszów i Żehra; dekanat Dunajec (16 parafii): Łapsze Niżne, Łapsze Wyżne, Frydman, Spiskie Hanzoszowce, Jurgów, Kacwin, Krempachy, Lechnica, Leśnica, Maciaszowce, Wielka Frankowa, Niedzica, Stara Wieś Spiska, Rychwałd i Nowa Biała; dekanat grekokatolików (11 parafii): Niżne Repasze, Helcmanowce, Stotince, Kojaszów, Lipnik, Olszawica, Poracz, Słowinki, Toryski i Zawadka. Poza administracją dekanatów znajdowało się Spiskie Podgrodzie należące do prepozyta oraz Lewocza.

Do biskupstwa przyłączony był archidiaconat liptowski, który dotychczas należał do arcybiskupa Ostrzyhomia (20 parafii): Bobrowiec (Bobrovec), Bodzice (Bodice), Dowalowo (Dovalovo), Hybie (Hybe), Komjatna (Komjatná), Kwaczany (Kvačany), Liskowa (Lisková), Liptowska Osada

(Liptovská Osada), Ružomberk, Święty Andrzej, Święta Anna (Svätá Anna), Święty Krzyż (Svätý Kríž), Święta Elżbieta (Svätá Alžbeta), Święty Jan (Svätý Ján), Liptowskie Sliacze (Liptovské Sliacze), Święta Mara (Svätá Mara), Liptowski Święty Mikulász (Liptovský Svätý Mikuláš), Liptowski Tarnowiec (Liptovský Trnovec), Liptowska Ciepła (Liptovská Teplá) i Niemiecka Lubcza (Nemecká Lupča).

Z archidiaconatu nitrzańskiego przyłączono do biskupstwa dwa dekanaty w żupie orawskiej: dekanat górnoorawski (9 parafii) – Klin, Niżna Lipnica (dziś Lipnica Mała, Polska), Lokca, Namieśtów (Námestovo), Orawka (Orávka, dziś Polska), Rabcza (Rabča), Podwilk (Podvlk, dziś Polska), Orawskie Wesele (Oravské Veselé) i Żubrohława (Zubrohlava); dekanat dolnoorawski (8 parafii) – Dubowa (Dubová), Dolny Kubin (Dolný Kubín), Niżna, Orawskie Podzamcze (Oravský Podzámok), Twardoszyn (Tvrdošín), Trzciana (Trstená), Wieliczna (Veličná) i Zázrivá²⁷⁴.

Organizacja nowej diecezji została częściowo zmieniona już w 1777 r. Spisza i Orawy zmiany te nie dotyczyły, natomiast Liptów został podzielony na dekanat górnoliptowski i dolnoliptowski²⁷⁵.

Biskupa stojącego na czele nowej diecezji czekało wiele prac związanych głównie z powołaniem organów przydatnych w kierowaniu diecezją. 10 listopada 1776 r. biskup Salbeck po raz pierwszy zwołał konsystorz*, którego członkami byli kanonicy spiskiej kapituły katedralnej. Do najważniejszych kwestii, jakimi konsystorz zajmował się na swoim pierwszym posiedzeniu, była propozycja biskupa, by powołać archidiaconat katedralny (spiski), liptowski i orawski; mianować nowego kanonika-lektora i zatwierdzić nowego proboszcza Spiskiej Kapituły Spiskiej Kapituły, którym został kanonik Jan Józef Chryzostom Desewffy z Czerneku, opat tytularny Błogosławionej Marii Panny w Spiskim Szczawniku²⁷⁶. Na kanonika-lektora

²⁷⁴ *Additamenta*, s. 442–445.

²⁷⁵ Tamże, s. 446.

* Konsystorz (słow. *konzistoriálna rada*, łac. *sacra sedes consistorialis*). Termin oznacza organ doradczy papieża czy biskupa. W przypadku konsystorza diecezji spiskiej, oprócz innych zadań, w XIX w. pełnił funkcję trybunału sprawiedliwości. Zgodnie z normami współczesnego prawa kanonicznego *Codex iuris canonici* 1983 zadania konsystorza pełni rada prezbiterialna. Por. *Additamenta*, s. 446.

²⁷⁶ Tamże, s. 445, 478.

gospodarczą nowego biskupstwa uzupełniały dwa urzędy leśne z siedzibą w Spiskim Szczawniku i w Jabłonowie²⁸³.

Powstanie biskupstwa oznaczało przede wszystkim ważne zmiany w statusie prawnym kapituły spiskiej. Z kapituły kolegiackiej stała się bowiem kapitułą katedralną. Erygowanie biskupstwa spiskiego najbardziej wpłynęło na urząd prepozyta. Stał wprawdzie dalej na czele kapituły jak pierwszy między równymi, ale praktycznie stracił wszystkie swoje jurysdykcje i dobra benefikalne. De facto podlegał biskupowi²⁸⁴. Pierwszy prepozyt spiski Jan Feja, mianowany 22 kwietnia 1776, podarował prepozyturę Marii Panny w Liptowie nowo powstałej kapitule bańskobystrzyckiej. Po objęciu przez niego funkcji 14 września tego samego roku w celu zabezpieczenia beneficjum zatwierdzono połączenie tytułu prepozyta z beneficjum proboszcza w Spiskim Podgrodziu. Prepozyt Feja został w wyniku tych ustaleń powołany także na urząd proboszcza w Spiskim Podgrodziu. Taki stan prawny obowiązywał przez niemal 100 lat. Dopiero rozporządzeniem cesarza z 24 czerwca 1873 probostwo w Spiskim Podgrodziu zostało ponownie oddzielone od tytułu prepozyta z klauzulą przekazywania 1000 złotych rocznie z beneficjum proboszcza na rzecz kolejnych prepozytów²⁸⁵. Warto zauważyć, że w 1784 r. wprowadzony na urząd prepozyta kanonik spiski Antoni Jaszvicz (Jasvic) jako pierwszy spośród kolejnych prepozytów uzyskał od cesarza Józefa II (1780–1790) zgodę na przywrócenie dawnego prawa prepozytów spiskich do noszenia mitry w trakcie liturgii²⁸⁶.

Ryc. 40. Dokument ustanawiający biskupstwo spiskie, wydany przez Marię Teresę. Poniżej fragment tego dokumentu.

Do kolegium kapituły należeli w kolejności starszeństwa prepozyt, kanonik-lektor, kanonik-kantor i kanonik-kustosz. Zasadnicza zmiana dotyczyła

²⁸³ Tamże, passim.

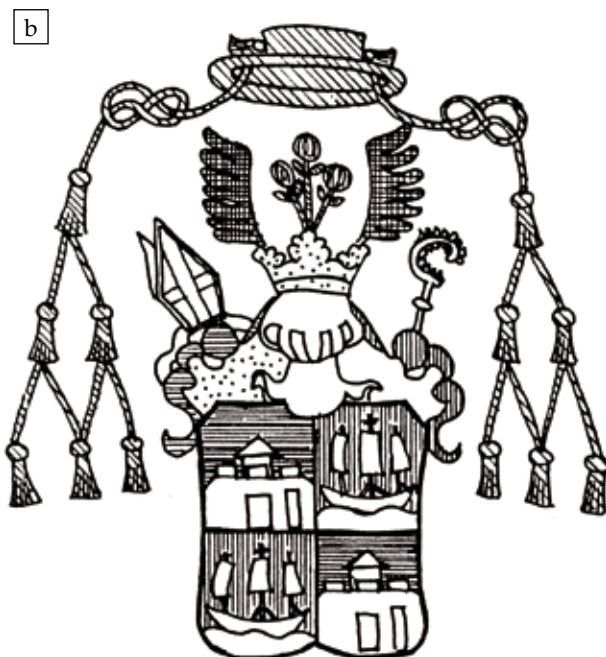
²⁸⁴ M. Glejtek, *Príspevok k výskumu organizačnej štruktúry Spišskej kapituły*, s. 42.

²⁸⁵ *Initia*, s. 472.

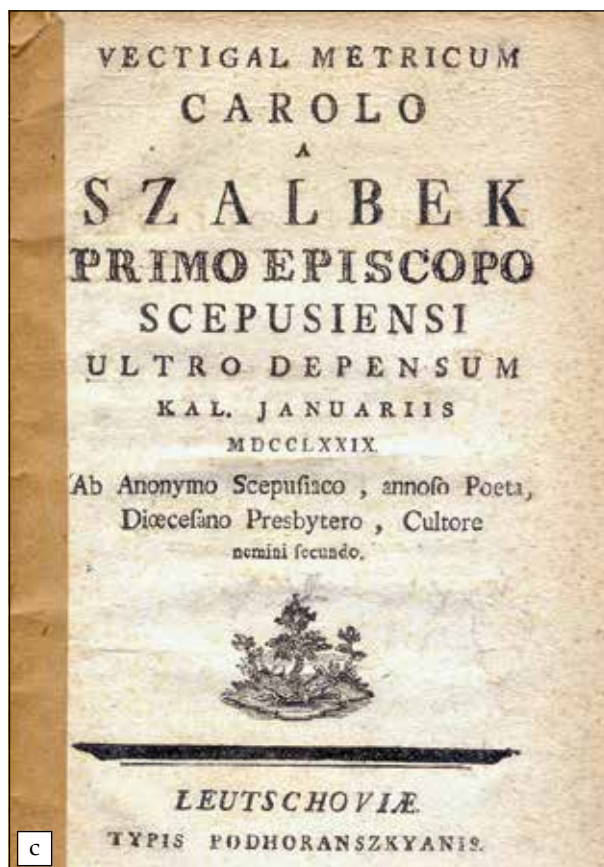
²⁸⁶ Tamże, s. 488.

a

b

c

Ryc. 41. a) Portret z epoki biskupa spiskiego Karola Salbecka, b) herb Karola Salbecka, c) *Vectigal metricum* – frontysepis tomu wierszy nieznanego autora sławiających biskupa Salbecka i jego działalność.

innych „zwykłych” kanoników: przybyli archidia-kon katedralny (spiski), liptowski i orawski, którzy początkowo ze względu na swoje uprawnienia stali rangą nad pozostałymi kanonikami. Otrzymali oni nowe miana: ósmy w kolejności kanonik nazywał

się kanonik-senior, a dziewiąty i dziesiąty byli to *canonici magistri*. Liczbę członków kapituły spiskiej ustalono na 10. Wśród kanoników kapituły po eryl-gowaniu biskupstwa spiskiego figurowały jeszcze dwie funkcje: dziekan kapituły katedralnej, który – podobnie jak to było w poprzednich okresach – był wybierany przez kolegium kanoników na jed-noroczną kadencję. Nie chodziło o realną godność w konsystorzu kapituły, ale raczej o funkcję, którą wybrany kanonik pełnił. Jego głównym zadaniem było zarządzanie dobrami kapitulnymi i związa-nymi z nimi dochodami, daninami i zyskami²⁸⁷. Drugą ze wspomnianych funkcji był kanonik-pe-nitencjarz. W spiskiej kapitule realnie mianowa-no taką osobę dopiero w 1900 r. Ówczesny skład spiskiej kapituły utrzymał się praktycznie aż do czasów brutalnych ingerencji władzy totalitarnej w drugiej połowie XX w.

²⁸⁷ M. Glejtek, *Príspevok k výskumu organizačnej štruktúry Spišskej kapituły*, s. 51.

Zmiany architektoniczne w Spiskiej Kapitulie

Zmiany wynikające z podniesienia prepozytury do rangi biskupstwa wpłynęły także na ogólny wygląd i architekturę Spiskiej Kapituły. Nowo powstała diecezja potrzebowała przede wszystkim godnego obiektu sakralnego – katedry. Stary kolegiacki kościół św. Marcina przebudowywany był ostatnim razem pod koniec XV w. Od tego czasu przeróbki miały charakter kosmetyczny – nowe ławki czy wyposażenie ołtarza, dobudowa zakrystii północnej na przełomie XVII i XVIII w. i in. Biskup Salbeck rozpoczął gruntowniejszą renowację katedry, prowadząc prace budowlane w latach 1777–1779, które dotyczyły zwłaszcza remontu świątyni, przeróbek przy wejściu do zakrystii południowej i budowy nowej empory organowej, na której w latach 1780–1784 zainstalowano nowe organy. Przeprowadzono też prace przy pokryciu dachowym katedry – wymieniono złącze dachowe między nawą kościoła a kaplicą Zápolyów. Na zakończenie remontu wyrównano i ujednolicono podłogę świątyni²⁸⁸.

Biskup Salbeck zainicjował też remont generalny i przebudowę starego pałacu prepozyta, który chciał przekształcić w barokową rezydencję biskupią. Jednym z powodów była zmiana struktury i zwiększenie liczby pracowników kurii diecezjalnej. Zatrudnieni dotychczas w kancelarii prepozyta kanclerz, notariusz i inne osoby mieszkały bowiem w rezydencji jezuitów. Biskup Salbeck chciał to zmienić i umieścić wszystkich w nowoczesnej rezydencji biskupiej. 7 kwietnia 1777 został poświęcony i wmurowany kamień węgielny pod nową kaplicę w rezydencji, obok którego umieszczono (i zapewne zachował się tam do dziś) pamiątkowy zapis o tym wydarzeniu, potwierdzony pieczęcią biskupa Salbecka, razem z relikwiami świętych męczenników Aureliana i Konstancjusza oraz męczennic Innocenty i Teodory, a także z monetami z epoki. Budowa rezydencji trwała. Wiosną 1778 r. zburzono część średniowiecznych murów obronnych, otaczających pałac od północy. Pierwotny budynek pałacu prepozyta został zrównany pod względem wysokości z nowo dobudowanym skrzydłem zachodnim i północnym oraz otrzymał nowe

pokrycie dachowe. W październiku 1778 r. dołączono nową jadalnię w południowej części fasady. W sobotę przed drugą niedzielą Wielkiego Postu (27 lutego) 1779 r. uroczystie poświęcono nową kaplicę biskupią pw. św. Karola Boromeusza, który był również patronem biskupa Salbecka. W kwietniu tego samego roku wyremontowano i odmalowano pomieszczenia także w północnej części byłego pałacu prepozyta. Budowę ukończono w maju 1780 r., dobudowując balkon do północnej fasady starej części rezydencji, który jednocześnie stanowił zadaszenie nad wejściem²⁸⁹. Rezydencja biskupia otrzymała w ten sposób kształt, w jakim zachowała się do dziś. Niestety, z powodu przebudowy przepadły bezpowrotnie dwa zapewne najstarsze obiekty sakralne, które znajdowały się na terenie Spiskiej Kapituły. W 1780 r. zburzono rotundę św. Andrzeja, która stała blisko nowo wybudowanej rezydencji, w przybliżeniu na osi wieży katedry św. Marcina. W następnym roku została zburzona kaplica św. Walentego, a właściwie NMP, położona na wschód od katedry i rezydencji, na terenie dzisiejszej drogi dojazdowej do rezydencji. Przylegały do niej średniowieczne mury obronne, otaczające kościół św. Marcina, obie wspomniane kaplice i pałac prepozyta. W tym okresie razem z kaplicą zlikwidowano też pozostałości muru od wschodniej części rezydencji biskupiej aż po południowozachodnią bramę Kapituły. Fragment muru usytuowany w kierunku południowym i zachodnim od katedry, który ciągnie się od bramy południowozachodniej po bramę zachodnią Kapituły Spiskiej dla pieszych, został zrekonstruowany i zachował się do dziś. Katedra św. Marcina, rezydencja biskupia, park, były gimnazjum jezuitów i rezydencja utworzyły centralny placik Kapituły Spiskiej, który można zobaczyć współcześnie. Zabudowania Kapituły Spiskiej po stuleciach połączyły się w jedną całość.

Kolejne prace budowlane biskup Salbeck podjął na zamku w Spiskim Szczawniku, który kuria dostała od Marii Teresy. Zamek z zaniedbanej twierdzy został przekształcony na letnią rezydencję biskupów spiskich, gdzie większość prałatów aż do końca XX w. przebywała najchętniej. W pobliskich Wikartowcach biskup Salbeck polecił wybudować z własnych środków nowy kościół²⁹⁰.

²⁸⁸ M. Janovská, *Katedrálly kostol svätého Martina v Spišskej Kapitule*, s. 63.

²⁸⁹ *Initia*, s. 62–64. Balkon na północnej fasadzie nie zachował się jednak do czasów obecnych.

²⁹⁰ P. Zubko, M. Švárný, *Spišskí biskupi*, Spišské Podhradie 1996, s. 20.

Ryc. 42. Widok północnego skrzydła i kaplicy w rezydencji biskupów w Spiskiej Kapitulce, które powstało z inicjatywy biskupa Salbecka.

Ryc. 43. Na stropie kaplicy biskupiej do dziś zachowały się oryginalne barokowe malowidła ściennie.

Poza wszystkimi przedstawionymi zadaniami i obowiązkami, jakie biskup Salbeck musiał w nowo erygowanej diecezji wypełnić i jakich się podjął, należało jeszcze zadbać o kadry duchowieństwa w diecezji. Kształcenie alumnów w tym okresie zgodnie z pierwotnymi zamiarami dworu cesarskiego w związku z planowanym erygowaniem nowych diecezji odbywało się w seminariach centralnych. W 1777 r. diecezja spiska miała w semi-

narium bratysławskim czterech studentów na piątym roku, 12 na czwartym, 10 na trzecim, siedmiu na drugim i pięciu na pierwszym roku teologii. W generalnym seminarium grekokatolickim we Lwowie studiowało tylko na trzecim roku dwóch kleryków ze Spisza²⁹¹. 29 października 1779 r. Maria Teresa przekazała kurii spiskiej budynki i majątki po jezuitach w Spiskiej Kapitulce z przeznaczeniem na seminarium diecezjalne.

Po kasacji zakonu jezuitów w 1773 r. ze Spiskiej Kapituły przypadły skarbowi państwa dwa budynki pojezuickie – gimnazjum i rezydencja. Oba otrzymało biskupstwo w celu założenia seminarium duchownego. Początkowo nie było jednak ono w stanie zrealizować tych planów. Gimnazjum było w złym stanie: otwory okienne przerobiono na zwykłe wywietrzniki, a budynku zaczęto używać jako biskupiego spichlerza zbożowego²⁹². Rezydencja jezuitów była, jak stwierdził zaskoczony biskup Salbeck, zbudowana głównie z drewna. Majątki przeznaczone dla przyszłego seminarium stanowiły obie wspomniane budowle, ich ogrody i sad owocowy, wieś Studenec i jedno gospodarstwo chłopskie w Niżnym Sławkowie.

²⁹¹ *Additamenta*, s. 446.

²⁹² *Initia*, s. 81. W 1819 r. otwarto w tym budynku pierwszy w Królestwie Węgier Instytut Nauczycielski. W latach 1932–1933 gmach został przebudowany od podstaw na potrzeby instytutu i w tym kształcie istnieje do dziś. Obecnie jest to jednak „blok C” seminarium duchownego.

Kuria przejęła te dobra 2 stycznia 1780. Jeszcze w tym samym roku biskup Salbeck rozpoczął przebudowę rezydencji pojezuickiej na seminarium od wmurowania kamienia węgielnego. Budowę opłacono z dochodów ze Studenca, wsparcie przyszło też ze strony osób prywatnych, m.in. kanonik Jan Feja przekazał sumę 1000 złotych. Jak głosi tablica pamiątkowa nad wejściem głównym do dzisiejszego seminarium²⁹³, biskup Salbeck chciał założyć w budynku oprócz seminarium także ośrodki dla księży emerytów. Mimo wysiłków budowa nie postępowała zbyt szybko, a finanse nie wystarczały nawet na potrzeby seminarzystów. Na dodatek cesarz Józef II zmienił system seminariów duchownych i począwszy od roku szkolnego 1784/1785 zlikwidował w Królestwie Węgier wszystkie seminaria diecezjalne i szkoły klasztorne. Pozostawił tylko trzy seminaria generalne: w Bratysławie, Egerze i Zagrzebiu. Z tego powodu biskupowi Salbeckowi nie udało się dokończyć budowy seminarium. Klerycy z diecezji spiskiej studiowali w seminarium generalnym w Bratysławie dopiero od roku szkolnego 1791/1792. Dom dla księży emerytów założono w przebudowanej rezydencji pojezuickiej. Tam również przyjeżdżali po studiach w Bratysławie spiscy klerycy, którzy przygotowywali się do święceń kapłańskich. Przeważnie mieszkano tam 4–6 księży emerytów i 6–8 kleryków, przebywających do święceń przez 3–6 miesięcy²⁹⁴. Na czele domu stał wyznaczony przez biskupa prefekt.

Zmiany w sieci parafialnej biskupstwa spiskiego

Zmiany, jakie spowodowało powstanie nowej diecezji, wpłynęły także na sieć parafialną. Jak wynika z wykazu parafii na Spiszu podanego na początku rozdziału, jeszcze przed powstaniem biskupstwa spiscy prepozyci robili co w ich mocy, by podnieść na wyższy poziom działalność duszpasterską na swoim terytorium. Należało m.in. udoskonalić i przeorganizować strukturę sieci parafialnej. W stabilizującej się sytuacji ostatnich dekad XVII i w ciągu XVIII w. wiele byłych filii otrzymało status parafii albo

Ryc. 44. Pierwotne wejście do Seminarium Duchownego w Spiskiej Kapitulie zbudowane przez biskupa Salbecka. U góry wygląd budynku seminarium pod koniec XIX w. U dołu detale tablicy pamiątkowej nad wejściem do seminarium.

wikariatu terenowego (*capellania localis*)*, niektóre filie z kolei przyłączono do innych parafii. Zwłaszcza te ostatnie przekształcenia wiązały się ze wzrostem demograficznym i rozwojem sieci dróg. W 1693 r. na przykład powstała parafia

²⁹³ „PRESBYTERORUM JUNIORUM EDUCATIONI EMERITORUM QUIETI AUGUSTAE MARIAE THERESIAE CLEMENTISSIMA DONATIONE CAROLUS PRIMUS SCEPUS. EPPUS DE SALBECK P. P. ANNO MDCCLXXX.”

(*Wychowaniu młodych księży, odpoczynkowi starych, ofiarował dzięki mądrej donacji Jego Wysokości Marii Teresy, Karol, pierwszy biskup spiski de Salbeck, w 1780 r.*).

²⁹⁴ J. Špirko, *Výchova kňazstva na území spišskej diecézy. Dejiny spišského seminára*, w: *Spišský kňazský seminár v minulosti a v prítomnosti. Sborník z príležitosti nového oltára v seminárskej kaplnke*, Spišská Kapitula 1943, s. 98, 115.

* Wikariat terenowy (*capellania localis*) określa stan prawny parafii, którą zarządza nie proboszcz czy administrator, ale tylko wikariusz, nieposiadający wszystkich uprawnień proboszcza.

Zdziar (choć w protokole z wizytacji kanonicznej w 1712 r. jest wciąż wymieniana jako filia parafii w Lendaku)²⁹⁵. W 1699 r. Rakusy stają się filią Kieżmarku²⁹⁶. W 1724 r. powstała parafia greckokatolicka Kojaszów, ale w tym czasie powstawały też inne parafie greckokatolickie na Spiszu: Stocińce – Ihlany i Toryski, a greckokatolicką parafię Zawadka założono w okresie między 1662 a 1701 r.²⁹⁷ Od 1726 r. jako parafia funkcjonowała znów Kluknawa, która już w średniowieczu była parafią, ale w okresie reformacji i rekatolizacji stała się filią Richnawy²⁹⁸. Podobnie było w przypadku miejscowości Chrast nad Hornadem, która została ponownie erygowana w 1740 r.²⁹⁹ W 1748 r. powstała parafia Wielka Frankowa³⁰⁰, a w 1753 r. parafia Wyżny Sławków. Spiski Szczawnik, który po stłumieniu reformacji stał się filią Hranownicy, w 1768 r. został przekształcony w wikariat terenowy³⁰¹. Rok później założono parafię Trybsz (dziś w Polsce), wcześniej była to filia Frydmana³⁰². W 1775 r. samodzielną parafią stała się także Majerka, pierwotnie filia Lubicy³⁰³.

Po erygowaniu nowej diecezji jej biskupi chcieli te działania kontynuować. Biskup Salbeck starał się jak najszybciej zwizytować wszystkie parafie nowej diecezji i na miejscu zorientować się, jak wygląda duszpasterstwo w biskupstwie spiskim. Na jego wniosek 14 marca 1777 cesarzowa Maria Teresa wydała patent, w którym w duchu ówczesnej polityki wyznaniowej nakazała księżom katolickim, a także ewangelickim augsburskiego i helweckiego wyznania umożliwić biskupowi Salbeckowi przeprowadzenie wizytacji w biskupstwie spiskim. Biskup przemyślał jednak swój plan i ze względu na rozległość diecezji zdecydował się zwizytować jedynie Spisz. 27 czerwca wydał okólnik, w którym oznajmił, że wizytacja rozpocznie

się w katedrze. Jednocześnie rozesłał proboszczom listę pytań, na które mieli przygotować odpowiedzi. Wizytacja przeciągnęła się aż do 1781 r., kiedy to zakończyła się w dekanacie szczawnickim³⁰⁴.

W okresie swojego pontyfikatu biskup Salbeck założył w całej diecezji aż 40 nowych parafii. Chciał w ten sposób umożliwić wiernym dostęp do posługi duszpasterskiej głównie na Liptowie i na Orawie. Spośród nowych parafii na Spiszu powstały: w 1776 r. Jurgów i Leśnica³⁰⁵, w 1787 r. wikariaty w Haligowcach i w Wikartowcach³⁰⁶, w 1787 r. parafia Dziedzinki, Mniszek nad Popradem i Harichowce³⁰⁷. W tym samym roku wikariaty zostały założone także w Brutowcach³⁰⁸, Uložy³⁰⁹, Relowie i Kołaczkanie³¹⁰.

Ostatnie z wymienionych parafii zostały założone już nie przez biskupa Karola Salbecka, który zmarł nagle w Lewoczy podczas uroczystości objęcia urzędu przez nowego żupana spiskiego Franciszka Szentiványiego (Szentiváni), 15 czerwca 1785 na atak serca. Został pochowany 17 czerwca w krypcie katedry św. Marcina. Mszę żałobną odprawiono 20 czerwca. Warto wspomnieć, że w jej trakcie ogłoszono dwa kazania: po łacinie zrobił to kanonik Jan Chrzyciel Molnár, a po słowacku dziekan dekanatu górnego Hornadu, Leopold Hilko³¹¹.

Uregulowanie sytuacji grekokatolików na Spiszu

Na czele osieroconej diecezji stanął w funkcji wikariusza kapituły kanonik Paweł Ordódy. Po jego śmierci (12 czerwca 1786) wikariuszem kapitulnym w okresie przedłużającego się *sede vacante* został kanonik Józef Vitalis³¹². Za jego wikariatu struktura sieci parafialnej i liczba parafii w nowej diecezji znowu zostały zmienione. Powodem tego

²⁹⁵ *Schematismus venerabilis cleri Almae Dioecesis Scepusiensis pro Anno a Christo nato 1822*, Leutschoviae 1822, s. 44.

²⁹⁶ *Schematismus almae Dioecesis Scepusiensis pro anno a Christo nato 1948*, Ružomberok 1948, s. 86.

²⁹⁷ P. Šoltés, *Spiš v dejniach gréckokatolíckej cirkvi*, s. 624.

²⁹⁸ *Additamenta*, s. 631.

²⁹⁹ *Schematismus venerabilis cleri Almae Dioecesis Scepusiensis pro Anno a Christo nato 1822*, s. 17.

³⁰⁰ *Schematismus almae Dioecesis Scepusiensis pro anno a Christo nato 1948*, s. 94.

³⁰¹ *Schematismus venerabilis cleri Almae Dioecesis Scepusiensis pro Anno a Christo nato 1822*, s. 21, 32.

³⁰² *Additamenta*, s. 637.

³⁰³ *Schematismus venerabilis cleri Almae Dioecesis Scepusiensis pro Anno a Christo nato 1822*, s. 42.

³⁰⁴ M. Kyseľová, *Kanonické vizitácie na Spiši*, s. 120–121.

³⁰⁵ *Additamenta*, s. 641–642.

³⁰⁶ *Schematismus venerabilis cleri Almae Dioecesis Scepusiensis pro Anno a Christo nato 1822*, s. 46, 34.

³⁰⁷ *Additamenta*, s. 673.

³⁰⁸ *Schematismus venerabilis cleri Almae Dioecesis Scepusiensis pro Anno a Christo nato 1822*, s. 17.

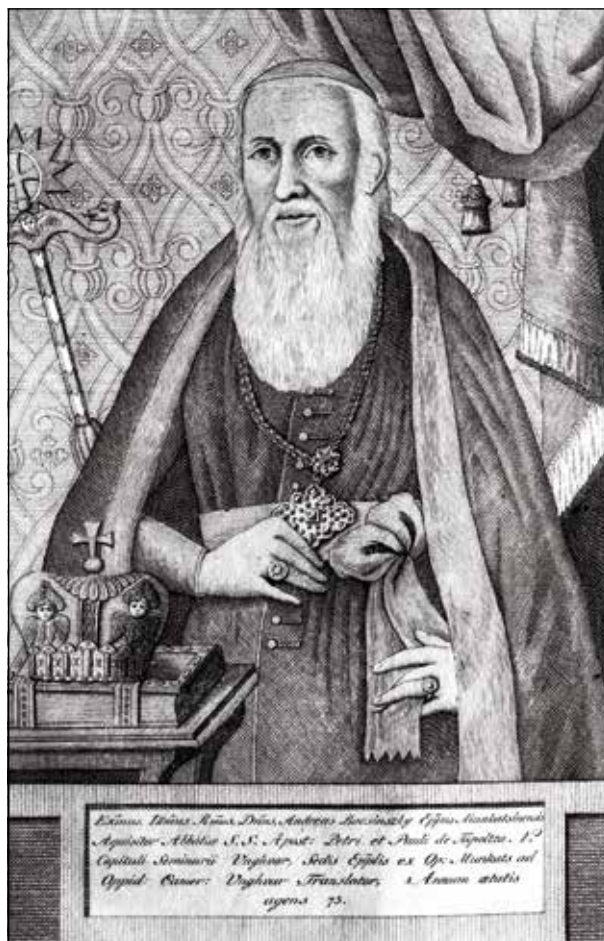
³⁰⁹ *Schematismus almae Dioecesis Scepusiensis pro anno a Christo nato 1948*, s. 61.

³¹⁰ *Schematismus venerabilis cleri Almae Dioecesis Scepusiensis pro Anno a Christo nato 1822*, s. 50, 53.

³¹¹ *Initia*, s. 493–494.

³¹² Tamże, s. 497.

była jurysdykcja zarówno wobec parafii na północy Spisza, jak i wobec grekokatolików. To właśnie obecność członków tego obrządku na Spiszu rozpoczęto regulować w 1786 r. Dyskusję między Wiedniem a biskupem mukaczewskim Andrzejem Bačinskim zapoczątkowały niepotwierdzone informacje o konwersji niektórych tamtejszych wsi grekokatolickich na obrządek ormiański, a następnie informacje o przejściu innych do kościoła ewangelickiego. Biskup mukaczewski Andrzej Bačinský podważył oskarżenia o przejściu wsi na obrządek ormiański, a sam zwrócił się do rady namiestniczej ze skargą, że proboszczowie katolicy, a także kapituła spiska utrudniają grekokatolickim duchownym i wiernym wykonywanie praktyk religijnych i próbują ich przekonać do wiary rzymskokatolickiej, co było powodem sporów wśród ludu i mieszania się obrządków. W kolejnym liście z 14 listopada do rady namiestniczej zaproponował założenie wikariatu generalnego dla grekokatolików z siedzibą w Preszowie albo w Koszycach, który podlegałby jego jurysdykcji i który poprawiłby sytuację duszpasterską wiernych obrządku wschodniego na Spiszu³¹³. Na podstawie królewskiego rozporządzenia z lutego 1787 r. parafie grekokatolickie na Spiszu zostały oddane pod jurysdykcję biskupa mukaczewskiego. Dotyczyło to parafii Repasze Niżne, Helcmanowce, Stotince, Ihlany, Kojszów, Lipnik, Olszawica, Osturnia, Poracz, Słowinki, Toryski i Zawadka. Ponieważ w biskupstwie spiskim trwało wciąż *sede vacante*, sprawę powierzono wikariuszowi kapitulnemu, kanonikowi Józefowi Vitalisowi, który zwołał konsystorz do swojej kanonii na 23 kwietnia 1787. Zaproszono także biskupa mukaczewskiego Andrzeja Bačinskiego, który jako ordynariusz przejął pełną jurysdykcję nad grekokatolikami na Spiszu³¹⁴. 27 lipca 1787 powstał w Koszycach wikariat, a jurysdykcji podlegały również spiskie parafie grekokatolickie. Po długoletnich sporach z miastem Koszyce i biskupstwem egerskim siedziba wikariatu została w 1806 r. przeniesiona do Preszowa. Tam w 1818 r. erygowano samodzielne biskupstwo grekokatolickie, dzięki czemu także grekokatolicy na Spiszu uzyskali wreszcie autonomię kościelną³¹⁵.

Ryc. 45. Biskup mukaczewski Andrzej Bačinský.

Kwestie związane z jurysdykcją dekanatu lubowniańskiego

Jak już wspomniano wcześniej, jeszcze w średniowieczu powstawały problemy wynikające z konkrowania prepozytów spiskich, początkowo z biskupami krakowskimi, a od 1783 r. z tarnowskimi o wpływ na jurysdykcję nad parafiami dekanatu lubowniańskiego. Po erygowaniu diecezji spiskiej sytuacja związana z tymi parafiami była bardzo skomplikowana: de facto jurysdykcję nad nimi nadal usurpował sobie biskup tarnowski, de iure natomiast należały one do nowo powstałej diecezji, co potwierdzała funkcja wikariusza biskupa spiskiego dla tego terytorium. W 1777 r. mianowano na tę funkcję kanonika spiskiego Józefa

³¹³ P. Šoltés, *Spis v dejinách gréckokatolíckej cirkvi*, s. 629.

³¹⁴ ŠA LE, SŽ, nr inw. 1752, kr. 841–42, nr 30, 50/1787; P. Zubko, *Dejiny Spišského biskupstva (1776–)*, w: *Terra Scepusiensis. Stav bádania*, s. 601; *Initia*, s. 502.

³¹⁵ P. Šoltés, *Spis v dejinách gréckokatolíckej cirkvi*, s. 630.

Vitalisa³¹⁶. Biskup spiski nie zarządzał jednak realnie parafiami tego dekanatu. W marcu 1786 r. sytuacja uległa zaostrzeniu i wikariusz kapitulny Józef Vitalis przedstawił istotę tego sporu na dworze w Wiedniu. Po uzyskaniu zgody cesarza Józefa II wniosek o scalenie diecezji został w kwietniu przedłożony również w Rzymie. Definitywnie rozstrzygnięto tę kwestię 3 stycznia 1787, kiedy to wikariusz przybył do dekanatu lubowlańskiego i oficjalnie przejął od biskupa tarnowskiego parafie Podoliniec, Gniezdne, Družbaki Niżne, Starą Lubownę, Nową Lubownę i Chmielnicę. Dekret biskupa tarnowskiego o przekazaniu tych parafii diecezji spiskiej został wydany 17 marca 1787 r.³¹⁷

Biskupi spiscy Michał Brigido i Jan Anton Révay

Diecezja spiska doczekała się nowego biskupa jeszcze w tym samym roku. 21 sierpnia 1787 cesarz Józef II mianował na to stanowisko kanonika spiskiego, archidiakona liptowskiego i lewockiego proboszcza Michała, barona Brigido. Jednak już kilka tygodni później mianował go arcybiskupem w Lublanie. Następnie 21 listopada biskupem spiskim został prepozyt nitrzański i wikariusz kapitulny w okresie *sede vacante*, hrabia Jan Anton Révay (biskup spiski 1787–1806). 7 kwietnia 1788 r. mianowanie Révaya zatwierdził papież Pius VI (1775–1799). Biskup Révay został intronizowany w katedrze św. Marcina 20 sierpnia tego samego roku. Znał sytuację na Spiszu, bowiem już od 1774 r. był tam kanonikiem, w 1776 r. dziekanem kapituły, a od 1777 r. aż do swojego wyjazdu do Nitry w 1783 r. archidiakonem katedralnym. Zaraz na początku swojego biskupstwa zreorganizował kurię diecezjalną. Jego kancelarię tworzył jeden z kanoników kapituły, tzw. *canonicus a latere**, i sekretarz kurii biskupiej. W 1803 r. przybył kanclerz, a od 1805 r. w kurii pracował jeszcze archiwista³¹⁸. W następnych latach liczba członków kurii powiększyła się o aktuariusza, kancelistę

i pisarza, tak więc w 1817 r. zatrudnionych tam było siedmiu urzędników. Należy jednak podkreślić, że nie wszystkie te stanowiska były obsadzone stale. Poza pisarzem, który był jednocześnie służącym w kancelarii, wszyscy pozostali urzędnicy mieli święcenia kapłańskie. Innym stanowiskiem, pomocnym w tworzeniu akt i archiwów w kurii biskupiej, była funkcja notariusza kapitulnego, którego zgodnie z dawnymi zwyczajami opłacała kapituła. W 1788 r. wprowadzono registraturę, służącą do rejestrowania poczty w formie protokołów. Kolejnym novum w praktyce kancelaryjnej i archiwalnej biskupstwa było tworzenie odpisów ksiąg metrykalnych, jakie za dany rok każda parafia przekazywała do kurii. Uzus ten zaprowadzono w 1788 r. Odpisy ksiąg metrykalnych przechowywane w archiwum diecezjalnym służą do dziś jako egzemplarze zapasowe w przypadku zniszczenia oryginału ksiąg parafialnych. Ostatnim ważnym wydarzeniem dotyczącym skarbów archiwalnych w kapitule spiskiej było opracowanie dwóch cennych zbiorów: wiarygodne miejsce Kapituły Spiska (*locus credibilis*) i Prywatne archiwum kapituły spiskiej (*Archivum privatum Capituli Scepusiensis*). Oba zbiory opracował notariusz kapituły Emeryk Mecz i do obu opracował szczegółowe pomoce archiwalne – elenchusy (katalogi), które wykorzystywane są do dziś: wiarygodnego miejsca do 1789 r., a do archiwum kapituły do 1799 r.³¹⁹

Biskup Révay nie zaniedbywał też swoich obowiązków duszpasterskich w diecezji. Zmiany nastąpiły w obrębie sieci parafialnej: w 1795 r. powstała parafia Wikartowce³²⁰, a w 1798 r. Betlanowce zostały filią Hrabuszyc³²¹. W tym okresie (przed 1803 r.) zreorganizowano również dekanaty. Nowym dekanatom nadawano ówczesnie nazwy nie od położenia geograficznego czy dorzecza, ale od nazwy siedziby danego dziekana. Do archidiakonatu katedralnego należały więc nadal poza systemem parafii Spiska Kapituła i Spiskie Podgrodzie oraz następujące dekanaty: dekanat

³¹⁶ *Additamenta*, s. 447.

³¹⁷ *Initia*, s. 501.

* Kanonik-pomocnik (*canonicus a latere*). Termin oznacza jedną osobę z grona kolegium kapituły, którego biskup wybiera sobie jako swojego doradcę. Kanonik *a latere* pomagał biskupowi w administrowaniu diecezją i w zasadzie zlecano mu takie zadania, które według norm współczesnego prawa kanonicznego wykonuje dyrektor kancelarii diecezjalnej.

³¹⁸ *Schematismus cleri Dioecesis Scepusiensis pro Anno 1803*, Leutschoviae 1803, s. 14; *Schematismus cleri Dioecesis Scepusiensis pro Anno 1805*, Leutschoviae 1805, s. 12.

³¹⁹ V. Olejník, *Pisomné poklady Spišskej Kapituly*, s. 17.

³²⁰ *Initia*, s. 675. *Schematismus venerabilis cleri Almae Dioecesis Scepusiensis pro Anno a Christo nato 1822*, s. 34.

³²¹ *Schematismus almae Dioecesis Scepusiensis pro anno a Christo nato 1948*, s. 63.

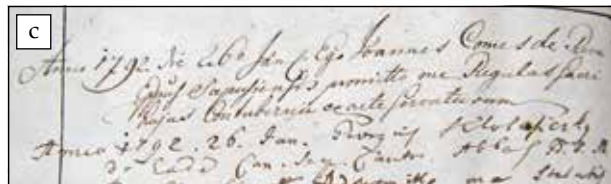

a

Spiskie Włochy (parafie Chrast nad Hornadem, Kluknawa, Spiski Hruszów, Bijacowce, Spiskie Włochy, Polanowce, Repasze Wyżne, Sławków Wyżny, Słotwina, Bystrzany na Spiszu, Żehra i wikariat terenowy w Brutowcach); dekanat Lewocza (parafie Abrahamowce, Spiski Hrhów, Spiska Nowa Wieś, Stefanowce/Štefanovce (Dedinky), Lewocza, Markuszowce, Odorin, Spiski Czwartek, Smiżany, Harichowce, Hnilčík, wikariaty terenowe Hnilec i Zawada); dekanat Szczawnik (parafie Batyzowce, Hranownica, Hrabuszyce, Spiskie Bystre, Letanowce, Arnutowce, Łuczywna, Spiska Cieplica, Wydrnik, Wikartowce i wikariat Spiski Szczawnik); dekanat Wielka (parafie Poprad – Wielka, Ganowce, Huncowce, Maciejowce, Sobota Spiska, Młynica, Poprad, Straże, Szwabowce, Wielki Sławków, Żakowce); dekanat Kieżmark (Biała Spiska, Buszowce, Holumnica, Kieżmark, Lendak, Lubica, Majerka, Wierzbów, Ruskinowce, Słowacka Wieś, Zdziar); dekanat Dunajec (Wielka Frankowa, Frydman, Spiskie Hanuszowce, Jurgów, Kacwin, Krempace, Łapsze Wyżne i Niżne, Lechnica, Leśnica, Matiaszowce, Niedzica, Spiska Stara Wieś, Wielka Leśna, Trybsz, Nowa Biała, wikariaty Haligowce i Relów); dekanat Stara

b

c

Lubownia (Gniezdne, Hozielec, Łomniczka, Nowa Lubownia, Stara Lubownia, Mniszek nad Popradem, Podoliniec, Rużbachy, Toporec, wikariat Kołaczaków i ekspozytura na zamku Stara Lubownia). Archidjakonat orawski został podzielony na dekanat Górna Orawa, Środkowa Orawa i Dolna Orawa, które podlegały administracji wicearchidjakonów, a archidjakonat liptowski podobnie jak wymienione dekanaty Górny Liptów, Środkowy Liptów i Dolny Liptów również podlegały administracji wicearchidjakonów³²².

³²² *Schematismus cleri Dioecesis Scepusiensis pro Anno 1803, passim.*

Ryc. 46. a) Biskup Jan Anton Révay, b) malowany herb biskupa Révaya, c) podpis spiskiego biskupa Révaya, d) jego pastorał, e) pierwsza strona wizytacji kanonicznej w parafii Kacwin, którą biskup Révay odbył w 1799 r.

Relacje między Kościołem a państwem po reformach Józefa II wymagały sprawdzenia, w jakim stanie znajduje się diecezja. Biskup zdecydował się więc na zwizytowanie jej. W 1796 r. odbył wizytację w Spiskiej Kapitulce, następnie w latach 1798–1804 przejechał cały Spisz, odwiedzając poszczególne dekanaty: w 1798 r. Spiski Szczawnik, w 1799 r. Dunajec, a do 1803 ukończył wizytacje dekanatów Kieżmark i Wielka. Pozostałe dekanaty: Lewocza, Spiska Nowa Wieś i Spiskie Podgrodzie zwizytował w 1804 r.³²³ Ta obecność w parafiach często wiązała się z udzielaniem sakramentu bierzmowania czy poświęcaniem nowych albo wyremontowanych kościołów, dzwonów i innych przedmiotów.

Biskup Révay podobnie jak jego poprzednik chętnie zatrzymywał się w zamku w Spiskim Szczawniku, gdzie miał okazję pomóc okolicznym parafiom i wsiom. Z własnych środków zlecił

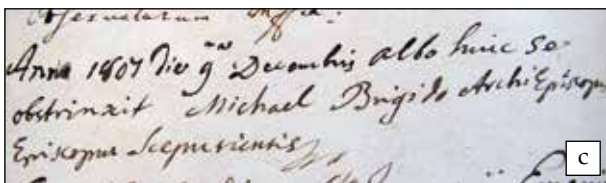
odnowienie kościołów w Spiskiej Cieplicy i Spiskim Szczawniku, zaś w Wydniku kazał zbudować nowy kościół. Kaplicę i nowy obiekt zdrojowy zbudowano na jego polecenie w Lubowniańskim Uzdrawisku³²⁴.

Kolejnym planem biskupa Révaya było dokończenie dzieła swojego poprzednika – założenie seminarium duchownego na Spiszu. Idei tej sprzyjały również wydarzenia w monarchii. Po śmierci Józefa II rada namiestnicza zwróciła się 20 lutego 1790 do episkopatu Królestwa Węgier, aby ponownie otwarto seminaria diecezjalne. W roku szkolnym 1790/1791 uruchomiono trnawskie seminarium diecezjalne (*Generale collegium*), które aż do 1801 r. miało swoją siedzibę w Bratysławie. Przyjmowano tam również kleryków z nowo powstałych diecezji, m.in. ze Spisza³²⁵. W 1802 r. rada namiestnicza naciskała na biskupa Révaya, aby zatroszczył się o założenie własnego seminarium,

³²³ M. Kyseľová, *Kanonické vizitácie na Spiši*, s. 121.

³²⁴ P. Zubko, M. Švárný, *Spišskí biskupi*, s. 21.

³²⁵ J. Špirko, *Výchova kňazstva na území spišskej diecézy*, s. 102.

Ryc. 47. a) Portret biskupa Brigido, na którym symbolicznie rezygnuje z arcybiskupstwa w Lublinie i wybiera Spiską Kapitułę, b) herb Michała Brigido, c) jego podpis.

a diecezja spiska sama kształciła swoich księży. Wyraziła jednocześnie chęć pomocy przy zakładaniu seminarium i kształceniu księży. W związku z tym biskup zwołał na 24 października 1802 do Spiskiego Szczawnika naradę księży z diecezji. Efektem tego spotkania było zatwierdzenie dokumentu o obowiązkowej zbiórce wszystkich beneficjantów diecezji, z których utworzono tzw. fundusz Révaya przeznaczony na budowę i utrzymanie seminarium, w wysokości 50 000 złotych³²⁶. Biskup Jan Révay nie dożył jednak ukończenia budowy seminarium. Zmarł 9 stycznia 1806 w swojej ulubionej rezydencji w zamku w Spiskim Szczawniku. Pochowany został w krypcie katedry św. Marcina. W okresie *sede vacante* diecezją zarządzał wikariusz kapitulny, kanonik Franciszek Madoćáni (Madoćáni).

Dnia 18 stycznia 1807 cesarz Franciszek I (1804–1835) ponownie mianował na stanowisko biskupa spiskiego barona Michała Brigido (biskup spiski 1807–1816). Wprawdzie był on wówczas arcybiskupem w Lublinie, ale w 1807 r. ze względu na zamieszki wyjechał stamtąd i wrócił na Spisz³²⁷. 13 marca papież Pius VII (1800–1823) zatwierdził mianowanie Michała Brigido, a 18 maja 1807 odbyła się intronizacja biskupa w katedrze św. Marcina w Spiskiej Kapitułe. Kiedy objął biskupstwo, struktura sieci parafialnej była w miarę ukształtowana. Zapoznał się z nią szczegółowo, ponieważ był kanonikiem spiskim od 6 listopada 1776, a rozwój

³²⁶ Tamże, s. 115–116.

³²⁷ Portret biskupa Brigido, który był częścią zbiorów byłego Muzeum Diecezjalnego w Spiskiej Kapitułe, wyraża jego stanowisko wobec zaistniałej sytuacji: biskup stoi obok złamanego podwójnego krzyża – symbolu arcybiskupa – i wskazuje na katedrę św. Marcina znajduje się w tle. Napis na murze przy katedrze głosi: *Hic habitabo, quoniam elegi eam. (Tu będę mieszkać, bo ją sobie wybrałem.)*. Baron Michał Brigido używał na Spiszu tytułu arcybiskupa i biskupa spiski. Można więc sądzić, że uważał pełnienie funkcji arcybiskupa w Lublinie za ograniczone od strony kościelno-prawnej. Powodowały to zamieszki związane z wojnami napoleońskimi.

Ryc. 48. Odznaczenia kapituły spiskiej, które władca przyznał za zasługi dla królestwa.

spraw nowego biskupstwa śledził z bliska. 2 maja 1777 został archidiakonem liptowskim, a w 1780 r. proboszczem w Lewoczy³²⁸. Na podstawie wizytacji swoich poprzedników znał sytuację na tyle, że mógł przeprowadzić pewne regulacje w systemie sieci parafialnej tam, gdzie było to konieczne. Założył kilka parafii – 15 listopada 1808 powstały trzy parafie: Hnilec z filią Gemerski Hnilec, następnie Hnilčík z filiami Bindt, Jerohuta, Roztoky i tego samego dnia Brutowce z filiami Paproc z i Olszawica³²⁹. 19 grudnia 1809 założono parafie: Haligowce, Kołaczków i Relów z filią Hagi, dalej Zawada, która już przed 1787 r. była wikariatem³³⁰, Harichowce z filią Kurymany³³¹ i Uloža³³². Tego samego dnia odnowiono parafię Spiski Szczawnik³³³.

W tym czasie biskupowi Brigido udało się uzyskać u cesarza przyznanie dla kapituły spiskiej

odznaczeń, którymi władca nagradzał od wieków służby innych kapituł na rzecz królestwa. Inicjatywa wyszła już w 1802 r. ze strony biskupa Révaya. Nie wątpiąc o pomyslnym rozwinięciu tej sprawy na dworze, 22 maja polecił w Wiedniu wykonać na koszt własny 10 odznaczeń za 1500 złotych. Jednak prośba o udzielenie odznaczeń kapitule spiskiej została odrzucona, więc biskup Révay przekazał w testamencie odznaczenia bezpośrednio kapitule. Kolejną próbę podjął 15 sierpnia 1807 Michał Brigido. Jego prośbę uwzględniono i po małej zmianie projektu odznaczeń 19 lutego 1808 został wydany dokument ustanawiający to odznaczenie. 6 czerwca 1808 biskup Brigido uroczyście wręczył odznaki dla kapituły³³⁴. Aż do czasów komunistycznych przyznawano je kanonikom rzeczywistym (tytularnym), kanonikom

³²⁸ *Initia*, s. 496.

³²⁹ *Schematismus venerabilis cleri Almae Dioecesis Scepusiensis pro Anno a Christo nato 1822*, s. 17, 24.

³³⁰ Tamże, s. 29, 46, 50, 53.

³³¹ Tamże, s. 24.

³³² *Schematismus almae Dioecesis Scepusiensis pro anno a Christo nato 1948*, s. 61.

³³³ *Initia*, s. 680.

³³⁴ V. Olejník, *Neznámy zlatník. Odznak Spišskej kapituły*, kat. č. 2.2.12, w: *Terra Scepusiensis Terra Christiana*, s. 151–152.

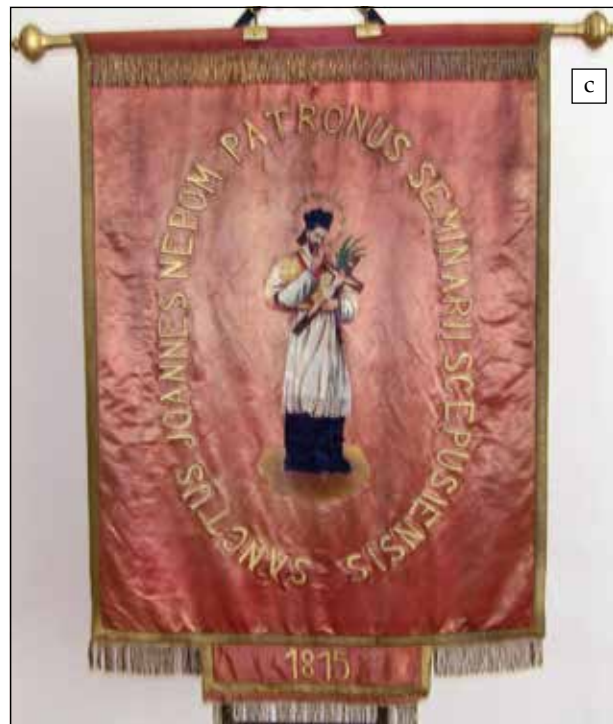
Ryc. 49. a) Detal na wewodzie południowego frontonu seminarium duchownego w Spiskiej Kapitule, b) najstarsza pieczęć seminarium, która przedstawia personifikację Wiary i Nauki z atrybutami – Wiara z krzyżem, Nauka z książką i berłem, c) sztandar seminarium z jego patronem – św. Janem Nepomucenem.

honorowym odznaczenie to nie przysługiwało.

W okresie pontyfikatu biskupa Michała Brigido do najważniejszych zadań należała dobudowa i otwarcie seminarium duchownego. Pod naciskiem rady namiestniczej i w trudnej sytuacji finansowej budowa rozpoczęła się pod kierunkiem kanonika Jerzego Pallesa (Paleš) w 1810 r. 1 lipca 1815 choć seminarium nie było jeszcze gotowe, biskup Brigido mianował jego pierwszym rektorem Daniela Udránszkyiego (Udránski), proboszcza w Kacwinie i dziekana dekanatu Dunajec, późniejszego kanonika. Uroczyste otwarcie Spiskiego Seminarium Duchownego odbyło się 12 listopada 1815. Studia rozpoczęło 29 pierwszych studentów, którzy przenieśli się tam z seminarium w Trnawie³³⁵. Skład kierownictwa i profesury w pełni odzwierciedlał życzliwość Michała Brigido wobec słowackich dążeń emancypacyjnych. Biskup popularyzował książki słowackie i ruch Bernoláka. Dobór współpracowników, którymi się otaczał, świadczył o poparciu dla osób, którym bliska była kwestia słowacka. Jako przykład można przywołać budowniczego seminarium, kanonika Jerzego Pallesa, którego słowacka twórczość w pełni ujawniła się dopiero po powstaniu Instytutu Nauczycielskiego w Spiskiej Kapitule, następnie pierwszego rektora seminarium duchownego Daniela Udránszkyiego czy profesora i ojca duchownego seminarium Klinovszkyiego (Klinovski) – członka Słowackiego Towarzystwa Naukowego (Slovenské učenie tovarišstvo). Przychylny stosunek

b)

c)

³³⁵ J. Špirko, *Výchova knáazstva na území spišskej diecézy*, s. 117–119.

Ryc. 50. Mauzoleum kanonika spiskiego Pallesa.

biskupa Brigido do zmagania Słowaków o własny język i tożsamość wynikał ze znajomości stosunków etnicznych w diecezji. Odzwierciedlały się też one w strukturze narodowościowej słuchaczy, którzy wstąpili do nowo założonego seminarium: z 29 kleryków aż 20 podało jako swój język ojczysty słowacki (14 ze Spisza, dwóch z Liptowa i czterech z Orawy) a dziewięciu język niemiecki. Jak już wspomniano, spisy alumnów przybyli tam z Trnawy, gdzie ich profesorem był Jerzy Palkovič, a kurs filozofii prowadził Jan Holly. Dlatego wielu z nich przyniosło na Spisz dogłębną wiedzę o ruchu³³⁶.

Na początku 1815 r. biskup Brigido ciężko zachorował. 15 maja 1815 sakrę biskupią otrzymał belgradzki kanonik tytularny Stefan Cseh (Čech), pierwszy spiski biskup pomocniczy. Zastępował biskupa Brigido, który z zamku w Spiskim Szczawniku przeniósł się do rodzinnego Triestu (Włochy). Tam 23 czerwca 1816 zmarł. Stefan Cseh kierował diecezją także w okresie *sede vacante*. W 1821 r. został biskupem koszyckim³³⁷.

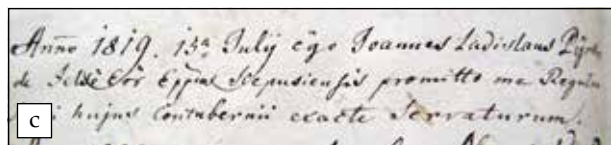
Pontyfikat biskupa Jána Ladislava Pyrkerera

Nowym biskupem spiskim został opat klasztoru cystersów w Lilienfeld (Austria), Ján Ladislav Pyrker (biskup spiski 1819–1821). Był on człowiekiem bardzo czytany, dobrym organizatorem, humanistą oświeceniowym, poetą, literatem i zdolnym językoznawcą, ale też i niepokojnym duchem³³⁸. 3 sierpnia 1818 mianował go biskupem spiskim cesarz Franciszek I, 22 grudnia zatwierdził papież Pius VII. Sakrę biskupią otrzymał 18 kwietnia 1819 w Wiedniu, a intronizowany został 12 maja 1819 w katedrze św. Marcina w Spiskiej Kapitule. Zaraz po swoim przybyciu ponownie zwizytował diecezję. Interesował go zwłaszcza stan szkolnictwa. Był wprawdzie zadowolony z poziomu gimnazjów, ale stan prowincjonalnych szkół ludowych, a szczególnie format nauczycieli, pozostawiał według niego wiele do życzenia. Przyczyny tego stanu rzeczy należy upatrywać w ogólnym poziomie przygotowania nauczycieli szkół wiejskich, bowiem kształcili się w tzw. normalnych szkołach, z których najbliższa znajdowała się w Koszycach. Odległość od Spisza i koszty nauki praktycznie uniemożliwiały utalentowanym młodzieńcom z biedniejszych warstw uczęszczanie do tych szkół. Dlatego w prowincjonalnych szkołach nauczali przeważnie ludzie z minimalnym wykształceniem, na przykład weterani wojenni bez jakiegokolwiek przygotowania pedagogicznego. Podobnie było w całym Królestwie Węgier. Ján Ladislav Pyrker postanowił zmienić tę sytuację, więc zaczął od swojej diecezji na Spiszu. Chciał założyć tzw. *preparandium* – instytut nauczycielski przygotowujący do pracy w szkołach wiejskich. Początkowo planował otworzyć go w Lewoczy, ale po rozważeniu możliwości lepszego przygotowania duchowego kandydatów na nauczycieli zdecydował się na umieszczenie nowego instytutu w Spiskiej Kapitule, gdzie już od kilku lat działało z powodzeniem seminarium duchowne. Zwrócił się z apelem o zgromadzenie funduszy na założenie instytutu nie tylko do kapituły, ale okólnikiem z 28 sierpnia 1819 również do kleru diecezjalnego. Sam dał przykład i ofiarował 2000 złotych. Zbiórka spotkała się z dużym odzewem, środki na potrzeby nowej szkoły przekazywali nie

³³⁶ J. Kútnik-Šmálov, *Zástoj katolíckej hierarchie v slovenskom národnom a kultúrnom živote. Kultúrno-historická i literárnohistorická štúdia*, Ružomberok 1948, s. 60.

³³⁷ P. Zubko, *Dejiny Spišského biskupstva*, s. 602.

³³⁸ Obszerną biografię Pyrkerera opublikował R. Dobersberger, zob. *Johann Ladislaus Pyrker. Dichter und Kirchenfürst*, St. Pölten–Wien 1997, passim.

Ryc. 51. a) Ján Pyrker jako arcybiskup egerski i patriarcha wenecki na tle związanych z nim miejsc – Lilienfeld, Spiska Kapitula i Wenecja, b) herb biskupa Pyrkerera, c) jego podpis.

tylko księży, ale i szlachta oraz dostojnicy świeccy. Łącznie zebrano fundusz w wysokości 19 000 złotych w gotówce³³⁹. Cesarz w swoim liście z 2 listopada 1819 obiecał zatwierdzić powołanie instytutu, gdy tylko zostanie mu przedłożony jego statut. Biskup Pyrker powierzył przygotowanie go kanonikowi Jurajowi Pallesowi, który opracował nie tylko statut, ale także regulamin szkoły – *Planum Instituti Praeparandorum ad Ludi-Magisteria*. Biskup wysłał statut do Wiednia i nie czekając na jego zatwierdzenie, uroczyście otworzył Instytut Nauczycielski w Spiskiej Kapitule. Nauczanie rozpoczęło się 19 listopada 1819. Do szkoły przyjęto pierwszych sześciu słuchaczy. Zgodnie z pierwotnymi planami studia trwały dwa lata,

a studentów uczyli i wychowywali dwaj profesorowie: profesor ksiądz, który prowadził przedmioty dydaktyczne i pedagogiczne, i katedralny kierownik chóru (*regenschori*) nauczający muzyki. W 1820 r. wciąż nie zatwierdzono powstania instytutu, zatem biskup Pyrker zwrócił się do rady namiestniczej o wyrażenie zgody na działalność instytutu. Domagał się też, aby prawem do zarządzania budynkiem instytutu dysponował jedynie biskup spiski i aby instytut administracyjnie podlegał wyłącznie radzie namiestniczej. Funkcjonowanie instytutu zatwierdzono 20 lutego 1821³⁴⁰. Placówka kształciła nauczycieli wiejskich szkół, przygotowywanych również do pracy jako wiejscy kantorzy i organiści. Studia przez niemal cały

³³⁹ E. Hleba, *Školy na Spiši*. Spišská Nová Ves 1994, s. 121.

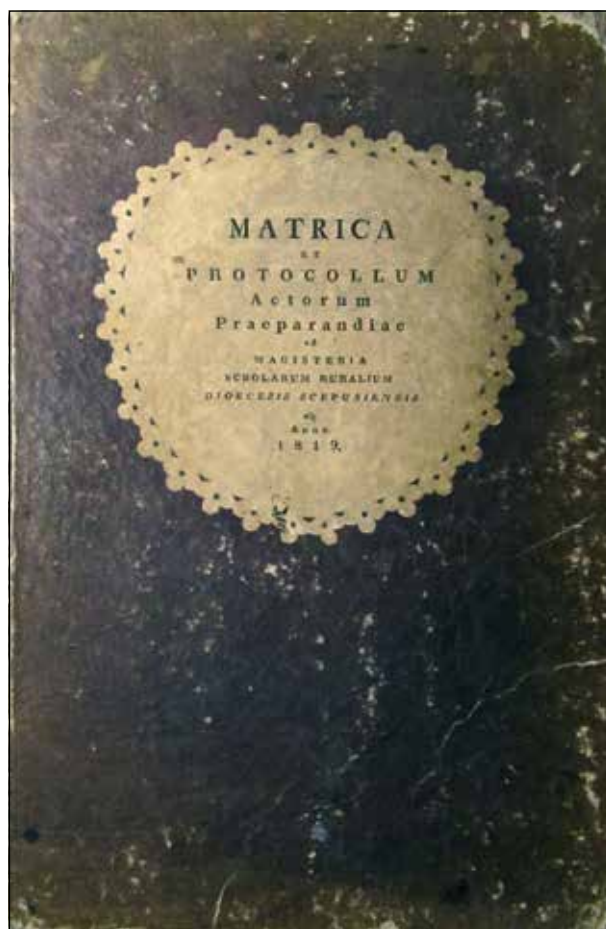
³⁴⁰ V. Olejník, *Učiteľský ústav v Spišskej Kapitule*, w: E. Lukáč, V. Michalička i in., *História najstarších učiteľských ústavov na Slovensku (1819–1945)*, Prešov 2007, s. 357–358, tam również literatura i bardziej szczegółowe dzieje instytutu.

Ryc. 53. Okładka tomu poezji biskupa Pyrkerera, który ukazał się drukiem w 1841 r. w Stuttgarcie: „Perly zo svätého dávnoveku”.

czas funkcjonowania instytutu były bezpłatne, a ubodzy studenci mogli nawet liczyć na stypendia, co umożliwiało studia również najbiedniejszym utalentowanym słuchaczom. Szkoła przygotowywała przyszłych nauczycieli nie tylko od strony teoretycznej, ale i praktycznej, dlatego aż do lat 50. XIX w. istniała przy niej jednoklasowa ludowa szkoła ćwiczeń. Później funkcję tę pełniła szkoła ludowa w Spiskim Podgrodziu.

Pierwszym dyrektorem instytutu został kanonik Juraj Palles, budowniczy seminarium duchownego i autor statutu dla Instytutu Nauczycielskiego. Był też autorem pierwszego słowackiego podręcznika pedagogiki i podręcznika dla kantorów³⁴¹.

Ryc. 52. Najstarsza księga metrykalna Instytutu Nauczycielskiego w Spiskiej Kapitule zawierająca plany, statut i oceny studentów.

Na polecenie biskupa Pyrkerera opracował też dwa elaboraty o instytucie, które miały służyć jego popularyzacji w całym Królestwie Węgier³⁴². Lata następne dowiodły, że „pedagogiczny eksperyment” biskupa Pyrkerera w Spiskiej Kapitule był potrzebny i skuteczny. Raporty rady namiestniczej i sprawozdania z dekanatów świadczyły wyraźnie, że absolwenci instytutu podnieśli poziom nauczania w wiejskich szkołach, ale też przyczynili się do ogólnego rozwoju kulturalnego na prowincji. Liczba niewykwalifikowanych nauczycieli była tam jednak wciąż zbyt wysoka i jeden instytut nauczycielski nie mógł podołać całkowitej poprawie sytuacji. Dlatego też władze i świeckie, i kościelne zgodnie zaproponowały powołanie tzw. prywatnych kandydatów, czyli nauczycieli, którzy już

³⁴¹ G. Palles, *Paedagogia Slowenská pre Triwiálské školi Biskúpstva Spišského*, Lewoča 1820; tenże, *Ludimagister in ritibus et caerimoniis instructus*, Letschoviae 1820.

³⁴² Juraj Palles jako jeden z niewielu kanoników w epoce nowożytnej został pochowany poza kryptą w katedrze św. Marcina, w odrębnym mauzoleum na zachód od katedry, które polecił zbudować dla siebie jeszcze za życia.

wprawdzie mieli doświadczenie pedagogiczne, ale brakowało im odpowiedniego wykształcenia. 5 stycznia 1855 ministerstwo szkolnictwa wydało rozporządzenie, zgodnie z którym wszyscy nauczyciele pracujący w szkołach bez złożonego egzaminu, mieli się w ciągu trzech lat zgłosić w celu weryfikacji do Instytutu Nauczycielskiego w Spiskiej Kapitulie. Kandydaci nie tylko z całej diecezji spiskiej, ale i z Szarysza, a nawet nauczyciele ze szkół żydowskich jeździli do Spiskiej Kapituły aż do 1919 r., kiedy to zlikwidowano egzaminy eksternistyczne³⁴³. Instytut Nauczycielski był pierwszą taką instytucją w całym królestwie. Wkrótce na jego wzór powstały dwa kolejne instytuty tego typu. Do założenia jednego z nich w 1828 r. w Egerze ponownie przyczynił Ján Ladislav Pyrker, wówczas już jako tamtejszy arcybiskup³⁴⁴.

Biskup Pyrker wyjechał ze Spisza w 1820 r., po mianowaniu go 23 maja patriarchą Wenecji³⁴⁵. W okresie *sede vacante* diecezją spiską kierował w funkcji wikariusza tytularnego ówczesny prepozyt i biskup tytularny Skopje Anton Fridmanszky (Fridmanský).

Pontyfikat biskupa Jozefa Bélika

W marcu 1823 r. biskupem spiskim został mianowany doktor teologii Jozef Bélik (biskup spiski 1824–1847), kanonik kapituły ostrzyhomskiej, prepozyt św. Stefana na zamku w Ostrzyhomiu i wikariusz prymasa Węgier, arcybiskupa ostrzyhomskiego Alexandra Rudnaya (Rudnaj). Kiedy przybył 30 października do zamku w Spiskim Szczawniku, nie otrzymał jeszcze sakry biskupiej, więc przejął od niedomagającego Fridmanszkyiego administrowanie diecezją na ponad rok w funkcji wikariusza kapitulnego. 24 listopada 1823 jego mianowanie zatwierdził papież Leon XII (1823–1829). Święcenia biskupie otrzymał 2 maja 1824 w kościele uniwersyteckim

w Peszcie, a 6 maja został intronizowany w katedrze św. Marcina w Spiskiej Kapitulie.

Na początku działalności postanowił zadbać o swoją diecezję. Przygotował i wydał 10 stycznia 1825 instrukcje dotyczące przebiegu wizytacji kanonicznej. Jeszcze w tym samym roku dokonał lustracji archidiaconatu liptowskiego. W archidiaconacie katedralnym w 1829 r. rozpoczął wizytację od zakonów. Zwizytował klasztory minorytów w Lewoczy i w Spiskim Czwartku, pijarów w Podolińcu, bonifratrów w Spiskim Podgrodziu, a w Lewoczy norbertanów, którzy od 1811 r. prowadzili tamtejsze gimnazjum³⁴⁶. Wizytacja zakończyła się 12 grudnia 1829. Dnia 5 marca 1830 biskup wydał nowy okólnik, w którym zapowiedział wizytację archidiaconatu katedralnego. Polecił w nim proboszczom, aby przygotowali odpowiedzi na pytania według poprzednich instrukcji z wizytacji w 1825 r. Żupa spiska zwróciła się o przełożenie wizytacji ze względu na objęcie władzy przez nowego żupana i posiedzenie sejmu. Bélik zaakceptował wniosek i rozpoczął wizytację dopiero w 1831 r., jednak sytuacja uległa gwałtownej zmianie. W czerwcu wybuchła epidemia cholery, która pochłonęła bardzo wiele ofiar, dlatego 6 lipca 1831 kongregacja żupy spiskiej zabroniła organizacji targów, a także przeprowadzenia wizytacji kanonicznej³⁴⁷. W sierpniu 1831 r. rozpoczęło się powstanie chłopskie wywołane z powodu pogłóski, iż szlachta wysypuje proszek do studni nie po to, aby powstrzymać epidemię, ale po to, by truc ludzi. Buntury przybrały gwałtowną postać w wielu miejscach we wschodniej Słowacji. Na Spiszu rebelie wybuchły w Rychnawie, Kluknawie, Słowinkach, Domaniowcach, Odorynie, Daniszowcach, Smiżanach, Bijacowcach, Spiskim Czwartku, Korytnem, Markuszowcach, Stefanowcach i w Poraczu. Do zamieszek doszło też w Spiskiej Nowej Wsi³⁴⁸. Spiska Kapituła nie odczuła bezpośrednio ani epidemii cholery, ani

³⁴³ V. Olejník, *Učiteľský ústav v Spišskej Kapitulie*, s. 361.

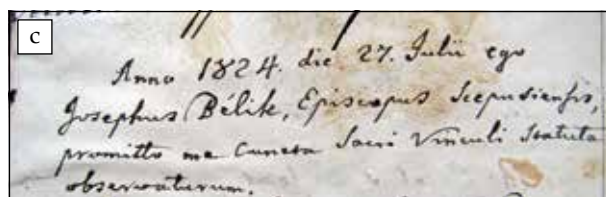
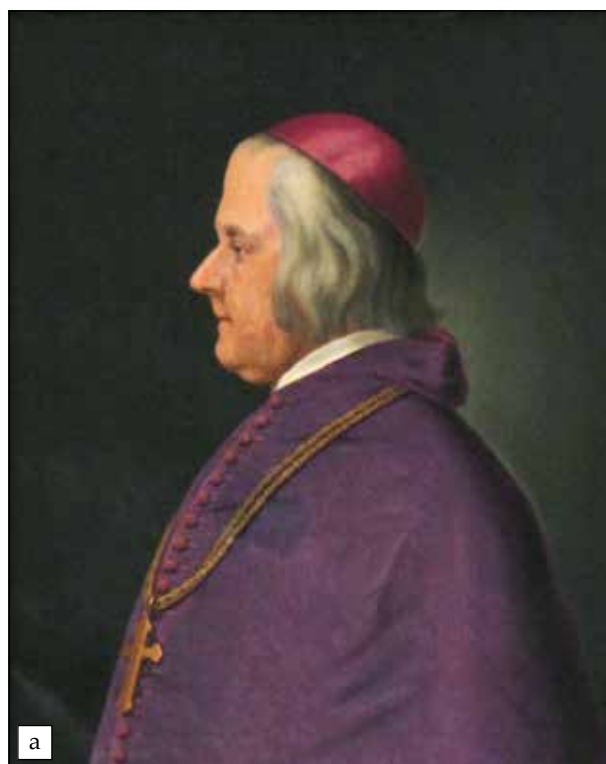
³⁴⁴ Tamże, s. 359, 361.

³⁴⁵ Już w 1821 r. Pyrker został mianowany prymasem Dalmacji, a w 1827 r. arcybiskupem egerskim i żupanem żupy heveskiej. W Egerze oprócz instytutu nauczycielskiego założył też szkołę rysunku i zbudował tamtejszą bazylikę. Zmarł 2 grudnia 1847 w Wiedniu i spoczął w Lilienfeld. Wiosną jego serce pochowano w bazylice w Egerze. Co ciekawe, jego matka, która zmarła w trakcie pełnienia przez niego obowiązków w Kapitulie Spiskiej, jest pochowana w krypcie katedry św. Marcina w Kapitulie Spiskiej. Zob. P. Zubko, M. Švárný, *Spišskí biskupi*, s. 24.

³⁴⁶ Norbertanie z Jasowa po reaktywacji w 1802 r. dostali za zadanie prowadzenie gimnazjów w Roźniawie, Wielkim Waradynie, Lewoczy i w Koszycach. W 1852 r. musieli opuścić gimnazjum lewockie, ponieważ nie potrafili zapewnić mu właściwej obsady personalnej do prowadzenia ośmioletniego gimnazjum (reforma systemu szkolnictwa w Królestwie Węgier w 1851 r.) i nie chcieli zaakceptować niemieckiego jako języka nauczania. L. Dzurilla, *Slovenčina na katolíckom gymnázium v Levoči v 50. rokoch 19. storočia*, „Z minulosti Spiša XIV”, 2006, s. 114; I. Chalupecký, *Z dejín stredného školstva a jubilujúceho gymnázia v Levoči*, wykład opublikowany online: <http://gymjfrle.edupage.org/text15/> (dostęp 8.01.2020)

³⁴⁷ M. Kyseľová, *Kanonické vizitácie na Spiši*, s. 122.

³⁴⁸ M. Suchý, *Dejiny Levoče 1*, s. 347.

Ryc. 54. a) Biskup spiski Jozef Bélik, b) herb biskupa spiskiego Jozefa Bélika, c) jego podpis.

powstania. Miejscowe szkoły kontynuowały naukę bez żadnych przerw³⁴⁹. Sytuacja w niektórych parafiach w wymienionych miejscowościach była bardzo napięta. Jako przykład mogą posłużyć wydarzenia w Odorynie. Na przełomie lipca i sierpnia zmarło tam, podobnie jak na innych miejscach, bardzo wiele osób (codziennie w parafii umierało 18–19 osób, łącznie na cholera zmarły w Odorynie 83 osoby, w filii Jamnik 45 osób, a w drugiej filii Daniszowce 10 osób). 10 sierpnia podobnie jak w innych miejscowościach wybuchły zamieszki i bunt przeciw władzy. Tam również szerzyła się

plotka o zatruciu studni. Wydarzenia w Odorynie po stu latach bliżej przedstawił na zebraniu dekanatu Spiska Nowa Wieś dziekan i historyk Matúš Pajduššák:

Dnia 12 sierpnia bieżącego roku wspominamy tragiczną rocznicę wydarzenia owego straszego dnia, [...] kiedy oszalały z wściekłości odoryński lud w trakcie powstania chłopskiego uśmiercił swojego pasterza Jozefa Šoltésa (Soltész). Kapłan ten wraz z nauczycielem Pavlem Kolbajem (Kolbay) naraził się na gniew ludu, który sądził, że zatruci on studnie, źródła, napoje i żywność. Wśród nich najdziksza była Katarína Klimková, która swojemu mężowi, powalonemu przez cholera, nie pozwoliła przyjąć komunii świętej, ponieważ twierdziła, że ona też jest zatruta. Barbarzyński lud nękał panów i domagał się od proboszcza

³⁴⁹ J. Špirko, *Výchova kňazstva na území spišskej diecézy*, s. 139.

natychmiastowego wydania nauczyciela, którego żądni zemsty znaleźli ukrywającego się na plebanii. Kiedy nie spełniono ich żądań, gniew zwrócił się przeciw proboszczowi. Zdziczały tłum na tyle stracił rozum, że jego złości nie mogły ułagodzić miłe słowa księdza, a wręcz przeciwnie, słowa kapłana wywołały jeszcze większą wściekłość, groźby i przekleństwa, a później doszło do rękoczynów, aż pobity kijami upadł na ziemię, a na koniec półżywego zmusili jeszcze do jedzenia chlorowanego wapna, dopóki udreńczony nie zmarł. Rozjuszenie ani wtedy nie osłabło. Wystawili martwego na widok publiczny, a z plebanii ukradli wszystkie cenne rzeczy. Ilu niewinnych i w jaki sposób lud torturował, szczegółowo zapisał sam nauczyciel w liście, gdzie przedstawił lud w prawdziwych barwach i powtórzył wszystkie słowa z ust każdego człowieka, które wypowiedziano przeciw proboszczowi. Wspomnienie tych dramatycznych dni zostawił w swoich zapiskach – jak powiedział – swoim dzieciom i ich potomkom jako gorzką pamiatkę. Nauczyciela nie zabito, ponieważ rozniósł się wieść, że do Spiskiego Podgrodzia przybyło wojsko, które zamyka do więzienia w Lewoczy wielu zatrzymanych, szerzących famy o sypaniu trucizny do studni. Sąd królewski skazał na śmierć następujących mieszkańców Odoryna: jako pierwszą Katarinę Klimkową, Wojtecha Hačina, Mateja Howanca, Mateja Klimka starszego, Juraja Flipa i Juraja Bendžaka. Karę śmierci zamieniono tylko Jozefowi Rerkowi na 14 lat ciężkiego więzienia³⁵⁰.

Rok po smutnych wydarzeniach 1831 r. biskup Bélik kontynuował wizytację diecezji. W 1832 r. zwizytował Spisz, a w następnym Orawę. Jego podróż miała – naturalnie jak pozostałe wizytacje – również wymiar duszpasterski, ale szczególnie wtedy, bardziej niż kiedykolwiek przedtem, wzywał lud przede wszystkim do zachowania spokoju. Protokoły z jego wizytacji kanonicznych sporządzone są z taką precyzją, że traktowane są jako

najobszerniejsze i najdokładniejsze spośród materiałów archiwalnych tego rodzaju³⁵¹.

Josef Bélik był nie tylko natchnionym duszpasterzem swojej diecezji, ale też zwolennikiem idei słowackiej. W 1836 r. zamówił 500 egzemplarzy almanachu „Zora”, który wydawał Towarzystwo Miłośników Języka i Literatury Słowackiej (Spolok milovníkov reči a literatúry slovenskej), a w 1838 r. zlecił wydanie w Lewoczy śpiewnika *Fijalka (Fiołek)*³⁵².

Spisy biskupi Bigido, Pyrker i Bélik należą do zasłużonych sprzymierzeńców sprawy słowackiej na Spiszu. Wszyscy trzej w czasie pełnienia swoich funkcji na różne sposoby popierali ruch Antona Bernoláka, wydawanie słowackiej prasy i używanie języka słowackiego zarówno w szkołach, jak i w kościołach przy zwracaniu się do wiernych i w kazaniach. Nie byli w tych dążeniach pierwsi – nawiązywali bowiem do okresu przed Bernolákiem i działań w kręgach jezuickich, propagujących używanie języka słowackiego, o czym była już mowa w poprzednim rozdziale. Mogli nawiązać nie tylko do tradycji jezuitów, ale i do spuścizny takich postaci jak kanonicy spisy: Jerzy Soós (Šoóš, kanonik spiski 1640–1675), tłumacz i bliski współpracownik Benedykta Szölösiego (Sološi); tłumacz Jan Alojzy Robík (kanonik 1690); mecenas i wydawca Tomasz Watter (kanonik 1743–1769), wydawca książki *Prawda Wjry Kristoweg Katolickeg* czy historyk, tłumacz i literat Andrzej Rabček (Rabček, kanonik spiski 1757–1768), autor wielu rękopisów hagiograficznych i przekładu *Rabby Samuele Žida Traktát, Prevakugjcy blud židowský w zachowáwanj Zákona Mogžisowého, a w očekáwanj Messyássowého*, wydany w Trnawie w 1756 r.³⁵³

Podobne wsparcie dla działań proslowackich w kręgach kościelnych okazywali biskupi Bigido, Pyrker i Bélik i otoczyli się ludźmi zaangażowanymi na rzecz emancypacji Słowaków. Niektórych już wspomniano: Daniela Udránszkyiego, Jozefa Klinovszkyiego czy Juraja Pallesa. Trzeba też

³⁵⁰ Archiwum urzędu parafialnego Odorín, *Historia domus Odorin. Tom. II*, s. 26–29. Jak podaje kronikarz *Historie domus*, proboszcz Józef Šoltés zmarł 14 sierpnia 1831.

³⁵¹ ŠA LE, fond Rímskokatolícky biskupský úrad v Spišskej Kapitule, KV. Poza konwolutami wizytacji z lat 1693 (kopie) i 1731 wizytacji w tym dziale podzielone są według nazw parafii – czyli miejsca odbycia wizytacji – i ułożone alfabetycznie. Wizytacja kanoniczna z 1832 r. de facto ostatnią wizytacją kanoniczną tego typu na Spiszu. W takiej średniowiecznej formie wizytacje już się nie odbywały. Protokoły z wizytacji pojawiają się znowu dopiero w latach 30. XX w. i są zredukowane do przygotowanych tabel, w których proboszczowie czy administratorzy parafii wpisywali odpowiedzi na konkretne pytania. Kluczową dziedziną, której te tzw. wizytacje dziekańskie dotyczyły, była tylko sytuacja ekonomiczna i księgowość parafii.

³⁵² J. Vencko, *Dejiny Štiavnického opátstva na Spiši*, s. 137.

³⁵³ J. Kútnik-Šmálov, *Zástož katolíckej hierarchie*, s. 39–43.

Ryc. 55. Rezydencją biskupów spiskich został w XIX w. zamek w Spiskim Szczawniku. Obraz N. Rákosiego.

Ryc. 56. Miejsce ostatniego spoczynku biskupa Bélika w Jablónowie.

Ryc. 57. Pieczęć biskupstwa spiskiego z 1827 r.

wymienić spiskich księży takich jak: Jakub Mestjanek (Mešťánek), autor tzw. Pyrkeroskiego katechizmu dla młodzieży pt. *Kratke učení Krestianskeg Katolickeg Wiri pre obecnu Mládež*³⁵⁴, który przerobił Juraj Palles, a do druku przygotował Jozef Klinovszky; poeta

Ján Nálepka, autor dwóch pieśni pochwalnych na cześć biskupa Zábojskiego³⁵⁵; publicysta Eduard Korponay, który domagał się kulturowego i społecznego awansu Słowaków, choć sam Słowakiem nie był³⁵⁶. Wszystkie te „pokojowe” czy literackie i oświatowe dążenia Słowaków do emancypacji narodowej powstrzymała rewolucja w latach 1848–1849. Po niej, w myśl intencji poprzedników, działał biskup spiski Ladislav Zábojský (Zábojský), ale – o czym będzie mowa później – już w łagodniejszej formie.

Podobnie jak jego poprzednicy, także biskup Bélik lubił przebywać w zamku w Spiskim Szczawniku. Przed jego kadencją istniała tam kaplica biskupia pod wezwaniem św. Jana Nepomucena, urządzona prowizorycznie we wschodniej baszcie zamku. W 1834 r. Bélik odwiedził ruiny klasztoru na Skale Schronienia i postanowił wykorzystać te święte kamienie na budowę nowej reprezentacyjnej kaplicy. Poleciał więc zburzyć zachodnią część dawnej kaplicy Tökölyego przy zamku, nawę przedłużył i postawił nową wieżę. Starą północną

³⁵⁴ *Kratke Učení Krestianskeg Katolickeg Wiri pre obecnu Mládež*, Lewoča 1859.

³⁵⁵ *Sláwospew ke Provodnému Uvádžaniu Najoswiťenejšého a Najwelebnějšého Pána Ladislawa Zabozskyho, SS. Bohomluwnosti Učiteľa, a tohož Umeňá pri C. K. Wisokéj škole pešťánskéj Spolku učitelow Úda, t. d. na Stoficu, a Hodnosť Biskupa Spišského, k dowodu opravdivéj učiteľosti, a k osohu Wiďecko-orawskéj nemocnici na swetlo widaní*, Lewoča 1851.

³⁵⁶ J. Kútnik-Šmálov, *Zástoj katolíckej hierarchie*, s. 64–82.

zakrystię kazał wyburzyć, a nową dobudować do południowej części świątyni. Kościół wyposażono też w nowy ołtarz. Obraz ołtarzowy wykonał Jozef Caucik (Czauczik). Poświęcenie kościółka odbyło się 15 sierpnia 1836. Zamek biskupi przeżywał wtedy czasy swojej świetności, stał się wręcz centrum małej wioski – na południe od zamku znajdował się folwark z mieszkaniami dla zarządców i pracowników, stajniami i magazynami, w kierunku wschodnim stała gorzelnia i warsztaty, na północ od zamku młyn, warsztaty rzemieślników, a nawet szkoła dla dzieci pracowników folwarku. W parku usytuowane były inne budynki gospodarcze i dom ogrodnika. Zamek posiadał również własny cmentarz³⁵⁷. Kościół na zamku w Spiskim Szczawniku nie był jedynym obiektem sakralnym zbudowanym z inicjatywy biskupa Bélika. Nowe kościoły powstały w pobliskich Krawanach, w Luczce, Spiskiej Cieplicy, Szczyrbie, a w 1827 r. w Jabłonowie³⁵⁸. W Spiskim Szczawniku przyczynił się do budowy nowego szpitala w 1842 r. i założył fundację na jego utrzymanie³⁵⁹. W 1844 r. biskup Bélik, już bardzo posunięty w latach, przekazał zarząd majątków biskupich w ręce kanonika-kustosza, Dominika Bijacovskiego (Biacovszkyi) Bijacovskiego (Biacovszkyi). Swoją szczęśliwą, a jednocześnie burzliwą pontyfikat biskup Bélik zakończył 5 maja 1847 w Spiskiej Kapitulie. Zgodnie z własną wolą został pochowany w kościele w Jabłonowie, który sam polecił zbudować.

Trudny okres *sede vacante* i zarządzania diecezją przez Dominika Bijacovskiego. Przejściowy pontyfikat biskupa Wincentego Jekelfalussyego

W okresie *sede vacante* diecezją zarządzał aż do swojej śmierci 16 lipca 1847 wikariusz kapitulny, biskup tytularny Vovadrei Vovadrei i wieloletni kanclerz biskupów Révaya i Brigido, Jan Andujár. Po nim od 20 lipca – kolejny wikariusz kapitulny i były zarządca majątków biskupich, Dominik Bijacovský. Od czasów jego zarządzania diecezją datuje się ingerowanie w sprawę finansowania

Kościół, a jego konsekwencji w zasadzie nie rozwiązały żadne kolejne regulacje aż do dziś. 18 marca 1848 została bowiem przyjęta ustawa sejmu węgierskiego nr XIII/1848 o zlikwidowaniu kościelnej dziesięciny (słow. *dežma*). Nastąpiło to wprawdzie za zgodą hierarchii kościelnej, którą tę daninę, jak głosiła ustawa, *poświęciła na ołtarz ojczyzny*. Sytuacja niższego duchowieństwa stała się trudna. W diecezji spiskiej tylko w 54 z 162 parafii nie obniżyło to w ogóle dochodów, ponieważ nie pobierały one od wiernych dziesięciny w naturaliach. 88 parafii, które pobierały naturalia, straciły niemal całe swoje dochody. Zostały im tylko niskie okazjonalne wpływy ze składek (z tzw. tacy) i ofiar za posługi kościelne, msze wieczyste i inne, ale nie każda parafia wszystkie te możliwości miała. Dotyczyło to parafii usytuowanych na terenach zróżnicowanych wyznaniowo, jak np. Liptów. Do wspomnianych 88 parafii doliczyć należy jeszcze 19 parafii, które otrzymywały niewielkie wsparcie z arcybiskupstwa. W jeszcze gorszej sytuacji byli wikarzy. 22 z łącznej ich liczby 59 straciło jakiegokolwiek dochodu, ponieważ byli na utrzymaniu z dziesięciny proboszczów. Proboszczowie i wikarzy zwracali się więc gremialnie do wikariusza kapitulnego z prośbami o rozwiązanie ich sytuacji. Takie wyjście dawała już ustawa XIII/1848: w §2 zapisano zobowiązanie, że władca przedłoży stanom projekt ustawy w sprawie należytego wynagradzania niższego duchowieństwa. 29 sierpnia 1848 sprawę rozwiązano w drodze rozporządzenia ministerialnego, na podstawie którego zaczęto wypłacać proboszczom tzw. kongrua (dodatkowe wynagrodzenie) w wysokości 300 złotych austriackich, a wikarym po 190 złotych. Ta jałmużna byłaby jakimś zabezpieczeniem, gdyby nie wybuchła rewolucja w latach 1848–1849. W trudnych czasach wojennych nie funkcjonowało jej wypłacanie i ponownie wzrosła liczba żądań zarówno wobec wikariusza kapitulnego, jak i dworu wiedeńskiego. Mnożyły się też skargi na wikariusza kapitulnego, który jednak bardzo niewiele mógł zrobić dla poprawy sytuacji³⁶⁰. Na dodatek szerzyła się wieść, że spiski kler wyłożył 20 000 austriackich złotych na wsparcie oddziałów cesarskich. Naturalnie ze względu na sytuację finansową

³⁵⁷ J. Vencko, *Dejiny Štiavnického opátstva na Spiši*, s. 194–197.

³⁵⁸ P. Zubko, *Dejiny Spišského biskupstva*, s. 602.

³⁵⁹ J. Vencko, *Dejiny Štiavnického opátstva na Spiši*, s. 208.

³⁶⁰ *Initia*, s. 525–526. W ustawie nr XIII/1848 należy szukać początków „finansowania Kościołów przez państwo”, które na Słowacji nie zostało zadowalająco rozwiązane do dziś. Władze kościelne, chcąc ulżyć ludności, zgodziły się na zlikwidowanie dziesięciny kościelnej. De facto wprowadzenie kongrua spowodowało, że Kościół już w tym okresie został zakładnikiem państwa i do dziś jest obiektem krytyki części społeczeństwa, które na jego finansowanie łoży z własnych podatków.

Ryc. 58. Portret z epoki biskupa spiskiego Vincenta Jekelfalussyego ze starego spiskiego rodu panów z Jakłowic. U dołu herb biskupa Jekelfalussyego.

duchowieństwa nie mogła to być prawda, ale wszyscy stronnicy Wiednia sprzyjający sprawie węgierskiej, w oczach patriotycznie nastawionych Spiszaków byli zdrajcami ojczyzny³⁶¹.

Kolejną trudną sytuację w zarządzaniu majątkami biskupstwa wywołała likwidacja poddaństwa

w 1848 r. Także to rozporządzenie przyjęto w ramach tzw. ustaw marcowych w celu uspokojenia nastrojów wśród ludności. Jak jednak dowodzi przykład biskupstwa spiskiego, sprawy potoczyły się inaczej. Mieszkańcy wsi poddańczych odmawiali pracy w pańskich dobrach i lasach mimo oferowanej zapłaty. Nie akceptowali faktu, że mogą być zatrudnieni. Wyzwolenie z poddaństwa interpretowali tak, że majątki i lasy należą do nich i zaczęli robić tam szkody. Wypalali całe ich połacie, głównie lasy pod Spiską Cieplicą i Szuniawą, spłonął też tartak na Bystrem³⁶².

Pomocnym w tej sytuacji miał się okazać synod narodowy planowany na wrzesień 1848 r., poprzedzony lokalnymi synodami diecezjalnymi. Rozwiązanie to zaproponowano w czerwcu 1848 r. na posiedzeniu Konferencji Episkopatu Węgier. Zatwierdzono 21 punktów do przedyskutowania na synodach diecezjalnych, które należało pilnie rozstrzygnąć w całym Królestwie Węgier. Niektórymi z nich były: 1. niezależność Kościoła katolickiego, również w zakresie mianowania prałatów, wszystkich fundacji, także tych, którymi zarządza rada namiestnicza, jak też niezależność szkolnictwa kościelnego; 2. potrzeba wprowadzenia nowego rytu zgodnego z normami Rytuału Rzymskiego, zawierającego także modlitwy w językach narodowych, we wszystkich diecezjach łacińskich; ustalenie obrzędów pierwszej komunii dzieci; 4. przestrzeganie niedziel, świąt nakazanych i postów; 5. ustalenie formuły modlitw za króla, papieża, zwierzchników kościelnych i świeckich, za Kościół, za lud itp., które odmawiane są przez wiernych w niedziele i święta przed mszą albo po niej; 6. ujednoczenie nabożeństw popołudniowych i obrzędów, jak też zasad katechizacji w niedziele i święta; 7. ustalenie nabożeństw popołudniowych na końcu roku; 9. zaprzestanie złych praktyk przy uzyskiwaniu odpustów; 11. ugruntowanie pozycji prasy i periodyków kościelnych; 12. znalezienie sposobu pogłębienia pobożności księży, zakonników i laikatu w kraju oraz sposobu organizowania regularnych rekolekcji dla księży; 13. obsadzenie wakujących stanowisk biskupich; 14. rozwiązanie sposobu mianowania wicearchidiakonów; 15. rozstrzygnięcie kwestii dopłat kongrua dla proboszczów i wikarych; 16. ustalenie opłat za podróże księży; 17. lepsze zabezpieczenie kapłanów-seniorów; 18. uregulowania w zakresie gruntów kapłańskich; 19. kwestia prawa patronatu i związanych z tym obowiązków; 20.

³⁶¹ *Initia*, s. 527.

³⁶² J. Vencko, *Dejiny Štiavnického opátstva na Spiši*, s. 151, 159.

regulacja w zakresie kas kościelnych i parafialnych oraz szkół; 21. wypowiedzenie układu Kolonicha* w odniesieniu do biskupów i innych prałatów beneficjentów. Jak wynika z powyższej listy, synod rozwiązywał bardzo aktualne kwestie, które mogły Kościołowi w Królestwie Węgier nadać kształt nowoczesnej żywej wspólnoty. Niektóre z tych punktów nie zostały rozwiązane do dziś. Diecezję spiską reprezentował na posiedzeniu wikariusz Bijacovský, który wykaz 21 spraw do omówienia rozesłał księżom diecezji 29 czerwca. Najpierw miały być omawiane na poziomie dekanatów. Synod diecezjalny został zwołany na 23 sierpnia. Wszystkie punkty zostały przedyskutowane i z małymi poprawkami zatwierdzone. Kapłani nie zgodzili się tylko na jedną propozycję, którą zajmowano się wyłącznie na Spiszu, mianowicie wprowadzenie zwyczaju, aby biblioteki księży przechodziły po ich śmierci na własność parafii. Ustalenie synodu diecezjalnego zostały przekazane prymasowi Węgier 1 września. Niestety, planowany synod narodowy z powodu wybuchu rewolucji już się odbył. Zmiany polityczne, jakie nastąpiły w latach 1848–1850, dotyczące także spraw kościelnych, spowodowały, że prymas Scitovszky (Scitovský) zwołał na 25 sierpnia 1850 do Ostrzyhomia jedynie konferencję biskupów³⁶³. Przywołany tu synod był właściwie pierwszym synodem diecezjalnym, jaki odbył się na Spiszu.

Rewolucyjne lata w biskupstwie spiskim

Lata rewolucji 1848–1849 (tzw. *meruôsme roky*) w Spiskiej Kapitułe wiązały się z objęciem

stanowiska przez nowego biskupa. Cesarz Ferdynand V (1835–1848) w czerwcu 1848 r. mianował na tę funkcję biskupa tytularnego Almsiensis, doktora filozofii Vincenta Jekelfalussyego (biskupa spiskiego 1848–1849), z rodzimego rodu szlacheckiego panów z Jaklowiec i Margecan. Z końcem tego samego roku przybył do Spiskiej Kapituły, ale zatwierdzenia na stanowisku jeszcze nie miał i dlatego nie mógł być konsekrowany. Urząd objął tymczasowo jako biskup mianowany 5 stycznia 1849³⁶⁴. Można ogólnie stwierdzić, że popierał ruch rewolucyjny Węgrów, ale w Spiskiej Kapitułe przyjmował wojska i węgierskie, i cesarskie. Poza tym od strony węgierskiej wymógł dla spiskiego kleru wsparcie w wysokości 5 000 w tzw. banknotach koszturowskich, które proboszczom i wikarym rozdzielał jako kongrua wikariusz kapitulny Dominik Bijacovský³⁶⁵. Po bitwie pod Spiską Nową Wsią 3 lutego 1849 Jekelfalussy przeniósł się do siedziby rodowej w Jaklowcach. Po przybyciu wojsk rosyjskich udał się za radą przyjaciół do Wiednia ułagodzić cesarza, by zapobiec większym szkodom. W drodze do Wiednia zatrzymano go w Bratysławie i postawiono przed sądem wojskowym. Po interwencji cesarza wypuszczono go wprawdzie na wolność, ale jednocześnie 10 lipca Wiedeń odwołał jego mianowanie na biskupa spiskiego. Po tych wydarzeniach nie brał już udziału w życiu diecezji³⁶⁶. Zarządu biskupstwa de facto nigdy w ciągu tego okresu nie wypuścił z rąk wikariusz kapitulny Dominik Bijacovský. Z całych sił dążył do uspokojenia sytuacji w diecezji. 21 marca 1848 wysłał do kapłanów w diecezji list pasterski, w którym zalecał, by nawoływali lud do pokoju, spokoju i posłuszeństwa wobec władz³⁶⁷.

* Układ Kolonicha (*conventio Kollonichiana*) – porozumienie między cesarzem Leopoldem I (1658–1705) a prymasem Leopoldem Kolonichem (arcybiskup ostrzyhomski 1695–1707) z 1702 r., zgodnie z którym skarbowi królewskiemu przypadła trzecia część masy spadkowej po zmarłych prałatach węgierskich, którzy otrzymali swoje dobra od kamery królewskiej. Ta regulacja prawna nie obowiązywała, o ile prałat miał przywilej dysponowania w testamencie swoim majątkiem. Układ wszedł w życie w 1715 r. na podstawie ustawy XVI/1715. Zob. A. Cziráky, *Conspectus juris publici Regni Hungariae ad Annum 1848*, Vienna 1851, s. 410, §564.

³⁶³ *Initia*, s. 584–588.

³⁶⁴ P. Zubko, M. Švárný, *Spišskí biskupi*, s. 27.

³⁶⁵ *Initia*, s. 538.

³⁶⁶ Vincent Jekelfalussy zapisał się jednak w historii Kościoła. Dostał małą rentę i przebywał w wielu miejscach Górnej Austrii i w Wiedniu. Dopiero 14 września 1866 został mianowany prepozytem bratysławskim, a 19 listopada 1866 biskupem w Białogrodzie Stołęcznym (Székesfehérvár, Węgry). 5 maja 1867 został konsekrowany, a 8 maja intronizowany. 21 listopada 1869 wyjechał do Rzymu na pierwszy sobór watykański i wrócił dopiero 31 marca 1871. Po powrocie opublikował dekrety soborowe (zwłaszcza dogmat o nieomylności papieża), za co był prześladowany przez rząd węgierski. Z tego powodu w 1872 r. zrezygnował z urzędu biskupa. W 1874 r. udał się do Rzymu, gdzie 28 maja 1875 zmarł. Biskup Jekelfalussy nie był spiskim biskupem konsekrowanym i nigdy nie odbyła się jego intronizacja. Aż do 1874 r. nie był wymieniany w wykazach biskupów i spiskich schematyzmach. Nastąpiło to dopiero wtedy, gdy Węgrzy w całym Królestwie Węgier, a szczególnie na Słowacji, umocnili swoją pozycję oraz poszukiwali w dawnej i niedawnej historii swoich tradycji i swoich bohaterów. Zob. P. Zubko, *Dejiny Spišského biskupstva*, s. 603.

³⁶⁷ *Initia*, s. 618.

28 października 1848 wydał kolejny list w podobnym duchu, wzywający do łagodzenia gniewu wiernych. Sytuacja w okresie rewolucji rzeczywiście nie była łatwa. Jedna i druga strona wydawała sprzeczne rozporządzenia, grożąc przemocą w razie nieposłuszeństwa. Typowym przykładem były ćwiczenia gwardii narodowej, w których odmówili udziału księża kapituły. Dowódca gwardii, hrabia Augustín Csáky, nalegał na wikariusza, aby zmusił księży do tego, jednak wikariusz zwrócił się do ministerstwa o zwolnienie ze służby i prosił Csákyego o cierpliwość, dopóki nie otrzyma odpowiedzi z ministerstwa. Na szczęście stanowisko ministerstwa nie dotarło do kapituły do końca wojny³⁶⁸.

Ogólnie można stwierdzić, że księża w diecezji spiskiej, jak podaje Hradzky, byli „Schwarzgelb”, czyli popierali Habsburgów. Sympatyzowanie z jedną albo drugą stroną okazało się jednak niebezpieczne. Jednostki węgierskie w styczniu 1849 r. porwały Juraja Bartosa (Bartoš), proboszcza z Liptowskiego Mikulasza, i Andreja Danka, proboszcza z Liptowskiego Michala. Do swoich parafii wrócili dopiero w lipcu 1849 r.³⁶⁹ Kolejni, których pojmały oddziały węgierskie w styczniu 1849 r., to Imrich Brossko (Broško), proboszcz w Namiestowie, i Juraj Repaszky (Repaský), proboszcz Usti na Orawie. Wrócili w sierpniu 1849 r. Żołnierze cesarscy na początku lipca 1849 r. porwali proboszcza w Gniezdnem Andreja Soltésza (Šoltés), którego przetrzymywano najpierw na zamku w Lubowni, a potem w Krościenku (dziś Polska). Pojmano też Antona Tizedyho, proboszcza w Wydrniku, jak też grekokatolickiego proboszcza w Jakubanach Jána Bisteya (Bistej) i jego wikarego. Zdarzały się również sytuacje przeciwne: proboszcz w Łapszach Wyżnych Ján Szamszély (Samséj) mianowany został przez kurię diecezjalną kapelanem wojsk węgierskich. Po zakończeniu wojny wrócił do Łapszy. 9 grudnia 1848 żupa spiska wystąpiła o wysłanie do gwardii narodowej pod Koszycami co najmniej dwóch wikarych jako feldkuratów. Kapituła spiska zaproponowała kanonika Romana Késmárszkyego (Kežmarský), profesora dogmatyki Ignáca Reindla, wikarego w Spiskim Podgrodzium Karola Pischa, proboszcza w Bijacowcach Ladislava

Liptaya (Liptaj) i proboszcza w Polanowcach Jozefa Petrolaya (Petrolaj). Wybrani duchowni otrzymali uprawnienia, ale nie wiadomo, których i ilu żupa ostatecznie wybrała. Wkrótce o kapelana wystąpił sam żupan spiski Ladislav Csáky. Był też proboszcz w Markuszowcach, Tibor Máriássy, który samowolnie opuścił probostwo i przyłączył się do rewolucjonistów. Po zakończeniu wojny wrócił wprawdzie do domu, ale groziła mu kara kościelna wyznaczona przez arcybiskupa prymasa duchownym, którzy wzięli udział w walkach z lat 1848–1849. Máriássy nie podporządkował się i żył w Markuszowcach do śmierci jako osoba świecka³⁷⁰. Ciekawym zakończeniem wydarzeń rewolucyjnych był rok 1850, kiedy to dwór cesarski zażądał wydania z archiwum kurii łącznie 32 dokumentów do likwidacji, dotyczących różnych ważnych spraw z lat 1848–1849. Niektóre przypadki zostały opisane powyżej. Treść zlikwidowanych teczek na szczęście zachowała się w formie rejestrów w protokołach zbioru³⁷¹.

Administrowanie diecezją aż do przybycia nowego biskupa 22 lipca 1851 pozostawało w rękach wikariusza Bijacovskiego. Mimo zręcznego rozgrywania przez niego trudnych spraw w okresie rewolucji i przemożnego dążenia do utrzymania porządku w diecezji, władze świeckie mu nie zaufały. W 1848 r. mianowano go wprawdzie prepozytem Spiskiej Kapituły, ale dekret zatwierdzający to mianowanie otrzymał dopiero w roku 1862³⁷².

Pontyfikat biskupa Ladislava Záborského

2 kwietnia 1850 biskupem spiskim został mianowany kanonik tytularny i dziekan w Spiskiej Nowej Wsi, doktor teologii Ladislav Záborský (Záborský, biskup spiski 1850–1870). 30 września wybór zatwierdził papież Pius IX (1846–1878). 25 maja 1851 został konsekrowany w kościele kapucynów w Wiedniu. Ingres do katedry św. Marcina w Spiskiej Kapitule odbył się 22 lipca 1851. Záborský pochodził z Preszowa, a jego mianowanie, podobnie jak mianowania innych prałatów w węgierskim Kościele katolickim, można

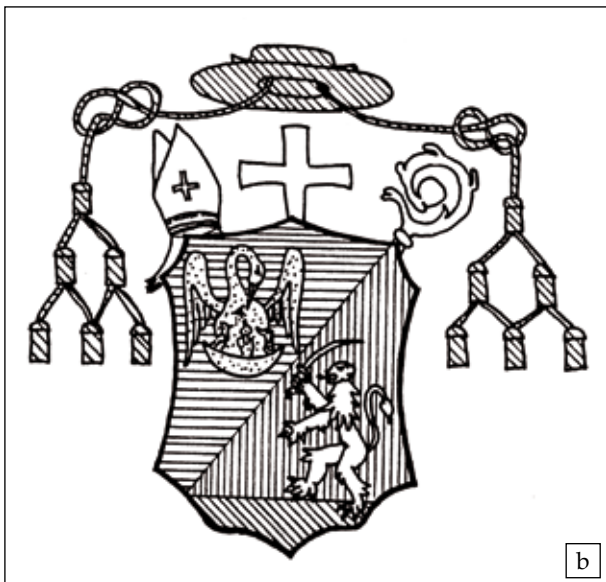
³⁶⁸ Tamże, s. 527–528.

³⁶⁹ Tamże, s. 527, 617.

³⁷⁰ Tamże, s. 617–619.

³⁷¹ Tamże, s. 618–620.

³⁷² Tamże, s. 529. Dominik Bijacovsky zmarł 8 kwietnia 1869 i spoczywa w krypcie katedry św. Marcina w Spiskiej Kapitule.

Ryc. 59. a) Portret biskupa spiskiego Władysława Ząboyskiego, b) herb biskupa Ząboyskiego, c) jego osobista pieczęć.

traktować jako rodzaj ustępstwa, czy wręcz nagrody, ze strony Wiednia dla Słowaków za ich lojalny udział w rewolucji po stronie dworu cesarskiego³⁷³. Choć był Słowakiem i sam publikował listy pasterskie w języku słowackim, nacjonalizm odrzucał jako zło. Od księży diecezjalnych wymagał jednak znajomości języka ludu. W 1852 r. wprowadził w Instytucie Nauczycielskim w Spiżskiej Kapitulie słowacki jako język nauczania dla Słowaków, a niemiecki dla Niemców. Nastąpiło to 10 lat wcześniej niż w gimnazjum ewangelickim w Wielkiej Revúcy (Velká Revúca)³⁷⁴.

Wspierał też inne dążenia Słowaków. Zaakceptował postulaty memorandum z 1861 r. Jako jedyny z biskupów przyłączył się do inicjatywy biskupa w Bańskiej Bystrzycy Stefana Moyzesa i w dniach 5–12 lipca 1863 zorganizował diecezjalne uroczystości z okazji 1000-lecia przybycia Cyryla i Metodego na Morawy, co uczcił dwoma listami pasterskim z 18 lipca³⁷⁵. Pierwszy list, spisany po łacinie, był adresowany do kapłanów diecezji i zawierał głównie instrukcje dotyczące obchodów. Najpierw miały się odbyć wstępne, a 12 lipca główne uroczystości diecezjalne. Drugi list pasterski był w języku słowackim i adresowano go do wiernych diecezji. Księża mieli go przeczytać w kościołach diecezji 3 lipca. List zawiera warte

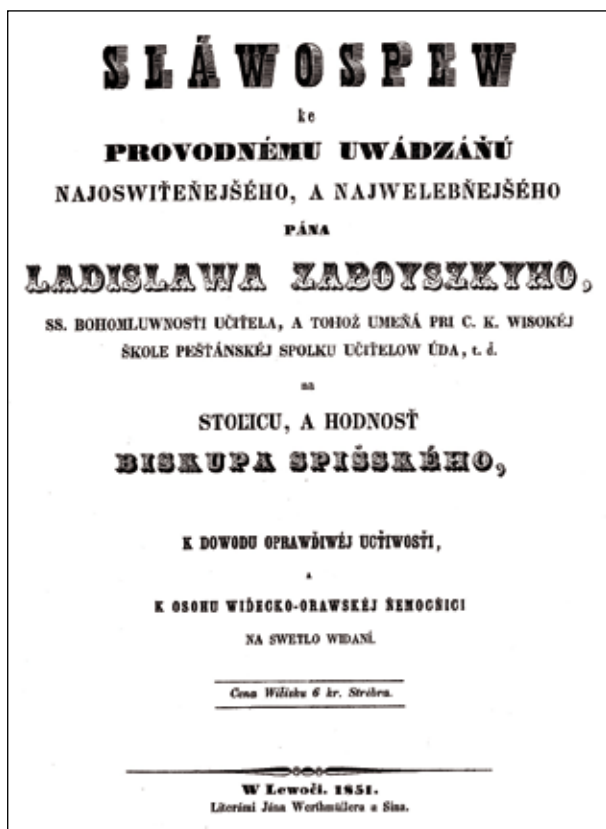
przytoczenia sformułowania narodowe i religijne biskupa Ząboyskiego³⁷⁶. Chwali wielki czyn obu braci, jak też Rościslawa i Świętopelka, wskazując Słowację jako część Wielkich Moraw, a Słowaków jako ich bezpośrednich sukcesorów:

³⁷³ Kolejnymi mianowanymi byli Štefan Moyzes do Bańskiej Bystrzycy, Jozef Kunszt do Koszyc i Štefan Kollarcsik do Roźniawy. Zob. P. Zubko, *Dejiny Spišského biskupstva*, s. 603.

³⁷⁴ V. Olejník, *Učitel'ský ústav v Spišskej Kapitulie*, s. 359.

³⁷⁵ Więcej na ten temat, jak i biografii W. Ząboyskiego zob. P. Parenička, M. Tkáč i in., *Ladislav Ząbojský a cyrilo-metodská tradícia*, Martin 2013, *passim*.

³⁷⁶ A. Miškovič, *Život Ladislava Ząbojského*, „Kultúra”, 7, 1935, 5, s. 207–208.

Ryc. 60. Strona tytułowa zbioru słowackich wierszy pochwalnych, wydanego w Lewoczy w 1851 r. z okazji intronizacji biskupa Záboyskiego.

[...] Morawy, niegdyś środek wielkiego państwa słowiańskiego, teraz ograniczone w bardzo wąskich ramach, były widownią owych wydarzeń duchowych, które przed wieluset laty dwaj, jak się z czasem okazało, przez Boga wysłani, boską mocą obdarzeni święci mężowie zapoczątkowali. Choć od tego czasu tysiąc lat upłynęło, potomkowie owego narodu żyją przecież do dziś w pełni świadomości tego świętego natchnienia, które ich przodków w owym czasie, kiedy zostali zbawieni, ożywiło, i szykują się to natchnienie przykładowym i pełnym radości sposobem przed obliczem świata ukazać. [...] Ciemności pogaństwa rozplynęły się najpierw nad ludem słowiańskim w Wielkich Morawach, potem w kraju czeskim i wśród innych narodów słowiańskich. [...] Ale potężne królestwa upadły, wielkomorawskie też, lecz ich dziedzictwo pozostało. Ojcowie nasi do dziś zachowali wiarę, której nauczali Cyryl i Metody. [...] Najmilsi, wy nie jesteście ani Morawianami, ani Czechami, ale przez wiarę jesteście z nimi ściśle złączeni. Jesteście synami tego samego Kościoła katolickiego,

jednością wiary i miłości w Kościele katolickim się znajdującej na znak tego, że on jest prawdziwym Kościołem Chrystusowym, w jedną wielką i nierozwalną rodzinę bożą złączeni. Świętszego, głębszego związku nie ma na ziemi. Wy także jesteście potomkami tego samego słowiańskiego szczepu, którego latoroślami są Morawianie i Czesi. Pokrewieństwo rodu i mowy ma też swoje prawa, które wypada szanować. [...] Tymczasem, kiedy biskupi, których wierni przyznają się do innej narodowości, nie uznali za potrzebne, aby swoich wiernych powiadomić o zbliżających się obchodach wielkiego jubileuszu przez katolików słowackich, tym niemniej z mojej strony chciałbym serdeczne zaproszenie moich słowackich wiernych uprzedzić. [...] Co mnie do tego przedsięwzięcia skłoniło, to przykład Ojca Świętego [...] i jeszcze ta szczególna przyczyna, że bez wątpienia znacząca część mojej troski arcybiskupiej powierzonego mi ludu słowackiego i z pomocą uczniów św. Cyryla i Metodego, którzy jako posłowie ze św. Ewangelią do Waszych dolin i gór zawitali, wierze Jezusa Chrystusa jest oddana. Dalej twierdzić też mogę, że choć kraj węgierski, nasza droga ojczyzna, św. Stefana sławnego króla węgierskiego czci jako pierwszego swego apostoła i czcić będzie po wsze czasy, póki tylko wierni synowie Kościoła katolickiego w kraju żyć będą. Ale północną część kraju zamieszkujący Słowacy, którzy przed przybyciem Węgrów już byli chrześcijanami, św. Stefana we wcześniej zapoczątkowanym dziele nawracania ludu swego na chrześcijaństwo usilnie wspierali, szerzyli moralność chrześcijańską i znamienite zasługi jak dla Kościoła, tak i dla kraju węgierskiego położyli i aż po dzień dzisiejszy obowiązków wiernych krajanów pełnić nie przestają³⁷⁷.

Innym przedsięwzięciem Ladislava Záboyskiego była restrukturyzacja spiskiego seminarium duchownego. Większość spiskich kleryków kończyła VIII klasę i składała maturę w gimnazjum w Lewoczy. Część słuchaczy przenosiła się jednak do seminarium po VI czy VII klasie gimnazjum bez matury. Pierwotnym zamysłem biskupa było założenie małego seminarium. Idea ta nie znalazła jednak zrozumienia i z tego powodu w roku szkolnym 1857/1858 otworzył w seminarium w Spiskiej Kapitule dwuletni kurs filozofii dla tych wychowanków, którzy przyszli do seminarium z niższych klas gimnazjum i nie mieli matury. Z tego powodu

³⁷⁷ L. Zábojský, *Pastiersky list* z 18. júna 1863, *Spišská Kapitula*, Incip.: Ladislav z Milosrdenstvi Božého a Apoštolskej Stolice Milosti Biskup Spišsky všem svým v Kristu milovaným vericim pozdravení a apoštolské požehnaní, Levoča 1863, passim.

zajęte zostały wszystkie miejsca w budynku seminaryjnym i nie mogli już tam przebywać księża seniorzy, których umieszczono na koszt diecezji w klasztorze minorytów w Spiskim Szczawniku³⁷⁸.

Kadencja biskupa Záboskiego przebiegała w spokojnej atmosferze. Biskup był modelowym przykładem katolickiego duchownego. Zreformował szkolnictwo ludowe, w 1852 r. założył w Lewoczy alumneum dla 70 ubogich studentów, w Koszycach i w Spiskiej Nowej Wsi internaty dla kształcących się dziewcząt. W sprzeciwie wobec madziaryzacji, która zaczęła się szerzyć oddolnie, nie mógł liczyć na sojuszników, preferował raczej federalizm Wiednia³⁷⁹.

Zmarł w zamku w Spiskim Szczawniku 11 września 1870. Został pochowany w krypcie katedry św. Marcina w Spiskiej Kapitulie. W okresie *sede vacante* diecezją zarządzał wikariusz kapitulny, kanonik lektor Roman Késmárszky.

Pontyfikat biskupa Jozefa Samassy

1 stycznia 1871 biskupem spiskim został mianowany doktor teologii Jozef Samassa (Samaša, biskup spiski 1871–1873). 26 stycznia zatwierdził jego nominację papież Pius IX. 30 lipca został konsekrowany w bazylice w Ostrzyhomiu, a 27 sierpnia 1871 odbył się jego ingres do katedry w Spiskiej Kapitulie. Był to względnie krótki pontyfikat Samassyego na Spiszu wiążący się z dwoma wydarzeniami. Pierwszym było założenie fundacji emerytalnej dla księży, na którąłożyli aktywni księża, by mogła wspomagać seniorów³⁸⁰. Ponadto odrestaurował kaplicę Zápolyów w katedrze św. Marcina. Na zewnątrz odnowiono zwiertzałe elementy architektoniczne z piaskowca. Wewnątrz uzupełniono dekoracje rzeźbiarskie, a w oknach zamontowano nowe witraże, których autorem był Albert Neuhauser z Innsbrucku³⁸¹. W kaplicy pojawił się nowy ołtarz z Pietą. Renowację i instalowanie ołtarza zakończono dopiero w 1874 r., czyli już po wyjeździe biskupa Samassy, który 18 czerwca 1873 został arcybiskupem Egeru, a 11 grudnia 1905 papież Pius X (1903–1914) mianował go kardynałem. Jozef Samassa zmarł w Egerze 20 sierpnia 1912. Po jego wyjeździe ze Spisza diecezją ponownie zarządzał w funkcji wikariusza

Ryc. 61. Portret biskupa spiskiego Jozefa Samassy. U dołu jego herb.

³⁷⁸ J. Špirko, *Výchova kniazstva na území spišskej diecézy*, s. 141.

³⁷⁹ P. Zubko, *Dejiny Spišského biskupstva*, s. 603.

³⁸⁰ J. Vencko, *Dejiny Štiavnického opátstva na Spiši*, s. 138.

³⁸¹ M. Janovská, *Katedrálly kostol svätého Martina v Spišskej Kapitulie*, s. 64.

Ryc. 62. Częścią prac restauratorskich rozpoczętych przez biskupa spiskiego Samassę w kaplicy Zápolyów było zamontowanie nowych witraży.

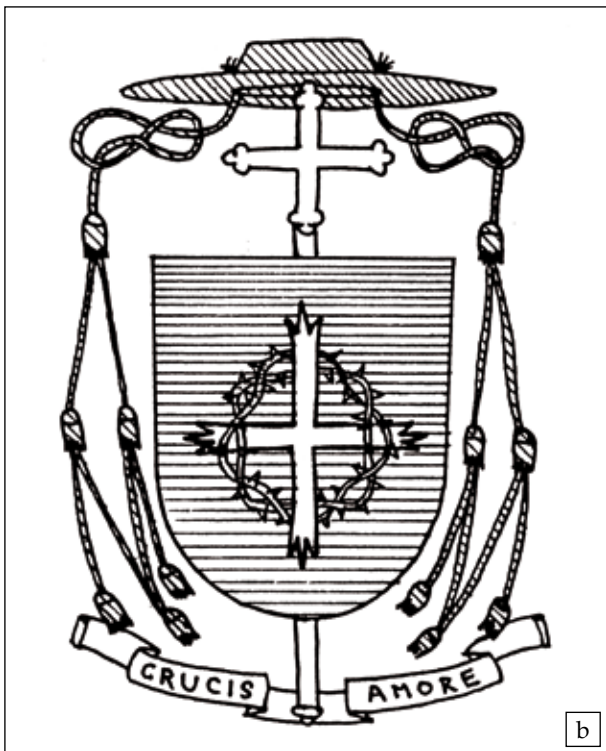
kapitulnego kanonik Roman Késmárszky, który 8 września 1874 został prepozytem spiskim.

Pontyfikat biskupa Juraja Császki

Nowym biskupem na Spiszu został 28 lutego 1874 mianowany kanonik ostrzyhomski Juraj Császka, (Čáska, biskup spiski 1874–1891), zatwierdził go papież Pius IX 15 czerwca, konsekracja odbyła się w Ostrzyhomiu 19 lipca, a na Spisz przybył 2 września 1874. Warto wspomnieć, że był kuzynem swojego poprzednika Józefa Samassy, który z kolei już jako egerski arcybiskup był jednym z konsekrujących go biskupów. Juraj Császka pochodził ze słowackiej rodziny – jego prawdziwe nazwisko po ojcu brzmiało Částka, ale ponieważ w języku węgierskim nie występują obok siebie dwie spółgłoski, usunął ze swojego nazwiska głoskę „t”. W latach 60. XIX w. przyłączył się jednak do grona prowęgierskich dostojników kościelnych, którzy akceptowali proces madziaryzacji. Można to dostrzec w materiałach archiwalnych w archiwum

kurii. Zachowywany przez stulecia uniwersalizm łaciny jako języka kościelnego Kościoła katolickiego był w sposób zaskakujący zastępowany przez współczesny język węgierski, i to nawet w takich ważnych dokumentach jak dekryty, listy pasterskie do księży czy księgi metrykalne. Z drugiej strony należy jednak stwierdzić, że biskupowi Császce zawdzięcza się tradycję przechowywania biskupich okólników. 2 września 1874 okólnik biskupa na Spiszu został po raz pierwszy wydany drukiem (później otrzymał nazwę, która zachowała się do dziś – *Acta Curiae Episcopalis Scepusiensis*). Biskup Császka wprowadził w ten sposób nową formę komunikowania się z klerem. Każdy kapłan w diecezji dostawał swój egzemplarz aktualnego okólnika biskupa, listu pasterskiego czy innego podobnego druku. Okólniki były łamane tak jak czasopismo i ukazywały się jako periodyk kilka razy w roku. Proboszczowie i administratorzy parafii otrzymali polecenie, by na końcu roku gromadzić wszystkie numery okólników, oprawić je jak książkę i odłożyć do archiwum parafialnego³⁸².

³⁸² *Circulares litterae dioecesanæ a 2-a Septembris – 31-am Decembris 1874 ad clerum Dioeceseos Scepusiensis dimissæ ab episcopo Scepusiensi Georgio Császka, Budapestini 1875, s. 1.*

Ryc. 63. a) Portret biskupa spiskiego Juraja Császki, b) herb biskupa spiskiego Juraja Császki, c) jego pieczęć.

Naciski madziaryzacyjne w tym okresie dało się zauważyć także w szkołach kapitulnych³⁸³. W 1879 r. biskup Császka wprowadził w Instytucie Nauczycielskim w Spiskiej Kapitulie węgierski jako język nauczania, co dla Słowaków oznaczało w porównaniu z wcześniejszym okresem wyraźny krok wstecz. Język słowacki pozostał jednak przedmiotem nieobowiązkowym, a praktyki nauczycielskie w szkole też odbywały się w tym języku. Taki stan utrzymał się nawet podczas najostrzejszych przejawów madziaryzacji³⁸⁴.

Inna sytuacja panowała w seminarium. Tam językiem nauczania przedmiotów teologicznych była łacina. Przedmioty pomocnicze (sztuka kościelna, nauka o zdrowiu, historia Królestwa Węgier) wykładano po węgiersku i po niemiecku. Językiem konwersacji był niemiecki, węgierski, ale i słowacki, którego nauczano w wymiarze jednej godziny tygodniowo, podobnie jak języka

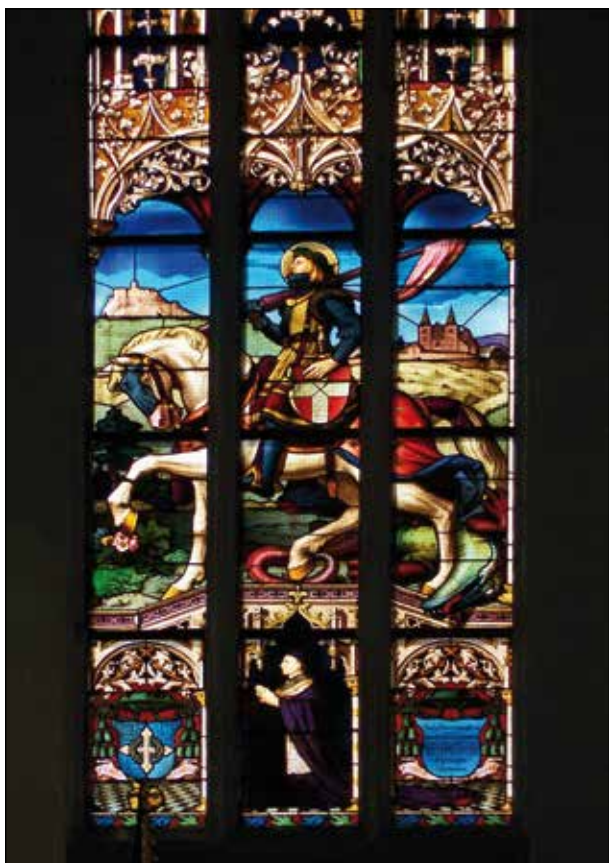

węgierskiego. Alumni rozmawiali między sobą w języku wyznaczonym na dany dzień tygodnia. Mieli więc dni konwersacji niemieckiej, słowackiej, ale i węgierskiej³⁸⁵.

³⁸³ W 1841 r. rada namiestnicza sprawdziła, których przedmiotów w seminarium można by nauczać w języku węgierskim. Sytuację rozwiązał obszernym listem ówczesny rektor seminarium, Domink Bijacovský. Objaśniał, że do wykładania przedmiotów teologicznych najodpowiedniejsza jest łacina. Dowodził tego, mówiąc o niedojrzałości i niestabilności języka węgierskiego, jego ubogim słownictwie, jak i fakcie, że z 28 słuchaczy tylko 11 zna węgierski na zadowalającym poziomie. Zob. J. Špirko, *Výchova kňazstva na území spišskej diecézy*, s. 139.

³⁸⁴ V. Olejník, *Učiteľský ústav v Spišskej Kapitulie*, s. 359–360.

³⁸⁵ W spiskim seminarium duchownym istniała możliwość stałego doskonalenia znajomości języka słowackiego. Na wzór innych seminariów tutaj także założono Słowackie Towarzystwo Literackie (Slovenská literárna spoločnosť). Zob. J. Špirko, *Výchova kňazstva na území spišskej diecézy*, s. 147.

Ryc. 64. Katedra została wyposażona w nowe witraże, na których ich fundator biskup Császka został uwieczniony ze swoim patronem, św. Jerzym.

Ryc. 65. Renowację katedry św. Marcina upamiętniono osadzeniem portalu nad wejściem do zakrystii północnej wraz z tablicą pamiątkową z 1899 r.

Biskup Császka nadal realizował idee madziaryzacji. Był współzałożycielem i pierwszym przewodniczącym Węgiersko-Słowackiego Towarzystwa Edukacyjnego (Magyarországi Tót Közművelődési Egyesület) założonego w 1886 r., które miało duży udział w wynaradawianiu Słowaków.

Można też mówić o nim zarówno jako o miłośniku sztuki i nauki, jak i mecenasie. Był członkiem założycielem Spiskiego Towarzystwa Historycznego, wspierał też inne mniejsze stowarzyszenia, na przykład najważniejsze słowackie towarzystwo artystyczno-naukowe po rozwiązaniu Macierzy Słowackiej w 1878 r., Towarzystwo Świętego Wojciecha (Spolok svätého Vojtecha), gdzie był nawet członkiem pierwszego zarządu³⁸⁶. Własnym nakładem wydał *Supplementum Analectorum Terrae Scepusiensis* Schmauka, *Monumenta Vaticana*, *Szepesi közlöny* i inne publikacje specjalistyczne.

Juraja Császki nie należy jednak sobie wyobrażać jako madziaryzatora z batem w ręce. Był miłym serdecznym człowiekiem, lubianym nie tylko wśród ludu, ale i w wyższych sferach. Do zamku biskupów w Spiskim Szczawniku zapraszał arcybiskupa Ostrzyhomia oraz członków rodziny panującej. Dbał o rozwój diecezji. W trakcie jego kadencji otwarto cztery siedziby zakonów żeńskich w Spiskich Włochach, Lewoczy, Ružomberku i w Twardoszynie³⁸⁷. W 1886 r. powstała parafia Čenčice, która była wcześniej filią Spiskiego Czwartku, zaś filią Čenčic zostały Michałowce³⁸⁸.

W ostatnich dwóch dekadach XIX w. biskup Császka przeprowadził gruntowną restaurację katedry św. Marcina. Do północnego wejścia dobudowano przedsionek w miejsce starszej kruchty z barokowym dachem i drugi przedsionek do północnej zakrystii. Wymieniono w oknach wież romańskie elementy architektoniczne oraz dodano do nich parapety. Niektóre okna zespolone na wieżach zostały zamurwane, odremontowano całą fasadę. Zniszczone elementy kamienne zastąpiono nowymi, a uszkodzony piaskowiec z epoki romańskiej wymieniono na trawertyn, co wyraźnie zmieniło wygląd budowli. W 1888 r. rozpoczęto renowację wnętrza katedry. Polichromię, na wzór tej, jaką wykonał w katedrze św. Marcina w Bratysławie, stworzył Felix Daberto. Kierował też przeprowadzonymi w purystycznym duchu zmianami w zakresie umeblowania sakralnego. Częścią rekonstrukcji było przeniesienie elementów sepulkralnych. Usunięto sarkofagi Emeryka i Stefana Zápolyów, a ich wieka zostały użyte jako epitafia na ścianie kaplicy Zápolyów. Przeniesione albo usunięte zostały też inne nagrobki. W kościele położono nową posadzkę ceramiczną. Mniejsze

³⁸⁶ P. Zubko, *Dejiny Spišského biskupstva*, s. 604.

³⁸⁷ J. Vencko, *Dejiny Štiavnického opátstva na Spiši*, s. 139.

³⁸⁸ *Additamenta*, s. 685.

zmiany objęły także zakrystię północną. W świątyni zamontowano dwoje nowych organów na obu emporach i kolejne mniejsze organy w kościele³⁸⁹. Za pontyfikatu biskupa Császki katedrze św. Marcina nadano kształt, jaki przetrwał do dziś. Rekonstrukcja ta kończy historię większych prac budowlanych na terenie całej Spiskiej Kapituły, która 1 stycznia 1876 uzyskała status samodzielnej miejscowości³⁹⁰. Jedyną późniejszą budową przeprowadzoną w okresie, którego nie obejmuje już niniejszy tekst, jest budowa Instytutu Nauczycielskiego i przebudowa seminarium duchownego w latach 30. XX w.

27 października 1891 Jerzy Császka został mianowany arcybiskupem Kalocsy i opuścił Spisz³⁹¹. Zarządzanie diecezją przejął wikariusz kapitulny, novijskinovijski biskup tytularny i prepozyt spiski Franciszek Liptay.

Pontyfikat biskupa Pavla Szmrecsányego

1 grudnia tego samego roku biskupem spiskim został kanonik egerski Pavol Szmrecsányi (Smrečani, biskup spiski 1892–1903). 17 grudnia mianowanie potwierdził papież Leon XIII (1878–1903) i Szmrecsányi został konsekrowany w katedrze w Egerze 27 marca 1892. Ingres odbył się 15 maja w katedrze św. Marcina w Spiskiej Kapitulie. Paweł Szmrecsányi był słabego zdrowia i najczęściej przebywał w zamku w Spiskim Szczawniku. Lubił też chodzić na wycieczki po okolicznych górach. W 1896 r. nad Stawem Hranownickim zbudował willę nazwaną Püspökháza (Dom Biskupów), gdzie spędzał każde lato. Miłość do przyrody i sąsiedztwo lasów biskupich z murańskimi dobrami Coburgów zapoczątkowała serdeczną przyjaźń biskupa z księciem i późniejszym carem bułgarskim Ferdynandem I Coburgiem (car bułgarski 1908–1918). Wydzierżawił mu nawet rewir do polowań w lasach na skraju Tatr Niskich. W 1907 r. car wynajął mu również willę nad Stawem Hranownickim, luksusowo

ją urządził i zbudował obok niej basen. Dwa lata później zbudował na Smreczanach pod Kralową Holą zameczek myśliwski jako swoje locum na Spiszu³⁹².

Biskup Szmrecsányi mimo to nie zaniedbywał swoich obowiązków duszpasterskich. Kontynuował prace restauratorskie w katedrze św. Marcina, zarządzał także dobrami biskupimi. Był przewodniczącym komisji wysyłającej księży katolickich do USA. Za jego urzędu wprowadzono niewielkie zmiany w strukturze kapituły spiskiej, m.in. w duchu ustaleń soboru trydenckiego w 1900 r. po raz pierwszy mianowano kanonika-penitencjarza. Nie była to godność, ale raczej funkcja, urząd³⁹³. Jego rolą było przede wszystkim udzielanie sakramentu pokuty i pojednania w kościele katedralnym i udział w funkcjonowaniu kapituły. Mógł służyć spowiedzi, udzielać rozgrzeszenia bez specjalnego pozwolenia ordynariusza i był kimś na wzór proboszcza w ramach całej diecezji. Jego uprawnienia nie dotyczyły osób podlegających bezpośrednio papieżowi lub biskupowi³⁹⁴.

Niestety, również biskup Szmrecsányi, podobnie jak jego dwaj poprzednicy, uległ tendencjom madziaryzacyjnym i wspierał używanie języka węgierskiego. Przez jakiś czas był przewodniczącym Towarzystwa Świętego Władysława, które propagowało język węgierski (ale też i katolicyzm) w dzisiejszej Rumunii i w USA. Słowacy nie akceptowali jednak takich działań. Postawę słowackiej inteligencji na Spiszu najlepiej wyraził w swoim tekście z 28 lipca 1891 ksiądz Stefan Mišík:

My pragniemy i żądamy tylko, aby przez obłądne madziaryzowanie naszego ludu nie ucierpiała religia i dobre obyczaje Słowaków węgierskich, którzy mają prawo oczekiwać od swoich biskupów, księży i nauczycieli, aby im wskazywali drogę zbawienia za pośrednictwem swojej słowackiej mowy i uznawali ich narodowe odrębności z taką przynajmniej wrażliwością, z jaką je uznają misjonarze katolicy u ludności tubylczej w Indiach, Chinach czy w Afryce³⁹⁵.

³⁸⁹ M. Janovská, *Katedralný kostol svätého Martina v Spišskej Kapitulie*, s. 64–65.

³⁹⁰ *Initia*, s. 6.

³⁹¹ Zmarł w Budapeszcie 4 sierpnia 1904. Zob. P. Zubko, M. Švárný, *Spišskí biskupi*, s. 32.

³⁹² R. Holec, *Coburgovci a Slovensko*, Bratislava 2010, s. 183–184.

³⁹³ *Initia*, s. 22.

³⁹⁴ M. Glejtek, *Príspevok k výskumu organizačnej štruktúry Spišskej kapituly*, s. 51.

³⁹⁵ Š. Šmálik, *Dvanásti spišskí biskupi*, rkp., s. 18.

a

b

Ryc. 66. a) Portret biskupa spiskiego Pawła Szmrecsányiego, b) herb biskupa spiskiego Pawła Szmrecsányiego, c) jego osobista pieczęć.

c

W 1895 r. założono w seminarium duchownym w Spiskiej Kapitulie szkołę – koło retoryki kaznodziejskiej. Prace przygotowawcze do jej otwarcia rozpoczął jeszcze biskup Császka. Początkowo

nie dało się odczuć nacisków madziaryzacyjnych, ale w 1899 r. biskup Szmrecsányi wydał dla koła nowy statut, który pozwalał zajmować się w nim literaturą węgierską i kształtować węgierski patriotyzm. Oficjalnie koło nosiło nazwę Węgierskie kościelnokaznodziejskie i literackie koło alumnów spiskokapitulnych (A Szepeshelyi növendék – papság Magyar egyházszónoklati és irodalmi köre). W tym kształcie koło funkcjonowało aż do 1 kwietnia 1917, kiedy odbyło się jego ostatnie posiedzenie. Po powstaniu Pierwszej Republiki Czechosłowackiej zmienił się zakres jego działalności i nazwa na Towarzystwo Świętego Pawła³⁹⁶.

10 maja 1903 Pavol Szmerecsányi został mianowany biskupem w Wielkim Waradynie (Oradea, dziś Rumunia). Swoją ulubioną siedzibę w Spiskim Szczawniku opuścił z żalem dopiero na początku października³⁹⁷. Administrowanie diecezją do ingresu nowego biskupa przejął wikariusz kapituły Ferdinand Fertsek (Ferček).

³⁹⁶ J. Špirko, *Výchova kňazstva na území spišskej diecézy*, s. 149.

³⁹⁷ Paweł Szmerecsányi zmarł 8 sierpnia 1908 w St. Moritz (Szwajcaria). W jego pogrzebie w rodzinnych Szaryskich Drawcach wziął m.in. udział Ferdynand Coburg. Zob. P. Zubko, M. Švárný, *Spišskí biskupi*, s. 35.

Pontyfikat biskupa Alexandra Párvyego

Doktor teologii Alexander Párvy (biskup spiski 1904–1919) został mianowany 6 kwietnia 1904. Wcześniej pełnił funkcję biskupa pomocniczego w Egerze. Papież Pius X zatwierdził jego mianowanie 25 czerwca, a uroczysty ingres do katedry św. Marcina odbył się 11 września 1904. W osobie biskupa Párvyego na czele diecezji spiskiej stanął świetnie wykształcony człowiek i (po Ladislavie Pyrkerze kolejny) poeta. Miał szlachecki rodowód, jak jego poprzednicy Samassa, Császka i Szmrecsányi, ale należał do grona wysokich dostojników kościelnych o węgierskiej orientacji. Zupełnie nie pojmował dążeń Słowaków do autonomii. Mimo to po przybyciu na Spisz podobno nauczył się języka słowackiego³⁹⁸.

W przededniu wojny światowej sytuacja na Słowacji rozwinęła się w zupełnie innym kierunku. Duchowieństwo słowackie włączyło się do polityki już w tym okresie³⁹⁹. Inteligencja świecka nie była zbyt liczna, co więcej, pozostawała pod wpływem praskiego liberalizmu. To spowodowało, że do polityki, zwłaszcza po stronie katolików, musieli się włączyć narodowo uświadomieni księża, z których najbardziej znany był Andrzej Hlinka. Wymienić też trzeba jeszcze kilku z nich: Ignác Grebáč-Orlov, Marián Blaha, Ján Richter, Anton Hromada, František Tománek czy przyszły spiski biskup diecezjalny Ján Vojtaššák⁴⁰⁰.

Na aktywność polityczną kleru nie wyrażali zgody ich przełożeni – biskupi. Tak było również na Spiszu. Stosunek biskupa Párvyego do słowackich kapłanów o orientacji narodowej najlepiej charakteryzują trzy przypadki. W 1905 r. za rzekomy panslawizm przeniósł proboszcza z Luczek Ladislava Moyša do Zuberca na Orawie. Nastąpiło to w asyście żandarmów, ponieważ mieszkańcy Luczek nie pozwalali zabrać swojego duszpasterza. W proteście przeciw decyzji biskupa wierni w Luczkach przestali (aż do 1911 r.!) chodzić do miejscowego kościoła⁴⁰¹.

Bardzo kontrowersyjne były też relacje biskupa Párvyego ze słowackim księstwem katolickim

Ryc. 67. a) Portret biskupa spiskiego Alexandra Párvyego, b) jego herb.

³⁹⁸ P. Zubko, *Dejiny Spišského biskupstva*, s. 604.

³⁹⁹ Więcej na ten temat m.in. I. Chalupický, *Katolicizmus na Slovensku do roku 1918*, „Viera a život”, 7, 1997, s. 82–90.

⁴⁰⁰ R. Letz, *Biskup Ján Vojtaššák a slovenská politika v medzivojnovom období*, w: *Spišský biskup Ján Vojtaššák. Zborník príspevkov z vedeckej konferencie*, red. I. Chalupický, Spišské Podhradie 2003, s. 33 et passim.

⁴⁰¹ K. Bužbacherová, *Národní dejatelia na Spiši v posledných deceniách Uhorského kráľovstva*. Praca diplomowa, Katedra histórie Filozofickej fakulty UCM v Trnave, Trnava 2014, s. 59–60.

Ryc. 68. Budynek szkoły dla nauczycieli za czasów biskupa Alexandra Párvyego.

Štefanem Mišíkiem, proboszczem w dalekim Hnilczyku. Już samo „skazanie” ważnego słowackiego kapłana na pracę w tak odległej placówce wiele mówi. Z drugiej strony należy zaznaczyć, że biskup spiski Alexander Párvy powołał właśnie Štefana Mišíka w 1908 r. na członka wigilancji diecezji spiskiej i radcę konsystorza. Zlecił mu też przekład egerskiego *Małego katechizmu* na język słowacki⁴⁰². Przypuszczalnie biskup wykonał ten pojednawczy gest dopiero wtedy, gdy spotkał się osobiście z Andrejem Hlinką, przywódcą słowackiego ruchu katolickiego na przełomie wieków i w pierwszych dekadach XX w.

Pośrednią konsekwencją napiętych stosunków Párvyego i Hlinki były tragiczne wydarzenia w Czernowej (Černová). Andrej Hlinka, od 1905 r. proboszcz w Ružomberku, postanowił zbudować nowy kościół w rodzinnej Czernowej, filii Ružomberka. Budowa trwała od 1905 do 1907 r. W samym mieście Hlince udało się wprowadzić do władz miejskich nowych członków, którzy w większości reprezentowali słowackie idee narodowe. W 1906 r. naraził się jednak władzom rządowym, bowiem w wyborach popierał słowackiego kandydata przeciw kandydatowi rządowemu. Na reakcję biskupa Párvyego nie trzeba było długo czekać. Nałożył na Hlinkę suspensę, wkrótce ksiądz został aresztowany i uwięziony w Ružomberku, gdzie

sąd skazał go na 2 lata, a odbywanie kary miałyby się rozpocząć 30 listopada 1907. Po procesie zwolniono go z więzienia 6 grudnia 1906. Hlinka odwołał się do Watykanu i ostatecznie spór ze swoim biskupem wygrał. Párvy musiał 8 kwietnia 1909 odwołać suspendowanie Hlinki⁴⁰³. W 1907 r. rozegrały się tragiczne wydarzenia w Czernowej. Budynek tutejszego kościoła był niemal gotowy (brakowało tylko organów) i należało już myśleć o jego konsekracji. Wtedy jednak pojawił się największy

problem. Pochodzący z Czernowej Hlinka, który miał największe zasługi w zbudowaniu kościoła, był suspendowany, a więc pozbawiony wszelki praw kapłańskich. Na rozwiązanie tej sytuacji nie można było czekać, bo 30 listopada Hlinka miał pójść do więzienia. Dla większości wiernych jego obecność na konsekracji była bardzo ważna, zwrócili się więc kilkakrotnie z prośbą do biskupa Párvyego o poświęcenie kościoła, o załagodzenie konfliktu z Hlinką i o cofnięcie mu suspensy. Biskup reagował jedynie przekładaniem terminu konsekracji, która ostatecznie miała się odbyć w niedzielę 27 października. W napiętej atmosferze w dzień poświęcenia licznie zgromadzeni mieszkańcy Czernowej przywitali księży: dziekana dekanatu Ružomberok Marcina Pazúrika, ružomerskiego administratora Józefa Fischera, ludrowskiego administratora Franciszka Hanzélyiego (Hanzéli) oraz ružomerskiego katechetę Izydora Kalocsayego (Kaločaj), którym towarzyszyli przedstawiciele żupy, organista, kościelny i inni. Z względu na niepokoje w Czernowej, które miały miejsce w poprzednich dniach (anonimy z groźbami pod adresem biskupa Párvyego i dziekana Pazúrika, ataki słowne na przedstawicieli żupy i magistratu, obrabowanie kościoła i jego zamknięcie, by zapobiec konsekracji pod nieobecność Hlinki), wezwano żandarmów, którzy w przeddzień

⁴⁰² Tamże, s. 70.

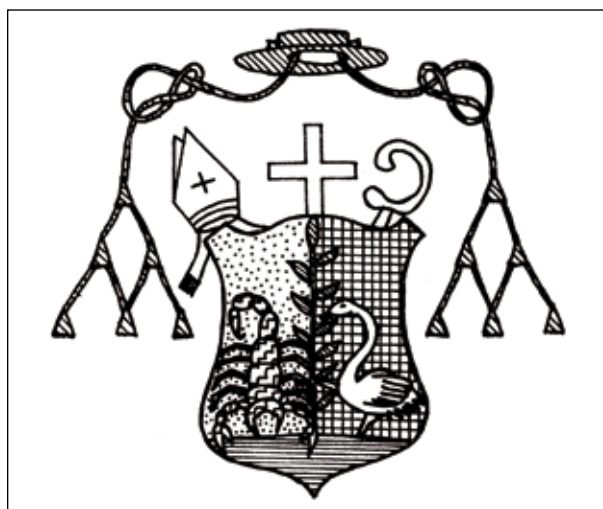
⁴⁰³ Więcej na temat sporu i procesu zob. A. Bagin, *Spor kňaza Andreja Hlinku s biskupom Mons. Alexandrom Pároym*, w: *Andrej Hlinka a jeho mesto v slovenských dejinách*, red. F. Bielik, Š. Borovský, Bratislava 1991, s. 26–41.

konsekracji i następnego dnia wcześniej rano otrzymali wsparcie. Oddział w zwartym szyku torował drogę przez tłum dla przejeżdżających powozów. W zamieszaniu, jakie nastąpiło, ludzie zaczęli chwycić konie za uzdy, hajduk atakował ich pałką, a dowódca żandarmów wydał rozkaz strzelania⁴⁰⁴. Poległo 15 osób, a kolejnych 59 stanęło później przed sądem, gdzie zostali oskarżeni o akty przemocy wobec władz publicznych i osób prywatnych⁴⁰⁵.

Tragedia w Czernowej była wierzchołkiem góry lodowej. Prześladowania narodowe na mniejszą skalę, jak już wspomniano, objęły całą diecezję⁴⁰⁶. Biskup Párvy najwyraźniej nie pojmował rozwoju sytuacji lub traktował go jako przejaw oporu wobec władzy. Mimo wszystko starał się jak najlepiej wypełniać swoje obowiązki biskupie. Świadczą o tym choćby działania związane z Instytutem Nauczycielskim i seminarium duchownym w Spiskiej Kapitulce.

Do 1909 r. Instytut Nauczycielski mieścił się we wschodnim skrzydle seminarium duchownego. Alexander Párvy już w trakcie swojej pierwszej wizyty po ingresie obiecał instytutowi nową siedzibę. W latach 1909–1910 polecił zaadaptować budynek byłego gimnazjum jezuickiego, który sąsiedował z seminarium i do tej pory służył jako biskupi spichlerz. Instytut Nauczycielski przeprowadził się do nowych pomieszczeń 26 listopada 1910. W Spiskim Podgrodziu założono samodzielną jednoklasową szkołę ludową, która pełniła funkcję instytutowej szkoły ćwiczeńinstytutowej szkoły ćwiczeń⁴⁰⁷.

Pierwsza wojna światowa nie dotknęła bezpośrednio Spisza. Choć seminarium duchowne w Spiskiej Kapitulce było przygotowane do pełnienia roli szpitala polowego, a spiscy uczniowie na apel biskupa Párvyego zgłosili się na ochotników do pracy w charakterze sanitariuszy, nie doszło jednak do tego. Klerycy, którzy w momencie wybuchu wojny mieli już maturę, zostali zgodnie z węgierskim prawem zwolnieni ze służby wojskowej i mogli kontynuować studia teologiczne, ale klerycy gimnazjaliści, jeszcze bez matury, ale będący w wieku 18 lat, musieli wstąpić do wojska. W niższych rocznikach ubywało więc słuchaczy i dlatego w roku szkolnym 1917/1918 w seminarium było już tylko dziewięciu studentów, a w następnym

Ryc. 69. Spiski biskup pomocniczy Martin Kheberich. U dołu jego herb.

⁴⁰⁴ R. Holec, *Tragédia v Černovej a slovenská spoločnosť*, Martin 1997, s. 111–118.

⁴⁰⁵ Tamże, s. 160.

⁴⁰⁶ P. Zubko, *Dejiny Spišského biskupstva*, s. 604–605.

⁴⁰⁷ V. Olejník, *Učiteľský ústav v Spišskej Kapitulce*, s. 366.

Ryc. 70. Spiska Kapitula przed pierwszą wojną światową.

roku seminarium nie otwarto w ogóle. Przełożeni i profesorowie odchodzili na probostwa i w ostatnim wojennym roku szkolnym zostali tam tylko rektor, prefekt (będący jednocześnie ojcem duchownym) i administrator (jednocześnie wicerektor), a nauczało jedynie dwóch z nich⁴⁰⁸.

W roku wojennym 1915 biskup Párvy poważnie zachorował. Nie mógł zatem w pełni poświęcić się swoim obowiązkom duszpasterskim i zwrócił się do papieża Benedykta XV (1914–1922) o przydzielenie biskupa pomocniczego. 9 grudnia 1915 papież mianował doktora teologii Martina Khebericha (Kebérič, spiski biskup pomocniczy 1915–1919), biskupa tytularnego Sabraty. Jego konsekracja odbyła się 20 lutego 1916 w kaplicy seminarium centralnego w Budapeszcie. Martin Kheberich bardzo dobrze znał problemy i specyfikę diecezji. W 1901 r. był sekretarzem biskupa Szmrecsányiego, później kanonikiem i archidiaconem katedry. Był więc dobrze przygotowany do pomocy w zarządzaniu diecezją. Biskup Párvy wyjechał na leczenie do Budapesztu, skąd już nie wrócił. Po powstaniu Pierwszej Republiki Czechosłowackiej rząd go nie uznał i nie otrzymał zgody na pełnienie funkcji⁴⁰⁹. 8 września 1918 biskup Párvy powierzył biskupowi pomocniczemu Martinowi Kheberichowi zarządzanie diecezją jako wikariuszowi generalnemu ze wszystkimi uprawnieniami biskupa. W swoim dekrete biskup Párvy udzielił mu: 1. wszystkich uprawnień ordynariusza

z wyjątkiem przypadków zarezerwowanych dla ordynariusza, a sobie zastrzegł wszystkie obowiązujące w diecezji rozstrzygnięcia dotyczące seminarium diecezjalnego, następnie mianowania egzaminatorów na egzaminy prosynodalne i sędziów trybunału oraz zatwierdzanie kandydatów na beneficja kościelne, przedstawianych przez patronów, zastrzegł sobie

też udzielanie pochwał, wyróżnień i tytułów zasłużonym księżom; 2. wyposażył go także w jurysdykcję w odniesieniu do wszystkiego, co ma jurysdykcję delegowaną od Stolicy Apostolskiej jak też we wszystkie kompetencje, które jako ordynariusz spiski otrzymał od świętych kongregacji⁴¹⁰. Martin Kheberich zarządzał diecezją aż do marca 1919 r., kiedy to rząd czechosłowacki zmusił go do ustąpienia.

Koniec wojny i powstanie Pierwszej Republiki Czechosłowackiej przyniosły ważne zmiany w całym Kościele na Słowacji, a zatem i na Spiszu. Diecezja została bez biskupa. Należało pogodzić się z wieloma trudnymi kwestiami, takimi jak: zubożenie bazy gospodarczej biskupstwa, korekty terytorialne na północy diecezji, wyjazd niektórych księży na Węgry albo do Polski, spory starszego pokolenia prowęgiersko nastawionych kapłanów z młodym pełnym zapałem słowackim klerem. Istotne były również stosunki wewnętrzne w nowo powstałej republice, które nie sprzyjały środowiskom katolickim. Wszystkie te trudy łagodziła radość z wolności, względnej samodzielności i możliwości rozwoju. Nadzieją napawała też generacja młodej słowackiej inteligencji, która od tego momentu mogła swobodnie realizować swoje idee. Biskupstwo spiskie i Kościół na Spiszu stopniowo, choć powoli wyzwalał się ze średniowiecznych anachronizmów, rozpoczął kolejny, zupełnie nowy, bywało że tragiczny etap swojej historii.

⁴⁰⁸ J. Špirko, *Výchova kňazstva na území spišskej diecézy*, s. 151–152.

⁴⁰⁹ Alexander Párvy zmarł 24 marca 1919 w Budapeszcie i został pochowany na miejskim cmentarzu. 15 listopada 1977 jego szczątki przeniesiono do mauzoleum uniwersyteckiego w Budapeszcie, gdzie spoczywają sławni węgierscy poeci. Zob. P. Zubko, M. Švárnny, *Spišskí biskupi*, s. 35–36.

⁴¹⁰ *Acta Curiae Episcopalis Scepusiensis*, 12, 1918, s. 41–42.

Historia reformacji na Spiszu

Jednym z ważnych ruchów w XVI w., który w późniejszych latach miał wpływ na historię całej Europy, było dążenie do przeprowadzenia zmian w Kościele katolickim, zwane ogólnym mianem reformacja. Pod wpływem tego ruchu jednolite do tej pory chrześcijaństwo zachodnie uległo podziałowi na dwa wyznania – katolickie i protestanckie. Podobnie jak w innych krajach, także w Królestwie Węgierskim idee reformacji naruszyły monopol duchowy Kościoła katolickiego. W tym okresie Kościół protestancki powstawał stopniowo również na terytorium późniejszej Słowacji.

Idee reformacyjne zaczęły przenikać do Królestwa Węgierskiego krótko po 1517 r. Już w 1520 r. pleban z Lubicy Tomasz Preissner jako pierwszy przeczytał z ambony tezy Lutra¹. Jednym z pierwszych i najważniejszych ośrodków propagowania idei reformacyjnych stał się dwór królewski w Budzie. Zbiegiem okoliczności był on powiązany z dworem cesarskim, nie tylko poprzez kontakty dyplomatyczne, ale też rodzinne, za pośrednictwem królowej węgierskiej Marii Habsburżanki, która była siostrą cesarza Karola V oraz przyszłego króla Węgier Ferdynanda I. Podczas swojego pobytu w Wiedniu i Innsbrucku Maria zapoznała się z poglądami humanisty Erazma z Rotterdamu. Wiadomo, że jej spowiednikiem i nadwornym kapelanem był Konrad Cordatus, zwolennik Marcina Lutra, a później też Jan Henczel z Lewoczy².

Pierwszym i długo jedynym stanem, który utożsamiał się z nauką reformacji w okresie poprzedzającym bitwę pod Mohaczem, było mieszczanstwo – szczególnie patrycjat miast królewskich na środkowej i wschodniej Słowacji. Dużą

rolę w propagowaniu idei reformacyjnych odegrały rady miejskie, które dysponowały prawem patronatu, oraz szkoły, w których omawiano idee humanizmu, a także literatura skierowana przeciwko papieżowi³. W 1521 r. pisma Lutra dotarły do Bańskiej Szczawnicy, gdzie w 1522 r. rada miejska zaprosiła kaznodzieję Szymona Bernhardta ze Śląska, który głosił kazania w duchu reformacyjnym. W Bańskiej Bystrzycy, Zwoleniu i Kremnicy naukę Lutra propagowali Konrad Cordatus i Jan Kresling. W Bardiowie (Bardejov) działali w tym czasie Wolfgang Schustel oraz Izażasz Lang, a w Koszycach magister Achacius⁴.

Szlachta węgierska początkowo zajęła radykalnie negatywne stanowisko wobec reformacji. Podczas sejmu w Budzie 24 kwietnia 1523 domagała się ona od króla, by uznał zwolenników idei reformacyjnych za jawnych heretyków, wrogów Matki Boskiej oraz ukarał ich konfiskatą majątku i śmiercią. Rok później zostało wydane rozporządzenie królewskie skierowane przeciwko zwolennikom reformacji i ich pismom, a już w maju 1525 r. podczas sejmu krajowego padło żądanie szlachty węgierskiej, by usunięto z dworu królewskiego wszystkich Niemców. Zostało też przyjęte prawo, zgodnie z którym heretycy mieli zostać uwięzieni i wytępieni⁵.

Punktem zwrotnym w historii reformacji stała się bitwa pod Mohaczem (29 sierpnia 1526), podczas której w walce z Turkami wojska węgierskie poniosły sromotną klęskę, której skutki były katastrofalne. Rozpoczęła się walka o koronę węgierską, o którą starali się dwaj kandydaci. W latach 40. XVI w. doszło do podziału Królestwa Węgierskiego na trzy części. Rozpad dotychczasowej jedności religijnej był logicznym skutkiem

¹ D. Veselý, *Dejiny kresťanstva a reformácie na Slovensku*, Liptovský Mikuláš 2004, s. 30.

² Zob. P. Kónya, *Lutherská konfesionalizácia: Proces vieroučného, organizačného a cirkevnosprávneho zjednocovania evanjelickej cirkvi augsburského vierovyznania na území Slovenska*, w: *Konfesionalizácia na Slovensku v 16.–18. storočí*, red. P. Kónya et al., Prešov 2010, s. 18–20.

³ Zob. M. Bodnárová, *Vplyv mestských rád na cirkevný život miest v 16. storočí*, w: *Evanjelici a evanjelická teológia na Slovensku*, red. D.P. Daniel, Bratislava 1999, s. 35–54.

⁴ D. Veselý, *Dejiny kresťanstva a reformácie na Slovensku*, s. 83–85.

⁵ J. Kvačala, *Dejiny reformácie na Slovensku 1517–1711*, Liptovský Sv. Mikuláš 1935, s. 43–45.

a

b

c

Ryc. 71. Do historyzujących koncepcji na temat powstania ruchu protestanckiego i luteranizmu w Królestwie Węgierskim należała legenda o ich poprzednikach w ruchu husyckim z XV w.: a) strona tytułowa dziejów Kościoła ewangelickiego z 1710 r., b) spalenie na stosie Jana Husa w Konstancji, c) Jan Žižka jako symbol bojownika o równość religii.

tej sytuacji. Kościół katolicki został osłabiony, ponieważ na polu bitwy zginęli najważniejsi węgierscy dostojnicy kościelni: arcybiskup ostrzyhomski Władysław Szalkai (Salka), arcybiskup Kalocsy Paweł Tomori, pięciu innych biskupów i wielu prałatów. Niewystarczająca liczba biskupów w królestwie spowodowała, że diecezje nie były odpowiednio zarządzane; biskupi często też administrowali sąsiednimi diecezjami, przez co Kościół katolicki nie mógł przeciwstawić się reformacji z większą siłą. Kolejnym problemem Kościoła katolickiego była niewystarczająca liczba księży. Świadczą o tym wizytacje kanoniczne z lat 60. XVI w. W wielu parafiach, także wskutek zagrożenia tureckiego, był w tym czasie wakat. Dość znaczne ilości księży nie była w stanie poświadczyć swoich święceń. Niektórzy z nich spontanicznie przechodzili na stronę reformacji.

Reformacja na Spiszu

Reformacja na terytorium dzisiejszej Słowacji nie miała tak radykalnego przebiegu jak w krajach niemieckich. Ogarnęła jednak obszar Spisza. W pierwszej połowie XVI w. także ta żupa węgierska zaczęła stopniowo przekształcać się w protestancką, lecz przez długi czas nie wiadomo było za którym wariantem reformacji się opowie. Ostatecznie jednak to właśnie Spisz stał się jedną z kolebek Kościoła ewangelicko-augsburskiego, także w wymiarze całego królestwa.

Pierwotne przesłanie Marcina Lutra znajdowało naturalny odzew szczególnie pośród ludności miejskiej, która preferowała język niemiecki. Było to przeważnie lepiej sytuowane mieszczaństwo z obszaru dzisiejszej Słowacji. Istotną rolę w tym procesie odegrało zatem pokrewieństwo językowe, nie można jednak zapomnieć o ważnych kontaktach handlowych tej warstwy społecznej z zagranicą. Sasi spiscy umacniali wtedy swoją odwieczną wyjątkową pozycję prawną w miastach również poprzez przyjęcie „wiary narodowej”. Jak już wspomniano, ludność Spisza zapoznała się z tezami Lutra i jego nauką w 1520 r., kiedy to Tomasz Preissner, pleban w Lubicy, odczytał z ambony 95 tez reformatora z Wittenbergi⁶.

Od 1520 r. do miast spiskich zaczęli też powracać studenci, którzy uczyli się za granicą, głównie w Krakowie i Niemczech. Kilku z nich studiowało bezpośrednio w Wittenberdze i było uczniami Marcina Lutra oraz Filipa Melanchtona. Historycy tacy jak Jozef Hradský czy Győző Bruckner podają, że pierwsi mieszkańcy Królestwa Węgier, którzy zapoznali się z nauką reformacyjną w Wittenberdze bezpośrednio od Filipa Melanchtona, pochodzili właśnie ze Spisza. Byli to Marcin Sziriak i Jan Siegler, obaj z Lewoczy⁷.

Idee reformacji były zatem obecne na Spiszu już przed 1526 r. Początkowo ich zasięg ograniczał

się tylko do węższych kręgów. W życiu religijnym nie dochodziło do istotniejszych zmian zewnętrznych. W tej fazie rozwoju reformacji można zatem zauważyć w głównej mierze zdobywanie zwolenników, a w mniejszym stopniu wprowadzanie reform kościelnych na szerszą skalę.

Należy też odnotować działania prepozyta spiskiego Jana Horvátha z okresu przed bitwą pod Mohaczem. Wydał on już 20 sierpnia 1524 edykt, w którym groził zwolennikom nowych idei ekskomuniką i konfiskatą majątku. Mimo to również na Spiszu reformacja zaczęła odnosić większe sukcesy⁸. Jej gorliwym zwolennikiem miał zostać sam Jan Horváth.

Po bitwie pod Mohaczem sytuacja jeszcze bardziej sprzyjała reformacji, ponieważ obaj opozycyjni królowie⁹ dążąc do pozyskania na swoją stronę szlachty, byli jej przychylni. Między innymi wskutek tego pojawiło się wówczas na Spiszu wielu kaznodziejów. Ich działalność i praca wśród ludności doprowadziły do tego, że mieszkańcy stopniowo zaczęli opowiadać się po stronie nowych idei.

Część historyków uważa za zwiastun reformacji na Spiszu działania wspomnianego już Jana Henckla (1481–1534), humanisty, który pochodził z bogatej rodziny mieszczańskiej z Lewoczy i zdobył wykształcenie na uniwersytetach w Wiedniu i Krakowie. Od 1513 r. pełnił funkcję plebana Lewoczy i to właśnie na jego zaproszenie w 1520 r.¹⁰ przybył do tego miasta znany angielski humanista Leonard Cox¹¹, z którym związane są początki nauczania humanistycznego w szkole miejskiej w Lewoczy (1520/1521). Wydaje się prawdopodobne, że właśnie w tym czasie Henckel zapoznał się też bliżej z nauką Marcina Lutra. W swoim rodzinnym mieście miał jednak nie tylko zwolenników, ale też przeciwników. Dlatego we wrześniu 1522 r. przyjął niespodziewanie miejsce plebana w Koszycach. Stamtąd już w 1525 r. trafił aż na

⁶ D. Veselý, *Dejiny kresťanstva a reformácie na Slovensku*, s. 30.

⁷ J. Hradský, *Das Zipser Haus und dessen Umgebung*, Igló 1884, s. 127; zob. G. Bruckner, *A reformáció és ellenreformáció története a Szepességen*, Budapest 1922, s. 54–55.

⁸ G. Bruckner, *A reformáció és ellenreformáció története a Szepességen*, Budapest 1922, s. 55.

⁹ W bitwie pod Mohaczem zginął król Węgier Ludwik II Jagiellończyk. Ze względu na to, że nie miał potomstwa, rozpoczęła się walka o koronę węgierską między dwoma kandydatami: Ferdynandem Habsburgiem i Janem Zápolyą. Ich rywalizacja zakończyła się podpisaniem traktatu pokojowego w Wielkim Waradynie (dziś Oradea, Rumunia) w 1538 r., na podstawie którego dokonano podziału Królestwa Węgierskiego na dwie części.

¹⁰ *Hain Gáspár Lócsei krónikája*, tłum. i red. J. Bal, J. Förster, A. Kauffmann, Lócse 1910, s. 19.

¹¹ Leonard Cox, angielski poeta i pedagog humanistyczny. Ukończył studia w Cambridge, Paryżu, Tybindze, Wittenberdze i Krakowie. Po wyjeździe z Lewoczy działał w latach 1521–1524 w Koszycach, w 1525 r. wrócił do Krakowa, a od 1541 r. był rektorem szkoły w Reading.

Ryc. 72. Drukowana ilustracja z XIX w. przedstawiająca przeciwników i zwolenników nauk Marcina Lutra.

dwór królewski, gdzie został nadwornym kaznodzieją królowej Marii Habsburżanki. W tym otoczeniu zapoznał się z dziełami Erazma z Rotterdamu. Następnie w 1526 r. powrócił do Koszyc, gdzie podobno głosił już kazania w duchu reformacyjnym. W 1528 r. był ponownie kaznodzieją królowej Marii¹². Mimo że w 1529 r. zapraszała go rada miejska z Koszyc – a także rada miejska z Lewoczy – by powrócił do swojego wcześniejszego miejsca działalności, Henckel odrzucił te propozycje. Ważnym wydarzeniem w jego życiu

był udział w sejmie augsburskim w latach 1528–1529, gdzie towarzyszył królowej Marii. Spotkał się tam z Filipem Melanchtonem, z którym przeprowadził kilka rozmów. Wyzaczył sobie też zadanie odnalezienie jedności między reformacją a humanizmem chrześcijańskim. Mimo to został oskarżony przez Jana Ecka o herezję. W latach 1531–1539 pracował jako kanonik we Wrocławiu, tam też zmarł. Według opinii Miloslavy Bodnárovej należy postrzegać Henckla raczej jako humanistę i człowieka pokroju Erazma z Rotterdamu niż przedstawiciela reformacji, ponieważ jego działalność na rzecz tego nurtu nie została jednoznacznie udowodniona. Wiadomo jednak, że sympatyzował z ideami protestantyzmu i zdawał sobie sprawę, że Kościół potrzebuje reform wewnętrznych¹³. Na początku idei reformacji nie zakładano, że będzie to nowy Kościół, ale ruch na rzecz oczyszczenia wiary w ramach całego Kościoła. Po przyjęciu wyznania augsburskiego w 1530 r. ruch reformacyjny zaczął się nasilać także w prepozyturze spiskiej, gdzie uwidoczniły się jego bardziej radykalne prądy.

Po wyjeździe Jana Henckla nowym plebanem lewoczkim został jego młodszy brat Sebastian (1521–1529) – zdecydowany przeciwnik reformacji. Paradoksalnie, właśnie za jego czasów nowe idee zyskały dużą popularność w mieście. Anabaptyzm znalazł swoich zwolenników w radzie miejskiej, nawet w osobie samego sołtysa Lewoczy Gregora Milda, nazywanego też Künast¹⁴. W 1529 r. przybył do Lewoczy kaznodzieją anabaptystyczny Andrzej Fischer z Kremnicy¹⁵. Prawdopodobnie ukończył¹⁶ on studium teologii w Krakowie lub Niemczech. Jego kazania charakteryzowały się sprzeciwem wobec ówczesnego porządku społecznego. W Lewoczy najpierw otwarcie głosił kazania tylko poza murami obronnymi,

¹² M. Bodnárová, *Spišský rodák Ján Henckel*, w: *Spiš v kontinuite času / Zips in der Kontinuität der Zeit*, red. P. Švorc, Prešov–Bratislava–Wien 1995, s. 78–79.

¹³ Tamże, s. 80–82.

¹⁴ M. Czenthe, *Die Reformation in Oberungarn bei den Zipser Sachsen*, w: *Konfessionsbildung und Konfessionskultur in Siebenbürgen*, red. V. Leppin, U.A. Wien, Stuttgart 2005, s. 158.

¹⁵ M. Suchý, *Dejiny Levoče*, t. 1, Košice 1974, s. 149–152.

¹⁶ Andrzej Fischer (1480 prawdop. Kremnica – 1539/1540, Krásnohorské Podhradie).

dopiero później w samym mieście. Wskutek krytyki Kościoła katolickiego został wydany z miasta w Wielkanoc tego samego roku. Píše o tym ówczesny kronikarz lewoccy Konrad Sperfogel:

*I choć głosił słowo Boże, namieszał doń sporo trucizny, jak: nie trzeba słuchać księży ani innych władz, wszystkie nakazy i obyczaje chrześcijańskie są grzeszne, sprzeciwiające się Bogu, a Matka Kościół jest jawnie domem kobiet lekkich obyczajów. Nie uznaje ani Maryi, ani wszystkich świętych Bożych. Takie i jeszcze inne, bardziej niestłuchane rzeczy wnosił do słowa Bożego i jego opinie miały wywołać bunt i rozłam. Dlatego rada miejska nakazała mu opuścić miasto*¹⁷.

Andrzej Fischer schronił się w górniczym miasteczku Szwedlar (Švedlár) w dolinie Gnilec (Hnilec), gdzie kontynuował swoją działalność. W maju 1529 r. zaczął jednak znowu tajnie głosić kazania w Lewoccy w domach anabaptystów. Pozyskał kolejnych zwolenników tego radykalnego prądu reformacji¹⁸, dlatego katolicka większość rady miejskiej razem z plebanem Lewoccy Sebastianem Hencklem zwróciła się z prośbą o pomoc do władz wojskowych Habsburgów reprezentowanych przez Jana Katzianera¹⁹. Ten wydał rozkaz aresztowania Fischera wraz z małżonką. Oboje zostali uwięzieni na zamku Cziczwa (Čičva). Katzianer oświadczył też, że każe spalić sołtysa Lewoccy Grzegorza Milda i członków rady miejskiej, którzy popierają anabaptystów²⁰. W lipcu 1529 r. Andrzej Fischer wraz z żoną zostali skazani na śmierć: on przez powieszenie, ona przez utopienie. Sperfogel wspomina to wydarzenie:

Potem żonę [Fischera] utopili, a jego powiesili na zamku [Cziczwa]. Podobno wisiał kilka godzin, potem spadł i wydostał się z tego bardzo mało poraniony. Ponownie przybył tajnie do Lewoccy, jego zwolennicy szli za nim, słuchali jego kazań i doznali od niego pociechy. Mówili, że gdyby nie

*był sprawiedliwy, Bóg nie pomógłby mu uratować się [od szubienicy]*²¹.

Następnie Fischer wyjechał z Lewoccy do Szwedlaru, gdzie ochrzcił ponad 80 osób i ożenił się po raz drugi z córką mieszczanina lewoccy. Musiał jednak uciec ze Szwedlaru do Sabinowa (Sabinov) przed prześladowaniami. Później przez Kraków trafił aż na Morawy. Mimo że w 1530 r. sołtys Mild zmarł, anabaptyzm w dalszym ciągu miał swoich zwolenników w Lewoccy, niewątpliwie także w radzie miejskiej, ponieważ w 1532 r. Andrzej Fischer był jednym z kaznodziejów lewoccy. Nie miał jednak dobrych relacji z Janem Mollerem (Müllerem), następcą Sebastiana Henckla, który w 1530 r. został plebanem w Lewoccy, a później też seniorem Bractwa Plebanów 24 miast królewskich²². W kronice Haina odnotowano uwagę Fischera pod adresem lewoczan, że są to „głupcy, krowy i świnie”, ponieważ 11 sierpnia 1532 podczas jego kazania wybiegli z kościoła na dźwięk dzwonów alarmowych²³. Za tę obrazę został odwołany w Boże Narodzenie 1532 r. przez radę miejską z funkcji kaznodziei i musiał opuścić miasto.

Wkrótce po tym Fischer działał w Spiskiej Nowej Wsi i ponownie w Szwedlarze. Potem próbował zostać kaznodzieją w Bańskiej Szczawnicy, ale bez powodzenia, więc wyjechał na Morawy. W 1536 r. pracował już jako kaznodzieja w Wybornej (Výborna) pod patronatem samego Hieronima Łaskiego. Tam ożenił się trzeci raz. Ślubu udzielił mu wybitny reformator spiski – Jerzy Leudischer (Lewdischer). Ze swojej parafii w Wybornej Andrzej Fischer wizytował wspólnoty anabaptystyczne na Spiszu. Prawdopodobnie między rokiem 1539 a 1540 został pojmany w Szwedlarze przez żołnierzy Franciszka Bubka, który kazał zrzucić go z wieży zamku Krásna Hôrka²⁴.

Najważniejszą postacią reformacji luterńskiej na Spiszu był wspomniany Jerzy Leudischer z Lewoccy²⁵. Pochodził on z miejscowej rodziny i był spokrewniony z rodziną Hencklów. Studiował

¹⁷ Kronika Konráda Sperfogla, red. i tłum. J. Sopko w: *Kroniky stredovekého. Slovenska: Stredoveké Slovensko očami kráľovských a mestských kronikárov*, red. i tłum. tenże, Budmerice 1995, s. 272.

¹⁸ P. Ratkoš, *Počiatky novokrstenectva na Slovensku*, „Historický časopis”, 5, 1957, s. 190–191.

¹⁹ J. Katzianer (1491–1539), dowódca wojsk habsburskich, wyróżnił się w wielu bitwach przeciwko Janowi Zápolyi, w 1529 r. brał udział w obronie Wiednia przed Turkami. W 1530 r. został starostą Węgier.

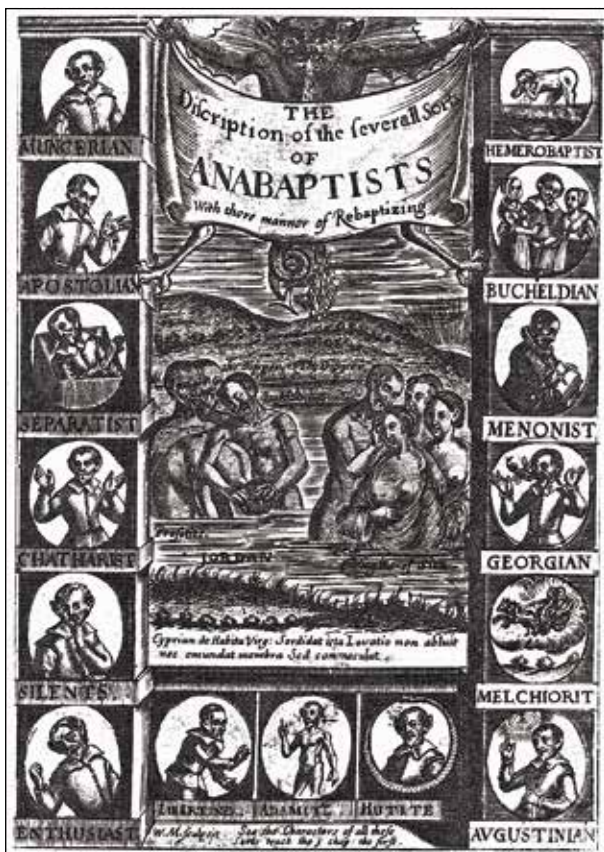
²⁰ Hain Gáspár Lócsei krónikája, s. 40–41.

²¹ Kronika Konráda Sperfogla, s. 275.

²² Hain Gáspár Lócsei krónikája, s. 44.

²³ Tamże, s. 57.

²⁴ P. Ratkoš, *Počiatky novokrstenectva na Slovensku*, s. 199.

Ryc. 73. Anabaptyści na plakacie z epoki według Daniel Featley's book.

w Krakowie i został wyświęcony na księdza w 1522 r. w Budzie. Tam prawdopodobnie zapoznał się z ideami reformacji i nauką Marcina Lutra. Następnie powrócił do Lewoczy, jednak w 1527 r. opuścił miasto z powodu miłości do zamężnej kobiety. Odtąd pracował krótko w Strazach pod Tatrami, skąd wyjechał do Wrocławia, gdzie ożenił się ze wspomnianą lewoczanką i został kupcem. W 1529 r. powrócił do Lewoczy już w nowej roli, ale został rozpoznany, a następnie aresztowany przez generała Katzianera, lecz dzięki pomocy rady miejskiej wyszedł na wolność. Po tych wydarzeniach wyjechał do bezpieczniejszego Kieżmarku, gdzie pracował bezpośrednio pod patronatem Jana Zápolyi. W 1530 r. mianowano go tam plebanem i funkcję tę pełnił przez kolejne

12 lat²⁶. 26 września 1531 Leudischer przejął inwentarz miejscowej plebanii co sprawiło, że Kieżmark jest uznawany za pierwsze miasto na Spiszu, które przyjęło wiarę ewangelicką.

Leudischer tuż po objęciu funkcji w Kieżmar-ku przeprowadził zmiany zgodne z duchem reformacji: zlikwidował posty i spowiedź uszną, osłabił kult świętych, zaniechał tradycyjnego uroczystego odprawiania mszy i udzielał komunii pod dwiema postaciami. Dowodem jego demonstracyjnego przejścia na nową wiarę miało być też to, że się ożenił. W 1533 r. z poparciem Jana Zápolyi został kanonikiem spiskim. Ówczesny senior spiskiego bractwa Jerzy Moller interweniował jednak stanowczo w sprawie osoby Leudischer'a i wniósł skargę do samego prepozyta spiskiego. Skutkiem tego tuż po śmierci Jana Zápolyi Leudischer opuścił Kieżmark w 1542 r. i wyjechał do Toporca. Tam działał dalej pod ochroną rodziny Hrhovskich (Görgey)²⁷. Z Toporca został przeniesiony na urząd plebana do Lubicy, ale dalszą jego działalność skutecznie uniemożliwił mu wspomniany już senior bractwa – pleban Lewoczy Moller, do którego dołączył również prepozyt spiski Jan Horváth. Ponadto prepozyt spiski wydał w 1542 r. surowy okólnik przeciwko luteranom. W 1547 r. Leudischer wyraził zainteresowanie objęciem plebanii w Młynicy (Mlynica), co ostatecznie udało mu się. Ponieważ Młynica należała do bractwa, można przypuszczać, że Leudischer miał wpływ na jego członków, o czym pośrednio świadczy też fakt, że w 1547 r. bractwo zorganizowało swoje posiedzenie właśnie w Młynicy. Leudischer był znany także z tego, że jako jeden z niewielu przedstawicieli reformacji luteranckiej nie uważał anabaptystów za wrogów, co potwierdził udzielając ślubu Andrzejowi Fischerowi.

Rok 1544 można uznać za przełomowy dla reformacji na Spiszu. Wówczas sam prepozyt spiski Jan Horváth z Łomnicy²⁸ odszedł od nauki Kościoła katolickiego i przyłączył się do protestantów, co znacznie przyspieszyło przejście ludności Spisza na luteranizm²⁹. Poprzedziły to następujące wydarzenia. W 1529 r. z pomocą własnego oddziału

²⁵ G. Bruckner, *A reformáció és ellenreformáció*, s. 36.

²⁶ D. Veselý, *Georg Leudischer – ein lutherischer Prediger in der Zips*, w: *Die Reformation und ihre Wirkungsgeschichte in der Slowakei*, red. K. Schwarz, P. Švorc, Wien 1996, s. 70–71.

²⁷ M. Czenthe, *Die Reformation in Oberungarn*, s. 159.

²⁸ Jan Horváth z Łomnicy, prepozyt spiski w latach 1511–1544. Funkcję prepozyta miał pełnić już od 28 maja 1505 z woli księżnej Jadwigi cieszyńskiej, matki Jana Zápolyi, swojej patronki. Nie osiągnął jednak wówczas wymaganego wieku, nie miał też odpowiedniego wykształcenia. Po raz drugi został mianowany prepozytem 4 lutego 1511.

²⁹ V. Bucko, *Reformné hnutie v arcibiskupstve ostrihomskom do roku 1564*, Bratislava 1939, s. 80.

i innych wynajętych żołnierzy zadbał o zatrzymanie Andrzeja Fischera. Później dopuścił się defraudacji majątków i beneficjów kościelnych. W 1536 r. zbierał nawet 200 florenów od Bractwa Plebanów 24 miast królewskich na remont pałacu prepozyta, którego jednak nie przeprowadzono. Horváth wydał 22 lipca 1542 edykt skierowany przeciwko propagowaniu idei reformacyjnych i wezwał w nim księży spiskich, by wykluczyli spośród siebie zwolenników reformacji. Krótco po tym wydarzeniu, w 1543 r., Bractwo Plebanów 24 miast królewskich³⁰ zwróciło się do króla węgierskiego Ferdynanda I z prośbą o interwencję przeciwko prepozytowi spiskiemu, w wyniku czego został on pozbawiony swojego urzędu³¹. Wkrótce udało mu się jednak odzyskać przychylność władcy i ponownie został prepozytem spiskim. Ostatecznie zrezygnował ze swojej posady 16 grudnia 1544, kiedy to ożenił się z córką mieszczanina lewockiego Jerzego Czipsera³². Tym aktem publicznie zadeklarował swoje odejście od Kościoła katolickiego³³. Opuszczając Spiską Kapitułę, dosłownie okradł kościół kolegiacki św. Marcina oraz pałac prepozyta. Zabrał ze sobą nie tylko wyposażenie domu, ale kazał też wyrwać wszystkie okna, drzwi, gonty z dachu, a nawet deski z podłóg pałacu³⁴.

W roku 1544 doszło również do innego ważnego wydarzenia, które można by uznać za jeden z punktów zwrotnych w dziejach reformacji na Spiszu. Właśnie wtedy ustąpił z tytułu seniora Bractwa Plebanów 24 miast królewskich Jerzy Moller, pleban z Lewoczy, który tego samego roku powołał na jednego z kaznodziejów lewockich Bartłomieja Bognera z Braszowa w Siedmiogrodzie, ucznia Jana Honterusa³⁵.

Dzięki Bognerowi, zwolennikowi nurtu luterńskiego, w owym czasie została wprowadzona w Lewoczy komunia pod dwiema postaciami.

Nie tylko senior bractwa przyjął luteraniskie wyznanie. W 1546 r. Bractwo Plebanów 24 miast

królewskich było już ewangelickie, czego potwierdzeniem jest fakt, że zgromadzenie bractwa w 1547 r. zorganizowano w Młynicy, której plebanem był wówczas Jerzy Leudischer.

Przebieg reformacji w prepozyturze spiskiej

Reformacja na Spiszu przebiegała według kilku różnych modeli. Jeden z nich to zmiana wiary przez miejscowego plebana katolickiego, za którym podążali wierni. Bywało także, iż rada miejska przychylna nowym ideom wybierała na kaznodzieję człowieka, który przyjął już nowe wyznanie. Pojawiali się również duchowni, którzy przybywali do miasta, by głosić nowe nauki. Do mianowania na swoich majątkach księdza luteraniskiego zgodnie z zasadą „*cuius regio, eius religio*” dochodziło w sytuacji, kiedy pan feudalny sympatyzował z reformacją. Następnie poddani przechodzili na wyznanie swojego pana.

Reformacja w prepozyturze spiskiej rozprzestrzeniała się w szybkim tempie, szczególnie w niemieckich miejscowościach. Plebania w Kieżmarku oraz szkoła miejska zostały odebrane katolikom już w 1530 r.³⁶ Pierwszym kaznodzieją był wspomniany już Jerzy Leudischer, który sprawował nabożeństwa w języku niemieckim. W 1543 r. nowym rektorem szkoły w Kieżmarku został pochodzący z tegoż miasta Jan Sommer, uczeń Melanchtona. Jego zasługą było wprowadzenie systemu, dzięki któremu szkoła miejska w Kieżmarku przekształciła się w gimnazjum (liceum). W krótkim czasie stała się jedną z najświetniejszych ewangelickich szkół średnich w regionie.

W roku 1536 odebrano katolikom kościół św. Urszuli w Wybornej i od tegoż momentu działał tam kaznodzieja Andrzej Kerl³⁷. W 1538 r. na luteranizm przeszła rodzina Hrhovskich, którzy

³⁰ Księża spisy już od 1248 r. byli zrzeszeni w towarzystwie „Sodalitas” lub „Fraternitas”, które wznowiło działalność w 1298 r. Patronami towarzystwa byli Duch Święty i Matka Boska. Księża mieli spotykać się dwa razy w roku, a celem towarzystwa było pielęgnowanie wzajemnego umiłowania i prawdziwego braterstwa. Towarzystwo otrzymywało również różne przywileje duchowe i odpusty. W 1274 r. król Władysław IV zezwolił plebanom spiskim na swobodę przy spisywaniu testamentów i zwolnił ich z niektórych obowiązków. Zob. V. Bucko, *Reformné hnutie v arcibiskupstve ostrihomskom*, s. 80–81; M. Homza, *Politické dejiny Spiša do začiatku 14. storočia*, w: *Historia Scepusii*, red. M. Homza, S.A. Sroka, Bratislava–Kraków 2010, t. 1, s. 251.

³¹ J. Špirko, *Cirkevné dejiny*, t. 2, Turčiansky Sv. Martin 1943, s. 201.

³² *Hain Gáspár Lócsei krónikája*, s. 105.

³³ Wskutek tego wydarzenia prepozyci spisy utracili przywileje uzyskane od papieża Leona X z 1513 r.

³⁴ J. Hradzsky, *Initia progressus ac praesens status Capituli Scepusiensis*, Szepesváralja 1901, s. 57.

³⁵ M. Czenthe, *Die Reformation in Oberungarn*, s. 159.

³⁶ G. Bruckner, *A reformáció és ellenreformáció*, s. 89.

³⁷ S. Weber, *Zipsen Geschichte- und Zeitbilder*, Leutschau 1880, s. 148.

następnie przekazali ewangelikom kościół w Torporcu. W 1544 r. nowe wyznanie przyjęło również miasto Lewocza. Jak wspomniano wcześniej, właśnie tam działał znany kaznodzieja Bartłomiej Bogner z Braszowa, który wprowadził radykalne zmiany w liturgii i zaczął udzielać komunii pod dwiema postaciami. Pracował on w Lewoczy aż do 1556 r., następnie przeniósł się do Spiskiej Nowej Wsi, gdzie rok później zmarł.

W latach 30. i 40. XVI w. reformacja rozwijała się także w Prowincji 13 miast spiskich. W 1545 r. ewangelicy uzyskali plebanie oraz szkoły w Białej Spiskiej, Spiskich Włochach i Wierzbowie (Vrbov). Pomógł im w tym fakt ożenku prepozyta spiskiego Jana Horvátha.

W roku 1545 po śmierci Walentego z Bieliczy (Bielica) – ostatniego księdza katolickiego w Białej Spiskiej, jego miejsce zajął Wawrzyniec Serpilius Quendel, ksiądz ewangelicki i uczeń Melanchtona³⁸. W 1530 r. Quendel wziął udział w proklamowaniu wyznania augsburskiego Filipa Melanchtona. Studiował na uniwersytecie w Krakowie, gdzie doskonale poznał literaturę reformacyjną. W latach 1545–1558 zarządzał parafią w Białej Spiskiej, a potem przejął urząd rektora i kaznodziei w Lewoczy (1558–1564). Następnie został pastorem w Lubicy (1564–1571). Od 1557 r. był seniorem Bractwa Plebanów 24 miast królewskich, a w 1569 r. podpisał *Confessio Scepusiensis*³⁹. Miasto Lubica także przeszło na wyznanie ewangelickie jeszcze w 1546 r.⁴⁰ Urząd plebana w latach 1545–1563 pełnił tam Salomon Regner, który również kierował Bractwem Plebanów 24 miast królewskich (1555–1557)⁴¹. W 1547 r. luteranie uzyskali nawet Spiskie Podgrodzie (Spišské Podhradie) i Ruskinowce (Ruskinovce). Do zmiany wyznania w Spiskim Podgrodziu szczególnie przyczynili się doktor teologii Damian Graff oraz pastor Maciej, syn Antoniego (1551), natomiast w Spiskich Włochach były pleban katolicki

Jakub, syn Błażeja ze Spiskiego Podgrodzia, uzyskał plebanie w 1548 r.⁴² W Wierzbowie luteranizm wprowadził ksiądz Wawrzyniec Buchwald, który kierował Bractwem Plebanów 24 miast królewskich w latach 1549–1550⁴³. W 1548 r. luteranizm przyjął się w Spiskiej Nowej Wsi, gdzie pierwszym pastorem został Jerzy Leudischer, ale nowe wyznanie umacniał dopiero od 1555 r. teolog i kaznodzieja Bartłomiej Bogner, Sas z Siedmiogrodu, który wcześniej pracował w Lewoczy. W roku 1548 luteranie uzyskali również parafię w Popradzie. Wiarę ewangelicką propagował tam były pleban katolicki Antoni Toperczer, senior Bractwa Plebanów 24 miast królewskich w latach 1545–1546⁴⁴.

W latach 50. XVI w. luteranie przejmowali stopniowo plebanie w miasteczkach na środkowym Spiszu: w 1551 r. w Maciejowcach (Matejovce), w 1552 r. w Spiskiej Sobocie i w Wielkiej (Veľká), a w 1556 r. także w Twarożnej (Tvarožná). W tym czasie doszło też do konwersji na luteranizm w Strażach (Stráže) w pobliżu Popradu. W Spiskiej Sobocie umocnił nową wiarę pierwszy tamtejszy pastor Antoni Philadelphus. W 1559 r. luteranie uzyskali tamtejszą szkołę. W Wielkiej troskę nad wiernymi przejął kaznodzieja Grzegorz Filker. Najpóźniej, bo dopiero w 1556 lub 1557 r. przyjęła wiarę luteranскую Twarożna, gdzie postarał się o to pleban Tomasz Lemmel⁴⁵. W 1565 r. w Spiskim Czwartku głosił idee reformacyjne Cyprian, a po nim Franciszek Kelner⁴⁶. W tym samym roku ewangelicy uzyskali probostwo w Wielkiej Łomnicy (Veľká Lomnica), a w 1568 r. także w Majerce (Majerka)⁴⁷.

Nauczanie reformacyjne przyjęło się też w miasteczkach nieistniejącej już wtedy Prowincji 11 miast spiskich. W Żakowcach (Žakovce) pierwszym kaznodzieją reformacyjnym w latach 1549–1553 był Szymon Maritius pochodzący z Bytomia na Śląsku, który później przeniósł się do Spiskiej

³⁸ Tamże, s. 133.

³⁹ T.M. Trajdos, *Reformacja i kontrreformacja na Spiszu*, w: *Terra Scepusiensis. Stav badania o dejnách Spiša*, red. R. Gładkiewicz, M. Homza, Levoča–Wrocław 2003, s. 472–473.

⁴⁰ J. Hradzsky, *Initia*, s. 517.

⁴¹ G. Bruckner, *A reformáció és ellenreformáció*, s. 79.

⁴² S. Weber, *Zipser Geschicht-s und Zeitbilder*, s. 133.

⁴³ J. Hradzsky, *XXIV királyi plébános testvérülete (XXIV regaliium plebanorum fraternitas) és a reformáció a Szepességen*, Miskolcz 1898, s. 159.

⁴⁴ Tamże, s. 158.

⁴⁵ G. Bruckner, *A reformáció és ellenreformáció*, s. 85.

⁴⁶ Tamże, s. 88.

⁴⁷ J. Hradzsky, *Additamenta ad Initia, progressus ac praesens status Capituli Scepusiensis*, Szepesváralja 1903–1904, s. 517.

Soboty. W Wielkim Sławkowie (Veľký Slavkov) w 1550 r. działał Jerzy Frölich⁴⁸. W Odorinie (Odo-rín) pierwszym duchownym ewangelickim (od 1557 r.) był Szymon Herkó⁴⁹. W Spiskim Czwartku pierwszy kaznodzieja reformacyjny – Cyprian pojawił się w 1565 r., a jego następcą był Franciszek Kelner. W Hrabuszycach (Hrabušice) pierwszym kaznodzieją w 1557 r. był ksiądz z Dobszyny (Dobšina) Bálint Gnieser. W Harichowcach (Harichovce) działał w tym samym roku były duchowny katolicki z Wierzbowa Jakub Clemens – senior Bractwa Plebanów 24 miast królewskich w latach 1570–1572. W Iliaszowcach (Iliašovce) i kościele filialnym w Kurimanach (Kurimany) pierwszy kaznodzieja reformacyjny – Egidius – pojawił się już w 1553 r. Od około 1570 r. działał tam Krzysztof Fabry. W Bystrzanach (Bystrany) od 1574 r. pracował Jan Rosner oraz kaznodzieje z pobliskich Spiskich Włochów⁵⁰.

Reformacja dotarła również w region Magury Spiskiej. Jej rozwojowi sprzyjało opuszczenie przez kartuzów Czerwonego Klasztoru w 1563 r. oraz odkupienie dóbr Niedzicy w 1589 r. przez Jerzego Horvátha-Palocsaya (Horváth-Paločay) – gorliwego propagatora reformacji⁵¹. Wiadomo, że Palocsayowie gościli w swoich dobrach kaznodzieję, który był też pastorem w Niedzicy oraz seniorem dóbr Dunajec. Nowe idee były przejmowane w tym regionie z pewnym opóźnieniem dopiero na przełomie XVI/XVII w.

Wraz z rozwojem reformacji na Spiszu zaczęły też podupadać wspólnoty zakonne. Lewocze opuścili franciszkanie, a Gelnicę dominikanie. W 1555 r. upadł konwent antonianów w Drawcach (Dravce). W drugiej ćwierci XVI w. uległ

likwidacji także konwent augustianów w Spiskim Podgrodziu. W 1543 r. został zniszczony klasztor kartuzów na Skale Schronienia (Skala útočišťa)⁵². Kartuzi opuścili Czerwony Klasztor w 1563 r.⁵³ Likwidacja klasztorów będących ostoją Kościoła katolickiego utorowała drogę reformacji. W praktyce nie miał już kto przekonywać wiernych do pozostania przy katolicyzmie.

Panorama religijna Spisza stopniowo ulegała zmianom. Już na przełomie XVI/XVII w. protestanci dominowali w całym regionie.

Spiskie wyznanie wiary (*Confessio Scepusiana*)

Jednym z pierwszych prepozytów spiskich, który od początku swojej rezydentury próbował uspokoić reformacyjne napięcia w prepozyturze, był Stanisław Várallyi (Váraji)⁵⁴. Choć pozostał katolikiem, był tolerancyjny wobec protestantów. W swoich działaniach dążył do powrotu mieszkańców do wiary katolickiej, chcąc osiągnąć ten cel poprzez zorganizowanie synodu, którego zadaniem miała być poprawa obyczajów kleru oraz wprowadzenie środków ograniczających rozwój reformacji. Synod rozpoczął się 14 czerwca 1545 w kościele św. Marcina w Kapitulie Spiskiej. Prepozyt jednak nie ukończył swojego dzieła, ponieważ zmarł w 1548 r.⁵⁵

Kolejny prepozyt, Błażej Péterváradi (Petrovaradína/Petrovaradínsky)⁵⁶, również dążył do ustabilizowania sytuacji w prepozyturze. Chcąc mieć pod kontrolą Bractwo Plebanów 24 miast królewskich, wyznaczył na miejsce odbycia jego kongregacji plebanów w Kapitulie Spiskiej. W ten

⁴⁸ G. Bruckner, *A reformáció és ellenreformáció*, s. 84.

⁴⁹ Tamże, s. 84.

⁵⁰ Tamże, s. 88.

⁵¹ E. Pavlík, *Reformácia a protireformácia v Spišskej Magure*, „Z minulosti Spiša”, 12, 2004, s. 45.

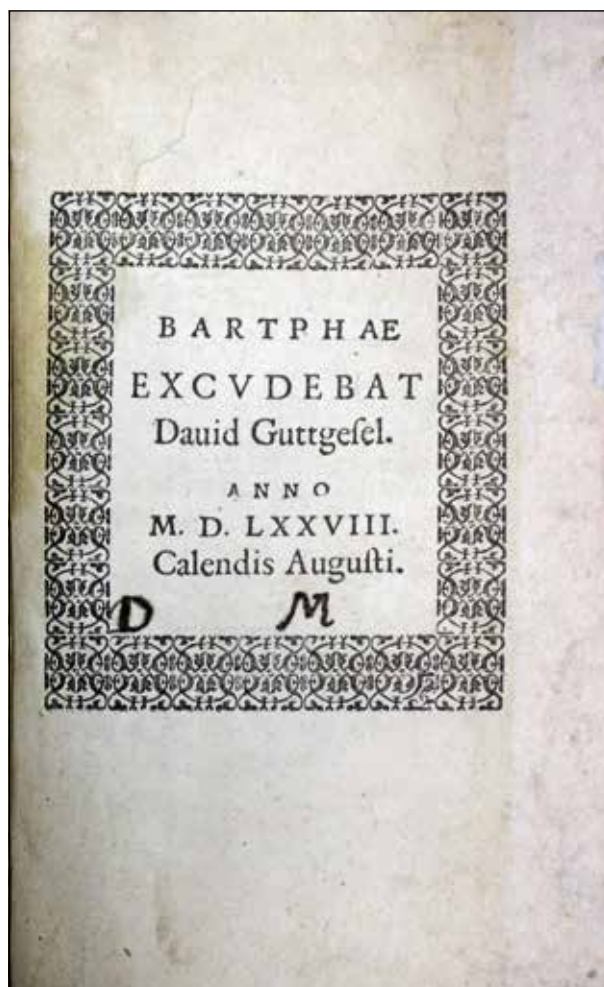
⁵² Do klasztoru na Skale Schronienia należało kilka majątków. Były to wsie Arnutowce (Arnutovce), Tomaszowce (Tomášovce), Klczów (Klčov) oraz dwór w Lewoczy, który należał do kościoła św. Jana Chrzcziciela. Po opuszczeniu Skaly Schronienia przez kartuzów w 1549 r. majątki przypadły królowi Węgier. Ferdynand I jeszcze w tym samym roku podarował je Kapitulie Spiskiej. W 1563 r. prepozyt spiski Grzegorz Bornemisza uzyskał potwierdzenie ich własności, pomimo tego, że miały być wykorzystane na funkcjonowanie szkoły kapitulnej. Następnie Bornemisza przeniósł własność tych majątków na miasto Lewocza. Udało się je z czasem odzyskać (2 lipca 1590) prepozytowi Marcinowi Pethemu, który 21 września 1604 podarował je Towarzystwu Jezusowemu. Tym razem miały zostać spożytkowane na działalność przyszłego gimnazjum. Zob. *Analecta Scepusii sacri et profani*, t. 1–4, red. C. Wagner, Viennae, Possoniae et Cassoviae 1771–1778, tu: t. 1, s. 436.

⁵³ Czerwony Klasztor i jego majątki król Węgier Ferdynand I odstąpił prepozytowi spiskiemu Jurajowi Bornemiszy i Kapitulie Spiskiej. Zob. *Analecta Scepusii* 1, s. 435–436. W 1568 r. klasztor wraz z majątkami otrzymał w zastaw za pośrednictwem króla Maksymiliana II szlachcic Kacper Magocsi (Magóczy). Następnie od 1577 r. Andrzej Magocsi, a od 1588 r. Zygmunt Rákoczy. Zob. *Analecta Scepusii* 3, s. 194.

⁵⁴ Stanisław Várallyi z Sabinowa, prepozyt spiski w latach 1545–1548, od 1541 r. także biskup Peczu.

⁵⁵ C. Péterffy, *Sacra Concilia Ecclesiae Romano-catholicae in Regno Hungariae celebrata*, cz. 1, Bratislava 1742, s. 299.

⁵⁶ Błażej Péterváradi, prepozyt spiski w latach 1549–1560.

Ryc. 74. Praktyczna instrukcja jak pisać kazania autorstwa Leonarda Stökela.

sposób chciał ochronić bractwo przed ideami reformacji. Do zgromadzenia rzeczywiście doszło 12 maja 1555 jednak rok później członkowie bractwa zaprotestowali przeciwko poleceniu prepozyta⁵⁷. W drugiej połowie XVI w. reformacja na Spiszu już się umocniła. Kolejnym prepozytem spiskim, który chciał przywrócić administrację kościelną na Spiszu, był biskup Wielkiego Waradyna Grzegorz Bornemisza⁵⁸. Już w 1567 r. groził plebanom, że wymusi na nich posłuszeństwo za pośrednictwem władzy świeckiej⁵⁹. Ostatecznie prepozyt spiski postanowił rozwiązać tę kwestię poprzez zorganizowanie synodu, który chciał zwołać w Kapitulie Spiskiej w niedzielę *Jubilate* [3. niedziela po Wielkanocy – przyp. tłum.].

1569 r. Już 30 listopada 1568 wezwał seniora Bractwa Plebanów 24 miast królewskich Wawrzyńca Serpiliusa na naradę do Kapituły Spiskiej, gdzie poinformował go o swoim zamiarze.

Senior bractwa Serpilius chciał jednak zyskać na czasie i wyprosił zgodę u prepozyta na odroczenie synodu. Serpilius zwołał 14 grudnia 1568 naradę plebanów spiskich w Hrabuszycach, gdzie pleban Spiskiej Nowej Wsi Walenty Megander-Grossmann oraz konsenior Spiskiego Podgrodzia Cyriak Obsopoeus-Koch otrzymali pełnomocnictwo, by stworzyć *Wyznanie Bractwa Plebanów 24 miast królewskich na Spiszu* na dowód tego, że przestrzegają oni Pisma Świętego i nie propagują herezji⁶⁰.

⁵⁷ J. Hradzsky, *Initia*, s. 81–82.

⁵⁸ Grzegorz Bornemisza, prepozyt spiski w latach 1561–1584. Został mianowany prepozytem 26 czerwca 1561 przez króla Ferdynanda I, a następnie został zatwierdzony przez arcybiskupa ostrzyhomskiego Mikołaja Oláha.

⁵⁹ D. Veselý, *Dejiny kresťanstva a reformácie na Slovensku*, s. 110.

⁶⁰ G. Bruckner, *A reformáció és ellenreformáció*, s. 117.

Bractwo zatwierdziło wyznanie wiary 26 października 1569⁶¹. *Confessio Scepusiana* (*Spiskie wyznanie wiary*) miało swój pierwowzór w dwóch wcześniejszych podobnych dokumentach⁶²: *Confessio Pentapolitana*⁶³ oraz *Confessio Heptapolitana*⁶⁴. Objętościowo ten dokument jest zgodny z wyznaniem wiary miast górniczych, tzn. oba są dwa razy dłuższe niż wyznanie wiary *Pentapolitany*. Przejęte zostały całe sformułowania z *Pentapolitany*, ale autorzy cytują jednocześnie też Ojców Kościoła: św. Augustyna, Ambrożego, Ireneusza, Jana Chryzostoma, Hilarego⁶⁵. To wyznanie wiary nie zostało jednak przedstawione na synodzie. W 1573 r. zatwierdził je arcybiskup ostrzyhomski Antoni Verančič, który w tym czasie przebywał w Preszowie. Dopiero 8 listopada 1590 senior bractwa Antoni Plattner podczas spotkania senioralnego w Żakowcach przekazał je do podpisania plebanom bractwa wraz ze zobowiązaniem, że będą go przestrzegać⁶⁶.

Znaczenie tego wyznania wiary zostało znacząco wyrażone przez historyka Viktora Brucknera:

[...] oni jeszcze nie myśleli o ostatecznym odebraniu od Kościoła rzymskiego i uważali się za dobrych katolików⁶⁷.

Synod w Spiskim Podgrodzium 1614

Kolejnym z punktów zwrotnych rozwoju ewangelickiej administracji kościelnej na Słowacji był synod, który odbył się w Żylinie w 1610 r. z inicjatywy palatyna Jerzego Thurzona. Był on poświęcony stworzeniu organów samorządowych Kościoła ewangelickiego. Utworzenie struktur można przyjąć za zakończenie reformacji luterkańskiej na Słowacji. Podstawę prawną tych zmian stanowił tzw. sejm przedkoronacyjny z 1608 r., który przyjął artykuł pierwszy *O kwestiach religijnych*:

Jeśli chodzi o artykuł pierwszy pokoju wiedeńskiego, postanowiono o stanie i porządku przestawnego Królestwa Węgierskiego: § 1. Aby praktykę religijną także baronowie, magnaci, szlachcice, a także wolne miasta i wszystkie stany oraz

⁶¹ Tamże, s. 117.

⁶² Reformacja w Królestwie Węgierskim różniła się od reformacji w Niemczech. Prawa ustanowione przeciwko protestantom w XVI w. dotyczyły głównie anabaptystów i kalwinów. Ewangelicy wyznania augsburskiego ciągle starali się wykazać, że są prawowiernymi katolikami, dlatego w połowie XVI w. zostały stworzone różne wyznania wiary poszczególnych miast, które następnie zostały przedstawione do zatwierdzenia arcybiskupowi ostrzyhomskiemu, a po jego aprobacie uznawał je też władca. Zob. V. Judák, *Náboženská situácia na Slovensku v 17. storočí z pohľadu vatikánskych dokumentov*, w: *Obdobie protireformácie v dejinách slovenskej kultúry z hľadiska stredo európskeho kontextu*, red. J. Doruľa, Bratislava 1998, s. 10.

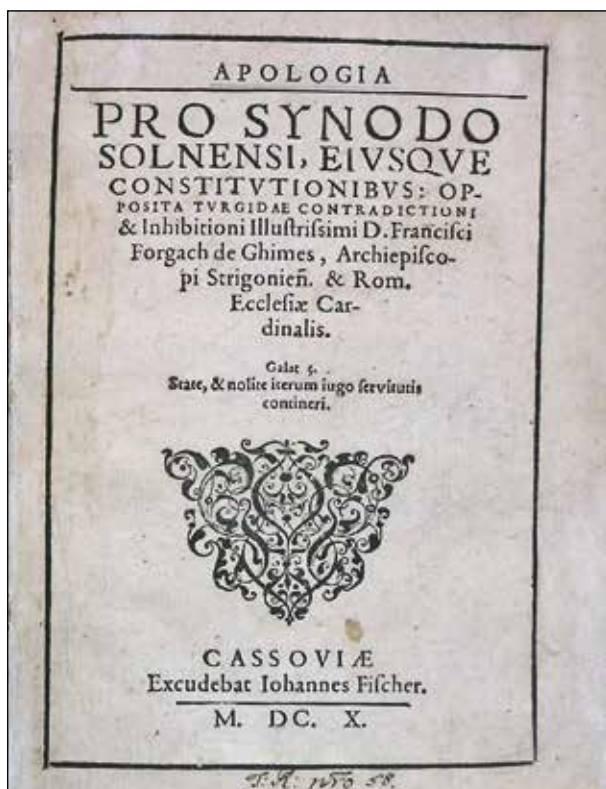
⁶³ *Confessio Pentapolitana* powstało jako reakcja na postanowienia sejmu węgierskiego z 1548 r., który wydał surowe prawo skierowane przeciwko anabaptystom (nowochrześcijanom) i kalwinom (sakramentarzom), na podstawie którego mieli oni być wypędzani z Królestwa Węgierskiego. Sam król Węgier Ferdynand I zlecił kontrolę jego przestrzegania na drodze wizytacji. Miasta Preszów i Bardiów, do których później dołączyły Sabinów, Koszyce i Lewocza najpierw chciały tylko powołać się na wyznanie augsburskie. Przedstawiciele miast przestraszyli się jednak, że komisarze uznają to tylko za kamuflaż, by uratować kalwinów i anabaptystów. Dlatego pięć wschodniosłowackich miast królewskich postanowiło, że stworzy własne wyznanie wiary. Opracowanie tego dokumentu powierzono w 1549 r. rektorowi szkoły w Bardiowie Leonardowi Stöckelowi. Jego podstawę stanowiło *Augsburskie wyznanie wiary* z 1530 r. oraz *Apologia* Melanchtona. Starał się wskazać na tożsamy zagadnienia w wyznaniu ewangelickim i katolickim. Dokument liczy łącznie 20 artykułów, jest bardziej umiarkowany i nie potępia anabaptystów. W 1558 r. został zatwierdzony przez króla Węgier Ferdynanda I, a następnie swoją zgodę dołączył biskup Egeru Antoni Verančič. Zob. D. Veselý, *Dejiny kresťanstva a reformácie na Slovensku*, s. 102–103 oraz J. Kvačala, *Dejiny reformácie na Slovensku 1517–1711*, s. 69–70.

⁶⁴ Kiedy arcybiskup ostrzyhomski Mikołaj Oláh zapoznał się z sytuacją w miastach górniczych środkowej Słowacji, wezwał plebanów z tych miast na spotkanie do Trnawy 1 października 1557, na które mieli przywieźć dokumenty o swoich święceniach kapłańskich oraz posiadanym beneficjum. Plebani jednak nie pojawili się. Po kilku próbach wezwania ich na synody do Trnawy i Bratysławy Mikołaj Oláh nakazał na początku listopada 1559 r. miastom górniczym środkowej Słowacji: Kremnicy, Bańskiej Bystrzycy, Bańskiej Szczawnicy, Lubietowej (Lubietová), Pukanca (Pukanec), Bańskiej Białej (Banská Belá) i Nowej Bani (Nová Baňa), by zwoływały wszystkich księży heretyckich. Jednocześnie nakazał zniszczenie wszystkich ich ksiąg i pism. W odpowiedzi na to plebani miast górniczych spotkali się 6 grudnia 1559 w Bańskiej Szczawnicy, gdzie postanowili opracować wyznanie wiary, które świadczą, iż nie są heretykami, a przeciwnie – są wierni Pismu Świętemu. Przygotowania tego dokumentu podjął się pleban z Bańskiej Szczawnicy Ulrich Cubicularius (Kammerknecht). Za podstawę posłużyło mu *Confessio Pentapolitana*, lecz dokument ten był dwukrotnie dłuższy, a niektóre artykuły były znacznie surowsze. To wyznanie wiary na początku 1560 r. przedstawiono do zatwierdzenia królowi i arcybiskupowi ostrzyhomskiemu. Jednak król Węgier już 1 lutego 1560 nakazał wszystkim miastom górniczym posłuszeństwo wobec arcybiskupa i jego wizytatorów, oraz natychmiastowe zwolnienie kaznodziejów. Zob. D. Veselý, *Dejiny kresťanstva a reformácie na Slovensku*, s. 107–108 oraz J. Kvačala, *Dejiny reformácie na Slovensku 1517–1711*, s. 71–72.

⁶⁵ D. Veselý, *Dejiny kresťanstva a reformácie na Slovensku*, s. 111.

⁶⁶ G. Bruckner, *A reformáció és ellenreformáció*, s. 118.

⁶⁷ Więcej zob. G. Bruckner, *A reformáció és ellenreformáció*, s. 117–120.

Ryc. 75. Synod żyliński okazał się przełomowy dla organizacji Kościoła reformowanego w Królestwie Węgierskim i doprowadził do powstania pierwszej samodzielnej instytucji ewangelickiej działającej na terenie dzisiejszej Słowacji.

porządku królestwa na majątkach swoich i królewskich, w granicach Królestwa Węgierskiego, a także żołnierze węgierscy oraz miasta i wsie panów feudalnych, każdy swoją religię i wyznanie mogli dobrowolnie i swobodnie przyjąć, niezależnie od tego, gdzie przebywają. I nikt nikomu nie może bronić w jego swobodnym stosowaniu i wyznawaniu. § 2. A nawet, by nie dopuścić do jakiegś nienawiści i nieporozumień między stanami i porządkami, zostało postanowione, by którakolwiek religia miała dla swojego wyznania superiorów lub superintendentów⁶⁸.

W synodzie wzięli udział przedstawiciele zborów ewangelickich z dziesięciu żup przeddunajskich (środkowa i zachodnia Słowacja). Podczas obrad została powołana samodzielna organizacja kościelna ewangelików. Powstały trzy superintendentury: Bytca (Bytča) (żupy: Liptów, Orawa,

Trenczyn) z superintendentem Eliaszem Lánim; Brezno (żupy: Turiec, Novohrad, Zwolen, Hont) z superintendentem Samuelem Melikiem oraz Bojnice (żupy: Tekov, Nitra, Bratysława) z superintendentem Izaakiem Abrahamidesem. Synod miał duże znaczenie dla reformacji na Słowacji. Dzięki jego postanowieniom doszło do usamodzielnienia się ewangelików od jurysdykcji Kościoła katolickiego, zostały utworzone również fundamenty własnej legislatury i porządku prawnego na najwyższym szczeblu administracji kościelnej.

Synod żyliński z 1610 r. nie unormował jednak sytuacji ewangelików z obszaru Spisza i Szarysza, co doprowadziło do zwołania kolejnego synodu cztery lata później, tym razem w Spiskim Podgrodziu.

Jedną z głównych postaci tego synodu był pleban Spiskiego Podgrodzia Stefan Xylander, który zwoływał już wcześniej kilka zgromadzeń

⁶⁸ „Quantum itaque ad primum Constitutionis Viennensis articulum attinet; deliberatum est per Status et Ordines Inclyti Regni Ungariae: § 1. Ut Religionis exercitium, tam Baronibus, Magnatibus et Nobilibus, quam etiam Liberis Civitatibus, ac universis Statibus, et Ordinibus Regni, in suis ac Fiscis bonis; item in Consiniis quoque Regni Ungariae, militibus Ungaris, sua cujusque religio, et Consessio: Nec non Oppidis, et Villis eam sponte, ac libere acceptare volentibus, ubique liberum relinquatur: Nec quisquam omnium in libero ejusdem usu, ac exercitio, a quoquam impediatur. § 2. Quinimo ad praecavenda inter Status, et Ordines aliqua odia, et dissensiones; ut quaelibet religio, suae Prosessionis Superiores, seu Superintendentes habeat; statutum est.” *Corpus juris hungarici* 1. [S.n.]: [s.l.], [s.a.], s. 652.

i synodów poświęconych organizacji Kościoła ewangelickiego na Spiszu i Szaryszu. Synody zorganizowane w Lewoczy w 1610 r., a następnie w Preszowie w 1611 r. nie przyniosły żadnych rezultatów. Przełomowe okazało się wydarzenie z 2 marca 1613, kiedy to żupan spiski i szaryski Krzysztof Thurzon, brat palatyna Jerzego Thurzona, zrzekł się wiary katolickiej, na którą przeszedł jeszcze w 1604 r., poślubiając Zuzannę Erdödy (Erdödyová), katoliczkę. Znaczny wpływ na decyzję Krzysztofa Thurzona miał również sam pleban Spiskiego Podgrodzia Xylander. Według opinii Valentína Kalinaya: [...] właśnie ten krok K. Thurzo stanowił początek umocowania prawnego protestantyzmu na Spiszu⁶⁹. Po tym wydarzeniu jedną z ważniejszych kwestii było zwołanie synodu, na którym zgodnie z prawem zostałaby ukonstytuowana i ustabilizowana pozycja wyznania augsburskiego oraz stworzona superintendtura spisko-szaryska⁷⁰. Nad tym zadaniem zaczął pracować Stefan Xylander, który 28 lipca 1613 zwołał naradę w Sabinowie. Wyraził tam potrzebę stworzenia administracji kościelnej na obszarze Spisza i Szarysza. Narada odbyła się jednak bez księży prowincji 13 miast spiskich, które od 1412 r. znajdowały się w zastawie polskim. Stanisław Lubomirski zabronił duchownym udziału w niej, ale jednocześnie nakazał, by podporządkować się jej postanowieniom⁷¹.

Kolejna narada odbyła się 4 lipca 1613 w Twaróżnej. Piotr Zabler i Joachim Goltz zaproponowali, by tytuł superintendenta uzyskał senior Bractwa Pentapolitany. Dzięki temu można by uniknąć ewentualnych problemów ze strony polskiej. Xylander jednak nie zgodził się na tę propozycję, ponieważ według niego zwierzchnictwo jednej powszechności nad drugą mogłoby spowodować w przyszłości znaczne problemy⁷². Po krótkim czasie Xylander wezwał jednak księży na kolejną naradę do Spiskiej Soboty, gdzie została przyjęta propozycja wraz z warunkami, które zatwierdziło bractwo wolnych miast królewskich w Sabinowie. Mogli oni pozostawić stare wyznanie wiary, Bractwo Plebanów 24 miast królewskich miało mieć odrębnego superintendenta, a prawo wyborcze plebana miało pozostać utrzymane, podobnie jak wszystkie dotychczasowe przywileje⁷³.

Ryc. 76. Jeden z wybitnych niemieckich kaznodziejów Krzysztof Bohm.

W tym czasie prowadził działania także palatyn Jerzy Thurzo, który 12 maja 1613 wydał postanowienie zezwalające prowincji 13 miast spiskich na zorganizowanie synodu, a czas i miejsce miał określić Krzysztof Thurzo. Przeciwny organizacji synodu był jednak Stanisław Lubomirski, starosta prowincji 13 miast spiskich, i 12 lipca 1613 wysłał do Krzysztofa Thurzona list, w którym wyraził swój protest⁷⁴. Nie zważając na to,

⁶⁹ V. Kalinay, Zur Geschichte des Jesuitenordens in der Grafschaft Spiš, rozprawa doktorska, Innsbruck 1934, s. 16–17.

⁷⁰ J. Hradzsky, *Das Zipser Haus*, s. 139.

⁷¹ J. Kvačala, *Dejiny reformácie na Slovensku 1517–1711*, s. 161.

⁷² G. Bruckner, *A reformáció és ellenreformáció*, s. 213–214.

⁷³ Tamże, s. 214.

⁷⁴ J. Hradzsky, *Das Zipser Haus*, s. 139.

żupan ustalił 12 stycznia 1614, że synod odbędzie się 22 stycznia tegoż roku w Spiskim Podgrodzium. Zaprosił na niego duchowieństwo spiskie i szaryskie, duchowieństwo pięciu górnowęgierskich wolnych miast królewskich, Bractwo Plebanów 24 miast królewskich, prowincję 13 miast spiskich oraz wielu innych ważnych reprezentantów⁷⁵. Synod odbył się zgodnie z propozycją, to znaczy 22 stycznia 1614 w ratuszu w Spiskim Podgrodzium i został rozpoczęty nabożeństwem. Na miejscu zaprotestowali przeciwko zorganizowaniu synodu dwaj kanonicy spiscy Stefan i Dionizy. Następnego dnia odbyły się wybory na superintendenta, do których przystąpili czterej kandydaci: Stefan Xylander ze Spiskiego Podgrodzia, Jerzy Zaar ze Spiskiej Teplicy (Spišská Teplica), Jerzy Kutkowitz (Kutkovič) z Plawcza (Plaveč), Maciej Zarevutz z Brezowicy (Brezovica). Superintendentem Spisza i Szarysza został jednomyślnie wybrany Stefan Xylander ze Spiskiego Podgrodzia. Wybrano wówczas również superintendenta pięciu górnowęgierskich wolnych miast królewskich, którym został pleban Lewoczy Piotr Zabler. Po przeprowadzeniu wyborów Krzysztof Thurzon zaprosił wszystkich uczestników synodu na Zamek Spiski i wynajął dla superintendentów zaprzęg z czterema białymi końmi. W kaplicy zamkowej odprawiono uroczyste nabożeństwo, w którym wziął udział i zabrał głos superintendent Bojnic Izaak Abrahamides oraz nowo mianowany Stefan Xylander⁷⁶. Protokół z synodu został sporządzony w dwóch egzemplarzach i podpisało go 69 uczestników, którzy tym samym przyjęli 16 kanonów, w większości zgodnych z kanonami synodu w Żylinie⁷⁷. Poszczególne kanony dotyczyły funkcji superintendentów oraz obowiązku przeprowadzania co roku wizytacji zborów kościelnych osobiście lub za pośrednictwem seniorów. Mieli też oni dbać o majątek kościelny, grunty, młyny i pastwiska oraz dochody plebanii i szkół. Ich zadaniem było chronienie plebanów i nauczycieli, zostały im też przyznane kompetencje sądowe nad podwładnymi. Synod w Spiskim Podgrodzium określił też

stały dochód superintendenta w wysokości 200 złotych rocznie.

Piotr Zabler aż do swojej śmierci w 1648 r. wykonywał funkcję superintendenta z pewnymi komplikacjami. Do superintendencji spisko-szaryskiej należały bowiem zastawione miasta, włącznie ze Spiskim Podgrodzium, w których król Polski kazał interweniować przeciwko ewangelikom. Miało to również wpływ na samego superintendenta Stefana Xylandera. Po śmierci jego protektora Krzysztofa Thurzona 7 kwietnia 1614 prześladowanie nasiliło się. Wówczas sam Xylander postanowił zrezygnować ze swojego urzędu, a palatyn Stanisław Thurzo przyjął jego abdykację.

Sytuacja ewangelików na Spiszu przed wydaniem Patentu tolerancyjnego

Po utworzeniu dwóch superintendencji w 1614 r. na obszarze Spisza i Szarysza, a także na terenach pięciu górnowęgierskich wolnych miast królewskich sytuacja protestantów nie była prosta. Dodatkowo od 1619 r. na czele tych dwóch superintendencji stał tylko jeden przełożony, ponieważ wszystkie uprawnienia do kierowania zborami w spisko-szaryskiej superintendencji przeszły na superintendenta pięciu górnowęgierskich wolnych miast królewskich, którym był Piotr Zabler⁷⁸.

Mimo obowiązywania w tym okresie pokoju wiedeńskiego – który zakończył w 1606 r. pierwsze antyhabsburskie powstanie, powstanie Stefana Bocskaja (Bočkaj), mające zapewnić wolność wyznania – realia w późniejszych latach okazały się zupełnie inne. Dnia 12 października 1616 z Gniezdnego został wypędzony kaznodzieja Wacław Spisko wraz z nauczycielem Marcinem Klinschem, podobne wydarzenia miały miejsce w Družbakach i Hozelcu⁷⁹.

Warunki pokoju wiedeńskiego zostały potwierdzone także zawarciem pokoju w Mikulovie (1621) po powstaniu Gabriela Bethlena, a także pokojem w Linzu (1645) po powstaniu Jerzego I Rakoczego.

⁷⁵ Tamże, s. 139–140.

⁷⁶ A. Szontagh, *Geschichte der evangelischen Kirchengemeinde A.C. zu Szepesváralja von 1548–1908*, Lőcse 1908, s. 26–27.

⁷⁷ G. Bruckner, *A reformáció és ellenreformáció*, s. 216–217.

⁷⁸ M. Bodnárová, *Od Žilinskej synody po Satmársky mier 1610–1711*, w: *Historický atlas Evanjelickej cirkvi a. v. na Slovensku*, red. D. Kusendová et al., Liptovský Mikuláš 2011, s. 29.

⁷⁹ S. Weber, *Zpiser Gesichts- und Zeitbilder*, s. 136.

Ryc. 77. Ewangelikom wolno było budować swoje kościoły pod pewnymi warunkami poza murami miasta. Strzałka wskazuje miejsce, gdzie kiedyś znajdował się kościół w Lewoczy. Poniżej stan współczesny ewangelickiego kościoła artykularnego w Kieżmarku.

Wbrew pocieszającym konkluzjom zawartym w poszczególnych aktach pokojowych sytuacja ewangelików nie uległa poprawie. Najpierw plebani ewangelicy zostali wypędzeni ze wsi i poszczególnych majątków. Graf Stefan Csáky zgodnie z regułą *cuius regio, eius religio* już w 1638 r. podjął pierwsze kroki i w Bojnicach, Hrabuszycach, Domaniowcach oraz Spiskim Czwartku odebrano ewangelikom kościoły. Następnie rok później pod naciskiem spiskiego prepozyta Hozsutóthyego na katolicyzm przeszli obaj Chorwaci z Palocsy (Pavlovce nad Uhrom) – Stefan i Andrzej. Ponadto wypędzono ewangelickich kaznodziejów ze wsi: Magura, Frydman, Haligovce, Kacwin, Krempachy, Łapsze, Lechnica, Niedzica, Nowa Biała, które stały się parafiami katolickimi⁸⁰.

W 1667 r. Stefan Csáky jako właściciel byłej prowincji 13 miast spiskich podjął kolejne działania. Z Bystran nakazał wypędzić ewangelickiego pastora Pawła Hanzelya, a ludność wyznania ewangelickiego była zmuszana pod groźbą chłosty do udziału w mszy katolickiej⁸¹.

W miastach zastawnych polskie władze na wniosek prepozyta spiskiego Jerzego Barsonya

wydały rozporządzenia, na podstawie których ewangelicy musieli przekazać katolikom kaplice i kościoły. Od 1670 r. w Spiskim Podgrodziu i Spiskich Włochach zaczęli działać pijarzy z Podolińca.

Kolejne działania przeciw ewangelikom podjął prepozyt spiski Jerzy Barsony wraz z powołaną komisją i w maju 1671 r., rekwirując klasztor w Lewoczy. Później, 18 maja, odebrano ewangelikom kościół w Huncowcach (Huncovce), a pleban Szymon Bielek został wypędzony. Pozostała garstka ewangelików w Spiskim Czwartku dokonała konwersji 14 czerwca 1671. Podobne akty miały miejsce w sierpniu tegoż roku w Odorinie,

⁸⁰ Tamże, s. 138.

⁸¹ A. Szontagh, *Geschichte der evangelischen Kirchengemeinde*, s. 28.

Jamniku i Hrabuszycach, gdzie od 1638 r. działał ewangelicki kaznodzieja Andrzej Günther⁸².

Podobnie było w spiskich miastach górniczych: w Smolniku, Szwedlarzu, Gelnicy, Mniszku nad Gnilcem i Sztosie pierwsze działania kontrreformacyjne rozpoczęły się 17 października 1671. Jedynie w Nalepkowie kościół pozostał w rękach ewangelików⁸³.

Także w 1672 r. ewangelickie wspólnoty kościelne traciły kościoły, a duchowni byli zmuszani do opuszczenia parafii. Często znajdowali schronienie w królewskich wolnych miastach. W prowincji 13 miast spiskich nie mieli tyle szczęścia, gdyż starosta Lubomirski wydał rozporządzenie mówiące o tym, że kaznodzieje, którzy schronili się tamże, musieli też opuścić obszar w ciągu dwóch tygodni.

W 1674 r. wszystkie kościoły i szkoły na terytorium żupy i królewskich wolnych miastach zostały przejęte przez Kościół katolicki głównie dzięki ingerencji prepozyta spiskiego Jerzego Barsonya. Kaznodzieje, którzy działali na terenie Prowincji 13 miast spiskich, będących zastawem na rzecz Polski, zostali postawieni przed węgiersko-polskim sądem w Spiskim Podgrodziu, gdzie przedstawiono im wiele oskarżeń, podobnie jak księżom protestanckim w sądach Bratysławy (Preszburga)⁸⁴. Znalazło się tam 41 duchownych, a wśród nich byli i tacy, którzy przedtem uciekli z terenów żupy albo prowincji 13 miast spiskich⁸⁵.

W skład sądu węgiersko-polskiego weszli: królewski komisarz Dawid Bellevári; urzędnik żupy Gabriel Berthóczy; prokurator Piotr Mraz; przedstawiciele Polski: Krzysztof Suchodolski, Lazinski i Tomasz Abrahamowicz. Przewodniczył temu składowi prepozyt spiski Jerzy Barsony⁸⁶.

Na podstawie pobieżnych przesłuchań wyrok wydano 2 maja: kaznodziejów augsburskiego i helweckiego wyznania (kalwinów) oskarżono o bunt i za nieposłuszeństwo zostali skazani na wygnanie z terytorium Królestwa Węgierskiego i podległych mu ziem. Uratować ich mogło

jedynie wyrzeczenie się swojej wiary, czego jednak nie uczynił żaden z pozwanych księży⁸⁷. Po ogłoszeniu wyroku nastąpiło rozkradanie plebanii i palenie ksiąg. Pisze o tym również lewocki kronikarz Gaszpar Hain. 18 czerwca 1674 skonfiskowano majątek duchownych w Prowincji 13 miast spiskich i skazano ich na wygnanie⁸⁸.

Jak wspomina Jozef Hradský, 10 lipca 1674 niektórzy ze skazanych księży opuścili Spisz i przez Polskę udali się do Niemiec. Kościoły, które jeszcze na początku maja zostały przejęte przez katolików, nie miały katolickich księży, więc nabożeństwa odprawiali w nich ewangelicy nauczyciele. Kiedy jednak w grudniu 1674 nakazano im włączyć do liturgii modlitwy maryjne, odmówili (w Spiskiej Sobocie, Strażach i Wielkiej), a po 25 grudnia musieli opuścić kościoły. Stopniowo zaczęli ich zastępować pijarzy i franciszkanie z Podolińca⁸⁹.

W trakcie kolejnych powstań stanowych zdarzało się jednak, że wiele kościołów ewangelicy odzyskiwali, ale po stłumieniu powstania przechodziły one znów w ręce katolików. W ten sposób kościoły kilkakrotnie zmieniały swoich właścicieli. Ewangelicy często wykorzystywali do odprawiania nabożeństw prywatne domy. Pewną zmianę miał przynieść sejm w Soproniu, który odbył się w 1681 r. w trakcie powstania Thökölyego. Uchwalono na nim odrębne artykuły prawne: nr 25 *O swobodnym praktykowaniu religii* i nr 26 *O wskazaniu kościołów i miejsc na ich budowę*, które miały rozwiązać kwestie wyznaniowe w całym Królestwie Węgierskim. Zgodnie z artykułem 25 miała być zapewniona wolność wyznania zgodnie z uchwałą sejmu przedkoronacyjnego w 1608 r., ale z zachowaniem praw szlachty. Do kraju mogli wrócić księża skazani jeszcze przez sądy w Bratysławie. Zgodnie z artykułem 26 zarządzono:

[...] aby kościoły zbudowane przez zwolenników wyznania augsburskiego lub helweckiego, a jeszcze niekonsekwentne według obrządku katolickiego,

⁸² S. Weber, *Zpiser Geschits- und Zeitbilder*, s. 139.

⁸³ Hain Gáspár Lőcsei krónikája, s. 401.

⁸⁴ E. Kowalská, *Základné črty protireformácie a vzťah evanjelickej a. v. cirkvi k štátnej moci do prelomu 17.–18. storočia*, w: *Konfessionalizácia na Slovensku*, s. 78–99.

⁸⁵ A. Szontagh, *Geschichte der evangelischen Kirchengemeinde*, s. 29–30.

⁸⁶ J. Hradský, *A XXIV plébános testvérülete (XXIV regalum plebanorum fraternitas) és a reformáció a Szepességén*, Miskolc 1895, s. 289.

⁸⁷ G. Bruckner, *Reformáció és ellenreformáció*, s. 339.

⁸⁸ Hain Gáspár Lőcsei krónikája, s. 429.

⁸⁹ J. Hradský, *A XXIV plébános testvérülete*, s. 290–291.

wyznaczeni dla nich komisarze oddali; jednak na innych miejscach, zgodnie z miłościwym postanowieniem Jego Wysokości, parcele na budowę kościołów i zakładanie szkół i plebanii – na potrzeby wiernych owego augsburskiego i helweckiego wyznania – ci sami komisarze według poniższego porządku wyznaczyli⁹⁰.

Zgodnie z paragrafem 11 tego artykułu: na Spiszu, a więc: w Hrhovie (Hrhov) i Toporcju lub Batyzowcach. Ostatecznie artykułarnymi miejscami na Spiszu były Batyzowce⁹¹, Toporec oraz królewskie miasta Lewocza i Kieżmark, gdzie ewangelicy mogli zbudować swoje kościoły. Artykuły z Sopronia odrzucili zresztą sami kurucowie, jak też Kościół katolicki – gwarantowały bowiem wolność wyznania w ograniczonym zakresie.

Inna sytuacja panowała w miastach Prowincji 13 miast spiskich, które podlegały polskiej administracji. Uchwały sejmu w Sporonijsku nie odnosiły się do ewangelików żyjących w tych miastach, ale znalazły uznanie u starosty Stanisława Herakliusza Lubomirskiego, który w 1694 r. powierzył podstaroście Markowskiemu misję wyznaczenia ewangelikom w poszczególnych miastach prowincji miejsc na zbudowanie kościołów. Po 1694 r. ewangelicy zbudowali w nich drewniane kościoły⁹². Mimo tego zdarzało się, że ewangelicki pleban nie mógł mieszkać w mieście – tak było w przypadku plebana w Spiskiej Nowej Wsi, gdzie jeszcze w 1695 r. zabronił mu tam mieszkać polski komisarz Podolski. Za złamanie zakazu groziła kara 1000 złotych⁹³.

W 1707 r. w Ruzomberku odbył się kolejny synod ewangelicki, którego jednym z celów było przeorganizowanie administracji Kościoła ewangelickiego. W wyniku tego utworzono cztery dystrykty (superintendentury). Terytorium Żupy Spiskiej należało do pierwszego, inaczej wschodniego (polskiego), dystryktu⁹⁴.

Obowiązywanie artykułów z Sopronia zostało potwierdzone patentem króla Karola III w 1731 r., znanym *Resolutio Carolina*, który miał regulować życie religijne ewangelików i reformowanych w XVIII w., ale równocześnie wzmacniał pozycję Kościoła katolickiego⁹⁵.

Jednym z warunków rozwoju życia duchowego ewangelików w Królestwie Węgierskim, a zatem i na Spiszu, był Patent tolerancyjny wydany przez cesarza Józefa II w 1781 r., który gwarantował wolność wyznania także ewangelikom wyznania augsburskiego:

Każdemu niekatolikowi wyznania zarówno helweckiego, jak i augsburskiego, a także chrześcijaninowi dyzuniickiemu greckiego rytu, we wszystkich miejscowościach, w których na podstawie ustaw krajowych albo miłościwie nadanych przywilejów i przed tym patentem wydanych powszechnie obowiązujących rozporządzeń królewskich publiczne praktyki religijne nie były im dozwolone, jak już wyżej stwierdziliśmy, miłościwie zezwalamy na prywatne praktyki religijne – bez względu na to, czy już były w danym mieście zaprowadzone albo nie⁹⁶.

Kolejnym ważnym zapisem Patentu tolerancyjnego był punkt 13:

Jak już postanowiliśmy w powyższym, ogólnym punkcie o wzmocnieniu królewskiej tolerancji, mówiącym iż wszystkie wydane ustawy, przywileje i królewskie rozporządzenia na korzyść niekatolików nadal obowiązują, podobnie rozumie się, że tym, którzy są właścicielami kościołów, trzeba pozwolić bez przeszkód ich używać, dalej: w żaden sposób nie wolno im zabraniać udziału w nabożeństwach ani w wyznawaniu swojej wiary, gdyby jednak te kościoły zostały w wyniku pożaru lub innych działań zniszczone, niech będzie im wolno

⁹⁰ P. Konya, *Šopronské články, Resolutio Carolina a Tolerančný patent – tri zákonné normy pre existenciu protestantov v Uhorsku v 17. a 18. storočí*, „Historia Ecclesiastica”, 3, 2012, 1, s. 168.

⁹¹ Batyzowce stały się miejscem artykułarnym po zlikwidowaniu zboru artykułarnego w Spiskim Hrhovie, ponieważ tamtejsi panowie przeszli na wiarę katolicką.

⁹² I. Chalupický, *Poprad do roku 1918. V poľskom zálohu 1412–1772*, w: *Dejiny Popradu*, red. I. Chalupický, Košice 1998, s. 87.

⁹³ I. Chalupický, *Medzi porážkou uhorského vojska pri Moháči a zanikom zálohu (1526–1772)*, w: *Dejiny mesta Spišská Nová Ves*, red. I. Chalupický, Spišská Nová Ves 2014, s. 184–185.

⁹⁴ P. Konya, *Lutherská konfesionalizácia. Proces vieroučného, organizačného a cirkevnosprávneho zjednocovania evanjelickej cirkvi augsburského vyznania na území Slovenska*, w: *Konfesionalizácia na Slovensku*, s. 70–71.

⁹⁵ Tenże, *Medzi Viedňou a Istanbulom*, w: P. Konya et al., *Dejiny Uhorska*, Prešov 2013, s. 411.

⁹⁶ Tenże, *Šopronské články*, s. 172.

w przyszłości w ich miejsce postawić nowe z drewna albo kamienia, kiedy tylko dostaną od Waszych Miłości pozwolenie⁹⁷.

Powyższy punkt Patentu tolerancyjnego był ważny ze względu na budowę poszczególnych kościołów ewangelickich, choć niektóre z nich na Spiszu zostały zbudowane jeszcze przed jego wydaniem. Najstarszym kościołem ewangelickim był zbór w Kieżmarku postawiony w 1717 r., cały z drewna. W Toporcu kościół ewangelicki istniał już od 1538 r. Po sejmie w Soproniu miejsce to zyskało status artykularnego, kamień węgielny nowego kościoła został wmurowany w 1768 r., a budowę ukończono w 1770 r.⁹⁸

W Spiskiej Sobocie kościół ewangelicki zbudowano za zgodą Marii Teresy, ponieważ drewniany dom modlitwy, jaki tam postawiono dzięki Stanisławowi Lubomirskiemu, spłonął w 1775 r. To samo stało się z domem modlitwy w Twarożnej, po czym Maria Teresa zezwoliła na zbudowanie kościoła z kamienia, który ukończono w 1778 r.⁹⁹ Kolejne kościoły zbudowano po wydaniu Patentu tolerancyjnego. W Spiskich Włochach kościół został zbudowany w 1783 r., a odrestaurowany w 1875 r. po pożarze w 1865 r. W 1784 r. zbudowano kilka kościołów: w Wierzbowie, Gelnicy, Szwedlarzu i Strażach. Rok później przybyło świątyni ewangelickich w Nalepkowie, Sztosie i Smolniku¹⁰⁰.

W Łomnicy Wielkiej Barbara Horvátová-Stančíčová (Horváth-Stansith) de Gradec, wdowa po Aleksandrze Berzevicim (Berzeviczy) podarowała tamtejszym ewangelikom grunty, na których mogli postawić szkołę, plebanię i kościół. Problemem była jednak niewystarczająca liczba rodzin (tylko 85), bowiem pozwolenie na budowę świątyni dotyczyło miejscowości, gdzie żyło 100 rodzin. Kiedy jednak okazało się, że kościół ma służyć także wiernym z Huncowic i Starej Leśnej, zgodę na budowę świątyni wydano w 1783 r.

Prace rozpoczęto w 1784 r., a ukończono rok później. W 1788 r. kościół i plebanię zniszczył pożar i musiały zostać zbudowane na nowo¹⁰¹.

Wspólnota ewangelicka w Lubicy już w 1778 r. podjęła decyzję o budowie nowego kościoła. W 1783 r. przystąpiono do jego wznoszenia, a w 1786 r. zakończono prace. Budowę wieży rozpoczęto dopiero w 1858 r. i trwała ona dwa lata. W wieży zawieszono 3 dzwony¹⁰². Jeszcze w 1694 r. pozwolono ewangelikom w Maciejowcach zbudować dom modlitwy przy Rotbachu (Czerwonym Potoku), a po wydaniu Patentu tolerancyjnego doszło do budowy kościoła. Kamień węgielny wmurowano 29 maja 1786, prace zakończono po 16 miesiącach, a konsekracja świątyni nastąpiła 4 października 1787¹⁰³. Także mieszkańcy Białej Spiskiej przystąpili w 1784 r. do budowy nowego kościoła, który był gotowy już w 1786 r. W następnym roku powstał kościół w Krompachach. W 1786 roku rozpoczęto budowę kościoła w Sławkowie Wielkim, a ukończono ją dwa lata później wraz z plebanią i szkołą. W 1789 r. stanął kościół w Nalepkowie¹⁰⁴.

W Batyzowcach kościół ewangelicki zbudowano w 1690 r. pod patronatem rodziny Mariássych (Mariáši). W 1764 r. Franciszek Mariássy i Anna Maria Horváthová-Stančíčová de Gradec zwrócili się do cesarzowej Marii Teresy z prośbą o zgodę na wybudowanie nowego kościoła. Pozwolenie udało się uzyskać dopiero Andrzejowi Mariássyemu w okresie panowania Józefa II, a kościół wzniesiono w latach 1784–1791. Miał on służyć także mieszkańcom okolicznych wsi: Gerlachów (Gerlachov), Mięguszowce (Mengusovce), Sztola (Štôla), Łuczywna (Lučivná), Spiska Teplica (Spišská Teplica), Hranownica (Hranovnica), Hozelec, Szwabowce (Švabovce), Kiszowce (Kišovce), Primowce (Primovce), Miklusowce (Miklušovce), Betlanowce (Betlanovce), Szczawnik Spiski (Spišský Štiavnik), Horka (Hôrka) i Święty Andrzej

⁹⁷ Tamże, s. 176–177.

⁹⁸ J. Hradzky, *A XXIV plébános testvérülete*, s. 319.

⁹⁹ S. Weber, *Zpiser Geschits- und Zeitbilder*, s. 144.

¹⁰⁰ J. Hradzky, *A XXIV plébános testvérülete*, s. 320.

¹⁰¹ F. Žifčák, *Veľka Lomnica v dobe neskorého feudalizmu*, w: *Dejiny Veľkej Lomnice*, red. V. Labuda, M. Šmalík, Veľka Lomnica 2008, s. 99.

¹⁰² S. Weber, *Zpiser Geschits- und Zeitbilder*, s. 145.

¹⁰³ V. Solárik, *Dejiny evanjelickej cirkvi v Matejovciach*, w: M. Sojka et al., *Kapitoly z dejín Matejoviec*, Poprad–Matejovce 2001, s. 45.

¹⁰⁴ S. Weber, *Zpiser Geschits- und Zeitbilder*, s. 145.

(Svätý Ondrej). W 1797 r. dobudowano do niego wieżyczkę¹⁰⁵.

W 1792 r. kościół ewangelicki postawiono w Žakowcach (Žakovce), a także w Nowej Leśnej w 1792 r. razem ze szkołą. W 1803 r. zawieszono w nim dzwony. Po pożarze w 1854 r. kościół ten odbudowano dopiero w 1859 r.¹⁰⁶ Również w Spiskiej Nowej Wsi postanowiono zastąpić stary, zniszczony drewniany kościół nowym w 1790 r. Nowy kościół ewangelicki zbudowano według projektu Bartela w stylu klasycystycznym i uroczyste konsekrowano w 1796 r.¹⁰⁷

W 1797 r. kościół wzniesiono w Rakusach, w 1800 r. w Gerlachowie, w 1801 r. w Ruskinowcach, w 1802 r. w Stranie pod Tatrami, a w 1806 r. również w Szwabowcach¹⁰⁸.

W Spiskim Podgrodziu jeszcze w 1794 r. spłonął drewniany dom modlitwy, a kamień węgielny pod budowę nowego, kamiennego kościoła wmurowano dopiero w 1799 r. Budowa tej świątyni trwała dziewięć lat, uroczyste konsekrowano

Ryc. 78. Kościół ewangelicki w Popradzie z 1835 r.

wał, że kościół został konsekrowany dopiero 17 września 1837¹¹².

W XIX w. przybyło jeszcze kilka kościołów: w Mięguszowcach (1839), w Huncowcach (1853), w Słowackiej Wsi (Slovenská Ves) (1861), w Jurskim (Jurské) (1865), w Krzyżowej Wsi (Križová Ves) (1867), w Sztole (1870), w Buszowcach (Bušovce) (1878), a w 1893 r. w Młynkach¹¹³.

ją 16 października 1808. Wieżę kościelną dobudowano nieco później, w latach 1819–1820¹⁰⁹. Nowe kościoły ewangelickie powstawały także w innych miejscowościach: w Łuczywnej (1815), w Wielkiej (1817), w Podhoranach (1819), w Starej Leśnej (1820), w Wybornej (1833)¹¹⁰. W 1835 r. nowy kościół ewangelicki powstał także w Popradzie¹¹¹.

Po wizytacji kanonicznej w 1825 r. kamień węgielny pod budowę kościoła ewangelickiego w Lewoczy wmurował superintendent Paweł Jozefi (Jozeffy), jednak przedłużające się prace budowlane spowodowały,

¹⁰⁵ Z. Kollárová, *Batizovce v prameňoch (1264–1914)*, w: *Batizovce v zrkadle dejin*, red. M. Soják et al., Batizovce 2004, s. 125.

¹⁰⁶ J. Hradzsky, *A XXIV plébános testvérülete*, s. 320.

¹⁰⁷ N. Palková, *Na prahu modernej spoločnosti (1772–1848)*, w: *Dejiny mesta Spišská Nová Ves*, s. 226.

¹⁰⁸ S. Weber, *Zpiser Geschits- und Zeitbilder*, s. 147.

¹⁰⁹ A. Szontagh, *Geschichte der evangelischen Kirchengemeinde*, s. 46–49.

¹¹⁰ J. Hradzsky, *A XXIV plébános testvérülete*, s. 320.

¹¹¹ F. Žifčák, *Na prahu modernej spoločnosti (1772–1848)*, w: *Dejiny Popradu*, s. 132.

¹¹² *A Löcsei evangélicus egyházközség története*, Lőcse 1917, s. 33–34.

¹¹³ J. Hradzsky, *A XXIV plébános testvérülete*, s. 320.

Zgromadzenia zakonne na Spiszu

Towarzystwo Jezusowe (Jezuici)

Misja Towarzystwa Jezusowego, potwierdzona przez papieża w 1540 r., była bardzo szeroka. Jednym z celów zakonu była działalność rekatolizacyjna, do której w pewien sposób zobowiązywał jego członków czwarty, dodatkowy ślub – posłuszeństwa papieżowi. Zgodnie z nim członkowie Towarzystwa bez jakiegokolwiek zawahania lub wymówek mają podejmować się wszystkiego, co im nakazuje Jego Świątobliwość w celu propagowania wiary i rozwoju duchowego. Ślub dotyczył ich misji wśród Turków, w Nowym Świecie, wśród luteranów czy też kogokolwiek innego – niewierzących i katolików¹¹⁴. W ten sposób jezuici stopniowo znaleźli się niemal w całej Europie, która wówczas przyjmowała nowe idee reformacyjne.

Jezuici podjęli działania kontrreformacyjne przede wszystkim w obszarze edukacji i wychowania. Stworzyli przemyślany system szkolnictwa i metody nauczania, które wykorzystywali w swoich szkołach. Szkoły te były bezpłatne, co spowodowało, że cieszyły się zainteresowaniem nie tylko katolików, ale uczyły się w nich też dzieci protestantów, które później często przechodziły na wiarę katolicką. Właśnie na tym polegała działalność rekatolizacyjna zakonu, który ponadto prowadził na szeroką skalę prace kaznodziej-skie i duszpasterskie.

Ten nowy zakon dotarł na obszar Słowacji w 1561 r., kiedy to w Trnawie zostało założone kolegium. Jednocześnie była to pierwsza jezuicka instytucja tego typu na Węgrzech. W Królestwie Węgierskim, czyli też na obszarze dzisiejszej Słowacji, był to okres niepokojów społecznych, które wynikały z postępów reformacji i późniejszych

prób rekatolizacji. Także żądania stanów, skierowane przeciwko centralizacji państwa i stworzeniu monarchii absolutnej, doprowadziły w XVII i XVIII w. do niepokojów znanych jako antyhabsburskie powstania stanowe.

Sytuacja taka zapanowała również na Spiszu, gdzie idee reformacyjne docierały już od 1520 r. W XVI w. Spisz pod względem wyznaniowym stał się protestancki i jeszcze w 1700 r. – według *Wizytacji Sigrája (Žigraj)*¹¹⁵ – około 57,53% ludności stanowili niekatolicy, a tylko 36,41% mieszkańców deklarowało wyznanie rzymskokatolickie. Podobne dane zawiera też kolejna *Wizytacja Sigrája* z 1712 r.¹¹⁶, zgodnie z którą około 48,55% mieszkańców było luteranami, a około 39,85% ludności stanowili katolicy. Kolejna z wizytacji kanonicznych, *Wizytacja Peltza*¹¹⁷ z 1731 r., podaje już statystyki, według których na Spiszu 43,32% ludności miało być wyznania luteranckiego, a 42,13% wyznania rzymskokatolickiego. Z tego wynikały też dążenia prepozytów spiskich do przywrócenia wśród ludności wiary katolickiej, co ostatecznie doprowadziło do zaproszenia na Spisz Towarzystwa Jezusowego.

Pierwszym znanym prepozytem spiskim, który dążył do rekatolizacji na Spiszu, był arcybiskup Kalocsy Marcin Pethe de Hethes¹¹⁸. Pełnił on wiele funkcji kościelnych w Królestwie Węgierskim. Prepozytem spiskim został 13 sierpnia 1587. Król Węgier Rudolf II udzielił mu pełnomocnictwa do przeprowadzenia wizytacji prepozytury spiskiej, a z kolei król polski Zygmunt III do wykonania wizytacji prowincji 13 miast spiskich zastawionych Polsce, skąd miał wygnać protestanckich kaznodziejów i obsadzić zwolnione przez nich miejsca księżmi katolickimi¹¹⁹. Rudolf II na Zamku

¹¹⁴ E. Krapka, V. Mikula, *Dejiny Spoločnosti Ježišovej na Slovensku*, Cambridge (Ontario) 1990, s. 24.

¹¹⁵ J. Hradzsky, *Additamenta*, s. 115–273.

¹¹⁶ Archív Biskupského úradu v Spišskej Kapitule (dalej ABÚ SK), fond Spišské biskupstvo, oddelenie Kanonické vizitácie (dalej KV), Sigrájova vizitácia 1712.

¹¹⁷ Štátny archív Levoča (dalej ŠA LE), SpB, KV, Peltzova vizitácia 1731.

¹¹⁸ Marcin Pethe de Hethes (1554–1605) pełnił funkcję arcybiskupa Kalocsy oraz biskupa Gyóru, Sremu, Vácu i Wielkiego Waradyna (Oradei). Oprócz tego był prepozytem w Jasowie (Jasov), natomiast prepozytem spiskim był w latach 1587–1605. W Kapitulie Spiskiej znany jest ze swojej działalności budowlanej, ponieważ w 1598 r. kazał otoczyć murem świątynię św. Marcina. W 1602 r. po śmierci arcybiskupa ostrzyhomskiego Jana Kutassiego został najwyższym kanclerzem Węgier. Podczas swojej działalności dążył do rekatolizacji powierzonych mu obszarów. Zmarł 30 października 1605 w Wiedniu. Jego szczątki przeniesiono do Bratysławy, gdzie został pochowany. Zob. *Analecta Scepusii* 3, s. 93–100 oraz S. Weber, *Zipser Geschichts- und Zeitbilder*, s. 124.

¹¹⁹ J. Hradzsky, *Das Zipser Haus*, s. 133.

Praskim wystosował 3 stycznia 1604 list do prepozyta spiskiego Marcina Pethego de Hethes, w którym nakazał mu dokonanie wymiany duchowieństwa ewangelickiego na katolickie we wszystkich miastach i wsiach na Spiszu oraz zatroszczenie się o „zwrot” majątku kościelnego. Jeszcze tego samego dnia Rudolf II wydał też mandat dla miasta Lewocza, w którym nakazał oddanie Kościołowi katolickiemu wszystkich kościołów, klasztorów, plebanii i majątku kościelnego¹²⁰.

Prepozyt spiski rozpoczął wizytację w Spiskim Podgrodziu 5 września 1604. Zakończyła się ona jednak niepowodzeniem, ponieważ mieszkańcy miasta wypędzili go. O sprowokowanie tych zdarzeń oskarżył on po części zarządcę prowincji 13 miast spiskich – Sebastiana Lubomirskiego, w wyniku czego złożył skargę do króla Polski Zygmunta III. Chciał też uzyskać nowe pozwolenie, co jednak mu się nie udało. Po tym doświadczeniu zrezygnował z zamiaru przeprowadzenia wizytacji w Spiskim Podgrodziu¹²¹.

Później Marcin Pethe podjął próbę wykonania kolejnej wizytacji 2 października 1604 w Spiskich Włochach. Tu jednak stawili opór sami mieszkańcy miasta, którzy wyposażeni w różną broń, pilnowali kościoła i obstawili wszystkie wejścia do niego. Prepozyt i jego asysta musieli opuścić miasto i zrezygnować z wizytacji¹²².

Ważne wydarzenie w działalności Towarzystwa Jezusowego na Spiszu miało miejsce 21 września 1604, kiedy to prepozyt spiski Marcin Pethe wystawił dokument, na podstawie którego podarował jezuitom wsie Klczów (Klčov), Tomášovce i Arnutowce (Arnutovce) razem z dworem w Lewoczy, należące kiedyś do kościoła św. Jana Chrzyciela oraz klasztoru kartuzów na Skale Schronienia. W ten sposób Marcin Pethe jako pierwszy z prepozytów spiskich podjął próbę sprowadzenia Towarzystwa Jezusowego do Lewoczy, gdzie mogłoby ono prowadzić swoją działalność na szerszą skalę¹²³.

Marcin Pethe przybył do Lewoczy 8 października 1604 razem z żupanem spiskim Krzysztofem Thurzonem przywiózł wspomniany już mandat

cesarski, zgodnie z którym ewangelicy mieli mu przekazać wszystkie kościoły, szkoły, stary i nowy klasztor, majątki kościelne oraz opuścić plebanie. Jednak sołtys, rada miejska i trybuni nie chcieli sami decydować o tej sprawie i dlatego na następny dzień zostało zwołane zgromadzenie¹²⁴. Podczas niego mieszkańcy miasta zostali zapoznani z treścią mandatu cesarskiego i ogólną sytuacją. Wystąpił też pleban Lewoczy Piotr Zabler, który zaapelował do mieszczan, by nie zdradzili swojej wiary. Mieszczanie zajęli dwojakie stanowisko wobec tej sytuacji: jedna grupa była skłonna zwrócić klasztor i proponowała spełnić przynajmniej niektóre żądania, druga część była jednak temu przeciwna, w związku z czym sołtys, rada miejska i mieszczaństwo zobowiązali się w formie publicznej przysięgi do pozostania wiernymi wyznaniu augsburskiemu i odmówili spełnienia postawionych warunków¹²⁵.

O tym, że nie zamierzają wypędzić księży ewangelickich i nie przejdą na wiarę katolicką powiadomiła prepozyta spiskiego Pethego delegacja, którą kierował sołtys Lewoczy; członkowie rady miejskiej, trybuni i kilku mieszczan¹²⁶. Rozmowy delegacji miasta z prepozytem przyniosły ogólne niezadowolenie i wywołały napięcie wśród zgromadzonej ludności. Doszło do ataku na asystę arcybiskupa. Marcin Pethe opuścił miasto i sytuacja się uspokoila¹²⁷.

Następnego dnia, 10 października 1604, Pethe powrócił do Lewoczy i kazał zamknąć wszystkie kościoły i szkoły oraz wydał zakaz odprawiania nabożeństw. Ponownie wezwał lewoczan, by wykonali polecenie cesarza. Mieszkańcy nie chcieli jednak zrezygnować ze swojego stanowiska i prepozyt musiał znów wyjechać z miasta.

Całe to wydarzenie zostało zapisane w pracy *Synopsa dejín spišskej rezidencie Spoločnosti Ježišovej od jej príchodu na Spiš* (*Synopsa historii rezydencji spiskiej Towarzystwa Jezusowego od jego przybycia na Spiš*), gdzie odnotowano, że Marcin Pethe:

[...] dlatego po powrocie z wizytacji najszybciej, jak to było możliwe, zwrócił się z prośbą do cesarza

¹²⁰ M. Suchý, *Dejiny Levoče* 1, s. 167.

¹²¹ V. Kalinay, *Zur Geschichte des Jesuitenordens*, s. 11–12.

¹²² A. Szontagh, *Geschichte der evangelischen Kirchengemeinde*, s. 21.

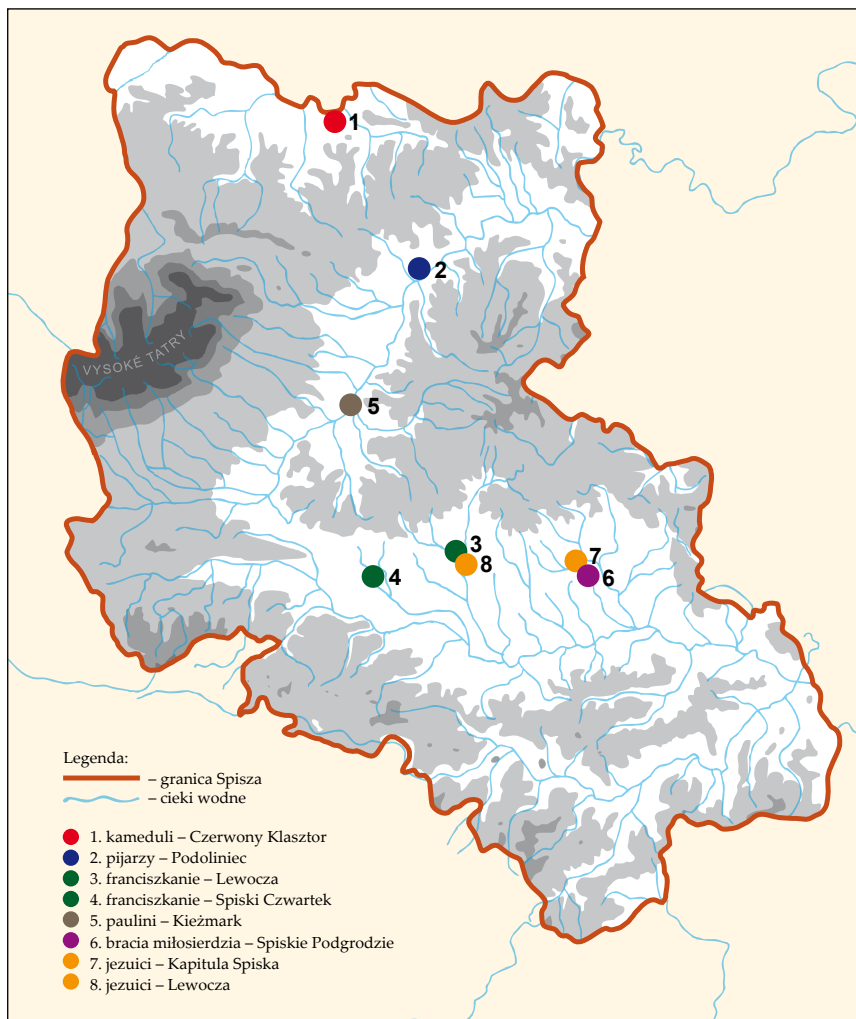
¹²³ ŠA LE, fond Archív Dr. Valentína Kalinaya, nr inw. 5, *Synopsis Historiae Residentiae Scepusiensis Societatis Jesu ab ejus in Scepusium adventu* (dalej SHRSSJ), s. 1; zob. też V. Kalinay, *Zur Geschichte des Jesuitenordens*, s. 13.

¹²⁴ G. Bruckner, *A reformáció és ellenreformáció*, s. 194.

¹²⁵ M. Suchý, *Dejiny Levoče* 1, s. 173.

¹²⁶ *Hain Gáspár Lócsei krónikája*, s. 132.

¹²⁷ G. Bruckner, *A reformáció és ellenreformáció*, s. 195.

Mapa 3. Klasztory rekatalizacyjne na Spiszu w XVII–XIX wieku.

Rudolfa i wymógł na nim, by zostały oddane naszemu Towarzystwu majątki jednego opuszczonego przez kartuzów Klasztoru świętego Jana Chrzciciela, pod nazwą Skąta Schronienia. Wkrótce przyjął dwóch z nas – ojca Jana Labe i ojca Mikołaja Saneciusa i pospieszył do Lewoczy. Chciał tam wprowadzić nasze Towarzystwo do byłego budynku kartuzji ze Skąty Schronienia i przepisać na nas majątki tej kartuzji. Kiedy jednak próbował nas wprowadzić i ustanowić, niewiele brakowało, a wściekli mieszkańcy Lewoczy, którzy byli przeciwni tym zamiarom, zarzuciliby kamieniami ojców

i samego arcybiskupa. Dlatego musiał on uciec z miasta oddanego Lutrowi i nie zrealizował swojego zamiaru¹²⁸.

W tym czasie przeciwko Habsburgom wystąpił książę Siedmiogrodu Stefan Bocskai (Bočkaj), który 15 października 1604 pokonał generała cesarskiego Barbiana Belgiojosa. Kiedy prepozyt spiski Marcin Pethe dowiedział się o tym wydarzeniu, wyjechał ze Spisza w poszukiwaniu bardziej bezpiecznego miejsca, ponieważ sytuacja zwolenników wiary katolickiej uległa pogorszeniu. Dotarł aż do Wiednia, gdzie zmarł 30 października 1605¹²⁹.

Nowe możliwości działania Towarzystwa Jezusowego na Spiszu pojawiły się po śmierci Krzysztofa Thurzona, który zmarł 7 kwietnia 1614. Wdowa po nim, Zuzanna Erdödy (Erdödyová) była ciągle wierną katoliczką, mimo że jej mąż jeszcze w 1613 r. przeszedł na wiarę luterzańską. Kiedy grafini Zuzanna Erdödy jako wdowa nabyła prawa do Zamku Spiskiego i gruntów oraz zapoznała się z sukcesami ojców jezuitów, zwróciła się z prośbą do prowincjała Prowincji Austriackiej Towarzystwa Jezusowego, by mogła przyjąć kilku jego członków¹³⁰. Również w kronice jezuickiej zapisano:

Sprowadziła naszych ojców, którzy mieli być dla niej wsparciem duchowym i uczyliby wiary chrześcijańskiej tych, którzy żyli na Zamku Spiskim, i okoliczny lud¹³¹.

¹²⁸ ŠA LE, fond Archív Dr. Valentína Kalinaya, nr inw. 5, SHRSSJ, s. 1; przekład: V. Olejník, *Synopsa dejín spišskej rezidencie Spoločnosti Ježišovej od jej príchodu na Spiš*, „Acta Musei Scepusiensis”, 2007, red. M. Novotná, Levoča 2007, s. 121, 123.

¹²⁹ J. Hradzsky, *Das Zipser Haus*, s. 133.

¹³⁰ V. Kalinay, *Zur Geschichte des Jesuitenordens*, s. 17.

¹³¹ ŠA LE, fond Archív Dr. Valentína Kalinaya, nr inw. 5, SHRSSJ, s. 2; przekład: V. Olejník, *Synopsa dejín spišskej rezidencie Spoločnosti Ježišovej*, s. 123.

W ten sposób w 1622 r. jezuita wznowili swoją działalność na Spiszu i zaczęła tu funkcjonować tzw. „misja spiska”, którą tworzyli ojciec Marcin Káldy (Kaldi)¹³² i ojciec Daniel Sednik¹³³.

Jeszcze przed przybyciem jezuitów zajęli się jednak „opuszczoną” ludnością kanonicy z Kapituły Spiskiej. W niedzielę i święta odwiedzali następujące wsie w swojej okolicy: Spiski Hrhów (Spišský Hrhov), Domaniowce (Domaňovce), Jamník (Jamník), Markuszowce (Markušovce), Chrast nad Hornadem (Chrast nad Hornádom), Spiski Hruszów (Spišský Hrušov), Bystrany, Spiskie Włochy, Krompachy, Slatwina (Slatviná), Żehra (Žehra), Dubrawa (Dúbrava), Korytne (Korytné), Polanowce (Poľanovce), Pongracowce (Pongrácovce) i Bijacowce (Bijacovce). Tu odprawiali nabożeństwa w domach prywatnych i zapoznawali ludzi z dogmatami wiary. Według *Synopsy* wyróżnił się w tej działalności zwłaszcza Jan Szölösi¹³⁴, który też odwiedzał okoliczne wsie. Osiągnął to, że kilka z nich – Żehra, Bijacowce, Dubrawa, Polanowce i Domaniowce – powróciło do Kościoła katolickiego¹³⁵.

Ponieważ po swoim przyjeździe na Spisz jezuita zamieszkali na Zamku Spiskim, ojciec Marcin Káldy zaczął szukać w okolicy bardziej odpowiedniego miejsca, gdzie ich misja mogłaby osiąść na stałe. W końcu znalazł opuszczony klasztor w Spiskim Podgrodziu, a uzyskawszy zgodę od króla polskiego Zygmunta III, poprosił arcybiskupa ostrzyhomskiego Piotra Pázmánya (Pázmán), by przyznał to miejsce Towarzystwu Jezusowemu na Spiszu. Starania zakończyły się niepowodzeniem, ponieważ zaprotestowała Prowincja 13 miast spiskich.

Ojciec Káldy w dalszym ciągu pracował na Zamku Spiskim, gdzie zmarł 28 sierpnia 1632. Niecały rok później, 5 sierpnia 1633, zmarła też

Zuzanna Erdödy¹³⁶. Po jej śmierci jezuita zostali oddelegowani do Trnawy, a misja spiska została przerwana na kilka lat¹³⁷.

Po śmierci Zuzanny Erdödy jej majątki przejęła najbliższa rodzina, ale po śmierci ostatniego prawowitego spadkobiercy Michała Thurzona w 1636 r. ród ten wymarł po mieczu.

Prawo do spadku rościł sobie Stefan Csáky (Čáki), który jeszcze w 1625 r. ożenił się z Ewą Forgách (Forgáčová), córką Zuzanny Thurzo i wnuczką Aleksego Thurzona. Także sam Michał Thurzon pozostawił testament, na podstawie którego dobra Zamku Spiskiego miały przypaść Ewie Forgách. Do przejęcia spadku był jednak potrzebny królewski dokument fundacyjny, na który Stefan Csáky jednak nie zaczekał, jeszcze w 1636 r. zajął Zamek Spiski, który pod koniec tego roku został zajęty przez wojska. Dopiero 25 marca 1638 król Ferdynand III wydał dokument fundacyjny. Dobra zamkowe przypadły Csákyemu formalnie 11 stycznia 1639¹³⁸.

Właśnie osoba Stefana Csákyego, w którym katolicy zyskali silne oparcie, okazała się bardzo istotna dla kontynuacji działalności Towarzystwa Jezusowego na Spiszu. W związku z tym, że sam był katolikiem, postanowił sprowadzić jezuitów. W *Synopsie* wspomina się to wydarzenie następująco:

Ledwo co Csáky objął dobra, wezwał naszych ojców. Sam był nabożny i dlatego chciał, abyśmy objęli administrację duchową na Zamku Spiskim. Do tego zadania zostali wysłani dwaj: ojciec Zygmunt Katai i ojciec Paweł Szuhai¹³⁹.

O tym, że Stefan Csáky był gorliwym katolikiem, świadczy zdarzenie, do którego doszło

¹³² Marcin Káldy (Kaldi) urodził się 5 listopada 1568 w Trnawie i pochodził z rodziny katolickiej. Do zakonu jezuitów wstąpił 18 sierpnia 1586 w Brnie. Po studiach w Ołomuńcu, Grazu i Czeskim Krumlowie pracował jako profesor w Grazu, a później w Klużu (Rumunia). W latach 1603–1604 był superiorem w Alba Iulia (Siedmiogród), później też superiorem w Zagrzebiu. Od 1618 r. pracował w Humennem, a od 1621 r. w Wiedniu. Od 1623 r. działał w misji na Spiszu, gdzie zmarł 28 sierpnia 1632. Zob. L. Lukács, *Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S.I.*, t. 1: (1551–1600), Romae 1978, s. 703.

¹³³ Daniel Sednik urodził się w grudniu 1592 r. w miejscowości Pruské. Do zakonu jezuitów wstąpił 9 października 1616 w Leoben, gdzie spędził okres nowicjatu. Studia ukończył w Klagenfurcie i Ebendorfie. W latach 1623–1627 działał w misji spiskiej. Później jeszcze w Trnawie, Humennem, Koszycach i Bratysławie. Zmarł 20 października 1645 w Skaliczy. Zob. L. Lukács, *Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S.I.*, t. 2: (1601–1640), Romae 1982, s. 750.

¹³⁴ Pomocnikiem Marcina Káldyego był Jan Szölösi (Rybnický), który urodził się w 1576 r. w Rybníku. Do zakonu jezuitów wstąpił w Brnie w 1603 r. Tu spędził też okres nowicjatu. W latach 1613–1619 pracował w Humennem. Następnie w okolicach Užhorodu w misji koszyckiej, a od 1623 r., podobnie jak Marcin Káldy, na Spiszu. Zmarł 8 lipca 1638 w Humennem. Zob. L. Lukács, *Catalogi personarum et officiorum* 2, s. 766.

¹³⁵ ŠA LE, fond Archív Dr. Valentína Kalinaya, nr inw. 5, SHRSSJ, s. 3.

¹³⁶ J. Bal, *Szepesvára története*, Lőcse 1914, s. 64; V. Kalinay, *Zur Geschichte des Jesuitenordens*, s. 32.

¹³⁷ E. Krapka, V. Mikula, *Dejiny Spoločnosti Ježišovej na Slovensku*, s. 155.

¹³⁸ V. Kalinay, *Zur Geschichte des Jesuitenordens*, s. 22.

¹³⁹ ŠA LE, fond Archív Dr. Valentína Kalinaya, nr inw. 5, SHRSSJ, s. 4; przekład: V. Olejník, *Synopsa dejín spišskej rezidencie Spoločnosti Ježišovej*, s. 127.

podczas składania przysięgi przez żupana spiskiego w Lewoczy. Po odczytaniu tekstu przysięgi, w którym notariusz żupy pominął Matkę Boską oraz imiona niektórych świętych, graf Csáky odmówił powtórzenia tego tekstu. Dopiero kiedy notariusz odczytał całą przysięgę, Stefan Csáky ją powtórzył. Podczas tego wydarzenia był też obecny ojciec Zygmunt Kátay (Katai).

W tym okresie działali na Spiszu zakonnicy Zygmunt Kátay¹⁴⁰ i Paweł Szuhai, lecz tylko krótko – do śmierci żony Stefana Csákyego, Ewy Forgách, która zmarła 24 kwietnia 1639. Po jej śmierci przybyli inni ojcowie – Stefan Gosztoni¹⁴¹ i Daniel Berlich (Berlič)¹⁴². Ten ostatni zmarł jednak krótko po przybyciu na Spisz.

Jeszcze w 1639 r. Stefan Csáky podjął ważny krok na rzecz rekatalizacji. W Spiskim Czwartku (Spišský Štvrtok) odebrał ewangelikom tzw. kaplicę Zápolyów, w której zaczęto odprawiać nabożeństwa katolickie. Oprócz tego 10 listopada 1641 chciał zwrócić katolikom kościół w Hrabuszycach (Hrabušice), gdzie jego rodzina często przebywała. Nie udało mu się jednak tego przeprowadzić w pełni, w wyniku czego przyznano katolikom tylko część kościoła z ołtarzem głównym¹⁴³.

W tym okresie ojcowie jezuiti działali na Zamku Spiskim, gdzie w kaplicy zamkowej odprawiali w niedziele i święta nabożeństwa dla mieszkańców zamku oraz głosili kazania w trzech językach (po niemiecku, po węgiersku i po słowacku). Odbywali też podróże do okolicznych wsi i dworów szlacheckich. Dlatego ojciec Stefan Gosztoni – podobnie jak już wcześniej ojciec Marcin Káldy – podjął próbę pozyskania dla jezuitów tego samego budynku klasztoru w Spiskim Podgrodziu, którego wcześniej pozyskać im się nie udało. Także i te starania zakończyły się niepowodzeniem wskutek

sprzeciwu krakowskiego wojewody Stanisława Lubomirskiego, starosty prowincji 13 miast spiskich.

Tymczasem w 1644 r. wybuchło kolejne powstanie antyhabsburskie, kierowane przez Jerzego I Rakoczego (Rákoci), który 2 lutego wtargnął ze swoimi oddziałami na wschodnią Słowację. Prepozyt spiski Władysław II Hoszutéthy opuścił Kapitułę Spiską, a 12 lutego 1644 uciekł z Zamku Spiskiego także sam żupan spiski Stefan Csáky, który schronił się u cesarza w Wiedniu. Stamtąd Ferdynand III wysłał go do króla Polski, by uzyskać pomoc w walce ze zwolennikami Rakoczego. Pojechał z nim też ojciec Stefan Gosztoni. Żupan zostawił jednak na Zamku Spiskim załogę na czele z kasztelanem Gabrielem Vadászem. Wsparcia duchowego udzielał załodze zamku ojciec Jan Magala¹⁴⁴. Według kroniki jezuickiej spędził tam wraz z załogą aż dwa lata¹⁴⁵.

Po zakończeniu powstania Rakoczego żupan Csáky postanowił, że przyzna jednak majątki jezuitom. Przypadła im w ten sposób posiadłość, należąca do dóbr Zamku Spiskiego, położona u podnóża góry w pobliżu Spiskiego Podgrodzia. Stało się to 17 września 1646. Król potwierdził tę darowiznę 5 grudnia 1646 i powtórnie 25 listopada 1654. Jezuiti uzyskali w ten sposób posiadłość nazywaną Braxatórium (browar zamkowy). Należały do niej grunty, młyn, kilka budynków, wodociąg, drewniana hala, ogród i sad¹⁴⁶. Tuż po przejęciu tej posiadłości jezuiti rozpoczęli remont, choć nie planowali tu wybudowania stałej siedziby. Miejsce nie wydawało im się odpowiednie na przyszłe kolegium.

Mimo że posiadłość ta nie była własnością miasta, ale stanowiła majątek dóbr zamkowych, na reakcję okolicznej ludności nie trzeba było długo czekać. Jak napisał kronikarz:

¹⁴⁰ Zygmunt Kátay (Katai) urodził się 19 marca 1609, wstąpił do zakonu jezuitów 27 sierpnia 1626 w Leoben, gdzie spędził dwa lata jako nowicjusz. W latach 1629–1636 studiował retorykę i teologię w Grazu i Wiedniu. W 1638 r. pracował w Trnawie, na Spiszu działał w 1639 r. Później pracował jeszcze w Wiedniu, Trnawie i Humennem. Zmarł 20 września 1645. Zob. L. Lukács, *Catalogi personarum et officiorum* 2, s. 635.

¹⁴¹ Stefan Gosztoni urodził się 22 grudnia 1605 w Trnawie, do zakonu jezuitów wstąpił 13 września 1624 w Leoben. Ukończył studia w Leoben, Grazu i Bratysławie. Święcenia kapłańskie przyjął 15 kwietnia 1634 w Grazu. Na Spiszu pracował w sumie trzykrotnie: w latach 1641–1645, 1647–1652 i wreszcie 1656–1660. Zmarł na Spiszu 10 lutego 1660. Zob. L. Lukács, *Catalogi personarum et officiorum* 2, s. 604.

¹⁴² Daniel Berlich (Berlič) urodził się w kwietniu 1592 r. w Šašincovcu (Chorwacja), do zakonu jezuitów wstąpił 22 kwietnia 1613 w Brnie. Studia ukończył w Brnie i Grazu. Pracował w Grazu, działał też w Humennem, Leopoldowie, Toruniu oraz jako misjonarz w Turcji. Na Spiszu był obecny krótko w 1639 r. Tam też zmarł 10 grudnia 1639. Zob. L. Lukács, *Catalogi personarum et officiorum* 2, s. 548.

¹⁴³ G. Bruckner, *A reformáció és ellenreformáció*, s. 244.

¹⁴⁴ Jan Magala (Magala) urodził się 11 lutego 1605 w Jaslicach (Chorwacja). Wstąpił do zakonu jezuitów 13 czerwca 1627 w Leoben, gdzie spędził okres nowicjatu. Studia ukończył w Wiedniu. Później działał w Humennem, Užhorodzie i Koszycach. Na Spiszu pracował w sumie dwukrotnie: w latach 1642–1645 i 1647–1652. Zmarł 15 czerwca 1668 w Trnawie. Zob. L. Lukács, *Catalogi personarum et officiorum* 2, s. 665.

¹⁴⁵ ŠA LE, fond Archív Dr. Valentína Kalinaya, nr inw. 5, SHRSSJ, s. 6.

¹⁴⁶ V. Kalinay, *Zur Geschichte des Jesuitenordens*, s. 28.

Mieszkańcy Spiskiego Podgrodzia, zagorzali heretycy, osiadli bezpośrednio u podnóża góry, na której znajduje się Zamek Spiski, i tworzą jedno z 13 polskich miast, oznajmili kapitanowi krakowskiemu Stanisławowi Lubomirskiemu, ówczesnemu panu wspomnianych 13 miast, że jezuiti wkradli się na grunt miasta i że wielkim kosztem urządzają tam kolegium i szkoły¹⁴⁷.

Stanisław Lubomirski był protektorem wyznania katolickiego i w 1642 r. założył nawet kolegium pijarów w Podolińcu. Prawdopodobnie w obawie, że działalność pijarów mogłaby zostać osłabiona przez obecność jezuitów na Spiszu, zgodził się, by jezuiti zostali wyeksmitowani z tego miejsca. O reakcji mieszkańców Spiskiego Podgrodzia z 16 listopada 1646 jezuiti tak piszą w swojej kronice:

Zaatakowali nas z ogromną nieokietznaną wściekłością, którą jeszcze spotęgował rozkaz kapitana. I gdybyśmy dzięki Bożej opatrności stamtąd nie uciekli, bez żalu by nas zabili. Dom rzeczywiście zburzyli, cały młyn zniszczyli, kamienie i ruiny wywieźli do miasta, drzewa owocowe wyrębali, płoty powalili i wrzucili do ognia. Na koniec nie zostało nic, tylko goła ziemia. Całe trzy dni i trzy noce mieszkańcy miasta byli zajęci tym niszczeniem¹⁴⁸.

Załoga zamku nie wystąpiła jednak z interwencją przeciwko mieszkańcom Spiskiego Podgrodzia.

Mimo że ojciec Stefan Gosztoni osobiście wniósł skargę do starosty Lubomirskiego, nie uzyskał wiele, nawet zwrotu majątku. Osiągnął wszakże jedną rzecz: Lubomirski nakazał mieszkańcom prowincji 13 miast spiskich, by wszędzie bez problemów przyjęli jezuitów.

Po wcześniejszych nieudanych próbach uzyskania jakiegos stałego miejsca, punktu, z którego mogliby prowadzić swoje działania, jezuiti podjęli tym razem starania o otrzymanie jako beneficjum kaplicy Ciała Chrystusowego w Kapitulie Spiskiej, kaplicy Bożego Ciała, kaplicy Zápolyów. Była dla nich atrakcyjna przede wszystkim dlatego, że w jej pobliżu stał budynek nazywany

Codria, który należał do niej jako fundacja. Właśnie tam Towarzystwo Jezusowe chciało założyć swoją siedzibę.

Kaplica Bożego Ciała została подарowana na fundację już w 1510 r. przez Jadwigę Zápolyę. Miała ona służyć jako lokum dla rektora kaplicy i pięciu kapłanów¹⁴⁹, ale po bitwie pod Mohaczem w 1526 r. beneficjum pozyskały osoby świeckie. Zostało ono zwrócone prepozyturze spiskiej dopiero, gdy trafiło w ręce arcybiskupa ostrzyhomskiego Piotra Pázmanya. Według Jozefa Hradzkiego miało to miejsce w 1635 r. Z kolei Valentín Kalinay podaje dokładną datę zwrotu tego beneficjum – 18 września 1636¹⁵⁰. Pázmany już od dłuższego czasu zastanawiał się nad stworzeniem kolejnego kolegium jezuickiego na obszarze

¹⁴⁷ ŠA LE, fond Archív Dr. Valentína Kalinaya, nr inw. 5, SHRSSJ, s. 7; przekład: V. Olejník, *Synopsa dejín spišskej rezidencie Spoločnosti Ježišovej*, s. 133.

¹⁴⁸ ŠA LE, fond Archív Dr. Valentína Kalinaya, nr inw. 5, SHRSSJ, s. 8; przekład: V. Olejník, *Synopsa dejín spišskej rezidencie Spoločnosti Ježišovej*, s. 135.

¹⁴⁹ J. Hradzky, *Initia*, s. 84.

¹⁵⁰ V. Kalinay, *Zur Geschichte des Jesuitenordens*, s. 35.

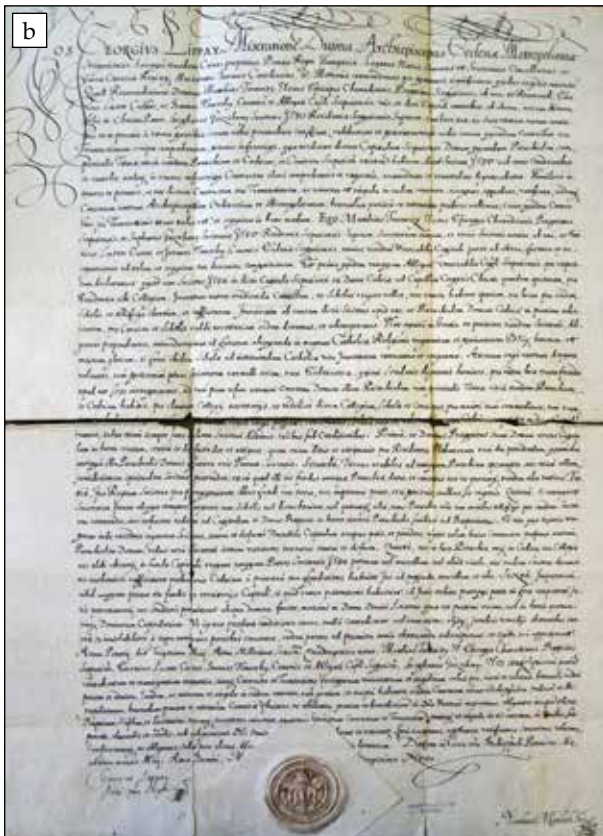

b

c

Ryc. 79. W roku 1647 jezuita uzyskali budynek Codrii w Kapitulie Spiskiej, którą przekształcili w swoją stałą siedzibę na Spiszu. Przyniosły w ten sposób rezultaty wspólne wysiłki a) kardynała Piotra Pázmanya b) arcybiskupa Ostrzyhomia Lippaya c) prepozyta spiskiego Hoszutóthyeego.

b

dzisiejszej Słowacji i według niego beneficjum to miało posłużyć właśnie do celów oświatowych.

Dlatego ojciec Stefan Gosztoni zwrócił się w 1647 r. z prośbą do ówczesnego prepozyta spiskiego Władysława Hoszutóthyeego, by przyjął jezuitów i nadał to beneficjum Towarzystwu

w celu założenia w przyszłości kolegium. Prepozyt był niezbyt przychylny tej idei i nie przekonał się do niej nawet wtedy, kiedy sam król węgierski Ferdynand III wysłał przedstawicieli (Komory Spiskiej) oraz ojca Franciszka Paczota, by podarowali Towarzystwu kaplicę Bożego Ciała i jej majątki. Na prepozyta zaczął też nalegać arcybiskup ostrzyhomski Jerzy Lippay (Lipai).

Dopiero wskutek tych nacisków prepozyt spiski podjął decyzję i napisał do austriackiego prowincjała Towarzystwa Jezusowego pismo z zaproszeniem, w którym uznał, że miejsce to jest odpowiednie do założenia nowego kolegium. Dołączył również obietnicę, że będzie wspierał kolegium dopóty, dopóki samo nie zdobędzie odpowiednich środków na swoje utrzymanie.

Wkrótce jezuita przejęli kaplicę, w której zaczęli odprawiać nabożeństwa, oraz wspomniany budynek Codrii. Oprócz tego prepozyt spiski Hoszutóthy nadał im tzw. *domus parochialis*, czyli dom, który służył kiedyś jako lokum dla miejscowego plebana i znajdował się między kanonią należącą do kanonika – lektora a Codrią, która od tej pory należała do Towarzystwa Jezusowego¹⁵¹. Ów *domus parochialis* miał służyć według prepozyta do celów oświatowych. Jezuita przejęli wspomniane budynki 24 kwietnia 1647¹⁵².

Ojcowie Stefan Gosztoni i Józef Magala mieszkali w tym czasie na Zamku Spiskim, skąd

¹⁵¹ J. Hradzsky, *Initia*, s. 84.

¹⁵² V. Kalinay, *Zur Geschichte des Jesuitenordens*, s. 37.

codziennie dojeżdżali do Kapituły Spiskiej. Nie osiedli w budynku Codrii, ponieważ był on zaniedbany i wymagał remontu¹⁵³. Tylko ojciec Paweł Szuhai¹⁵⁴ mieszkał u kanonika Jeremiasza Trinki.

Rozpoczęto remont Codrii i już 28 września 1648, jak wspomina się w kronice:

[...] odwiedził rezydencję spiską najczcigodniejszy pan prowincjał Jan Bucelleni. Towarzyszył mu ojciec Franciszek Paczoth. 2 października 1648 prowincjał mianował superiorem rezydencji spiskiej ojca Stefana Gosztoniego¹⁵⁵.

Do wyremontowanej Codrii jezuiti wprowadzili się na Boże Narodzenie 1649 r. Do tego czasu udało im się tam przygotować kilka sypialni oraz refektarz z kuchnią.

W następnym roku pod kierownictwem arcybiskupa ostrzyhomskiego Jerzego Lippaya odbył się w Ostrzyhomiu synod, na który został zaproszony także superior spiski. Towarzyszyli mu teologowie synodalni: ojciec Marcin Palkovič i ojciec Zachariasz Trinkelius. Podczas tego synodu narodowego zostało potwierdzone, że Towarzystwo Jezusowe stanowi część Kościoła katolickiego w Królestwie Węgierskim.

Krótko po tym wydarzeniu w 1651 r. wybuchł kolejny spór jezuitów z mieszkańcami Spiskiego Podgrodzia, którzy byli przeciwni zorganizowaniu rezydencji i kolegium w Kapitułe Spiskiej. W kronice jezuitów wspomina się: *Odgrazali się, że zaatakują, jeśli wysuniemy poza mury choćby tylko długi gwóźdź, i rozkazali zburzyć płot*¹⁵⁶. W tej sytuacji rozpoczęły się rozmowy między przedstawicielami jezuitów a reprezentantami mieszkańców Spiskiego Podgrodzia. Superior pozyskał kilku świadków, a notariusz kapituły spisał ich zeznania. Skutkiem tego było odwołanie się superiora do króla Polski, który już wcześniej podjął decyzję w sprawie spornego gruntu oraz późniejsze wezwanie mieszkańców Spiskiego Podgrodzia przed

oblicze króla. Kiedy mieszkańcy dowiedzieli się, że superior przygotowuje się do podróży do Warszawy i że wezwał mieszkańców Spiskiego Podgrodzia, by stawili się u króla, przestraszyli się i zaczęli zachowywać bardziej pokojowo wobec jezuitów. W ten sposób w 1651 r. osiągnięto ostatecznie porozumienie, że Codria należy do zakonu.

3 października 1651 nowym superiorem został ojciec Jan Klobusiczky (Klobušický)¹⁵⁷. Przejął on m.in. na wpół ukończoną budowę rezydencji i to dzięki niemu zostały wyremontowane kolejne pomieszczenia mieszkalne. W 1652 r. w rezydencji przebywało 10 zakonników. Zastępcą Jana Klobusiczkyego był ojciec Jan Magala. Funkcję katechety pełnił ojciec Władysław Lelenski (Lelenský), który pracował też jako misjonarz ludowy. Kolejnym był ojciec Andrzej Banko, który uczył w gimnazjum i później działał też jako misjonarz na Zamku Spiskim. Następnie uczyli tu: Antoni Haller, Jan Vasarhelyi i Jan Ujfaluši. Pracami pomocniczymi zajmowali się Krzysztof Valesich (Valesič) i Michał Ostermayr. Wielkim sukcesem w 1652 r. było też urządzenie biblioteki. Doszło do tego dzięki Janowi Bogatfalvaiemu, który sfiansował zakup książek.

Bardzo ważne wydarzenie dla rezydencji jezuitów przypadło na 10 stycznia 1653. Prepozyt spiski Maciej Tarnóczy potwierdził jezuitom beneficjum kaplicy Bożego Ciała oraz Codrii, która należała do tegoż beneficjum. 25 listopada 1654 potwierdził to również król Węgier Ferdynand III¹⁵⁸, co pozwoliło jezuitom pełnić przydzieloną im misję w spokojniejszych niż do tej pory warunkach.

W 1655 r. w rezydencji nadal przebywało 10 zakonników, na czele z ojcem Klobusiczkym. W owym roku nasiliło się dążenie jezuitów do wybudowania wokół majątku Towarzystwa murów obronnych. Czasy ciągle były niespokojne i mimo ochrony Stefana Csákyego zakonnicy liczyli się ze wszelkimi zagrożeniami, dlatego zbudowano

¹⁵³ ŠA LE, fond Archív Dr. Valentína Kalinaya, nr inw. 5, SHRSSJ, s. 14.

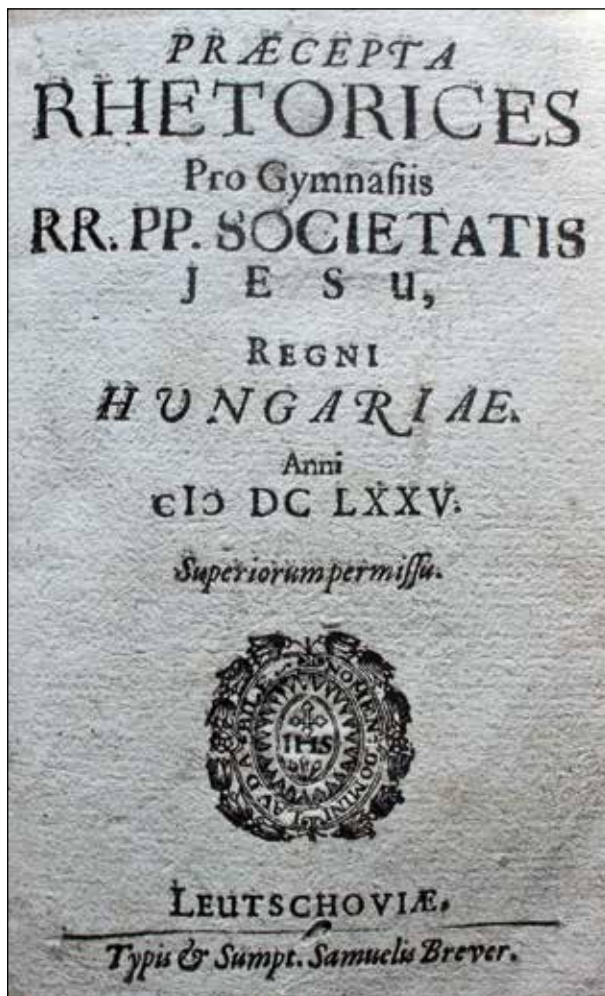
¹⁵⁴ Paweł Szuhai urodził się w styczniu 1607 r. w miejscowości Szuha (Węgry). Wstąpił do zakonu jezuitów 25 października 1632 w Wiedniu. Tam spędził okres nowicjatu. Później pracował w Bratysławie, Győr, Grazu, Trnawie, Leoben, Koszycach, Preszowie, Trenczynie i Soproniu. Na Spiszu działał kilkakrotnie w latach 1639, 1648–1650, 1653–1658, 1661–1667. Zmarł 18 grudnia 1676 w Trenczynie. Zob. L. Lukács, *Catalogi personarum et officiorum* 2, s. 766.

¹⁵⁵ ŠA LE, fond Archív Dr. Valentína Kalinaya, nr inw. 5, SHRSSJ, s. 17; przekład: V. Olejnik, *Synopsa dejín spišskej rezidencie Spoločnosti Ježišovej*, s. 249.

¹⁵⁶ ŠA LE, fond Archív Dr. Valentína Kalinaya, nr inw. 5, SHRSSJ, s. 19; przekład: V. Olejnik, *Synopsa dejín spišskej rezidencie Spoločnosti Ježišovej*, s. 253.

¹⁵⁷ Jan Klobusiczky (Klobušický) urodził się w 1613 r. w Klobuszycach (Klobušice). Wstąpił do zakonu jezuitów 19 października 1652 w Wiedniu, gdzie spędził okres nowicjatu. Studium teologii ukończył w Pasawie i Grazu. Pracował w Trnawie, Soproniu, Užhorodzie i Rzymie. Na Spiszu był dwukrotnie: w latach 1648–1650 i 1652–1656. Zmarł 8 marca 1693 w Rzymie. Zob. L. Lukács, *Catalogi personarum et officiorum* 2, s. 643.

¹⁵⁸ J. Hradszky, *Initia*, s. 85.

Ryc. 80. Jezuiti natychmiast po swoim osadzeniu na Spiszu zaczęli intensywnie wydawać książki. Druk z Lewoczy z 1675 r. ze znakiem Towarzystwa.

mur, który łączył budynek szkoły z kolumnadą przed bramą. Także w późniejszych latach kontynuowano prace nad poprawą warunków w rezydencji. W 1660 r. zostały wykopane trzy piwnice, które od strony zachodniej przykryto małym dachem. W tej części przechowywano wino, by uchronić je przed słońcem¹⁵⁹. W kolejnym roku

został urządzony refektarz i cztery pokoje. W tym samym czasie ojcowie chcieli zagospodarować znajdujący się w pobliżu Codrii pusty plac na ogród¹⁶⁰, który był im bardzo potrzebny, jednak już w 1651 r. mieszkańcy Spiskiego Podgrodzia zakazali jezuitom sadzenia jakichkolwiek drzew na gruncie obok Codrii, ponieważ domagali się go dla siebie. Protesty te powtórzyły się także w 1660 r. Ojcowie otoczyli ogród płotem i w 1668 r. wybudowali tam mur. Mimo że Towarzystwo dysponowało kaplicą Bożego Ciała, w rezydencji urządzono kolejną, do której w 1656 r. zamówiono ołtarz św. Jana Chrzciciela.

Kiedy w 1673 r. gimnazjum zostało przeniesione do Lewoczy, rezydencja w Kapitulie Spiskiej kontynuowała działalność duszpasterską i prowadziła szkołę podstawową. Jej prefektem był jeden z ojców, któremu pomagał nauczyciel świecki. W 1717 r. w Kapitulie Spiskiej przebywali dwaj ojcowie, w 1730 r. trzech, a od 1740 r. aż do likwidacji mieszkało w rezydencji pięciu – sześciu jezuitów. Ich działalność była różnorodna: głosili kazania w katedrze, dwaj uczyli w szkole, zajmowali się też działalnością pastoralną i pisarską¹⁶¹.

Jest powszechnie wiadome, że jezuita prowadził przede wszystkim działalność edukacyjną i wychowawczą, co miało miejsce również w Kapitulie Spiskiej. Nauczanie rozpoczęto już w 1648 r. w budynku Codrii, który został przystosowany na potrzeby szkoły. Klasy zostały rozszerzone aż po *syntax*, tzn. naukę w gimnazjum prowadzono w pierwszych czterech klasach: *parva*, *principia*, *grammatica* i *syntax*¹⁶². Prefektem całej szkoły i profesorem w czwartej klasie był ojciec Paweł Szuhai. W kronice wspomina się, że na początku pracowali tam trzech świeccy nauczyciele – filozofowie: Ignacy Petricius, Jerzy Bohemus i Waclaw Koszolius¹⁶³. Od samego początku gimnazjum miało konkurenta – kolegium pijarów w Podolińcu, założone w 1642 r. przez

¹⁵⁹ ŠA LE, fond Archív Dr. Valentína Kalinaya, nr inw. 5, SHRSSJ, s. 48.

¹⁶⁰ Tamże, s. 67.

¹⁶¹ E. Krapka, V. Mikula, *Dejiny Spoločnosti Ježišovej na Slovensku*, s. 79.

¹⁶² Zgodnie z *Ratio studiorum* gimnazjum jezuita miało mieć pięć klas, do których jednak została dołączona jeszcze jedna – elementarna. Istniały zatem: klasa I: elementarna (*Parva*), klasa II: *infima classis grammaticae* (*Principia*), klasa III: *media classis grammaticae* (*Grammatica*), klasa IV: *suprema classis grammaticae* (*Syntaxis*), klasa V: *Humanista* (*Poetica*), klasa VI: *Rhetorica*. Duży nacisk kładziono przede wszystkim na naukę języków, w tym zwłaszcza łaciny, a później też greki, ale jej znajomość była często gorsza niż języka łacińskiego. Podczas pierwszych lat uczniowie musieli opanować słownictwo, morfologię i naturalnie gramatykę. Po ukończeniu czwartej klasy uczniowie mieli już mieć wspaniale opanowaną gramatykę, a w kolejnych dwóch klasach doskonalili sztukę oratorską na podstawie lektury dzieł Arystotelesa, Seneki, Cyserona, Wergiliusza czy Horacego. Uczeń miał też nabyć umiejętności oratorskie, by umiał wystąpić z przemówieniem przy jakiegokolwiek okazji i w każdej chwili. Zob. John W. O'Malley, *How the First Jesuits became involved in education*, w: *The Jesuit Ratio Studiorum. 400th anniversary perspectives*, red. V.J. Duminuco, New York 2000, s. 70–72.

¹⁶³ ŠA LE, fond Archív Dr. Valentína Kalinaya, nr inw. 5, SHRSSJ, s. 14.

Stanisława Lubomirskiego. Zdarzały się przypadki, że uczniowie przechodzili od pijarów do jezuitów. To nie spodobało się Stanisławowi Lubomirskiemu. Kronikarz jezuitów przedstawił to następująco:

Swoim poddanym wręcz surowo zakazał posyłać do nas swoich synów. Tych, co już u nas byli, mieli zabrać siłą z powrotem, a ich rodzice mieli zostać ukarani, do czego doszło na Zamku Lubowelskim. Tam niektórych zakuto w kajdany, innych okładano kijami i bito na różne inne sposoby¹⁶⁴.

Już po otwarciu gimnazjum jezuiti borykali się z kwestią zakwaterowania dla uczniów. Także kronika jezuitska wspomina, że w ich budynku w Kapitulce Spiskiej mieszkali trzej nauczyciele wraz z ubogimi seminarzystami, których było ok. 20 i których utrzymywano z datków wiernych. Inni uczniowie byli zakwaterowani w sąsiednich wsiach Studenec, Jabłonów (Jablonov) i w innych miejscach, ponieważ mieszkańcy Spiskiego Podgrodzia nie chcieli ich kwatrować¹⁶⁵.

Budowę kolegium kontynuowano w 1649 r. Co najmniej kilka sypialni i refektarz z kuchnią zostały zaadaptowane na sale wykładowe. W listopadzie tego roku w obecności prepozyta i członków kapituły wygłosił mowę z okazji rozpoczęcia nauki magister Władysław Martonfalvai.

Najważniejszym wydarzeniem w 1649 r. było to, że sam graf spiski Stefan Csáky wysłał do kolegium jezuitskiego obu swoich synów: Stefana i Władysława. Mieszkali oni w rezydencji prepozyta spiskiego Macieja Tarnóczego, który zakwaterował w swoim domu dodatkowo 12 innych synów szlacheckich. Byli wśród nich głównie protestanci. Studiował tu też Władysław, drugi syn starosty Górnych Węgier (*supremus capitaneus partium regni Hungariae superiorum*) Franciszka Wesselénya (Vešelényi) z Hadadu. Także on mieszkał w rezydencji prepozyta spiskiego.

W tym samym roku rozpoczęto naukę teologii moralnej, którą wykładał Jan Klobusiczky. Organizował on też dyskusje publiczne. Duże znaczenie w programie nauczania miały przedstawienia teatralne, w których brali udział uczniowie. Były one wystawiane podczas większych świąt.

W 1651 r. wprawdzie grupa uczniów wyjechała do Koszyc, gdzie jezuita mieli kolejne gimnazjum (po to, by uczyć się języka węgierskiego),

ale nie było to spowodowane niższym poziomem szkoły w Kapitulce Spiskiej. Ciągłe cieszyła się ona

¹⁶⁴ Tamże, s. 15; przekład: Vladimír Olejník, *Synopsa dejín spišskej rezidencie Spoločnosti Ježišovej*, s. 245.

¹⁶⁵ ŠA LE, fond Archív Dr. Valentína Kalinaya, nr inw. 5, SHRSSJ, s. 14.

Ryc. 81. Jezuici w swojej działalności rekatalizacyjnej chętnie wykorzystywali najnowocześniejsze sposoby. Należał do nich bez wątpienia teatr cieni. Ilustracja z 2008 r., pochodząca z biblioteki Kapituły.

dużym zainteresowaniem, także wśród protestanckich rodzin szlacheckich. Ponadto w owym roku najlepszych uczniów nagrodził sam prepozyt spiski Maciej Tarnóczy. Mimo wyjazdu części uczniów w 1651 r. do Koszyc, w 1652 r. gimnazjum znów liczyło około 100 uczniów. Wówczas pracowało tam kilku zakonników, którzy prowadzili następujące klasy: pierwszą i drugą – ojciec Jan Ujfaluși, trzecią Jan Vasarhelyi, czwartą Andrzej Banko, a piątą i szóstą – Antoni Haller. W 1653 r. kolegium przeniosło się do nowej siedziby, której budowę sfinansował prepozyt spiski Maciej Tarnóczy. Dobudowano do niej kuchnię, ukończono też część sypialni.

W kronice jezuickiej zanotowano odnośnie roku 1654:

Jeśli chodzi o liczbę uczniów, początkowo ten rok był obfity. Później zapanowała epidemia dżumy, ale nauczanie odbywało się nadal. Jednak z powodu niebezpieczeństwa epidemii trzeba je było przesunąć o jeden miesiąc¹⁶⁶.

Po zakończeniu tego okresu nauczanie zostało wznowione.

W latach 1655 i 1656 nauczano również w klasach wyższych i ten okres można uznać ogólnie za spokojny. Kronikarz wspomina działalność uczniów nie tylko wyższych roczników, ale także niższych, którzy włączyli się do kilku dysput filozoficznych i trzech dysput publicznych. Jedna z nich miała miejsce pod koniec roku szkolnego. Dwie kolejne odbywały się w języku słowackim: jedna w Wielki Piątek (13 kwietnia), a druga w święto Bożego Ciała (14 czerwca).

Choć w 1657 r. liczba uczniów była mniejsza, to następny rok 1658 przyniósł poprawę i stan porównywalny z poprzednim. Do ciekawej sytuacji doszło w 1660 r., kiedy nie otwarto piątej i szóstej klasy (podobno w wyniku surowości jednego z magistrów). Młodzież wyjechała do innych gimnazjów i wskutek tego w roku szkolnym 1660/1661 najwyższą otwartą klasą była *syntax*¹⁶⁷.

Kolejny rok szkolny 1661/1662 rozpoczął się dopiero 7 listopada 1662. Ponadto powrócili też uczniowie klasy piątej i szóstej. Nauczanie odbywało się zgodnie z programem, ale tylko do sierpnia 1662 r., ponieważ jeszcze w czerwcu wybuchła kolejna epidemia dżumy. Szkoła została zamknięta 12 sierpnia 1662 i ten stan trwał aż do 8 lutego 1663. Po tej epidemii liczba uczniów znów spadła. Lekcje zostały wznowione tylko w pierwszych czterech klasach.

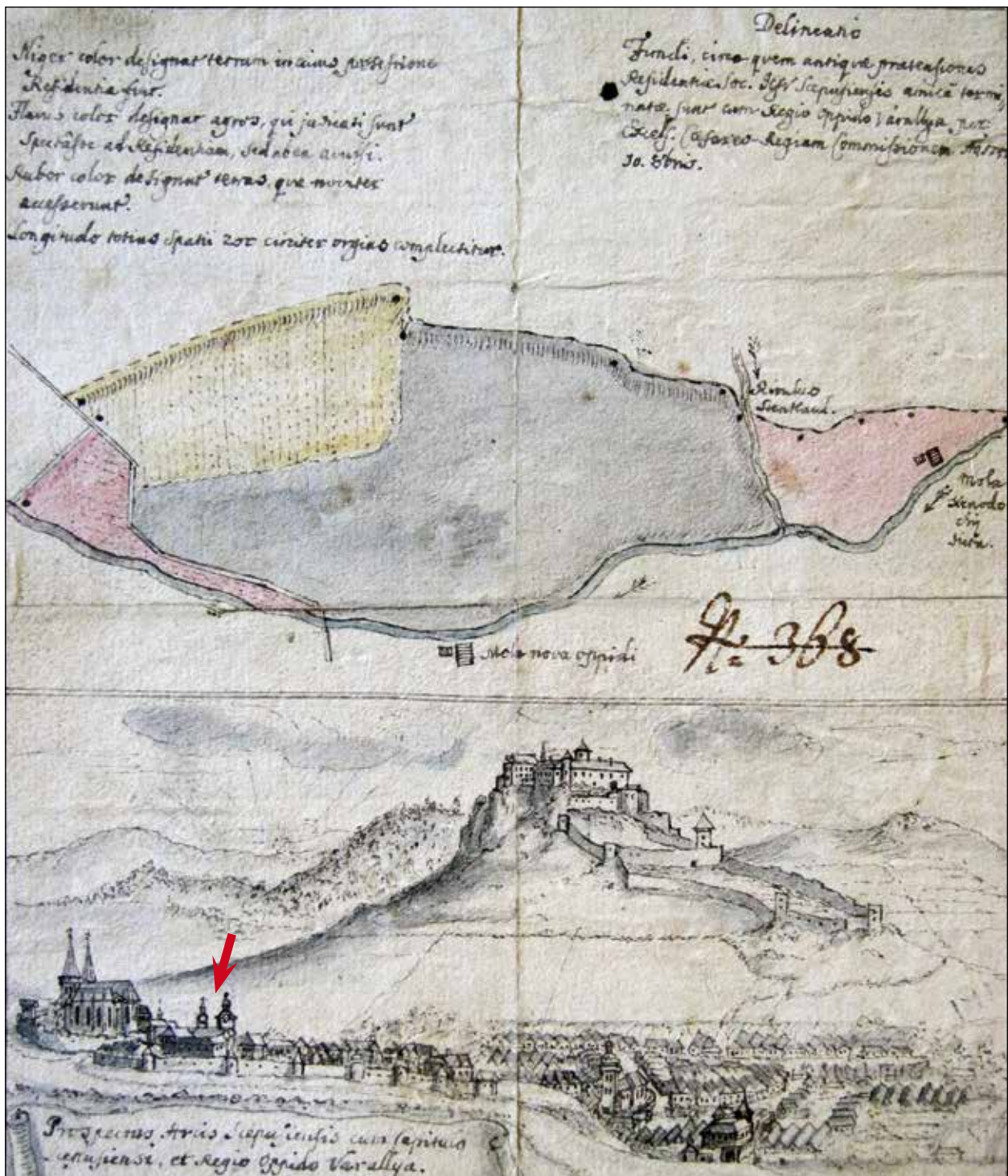
W 1664 r. ponownie wybuchła epidemia dżumy, wskutek czego rok szkolny rozpoczął się dopiero 1 grudnia 1664. Uruchomiono wszystkie klasy. W 1665 r. liczba uczniów wzrosła, ponieważ z powodu dżumy zostało zamknięte gimnazjum w Użhorodzie i jego wychowankowie zostali przeniesieni do Kapituły Spiskiej¹⁶⁸.

W następnych latach nauczanie przebiegało bez przerwy, z wyjątkiem 1670 r., który był niespokojny i szkoła została wówczas zamknięta.

¹⁶⁶ Tamże, s. 31; przekład: V. Olejník, *Synopsa dejín spišskej rezidencie Spoločnosti Ježišovej*, s. 277.

¹⁶⁷ ŠA LE, fond Archív Dr. Valentína Kalinaya, nr inw. 5, SHRSSJ, s. 49.

¹⁶⁸ Tamże, s. 56, 58.

Ryc. 82. Rzadka wedyta Kapituły Spiskiej, Zamku Spiskiego i Spiskiego Podgrodzia z XVIII w. Strzałka wskazuje lokalizację kolegium jezuitów.

Burzliwym rokiem był też 1672, kiedy to w październiku grasowali na Spiszu powstańcy. Stanowili oni zagrożenie dla okolicy i z tego powodu jezuita postanowili przerwać nauczanie. Wreszcie w 1673 r. gimnazjum jezuita zostało przeniesione z Kapituły Spiskiej do Lewoczy.

Jeszcze 5 maja 1671 protestantom w Lewoczy został odebrany klasztor franciszkański z kościołem, a 12 lipca 1671 prepozyt spiski Jerzy Bársony

(Bársoň) przekazał go jezuitom. Spowodowało to wiele sporów między minorytami, do których należał klasztor wcześniej, a jezuitami, którzy właśnie go otrzymali. Dlaczego trafił on właśnie w ich ręce, a nie minorytów, wyjaśnia dokument Leopolda I, na podstawie którego Kapituła Spiska miała przekazać podarowane majątki jezuitom. Z powodu małej liczby katolików w Lewoczy i wskutek braku innych środków zakon

Ryc. 83. Nowe budynki liceum jezuitów w Lewoczy wzniesiono a) obok dawnego kościoła franciszkanów, b) obok dawnego klasztoru kartuzów.

franciszkanów nie był w stanie odrestaurować i utrzymać kościoła oraz klasztoru i osiągnąć w ten sposób celów, które król wiązał z tym miejscem. Dlatego za zgodą prałatów i miejscowego ordynariusza król przekazał klasztor jezuitom. Dokument jednocześnie nakazywał im, by odrestaurowali i powiększyli kościół wraz z klasztorem, przekształcili rezydencję i zorganizowali tam też szkołę – gimnazjum¹⁶⁹. Mandat królewski został wydany 18 lutego 1673¹⁷⁰.

16 stycznia 1674 jezuita otrzymali też majątki, które wcześniej należały do minorytów, mianowicie wsie Długie Straże (Dlhé Stráže), Hradisko, Dworce (Dvorce) oraz należące do nich łąki, lasy

i młyny. 18 stycznia 1674 jezuita przejęli kościół wraz z cmentarzem oraz miejscowości Toryski (Torysky), Zawadę (Závada), Uložę (Uloža) i Jamnik. Franciszkanom zrekompensowano stratę, przekazując kościół przy Bramie Koszyckiej (Košická brána) wraz z sąsiednim przytułkiem, ogrodem i całym potrzebnym wyposażeniem¹⁷¹.

Po przejęciu budynku kościoła i klasztoru jezuita rozpoczęli prace remontowe, ponieważ budynki były w bardzo złym stanie. W 1671 r. podjęto przebudowę kościoła. Usunięto gotyckie sklepienie naw, gdyż groziło mu zawalenie, więc tymczasowo nawy miały płaski sufit¹⁷². Nad przedświątkiem kościoła wybudowano małą wieżyczkę, na którą już 26 września 1671 wciągnięto dzwony, a 22 października rozbrzmiały one na pierwszym pogrzebie katolickim¹⁷³. Oprócz tego trwała już budowa gmachu gimnazjum, którą zakończono w lipcu 1672. Jesienią tego samego roku rozpoczęto tu nauczanie. Jednocześnie jezuita zaczęli remontować budynek klasztoru z zamiarem jego powiększenia. Dokonano tego w drodze przebudowy gotyckiego piętra, zamiast którego powstało barokowe, istniejące do dziś. Gotycki krużganek oraz pomieszczenia z gotyckimi sklepieniami na parterze zostały zachowane. Bardzo ważny okres dla jezuitów na Spiszu stanowił rok 1674, kiedy pozyskali pozostałe majątki minorytów, co zapewniło im kolejne środki finansowe potrzebne do funkcjonowania szkoły i klasztoru. Jednocześnie mogli szybciej i lepiej prowadzić przebudowę oraz remonty powierzonych im budynków.

Działalności duszpasterskiej jezuitów w tym okresie sprzyjała ogólna sytuacja w Lewoczy. Miasto musiało przekazać katolikom 13 kwietnia 1674 kościół szpitalny, Mały Klasztor oraz kościół parafialny św. Jakuba wraz z plebanią, który został powierzony Towarzystwu Jezusowemu. Katolickim plebanem Lewoczy został mianowany jezuita Melchior Pauerfeindt¹⁷⁴. Księża ewangelicy zostali wyrzuceni z miasta¹⁷⁵.

Warto odnotować wydarzenie, podczas którego dało o sobie znać niezadowolenie wobec jezuitów. Doszło do niego w 1680 r. w czasie powstania Thökölyego, kiedy miasto było oblegane przez

¹⁶⁹ J. Špirko, *Starý kláštor minoritov v Levoči*, w: *Dejiny a umenie očami historika*, red. J. Pašteka, Bratislava 2001, s. 336.

¹⁷⁰ J. Hradzsky, *Initia*, s. 89–90.

¹⁷¹ J. Špirko, *Starý kláštor minoritov v Levoči*, s. 338.

¹⁷² E. Krapka, V. Mikula, *Dejiny Spoločnosti Ježišovej na Slovensku*, s. 131.

¹⁷³ M. Suchý, *Dejiny Levoče 1*, s. 205.

¹⁷⁴ Melchior Pauerfeindt (Paurneindt) urodził się 5 stycznia 1640 w Eisenstadt, a do zakonu jezuitów wstąpił 23 października 1657 w Grazu. Nowicjat odbył w Wiedniu, a studia ukończył w Leoben, Grazu i Wiedniu. Później pracował w Bańskiej Bystrzycy, Linzu i Soproniu, a w latach 1674–1679 działał w Lewoczy jako pleban, prefekt szkoły, konsultor i spowiednik. Zmarł w Lewoczy 17 czerwca 1679. Zob. L. Lukács, *Catalogi personarum et officiorum 2*, s. 1166.

¹⁷⁵ M. Suchý, *Dejiny Levoče 1*, s. 212.

powstańców. W tym samym roku w sierpniu załoga niemiecka zatrzymała szklarza Marcina Karicha, który oświadczył na rynku, że Thököly da miastu wolność wyznania. Wraz z nim zatrzymano kolejnych sześć osób. W kronikach można przeczytać, iż wiele kobiet oświadczyło wtedy, że ukamienują komendanta Carla. Oprócz tego został zatrzymany stolarz Hankotzy, którego chciano stracić. Na rynku zgromadziło się wiele osób, wybuchł bunt. Niezadowolone wyrażały przede wszystkim kobiety. Za sprawcę wszelkiego zła w mieście został uznany zarządca parafii, jezuita Pauerfeindt, którego próbowano zaatakować. Jednocześnie zostało wystosowane żądanie, by jezuita zostali wypędzeni z miasta, a powrócili księża ewangelicy. Wówczas z plebanii wyszli jezuita, ojciec Leo i ojciec Kusman, którzy rzekomo przekonywali w więzieniu Marcina Karicha, by przeszedł na wiarę katolicką. Kobiety otoczyły ich i obrzuciły kamieniami, kiedy zaczęły uciekać¹⁷⁶.

Życie w rezydencji i w szkole toczyło się jednak nadal, ale tylko do 3 września 1682, kiedy to miasto opowiedziało się po stronie Thökölyego. Tego dnia ewangelicy odebrali katolikom wszystkie kościoły, plebanie, klasztory i szkołę. Wszyscy duchowni katolicy i zakonnicy musieli opuścić miasto¹⁷⁷. Jezuita prawdopodobnie schronili się w Kapitułce Spiskiej, w swojej pierwszej rezydencji.

Sytuacja zmieniła się w grudniu 1683. Lewocza musiała skapitulować przed wojskiem cesarskim. W 1684 r. powrócili do miasta minoryci, którzy otrzymali kościół szpitalny. Jezuita pojawili się z powrotem dopiero 14 marca 1686. Superior z Kapitułki Spiskiej, ojciec Jan Radeczy wraz z kanonikami spiskimi Andrzejem Berzevicim i Danielem Szent-Mariaiem otrzymali tego dnia od rady miejskiej klucze od rezydencji i kościoła¹⁷⁸.

Jezuita przystąpili ponownie do remontu budynków i od 15 lipca 1686 wznowili nauczanie. W 1689 r. sprowadzono ze Spiskiej Soboty rzeźbę Matki Boskiej, którą postawiono przed rezydencją (dziś przed kościołem)¹⁷⁹, co przyczyniło się do stopniowego przywracania kultu maryjnego

Ryc. 84. Strona tytułowa Kroniki jezuitów z Kapitułki Spiskiej.

przez jezuitów. Kolejnym krokiem była zorganizowana przez nich pielgrzymka na Górę Mariańską (Marińska hora), która odbyła się 2 lipca tego samego roku.

Do kuriozalnego wydarzenia doszło 23 kwietnia 1692, kiedy wybuchł pożar. Ogień zaprószył jeden z jezuitów – brat Melchior, osoba paląca. W tym samym roku, 9 czerwca, piorun uderzył w wieżę kościelną, ale ogień udało się ugasić¹⁸⁰.

Od czasu przejścia klasztoru i kościoła w 1671 r. jezuita mieli w Lewoczy tylko swoją rezydencję, która 23 listopada 1689 została przemianowana przez przełożonego generalnego zakonu Tirso Gonzalesa de Santalla na kolegium.¹⁸¹ Jego pierwszym rektorem został ojciec Jakub Markiewicz¹⁸². W tym okresie jezuita nadal pracowali

¹⁷⁶ Hain Gáspár Lócsei krónikája, s. 476–477.

¹⁷⁷ Tamże, s. 494.

¹⁷⁸ E. Krapka, V. Mikula, *Dejiny Spoločnosti Ježišovej na Slovensku*, s. 132.

¹⁷⁹ J. Špirko, *Starý kláštor minoritov v Levoči*, s. 338.

¹⁸⁰ Tamże, s. 341.

¹⁸¹ Magyar Országos Levéltár (dalej MOL Budapest), R 302 Egyházi, R. sz. 9., S. 2, *Diarium Residentiae Societatis Jesu Leuchoviensis*, f. 214b; Österreichische Nationalbibliothek, Sammlung von Handschriften und alten Drucken, *Litterae Annuae provinciae Austriae Societatis Jesu*, sygn. 12086/1689, s. 52.

¹⁸² Jakub Markiewicz urodził się w Krośnie 1 maja 1643. Wstąpił do zakonu jezuitów 18 listopada 1661 w Trnawie, a nowicjat odbył w Trenczynie. Studia ukończył w Klagenfurcie i Koszycach. Później pracował w Gyöngyös. W latach 1678–1681 działał na Spiszu, w 1682 r. był superiorem w Lewoczy, później w Leopoldowie, Trenczynie i Trnawie. W latach 1690–1693 pełnił funkcję rektora w Lewoczy. Zmarł 29 października 1706 w Egerze. Zob. L. Lukács, *Catalogi personarum et officiorum* 2, s. 946.

nad upiększaniem budynków i kościoła, który w 1694 r. otrzymał nowe sklepienie barokowe, a w latach 1695–1697 także barokowe wnętrza¹⁸³.

Kolegium liczyło około 20 członków, z których przeważnie pięciu zajmowało się nauczaniem. Na czele gimnazjum stał rektor. Nauka trwała sześć lat w sześciu klasach zwykłych (rocznikach). Zdarzały się jednak lata, kiedy nie otwierano wszystkich klas (najczęściej brakowało klasy *parva* lub *principia*). Uczniowie pochodzili nie tylko z okolicznych, ale też bardziej odległych wsi i miasteczek. Powodem tego był fakt, że w mieście działało liceum ewangelickie, do którego uczęszczały dzieci z rodzin mieszczkańskich. Liczba uczniów gimnazjum jezuickiego przewyższała jednak liczbę uczniów w liceum. Dużym problemem było jednak zakwaterowanie, ponieważ mieszkańcy Lewoczy nie chcieli przyjmować uczniów jezuickich, ale został on rozwiązany w 1694 r., kiedy w Lewoczy powstała kolejna instytucja administrowana przez Towarzystwo Jezusowe – konwikt jezuicki.

5 lutego 1694 arcybiskup ostrzyhomski Jerzy Széchényi w drodze fundacji w wysokości 80 tys. złotych założył dwa konwikty: w Trenczynie i Lewoczy. Kwota została podzielona na dwie części i miała być pozyskiwana z majątków arcybiskupich na Orawie¹⁸⁴. Po otrzymaniu tej fundacji 17 lipca 1696 rektor kolegium w Lewoczy Henryk Berzevici kupił budynki dawnego klasztoru kartuzów z kościołem św. Wawrzyńca¹⁸⁵. W kolejnych latach jezuita prowadzili remont i przebudowę tych budynków, ponieważ były w znacznym stopniu zniszczone. Ich wysiłki zostały jednak przerwane przez kolejne powstanie stanowe, tym razem kierowane przez Franciszka II Rakoczego. Ponownie dołączyła do niego Lewocza.

Już w 1706 r. kościoły i ich wyposażenie, biblioteki i inny majątek kościelny zostały podzielone między katolików i ewangelików, z czego nie byli zadowoleni ani jedni, ani drudzy¹⁸⁶. Zaistniała sytuacja w mieście zmusiła jezuitów do opuszczenia miasta 23 stycznia 1707. W klasztorze pozostał tylko ojciec Stefan Pethö, który w tym czasie był ciężko chory. Tam też zmarł 23 lutego

1707¹⁸⁷. Powrót jezuitów był możliwy dopiero po kapitulacji Lewoczy 13 lutego 1710.

Jezuici znów podjęli prace nad remontem budynków przyszłego konwikt. Został on uroczystie otwarty 13 października 1711¹⁸⁸. Istotą odbudowy całego kompleksu było nauczanie i wychowywanie młodych ludzi, przede wszystkim z rodzin szlacheckich. Ubożsi wychowankowie żyli z fundacji, a ci, którzy pochodzili ze środowiska szlacheckiego, sami opłacali swój pobyt. Na czele konwikt stał rektor kolegium. Sprawami gospodarczymi zajmował się zarządca konwikt (regens).

Już w 1712 r. w konwikcie mieszkało 19 uczniów (*parva* – trzy osoby, *principia* – dwie, *gramatica* – cztery, *syntax* – pięć, *poetica* – cztery osoby i *rhetorica* – jedna). Rektorem kolegium był wtedy ojciec Aleksander Szöreni, a administratorem konwikt ojciec Jan Ladislavski¹⁸⁹. W 1714 r. liczba zakwaterowanych w konwikcie wzrosła do 20¹⁹⁰. Także w latach 20. XVIII w. mieszkało tam coraz więcej osób. Najwyższą liczbę odnotowano w 1726 r., kiedy w konwikcie przebywało aż 38 wychowanków¹⁹¹. W następnych latach liczba uczniów wahała się, ale przeważnie wynosiła ponad 20 osób. Konwikt miał też dużą liczbę podopiecznych w latach 60. XVIII w.

Na podstawie ewidencji nazwisk uczniów można stwierdzić, że większość z nich pochodziła z rodzin szlacheckich. Pojawiają się tu nazwiska przedstawicieli takich rodów jak Berzevici, Dessöfi, Görgey (Hrhovský), Kubinyi (Kubíni), Mariássy (Mariáši), Pongrácz (Pongrác), Szmrecsányi (Smrečáni). Wynika z tego, że wychowankowie pochodzili nie tylko z Żupy Spiskiej, ale też z innych żup: Liptów, Orawa, Szarysz, Bihar, Hont i Bratysława.

Jezuici odnosili sukcesy w wychowywaniu uczniów. Wielu z nich, pochodzących ze środowiska protestanckiego, przechodziło na wiarę katolicką. Uczniowie grali w przedstawieniach teatralnych, brali udział w pielgrzymkach na Mariańską Górę i jednocześnie byli zrzeszeni w kongregacji Wniebowzięcia Najświętszej Marii

¹⁸³ Zob. tekst Kataríny Chmelinovej w tym tomie na s. 838-875 (przyp. red.).

¹⁸⁴ MOL Budapest, E 152 Acta Jesuitica, Irregistrata, d. 207 – t. 3a, Collegium Leutschoviense, *Historia et Diarium Convictus Leutschoviensis*, s. 426.

¹⁸⁵ Tamże, s. 425.

¹⁸⁶ M. Suchý, *Dejiny Levoče* 1, s. 226.

¹⁸⁷ MOL Budapest, E 152 Acta Jesuitica, Irregistrata, d. 207 – t. 3a, Collegium Leutschoviense, *Historia et Diarium Convictus Leutschoviensis*, s. 425.

¹⁸⁸ Tamże, s. 424.

¹⁸⁹ Tamże.

¹⁹⁰ Tamże, s. 423.

¹⁹¹ Tamże, s. 417.

Panny, która została założona jeszcze w 1649 r. w Spiskiej Kapitule. Wszelka działalność jezuitów została jednak zakończona w 1773 r.

Papież Klemens XIV wydał 21 lipca 1773 breve, w którym dokonał kasaty Towarzystwa Jezusowego, przede wszystkim pod naciskiem portugalskiego i hiszpańskiego dworu królewskiego. W dokumencie została zwięźle przedstawiona historia Towarzystwa Jezusowego, jego cel i przydatność dla Kościoła, ale jednocześnie wskazano na negatywne czyny Towarzystwa. W breve napisano:

[...] po dojrzałym namyśle, świadomie i w pełni apostolskiej władzy wielokrotnie wspomniane Towarzystwo znosimy i kasujemy; znosimy i uchylamy wszystkie i poszczególne jego obowiązki, powinności i funkcje, domy, szkoły, kolegia, szpitale, gimnazja majątki i wszelkie placówki w jakimkolwiek kraju, królestwie i państwie istniejące i w jakikolwiek sposób z nim związane, jego ustawy, obyczaje, zwyczaje, dekrety, postanowienia, przysięgą nawet, apostolską aprobatą albo w inny sposób zatwierdzone [...] ¹⁹².

Wskutek wydania papieskiego breve swoje funkcjonowanie zakończyło także kolegium jezuickie w Lewoczy. Zgodnie z decyzją królewską na licytacji publicznej miały zostać sprzedane grunty rolne, budynki gospodarcze i winnice. Dom kolegium wraz ze szkołami przejął skarb królewski.

Mimo likwidacji zakonu dawni jezuita kontynuowali nauczanie w gimnazjum w Lewoczy pod kierownictwem również byłego jezuita Stefana Lipkaya aż do 1776 r. Doszło do tego na prośbę cesarzowej Marii Teresy. Zezwalało im na to również papieskie breve, na podstawie którego mogli zostać księżmi świeckimi ¹⁹³. W 1777 r. zostało jednak wydane *Ratio educationis*, na podstawie którego gimnazjum przeszło pod administrację państwową. Nauczanie w nim przejęli franciszkanie. Mimo tych zmian zarządcą konwikt i gimnazjum pozostał były jezuita Paweł Ocskai ¹⁹⁴. Dopiero w 1787 r. powierzono kierownictwo gimnazjum osobie świeckiej – został nim spiski historyk Jan Bárdossy.

Gimnazjum w tym kształcie istniało aż do 1851 r.

Pijarzy w Podolińcu

Zakon pijarów można zaliczyć do grupy zgromadzeń, które powstały w okresie potrydenckiej odnowy Kościoła. Jest to ostatni zakon, któremu został przyznany taki status ¹⁹⁵. Założycielem pijarów był Józef Kalasancjusz, który podczas swojej pracy w Rzymie zaczął interesować się wychowaniem młodzieży dorastającej w ubóstwie materialnym, duchowym i moralnym. W 1597 r. założył przy kościele św. Doroty w Trastevere pierwszą bezpłatną szkołę pod nazwą Szkoły Pobożne ¹⁹⁶. Stopniowo zaczęli do niego dołączać księża i nauczyciele. Na początku 12 nauczycieli kształciło aż 700 chłopców. Józef Kalasancjusz zastanawiał się nad stworzeniem silniejszej wspólnoty, ale na podstawie decyzji IV soboru laterańskiego tworzenie nowych zakonów czy kongregacji było zakazane. Papież Paweł V był jednak sympatykiem działalności Józefa Kalasancjusza i 6 marca 1617 w swoim breve pt. *Ad ea per quae* powołał nową kongregację Ubogich Matki Bożej Szkół Pobożnych, której członkowie składali trzy proste śluby – ubóstwa, posłuszeństwa i czystości. Zadaniem nowej kongregacji miało być dawanie ubogim uczniom podstawowego bezpłatnego wykształcenia w zakresie gramatyki, matematyki i dogmatyki. Jednocześnie jej członkowie byli zobowiązani do przestrzegania ubóstwa oraz nienabywania żadnego majątku prywatnego ¹⁹⁷. W późniejszym okresie Józef Kalasancjusz pracował nad konstytucjami kongregacji w zamiarze podniesienia jej do godności zakonu. Ukończył je 17 lutego 1621. Po przeanalizowaniu spisanych konstytucji 8 sierpnia 1621 Kongregacja ds. Zakonników wydała zalecenie przekształcenia kongregacji w zakon ¹⁹⁸. Papież Grzegorz XV wydał 18 listopada 1621 breve pt. *In supremo apostolatus*, na podstawie którego kongregacja Kalasancjusza została uroczyście podniesiona do godności zakonu ze ślubami wieczystymi. Jego oficjalna nazwa brzmiała Zakon Kleryków Regularnych Ubogich Matki Bożej Szkół Pobożnych (*Ordo Regularium Pauperum*

¹⁹² E. Krapka, V. Mikula, *Dejiny Spoločnosti Ježišovej na Slovensku*, s. 278–279.

¹⁹³ J. Špirko, *Starý kláštor minoritov v Levoči*, s. 341.

¹⁹⁴ MOL Budapest, E 152 Acta Jesuitica, Irregistrata, d. 207 – t. 3a, *Collegium Leutschoviense, Historia et Diarium Convictus Leutschoviensis*, s. 373.

¹⁹⁵ M. Bizoňová, *Katolícka cirkev na území Slovenska v 16. a 17. storočí*, w: *Konfesionalizácia na Slovensku*, s. 165.

¹⁹⁶ O. Biba, *Der Piaristenorden in Österreich. Seine Bedeutung für bildende Kunst, Musik und Theater im 17. und 18. Jahrhundert*, Eisenstadt 1975, s. 30; R. Ondruš, *Blízki Bohu i ľudom. Životopisy svätých*, Bratislava 1991, s. 427.

¹⁹⁷ *Svätý Jozef Kalazanský: jeho životopis s dodatkom o slovenskej piaristickej provincii*, Nitra 1932, s. 18.

¹⁹⁸ F. Giordano, *Sv. Jozef Kalazanský: životopis*, Svätý Jur 1994, s. 103–105.

Ryc. 85. Kościół i klasztor pijarów w Podolińcu.

Ryc. 86. Herb zakonu pijarów.

Ryc. 87. Herb książąt Lubomirskich, protektorów liceum pijarów w Podolińcu.

Matris Dei Scholarum Piarum). W skrócie Zakon Szkół Pobożnych¹⁹⁹. W miejscu powstania pijarzy pełnili funkcję zakonu szkolnego, za to w krajach Europy Środkowej przybyło im kolejne zadanie – działalność rekatalizacyjna, ponieważ fundatorzy ich kolegiów oczekiwali nie tylko kształcenia ubogich czy mieszczańskich chłopców, ale też pomocy w powstrzymaniu reformacji na swoim terenie.

Główną rolę podczas tworzenia kolegium pijarów w Podolińcu odegrały dwie osoby: prowincjał pijarów morawskich Onufry Conti oraz polski książę Stanisław Lubomirski, starosta (kapitan) prowincji 13 miast spiskich, które od 1412 r. znajdowały się w polskim zastawie.

Stanisław Lubomirski jako zdeklarowany katolik propagował w swoich dobrach wiarę katolicką. Zaczął się żywo interesować zakonem pijarów także dlatego, że jezuita, których już wcześniej zaprosił, odrzucili jego ofertę i woleli przyjąć propozycję żupana spiskiego Stefana Csákyego.

Po rozmowach z Contim²⁰⁰ Stanisław Lubomirski obiecał, że każe wybudować w Podolińcu

¹⁹⁹ M. Zemek, *Piaristé v Čechách, na Moravě a ve Slezsku 1631–1950*, Prievidza 1992, s. 3–4.

²⁰⁰ *Piarista Rend Magyar Tartomány a Központi Levéltára Budapest*, Acta Domus Podoliniensis 1642–1923, dob. 1., lib. 5, w: Archivi Domus nostrae Podoliniensis Liber I. in quo origo, fundatio, accessio, et progressus, imminutio, mutationes, insigniores casus, et alia his similia ad statum domus pertinentia, memoria digna, iuxta annorum, quibus aliquid contignit, seriem continentur inscripta. Coeptus hic liber renovari, et in ordinem redigi Anno Domini 1681 Mense Nov., f. 6–7 (dalej *Piarista Rend Magyar Tartomány a Központi Levéltára Budapest*, Acta Domus Podoliniensis 1642–1923, dob. 1., lib. 5, Archivi Domus nostrae Podoliniensis liber I).

klasztor dla 16 członków zakonu pijarów. Ponadto obiecał założyć fundację (roczny procent 8 tys. florenów) oraz wyposażyć w pełni dom. Podczas budowy pijarzy mieli być zakwaterowani na Podolinieckim Zamku Miejskim, a na miejsce budowy przyszłego kolegium został wybrany grunt, który znajdował się na lewym brzegu Popradu²⁰¹. Tymczasem Conti spotkał się z dziewięcioma pijarami, którzy wyjechali z Lipnika i przebywali w Nowym Jicinie. To właśnie oni mieli być w przyszłości pierwszymi zakonnikami w klasztorze w Podolińcu, a tym samym na Spiszu²⁰².

20 listopada 1642 doszło do ważnego wydarzenia. Onufry Conti sprowadził z Lipnika i Mikulova do prowizorycznego klasztoru w Podolińcu pierwszych członków zakonu pijarów. Było ich łącznie 18: trzech wyświęconych księży, pięciu braci i 10 nowicjuszy. Księżmi byli: Jan Dominik od św. Krzyża, Augustyn od św. Karola, Jan Franciszek od św. Marii Magdaleny; braćmi: Glycerius od Wszystkich Świętych, Paweł od Narodzenia Najświętszej Marii Panny, Stefan od św. Michała Archanioła, Łukasz od św. Ludwika, Grzegorz od św. Jana; nowicjuszami: Wacław od Najświętszego Sakramentu, Stanisław od Narodzenia Pana, Karol od Najświętszej Marii Panny, Marcin od Matki Bożej, Józef od Narodzenia Najświętszej Marii Panny, Jakub od św. Barbary, Ignacy od Zwiastowania Najświętszej Marii Panny, Wincenty od św. Bernarda, Bernard od św. Jadwigi, Filip od św. Onufrego²⁰³. Klasztorem zarządzał Jan Franko (Franco)²⁰⁴, którego zadaniem była też opieka nad nowicjuszami, czyli pełnił też rolę magistra nowicjuszy.

Oficjalna inauguracja kolegium pijarów miała miejsce 10 grudnia 1642 z udziałem przedstawicieli biskupstwa krakowskiego i kapituły, ponieważ wówczas (od 1616 r.) część północnego Spisza (dekanat lubowelski, do którego należał też Podoliniec) podlegała jurysdykcji kościelnej Krakowa. Charakterystyczne dla statusu miast spiskich w polskim zastawie było jednak to, że nie

Ryc. 88. a) Portal z patronem kościoła, biskupem krakowskim św. Stanisławem, b) ołtarz św. Stanisława, c) pozostałości pierwotnego barokowego wyposażenia gimnazjum pijarów.

mogło tu zabraknąć prepozyta spiskiego, którym był Władysław Hoszutóthy. Władze świeckie

²⁰¹ J. Havran, *Dejiny piaristického kolégia v Podolínci*, w: *Návrat k prameňom. Podolíneec 1642–1992, Zborník štúdií k 350. výročiu príchodu piaristov na Slovensko*, red. P. Kollár, Prievidza 1992, s. 52.

²⁰² V. Bartůšek, *Působení piaristů za Alpami, od sklonku třicetileté války po rok 1669*, w: *Návrat k prameňom. Podolíneec 1642–1992*, s. 42.

²⁰³ Zob. Piarista Rend Magyar Tartomány Kőzponti Levéltára Budapest, *Acta Domus Podoliniensis 1642–1923*, dob. 1, lib. 5, *Archivi Domus nostrae Podoliniensis liber I*, f. 15.

²⁰⁴ O. Jan Dominik Franchi (Franko/Franco) od św. Krzyża urodził się prawdopodobnie w 1596 r. w Rzymie. Do zakonu pijarów wstąpił w 1624 r. w Genui. Później pracował w Rzymie, Mesynie, Neapolu i Palermo. Od 1641 r. w Lipniku nad Beczwą (Lipník nad Bečvou) na Morawach, skąd jednak wraz z pozostałymi pijarami musiał uciec przed wojskami szwedzkimi do Podolińca, gdzie został pierwszym rektorem klasztoru. Od 1659 r. był prowincjałem wspólnej Prowincji Niemiecko-Polskiej, a od 1662 r. pierwszym prowincjałem samodzielnej Prowincji Polskiej. Zmarł w Podolińcu 27 lipca 1662; zob. F. Čelovský, *Členovia rehole Zbožných škôl, ktorí majú najväčší význam pre dejiny Slovenska*, w: *Návrat k prameňom. Podolíneec 1642–1992*, s. 22.

reprezentował patron fundacji i tym samym również klasztoru Stanisław Lubomirski. Podczas mszy, którą celebrował Jan Franko, został odczytany dokument fundacyjny. Po mszy krakowski kanonik Sapelius poświęcił kamień węgielny przyszłego kolegium i postawił na nim drewniany krzyż. Przyszły kościół miał zostać poświęcony św. Stanisławowi, patronowi Polski, polskiemu biskupowi i męczennikowi²⁰⁵.

W następnym roku, 18 czerwca 1643, pijarzy otworzyli szkołę w pomieszczeniach zajmowanego przez siebie Podolinieckiego Zamku Miejskiego. Ze względu na trwającą wówczas budowę nowego kolegium, pijarzy otworzyli tylko pierwsze dwie klasy: *schola legendi* oraz *schola grammaticae*. W pierwszej nauce prowadził brat Łukasz od św. Ludwika (Franciszek Lucas), a w drugiej uczył ojciec Augustyn od św. Karola (Augustyn Strinboch)²⁰⁶. W pierwszym roku rozpoczęło naukę aż 189 uczniów, a dokładna nazwa szkoły brzmiała: *Klasy łacińskie, czyli principia i gramatika (Scholae Latinae scilicet Principiorum et Grammaticae)*²⁰⁷. Klasy zostały otwarte także w kolejnym roku, ale w latach 1645–1646 doszło do półrocznej przerwy w nauczaniu spowodowanej przez epidemię, część uczniów wyjechała też do Kapituły Spiskiej, gdzie swoje gimnazjum otworzyło Towarzystwo Jezusowe. Na dodatek skomplikowała się sytuacja samych pijarów w związku z tym, że w 1646 r. papież Innocenty X zdegradował ich zakon do kongregacji. Król Polski Władysław IV Waza chronił jednak klasztory pijarów na obszarze swojego królestwa²⁰⁸. Nie pozostało to bez wpływu na rozwój klasztoru w Podolińcu. W 1646 r. udało się utworzyć klasę *syntax*, a jej pierwszym profesorem został Glycerius od Wszystkich Świętych (Glycerius Neumann). W 1648 r. została otwarta kolejna klasa: poetyki, której profesorem był Wacław Opatowski. Najwyższą klasę – retoryki, której profesorem był Franciszek Martinus,

uruchomiono w 1651 r. Ponadto w 1648 r. udało się uruchomić też studia filozoficzne²⁰⁹. Do szkoły pijarów chodzili przeważnie ubodzy uczniowie, którzy uzyskali wsparcie od Stanisława Lubomirskiego, a później od jego potomków. Źródła podają, że kiedy w 1646 r. Stanisław Lubomirski wracając z uzdrowiska w Drużbakach Wyżnych osobiście zetknął się z nędzą, w której żyła część uczniów i postanowił im pomóc, ofiarowując 800 polskich forintów²¹⁰.

Jeśli chodzi o samą budowę nowego kolegium, prace postępowały w tym roku dość szybko. Już pod koniec lipca 1643 r. udało się zbudować fundamenty kościoła, klasztoru i szkoły. Na budowie pracowało kilku majstrów i około 40 pomocników. Sytuacja pogorszyła się jednak w 1645 r., kiedy w Podolińcu i okolicy zaczęła się szerzyć wspomniana już epidemia. Budowa uległa spowolnieniu i istniała nawet groźba całkowitego przerwania, jednak już w 1647 r. prace zintensyfikowano i w 1648 r. budowa szkoły, klasztoru i budynków gospodarczych została zakończona. 28 czerwca 1648 miało miejsce uroczyste otwarcie nowego kolegium, a 12 lipca nowej szkoły²¹¹.

We wrześniu 1648 r. została otwarta klasa filozofii, wykładanej przez krakowskiego profesora Kazimierza Pietraskiewicza, zaś drugim profesorem był Wacław Opatowski (Opatovský). Nauka trwała dwa lata i była połączona z dwuletnim nowicjatem. Mogli się tu zgłosić jedynie uczniowie, którzy ukończyli klasę retoryki i osiągnęli bardzo dobre wyniki w poprzednich latach. Studium to, tzw. *studia suprema*, stanowiło wstęp do dalszych studiów teologii. Kurs filozofii był przeznaczony także dla osób świeckich²¹².

W latach 50. XVII w. gimnazjum miało już komplet klas. Były to: *parva, principia, gramatika, syntax, retorika* i *poetika*²¹³. Oprócz nich istniała też klasa niemiecka, która została stworzona przede wszystkim po to, by przyjmować uczniów

²⁰⁵ Piarista Rend Magyar Tartomány Központi Levéltára Budapest, Acta Domus Podolinensis 1642–1923, dob. 1, lib. 5, Archivi Domus nostrae Podoliniensis liber I, f. 16–17.

²⁰⁶ Tamże, f. 20.

²⁰⁷ J. Gulyás, *A podolini piarista kollégium története (1642–1710)*, Budapest 1933, s. 8–9.

²⁰⁸ M.J. Adamczyk, *Szkoły pijarskie w Podolinie i ich związki z Polską 1643–1848*, Wrocław 1995, s. 32.

²⁰⁹ J. Gulyás, *A podolini piarista kollégium története*, s. 9–10.

²¹⁰ Piarista Rend Magyar Tartomány Központi Levéltára Budapest, Acta Domus Podolinensis 1642–1923, dob. 1, lib. 5, Archivi Domus nostrae Podoliniensis liber I, f. 22.

²¹¹ Tamże, f. 23.

²¹² J. Havran, *Dejiny piaristického kolégia v Podolínci*, s. 53.

²¹³ Jeśli chodzi o organizację szkolnictwa pijarów, to zachowywali oni podobny system klas szkolnych jak jezuici i początkowo stosowali też podobne metody nauczania. W gimnazjum pijarów istniał tradycyjny system klas gimnazjalnych, czyli cztery klasy niższe (*parva, principia, gramatika, syntax*) oraz dwie klasy wyższe, tzw. *humaniora* (*poetika* i *retorika*).

niemieckich, pochodzących przeważnie z rodzin protestanckich na Spiszu. W ten sposób zamierzano osiągnąć ich konwersję na wiarę katolicką. Klasa ta istniała aż do lat 1673–1674²¹⁴.

W 1651 r. doszło do kolejnego ważnego wydarzenia – zakończono budowę kościoła św. Stanisława. 20 maja 1651 kościół został poświęcony przez biskupa krakowskiego Piotra Gembickiego²¹⁵. Dzięki temu poprawiły się warunki działalności duszpasterskiej pijarów, mieli już bowiem do dyspozycji kościół, w którym mogli odprawiać msze, głosić kazania i spowiadać. Pijarzy – podobnie jak jezuita – ze względów duszpasterskich posługiwali się językiem, którym mówili wierni²¹⁶.

W 1662 r. kolegium dotknęło wielkie nieszczęście. Jak zapisano w kronice pijarów, 6 sierpnia w godzinach przedpołudniowych wody rzeki Poprad wraz z dopływami wylały i zatopiły większość miasta. Klasztor stał blisko rzeki, co wystawiało go na ciągłe zagrożenie powodzią²¹⁷.

Kolejną plagą, która dotknęła nie tylko pijarów, ale także okolicznych mieszkańców, była epidemia dżumy, która wybuchła pod koniec sierpnia 1664 r. Jej ofiarą padło ponad 1500 osób. Kiedy mieszczaninowi z Podolińca Krzysztofowi Gallusowi zmarła na dżumę cała rodzina, postanowił podarować swój majątek zakonnikom, co bardzo im pomogło w tym trudnym okresie.²¹⁸ W 1668 r. kolegium wsparł mieszczanin z Kieżmarku Andrzej Tomasovski, który założył fundację dla uczniów pijarów. Z ustanowionego 1000 forintów węgierskich zakonnicy mieli uzyskać procent w wysokości 70 forintów²¹⁹. W 1670 r. podwyższył jeszcze tę fundację kanonik spiski Jerzy Lenczowics (Lenčovič)²²⁰. Pijarzy otrzymywali to wsparcie aż do 1681 r.²²¹

28 lutego 1669 dotknął cały klasztor pożar, który wybuchł około szóstej wieczorem. Jak

wspomina się w kronice pijarów, świątynia klasztorna została jednak uratowana od ognia, podobnie jak część klasztoru, udało się też uratować książki, które zostały przeniesione w bezpieczniejsze miejsce²²².

W 1671 r. w kolegium doszło do dwóch ważnych wydarzeń. Pierwsze miało miejsce 7 czerwca, w trzecią niedzielę po Zesłaniu Ducha Świętego, kiedy to doszło do konsekracji kościoła, czyli jego uroczystego poświęcenia. Dokonał tego biskup krakowski Mikołaj Obowski. Oprócz kościoła zostały poświęcone też cztery nowe ołtarze: pierwszy św. Stanisława, biskupa męczennika, drugi św. Krzyża, trzeci został poświęcony Nawiedzeniu Najświętszej Marii Panny, a ostatni – umieszczony w kaplicy – został poświęcony św. Filipowi Neri²²³. Kolejnym ważnym wydarzeniem w tymże roku było przekazanie w ręce pijarów parafii w Białej Spiskiej. Według Stanisława Lubomirskiego miało to pomóc w rekatolizacji administrowanych przez niego terenów. Plebanem został ojciec Glycerus Neumann, którego tym razem mianował nie biskup krakowski, lecz ostrzyhomski za pośrednictwem prepozyta spiskiego Jerzego Bársonya. W tym czasie pijarzy kontrolowali już parafie w Gniazdach i w samym Podolińcu²²⁴.

Oprócz tych dwóch istotnych posiadłości na Spiszu pijarzy uzyskali kolejne siedziby na swoją działalność. W 1671 r. rozpoczęła się wzmożona rekatolizacja także w prepozyturze spiskiej. Doszło do tego właśnie za sprawą prepozyta spiskiego Jerzego Bársonya, który zaczął odbierać siłą kościoły protestanckie z prowincji 13 miast spiskich zastawionych Polsce. Miastami wprawdzie zarządzali książęta z rodu Lubomirskich, ale w przeważającej części ciągle podlegali jurysdykcji kościelnej prepozytury spiskiej. Zilustrować to może przykład Spiskich Włochów. Pracował tam ojciec Franciszek od św. Wacława (Jan

²¹⁴ M.J. Adamczyk, *Szkoły pijarskie w Podolinie*, s. 32–33.

²¹⁵ *Piarista Rend Magyar Tartomány Központi Levéltára Budapest, Acta Domus Podolinensis 1642–1923*, dob. 1, lib. 5, Archivi Domus nostrae Podoliniensis Liber I, f. 26.

²¹⁶ A.A. Neuman, *Piaristé a český barok*, Olomouc 1933, s. 55.

²¹⁷ *Piarista Rend Magyar Tartomány Központi Levéltára Budapest, Acta Domus Podolinensis 1642–1923*, dob. 1, lib. 5, Archivi Domus nostrae Podoliniensis Liber I, f. 34.

²¹⁸ Tamże, f. 36.

²¹⁹ J. Visegrádi, *A podolini piarista rendház története (1642–1702)*, Budapest 1909, s. 19.

²²⁰ *Piarista Rend Magyar Tartomány Központi Levéltára Budapest, Acta Domus Podolinensis 1642–1923*, dob. 1, lib. 5 oraz Archivi Domus nostrae Podoliniensis Liber I, f. 42.

²²¹ J. Gulyás, *A podolini piarista kollégium története*, s. 16.

²²² *Piarista Rend Magyar Tartomány Központi Levéltára Budapest, Acta Domus Podolinensis 1642–1923*, dob. 1, lib. 5, Archivi Domus nostrae Podoliniensis Liber I, f. 40.

²²³ Tamże, f. 43.

²²⁴ J. Visegrádi, *A podolini piarista rendház története*, s. 19–20.

Aleksander Hanák/Hanácus)²²⁵. Przyczyną było to, że według kroniki pijarów „heretycy” obrzucili go kamieniami. Oprócz niego w Spiskich Włochach działali jeszcze Szymon od św. Franciszka oraz Jan od św. Krzyża. Misja pijarów działała też w Spiskiej Nowej Wsi, posługiwali tam ojciec Aleksy od św. Józefa²²⁶ oraz ojciec Jan od św. Krzyża. Podobna misja funkcjonowała też w Lubicy, gdzie najpierw pracował ojciec Szymon od św. Franciszka²²⁷ z ojcem Janem od św. Krzyża²²⁸, a po nich działali tu jeszcze ojciec Jan Marcin od Narodzenia Pana, następnie ojciec Dominik od św. Krzyża i ojciec Edmund od Jezusa. Za zgodą prepozyta spiskiego Bársonya pijarzy działali też w Toporcu i Krigowie (Krigov). Mieli tu pracować pośród ludności, która mówiła po polsku i słowacku. W tych miejscowościach posługiwał ojciec Tomasz od św. Stefana²²⁹.

10 października 1684 Podoliniec dotknęło kolejne wielkie nieszczęście – pożar, który zniszczył całe kolegium i kościół. Jak napisał kronikarz: [...] *zostały tylko gołe mury kamienne*. Z tego powodu pijarzy byli zmuszeni do opuszczenia Podolińca na pewien czas. Prawdopodobnie schronili się w swoich polskich domach zakonnych, ponieważ ich domy w Prievidzy i Breznie nie były bezpieczne z powodu powstania Imricha Thökölyego. Kolegium podźwignęło się głównie dzięki wsparciu wielu osób, które w następnym roku podarowały środki finansowe lub udzieliły mu pomocy w formie naturaliów. Wśród darczyńców znaleźli się m.in. grafini Keglevichó (Keglevičová), dalej Andrzej Moszenski, Andrzej Berzeviczy (Berzevicci) – wikary arcybiskupa ostrzyhomskiego, oraz plebani ze Spiskiej Soboty i Gniazd²³⁰. Organy

zostały odrestaurowane dopiero w 1692 r., a remont kolegium trwał jeszcze w 1695 r. Po stronie zachodniej zbudowano piętro, które w przyszłości miało służyć na potrzeby nowicjatu²³¹.

Ogromny wpływ na tamtejsze kolegium pijarów miało jego umiejscowienie w Podolińcu. W nowicjacie przygotowywali się do swojego powołania przede wszystkim pijarzy narodowości polskiej, nie brakowało jednak też licznych Morawian i Słowaków. Ten fakt oraz położenie geograficzne kolegium przyczyniły się do tego, że pijarzy z Podolińca wyjeżdżali do innych części Królestwa Polskiego, a także do słowacko-języcznych obszarów Królestwa Węgierskiego – wówczas raczej Królewskich Węgier – które w dużym stopniu były tożsame z granicami dzisiejszej Słowacji. Pijarzy powracali również na Morawy. W 1658 r. nowicjusze z Podolińca wyjechali do Rzeszowa, gdzie utworzono nowe kolegium. Podobna sytuacja miała miejsce w 1664 r., kiedy grupa nowicjuszy wyjechała do Krakowa, gdzie również powstało nowe kolegium²³². Już w 1643 r. arcybiskup ostrzyhomski Jerzy Lippay próbował zorganizować kolegium pijarów w Jasowie w miejscu starszego kościoła norbertanów. Ta próba jednak nie powiodła się. Kolejne kolegium pijarów na obszarze dzisiejszej Słowacji udało się zorganizować dopiero w 1666 r. w Prievidzy. Jego fundatorką była grafini Franciszka Kheun Pállfy (Kheun Pállfyová). W tym celu założyła fundację w wysokości 25 tys. florenów. Kamień węgielny został położony 25 sierpnia 1666, a już 8 listopada otwarto tam pierwsze cztery klasy gimnazjum²³³.

Zakon pijarów można uważać za jeden z najważniejszych zakonów szkolnych, którego

²²⁵ Jan Aleksander Hanácus, imię zakonne Franciszek od św. Wacława, urodził się 11 maja 1637 w Kelczu (Kelč) na Morawach. Do zakonu pijarów wstąpił 4 października 1657 w Lipniku, gdzie spędził pierwszą część nowicjatu. Drugą część odbył w Podolińcu. Stopniowo zostawał magistrem klas: *parva*, *principia*, następnie *gramatica* i *syntax*. Święcenia kapłańskie przyjął 4 listopada 1668 w Jasowie. W 1671 r. pracował w Spiskich Włochach, a w 1672 r. w Spiskim Podgrodziu jako misjonarz. W latach 1673–1674 działał jako misjonarz na całym Spiszu, a w latach 1680–1682 na Węgrzech i w Polsce. W latach 1683–1686 był misjonarzem na Węgrzech i w Polsce z siedzibą w Podolińcu. Później pracował jeszcze w Nitrze i Prievidzy, gdzie zmarł 1 czerwca 1710. Zob. I. Léh, *Catalogus religiosorum Provinciae Hungariae Ordinis Scholarum Piarum*, Budapest 1998, s. 140.

²²⁶ Jan Franciszek Pawlarski, imię zakonne Aleksy od św. Józefa, urodził się w 1636 r. Do zakonu pijarów wstąpił w Podolińcu w 1659 r. Tu spędził okres nowicjatu. W 1673 r. pracował w Prievidzy, a także jako misjonarz na Spiszu. Zmarł 8 września 1697 w Dobrej.

²²⁷ Szymon Hájek (Hagek/Hayek), imię zakonne Szymon od św. Franciszka, urodził się w 1637 r. na Morawach. Do zakonu pijarów wstąpił w 1661 r. Od 1667 r. pracował w Muraniu (Muráň), a od 1670 r. w Podolińcu jako misjonarz na region Spisza. W 1671 r. wyjechał do Prievidzy, ale już w latach 1672–1677 pracował ponownie jako misjonarz na Spiszu – w Lubicy i Spiskich Włochach. Zmarł 3 maja 1680 w Lipniku nad Beczwą na Morawach. Zob. Tamże, s. 137.

²²⁸ Frederik Ferdinand Binner, w zakonie Jan od św. Krzyża, urodził się w 1635 r. w Opolu na Śląsku. Do zakonu pijarów wstąpił w 1657 r. W latach 1660–1666 pracował w Muraniu, a od 1670–1676 w Podolińcu, gdzie zmarł 20 stycznia 1676. Zob. Tamże, s. 60.

²²⁹ Piarista Rend Magyar Tartomány Központi Levéltára Budapest, Acta Domus Podolinensis 1642–1923, dob. 1, lib. 5, Archivi Domus nostrae Podoliniensis liber I, f. 44–45.

²³⁰ Tamże, f. 50.

²³¹ Tamże, f. 55.

²³² M.J. Adamczyk, *Szkoły pijarskie w Podolinie*, s. 30.

²³³ V. Bartůšek, *Působení piaristů za Alpami*, s. 44.

podstawowym zadaniem była działalność oświatowa i wychowywanie młodzieży. Podobnie było też w Podolińcu, gdzie pijarzy zajmowali się tą działalnością od swojego przybycia. Jak wspomniano już 18 czerwca 1643 otworzyli szkołę. Podczas gdy jezuici koncentrowali się na nauczaniu w wyższych klasach, pijarzy skupiali swoją uwagę na kształceniu podstawowym czy też elementarnym, które mogło być dostępne zwłaszcza dla uboższych uczniów.

Od 1651 r. działały w Podolińcu następujące klasy: klasa niższa, *parva, principia, gramatika, poetika, retorika (classis infirmista, parvista, principista, grammatista, poeta, rhetorica)* oraz roczna arytmetyka. Po ukończeniu tego etapu uczniowie mogli kontynuować studia na wyższym stopniu, któremu odpowiadało trzyletnie studium filozofii, a następnie teologia. Językiem nauczania była naturalnie łacina.

Poniższa tabela prezentuje liczbę uczniów w szkole pijarów w Podolińcu:

Tab. 1. Liczba uczniów w latach 1643–1780²³⁴.

Rok	Liczba uczniów	Rok	Liczba uczniów	Rok	Liczba uczniów
1643	189	1706/1707	269	1742/43	173
1644	96	1707/1708	26?	1743/44	187
1645	87	1708/1709	136	1744/45	189
1646	151	1709/1710	149	1746/47	168
1647	59	1710/1711	82	1747/48	234
1648	113	1711/1712	212	1748/49	229
1649	141	1712/1713	219	1749/1750	212
1650	137	1713/1714	192	1750/1751	244
1651	138	1714/1715	107	1751/1752	246
1652	141	1715/1716	179	1752/1753	267
1653	96	1716/1717	176	1753/1754	272
1657	102	1717/1718	211	1754/1755	259
1658	44	1718/1719	220	1755/1756	250
1659	83	1719/1720	204	1756/1757	214
1660	127	1720/1721	211	1757/1758	239
1662	153	1721/1722	190	1758/1759	295
1663	113	1722/1723	191	1759/60	324
1664	144	1723/1724	164	1760/61	234
1665	33	1724/1725	177	1761/62	290
1666	124	1725/1726	158	1762/63	236
1667	26	1726/1727	159	1763/64	278
1668	115	1727/1728	199	1764/65	241
1670	89	1728/1729	136	1765/66	259
1672/1673	183	1729/1730	202	1766/1767	289
1682/1683	236	1730/1731	194	1767/1768	322
1692/93	255	1731/1732	248	1768/1769	370
1696/97	239	1732/1733	237	1769/1770	377
1697/98	233	1733/1734	170	1771/1772	276
1698/1699	343	1734/1735	162	1772/1773	366
1699/1700	341	1735/1736	196	1773/1774	394
1700/1701	365	1736/1737	169	1774/1775	399
1701/1702	352	1737/1738	187	1775/1776	386
1702/1703	346	1738/1739	134	1776/1777	322
1703/1704	260	1739/1740	135	1777/1778	270
1704/1705	265	1740/1741	145	1778/1779	295
1705/1706	246	1741/1742	158	1779/1780	320

²³⁴ Przedstawiona tabela została opracowana na podstawie list uczniów, które znajdują się w: Piarista Rend Magyar Tartomány Kőzponti Levéltára Budapest, Acta Domus Podolinensis 1642–1923, dob. 7, lib. 23, Nomina discipulorum Podolinii Scholas Pias apud R. Patres Pauperes frequentantium 1643–1670; lib. 24, Catalogus studiosorum Scholas Pias Clericorum Regularium, Pauperum Matris Dei Podolinii olim & nunc frequentantium ab Anno Domini 1683 (ad annum 1722) oraz lib. 25, Nomina studiosorum scholarum nostrarum 1696–1786.

Na podstawie powyższej tabeli można zauważyć tendencję wzrostową stanu liczbowego uczniów w szkole pijarów w latach 1643–1779/1780. Przez 43 lata było to od 101–200 uczących się, przez 38 lat uczęszczało od 201–300 uczniów, a podczas 15 lat w szkole znajdowało się ponad 300 wychowanków. Tylko przez 11 lat miała ona mniej niż 100 uczniów.

W pierwszych trzech dekadach istnienia kolegium pijarów i jego szkoły można odnotować obecność uczniów pochodzących z historycznych ziem czeskich, czy też niemieckich i austriackich oraz z Bawarii. Obecność uczniów czeskich, morawskich i niemieckich była związana z sytuacją na Morawach podczas wojny trzydziestoletniej, kiedy to pijarzy zostali zmuszeni do opuszczenia tego terenu ze względów bezpieczeństwa. Ich siedziby w Lipniku nad Beczwą i Mikulowie przestały wówczas działać. W latach 80. XVII w. sytuacja uległa zmianie. Większość uczniów pochodziła z Królestwa Węgierskiego. Taki stan przetrwał do około 1711 r. Od tego momentu zaczynają dominować w szkole uczniowie z Królestwa Polskiego²³⁵. Prawdopodobnie było to spowodowane sytuacją w Królestwie Węgierskim, czyli obszarze odpowiadającym przeważnie dzisiejszej Słowacji oraz w Chorwacji i Siedmiogrodowi, gdzie w tym okresie istniało już kilka kolegiów jezuickich. Dlatego młodzież z Królestwa Węgierskiego, reprezentująca wszystkie tamtejsze narodowości (słowacką, węgierską, chorwacką i rumuńską), preferowała naukę w szkołach lokalnych. Na przykład już w 1700 r. na 365 uczniów aż 85% pochodziło z Królestwa Polskiego (byli to przeważnie Polacy). Jeszcze wyższą liczbę uczniów z Polski odnotowano w latach 1654–1656, co było spowodowane wojną szwedzko-polską²³⁶. Jeśli chodzi o bliższe określenie miejsca pochodzenia uczniów z Królestwa Polskiego, należy stwierdzić, że większość z nich pochodziła z pobliskiej okolicy, przede wszystkim z obszaru biskupstwa krakowskiego, Małopolski, Galicji. Nie brakowało jednak też uczniów z bardziej odległych terenów Królestwa Polskiego. Podobnie uczniowie z Królestwa Węgierskiego pochodzili przede wszystkim z okolic Podolińca oraz pozostałych części Spisza, a także z zachodniego Szarysza. Pod

koniec XVII w. pojawia się wielu uczniów z Lip-towa. Ze względu na skład etniczny i społeczny kolegium w Podolińcu, a także jego zadania misyjne i rekatolizacyjne na obszarze Królewskich Węgier, można zakładać, że byli to przeważnie Słowacy. Oprócz katolików pojawia się wśród uczniów także kilku protestantów, którzy później przechodzili przeważnie na wiarę katolicką²³⁷.

Na podstawie informacji przedstawionych w poprzedniej części można stwierdzić, że pijarzy rozwinęły bogatą działalność oświatową i dzięki nim znaczne wykształcenie – jak na ów czas – zdobyło naprawdę wielu uczniów. Bujny okres rozwoju szkolnictwa pijarów został zakłócony podczas panowania Marii Teresy. Jej edykt *Ratio educationis* z 1777 r. stworzył bowiem jednolity system szkolny w Królestwie Węgierskim.

Kolejny istotny element kolegium stanowił nowicjat, który został tu założony tuż po przybyciu pijarów. Stąd byli wysyłani do innych kolegiów.

Tab. 2. Zestawienie liczby nowicjuszy w latach 1726–1782²³⁸.

Rok	Liczba nowicjuszy	Rok	Liczba nowicjuszy
1726	12	1749	9
1727	12	1750	9
1728	7	1751	9
1729	9	1752	9
1730	9	1753	6
1731	9	1754	5
1732	11	1755	6
1733	8	1756	6
1734	14	1757	6
1735	12	1758	6
1736	10	1764	11
1737	7	1767	9
1738	7	1768	12
1739	13	1769	10
1740	11	1770	11
1741	10	1771	11
1742	10	1772	11
1743	9	1776	12
1744	8	1779	8
1745	7	1780	7
1746	9	1781	8
1747	11	1782	7
1748	9		

²³⁵ M.J. Adamczyk, *Szkoły pijarskie w Podolinie*, s. 71–72.

²³⁶ J. Havran, *Dejiny piaristického kolégia v Podolínci*, s. 54.

²³⁷ M.J. Adamczyk, *Szkoły pijarskie w Podolinie*, s. 72.

²³⁸ Tabela opracowana na podstawie: Piarista Rend Magyar Tartomány Központi Levéltára Budapest, *Acta Domus Podolinensis 1642–1923*, dob. 6, lib. 21: Liber in quo spontaneae vocationis testimonia a novitiis conscripta et ante professionem solemnem comprobata, continentur 1755–1772. Zob. też M.J. Adamczyk, *Szkoły pijarskie w Podolinie*, s. 138.

Tab. 3. *Przysięgi nowicjuszy w latach 1740–1745, pochodzenie i język ich przysięgi*²³⁹.

Imię nowicjusza	Świeckie imię i nazwisko	Data przysięgi	<i>Natione Patria</i>	Diecezja	Język przysięgi
Bernard od św. Antoniego	Antoni Mierzenski	17 kwietnia 1740	Polonus Juraszow	krakowska	łacina
Paweł od św. Stefana	Franciszek Lenartowicz	28 lipca 1740	Polonus Lipnik	krakowska	łacina
Remigiusz od św. Trójcy	Mateusz Chocholowski	26 lipca 1740	Polonus	krakowska	łacina
Franciszek od św. Anny	Antoni De Ponte	21 sierpnia 1740	Polonus Warszawa	poznańska	łacina
Jan Andrzej od Bożego Serca	Andrzej Arabski	25 października 1740	Polonus Kobienice	krakowska	łacina
Hiacynt od NMP	Paweł Podozki	9 stycznia 1741	Polonus Dobrociecz	krakowska	łacina
Szymon od św. Józefa	?	30 grudnia 1740	ze Śląska	?	polski
Marcin od św. Jana	Jan Morawczyk	8 stycznia			
1741	Polonus	?	polski		
Szymon od NMP	Szymon Boydecki	25 marca			
1741	Polonus Lacensis	przemyska	łacina		
Pantaleon od św. Jana	Jan Plantarytz	12 maja 1741	Polonus	?	polski
Jan Nepomucen od św. Kajetana	Kajetan Baranowski	26 października 1741	Polonus Makuniów – region Lwów	?	łacina
Nikodem Onufry od Matki Bożej Bolesnej	Fabian Karwowski	1741	Polonus Zwiąhel	łucka (dziś Ukraina)	łacina
Fabian Jozafat od św. Józefa	Anton Szarnianski	1741	Polonus	krakowska	łacina
Krzysztof Demeter od św. Wawrzyńca	Krzysztof Zademrecht	1741	Polonus	krakowska	łacina
Glycerius Antoni od św. Bernarda	Józef Wojciech Baxter	1741	Polonus Łowicz	gnieźnieńska	łacina
Roch od św. Hiacynta	Franciszek Rozanski	1741	?		
Kierzliny	warmińska	łacina			
Samuel Mauricius	Maurícus Romer	25 lipca 1741	?		
Polska	krakowska	łacina			
Ludwik Onufrius	Stanisław Gorski	25 lipca 1741	Polonus		
Polska	?	łacina			
Kornel od św. Michała	Michał Kruszynski	10 października 1741	Polonus		
Pogwizdów	krakowska	łacina			
Vitalis od św. Karola	Jan Troniana	1 listopada 1741	Scepusiensis Wárallya (Spiskie Podgrodzie)	Comitatus Scepusiensis	łacina

²³⁹ Opracowane na podstawie: ŠA LE, fond Kolégium piaristov v Podolínci (1608) 1643–1879, Kr. 2, Archivi Liber III, w: *quo continentur Examina Iuramenta Novitiorum*, f. 173.

Imię nowicjusza	Świeckie imię i nazwisko	Data przysięgi	<i>Natione Patria</i>	Diecezja	Język przysięgi
Andrzej od św. Gregora	Antoni Grzegorz Brudnogorski	25 października 1741	?	?	polski
Rudolf od św. Sebastiana	Sebastian Kirchner	1742	Moravus		
?	ołomuniecka	łacina			
Wilhelm od św. Andrzeja	Andrzej Schincke	1742	Silesius Leisnizium	ołomuniecka	łacina
Alfons od św. Wojciecha	Wojciech	1742	?	?	polski
Maurycy od św. Kazimierza	Jerzy Wolff	4 marca 1742	Moravus	ołomuniecka	łacina
Hipolit od św. Józefa	Józef Schwarzenberg	4 marca 1742	Moravus	ołomuniecka	łacina
Wojciech od św. Krzyża	Jasicki	3 maja 1742	?	?	polski
Tomasz od św. Wojciecha	Kajetan Wisniewski	25 maja 1742	Polonus		
Warszawa	poznańska	łacina			
Daniel od św. Antoniego	Jan Antoni Szmít	9 czerwca 1742	?	?	polski
Władysław od św. Wacława	Dominik Bogdanski	1742	Polonus Markowce	przemyska	łacina
Norbert od św. Hieronima	Andrzej Podlowski	5 sierpnia 1742	Polonus	?	łacina
Walenty od św. Antoniego	Jakub Dwornicki	1742	?	?	polski
Arnulf od NMP	Gabriel Waderski	1742	Polonus Kraków	krakowska	łacina
Bogusław od św. Jana	Józef Horoch	1742	Polonus	chełmska	łacina
Stanisław Wojciech od św. Anny	Wojciech Brzezinski	10 sierpnia 1742	Polonus	krakowska	łacina
Kornel od św. Józefa	Aleksander Arciszewski	2 września 1742	Polonus Długa Wola	krakowska	łacina
Emanuel od św. Ignacego	Mikołaj Szternberg	1742	Polonus Janowiec	krakowska	łacina
Tadeusz od św. Franciszka	Jan Mikulicz	26 września 1742	Polonus Daniczów	łucka	łacina
Szymon od św. Wojciecha	Wojciech Cetkowski	1742	Limanowa	krakowska	polski
Paweł od św. Wacława	Antoni Laskowski	1743	Polonus Sandomierz	?	polski
Bruno od św. Piotra	?	23 marca 1744	Polonus Warszawa?	?	łacina
Hieronim Wacław od św. Macieja	Jan Sierakowski	1744	Polonus Siekierczyna	krakowska	łacina
Antoni od św. Ignacego	Romuald Ignacy Swieczcuwski	1744	Polonus	chełmska	łacina
Paweł od św. Andrzeja	Tomasz Jan Hiacynt Bystronowski	27 września 1744	Polonus Cichobuz	bielskobialska	łacina
Aleksander od św. Antoniego	Józef Gorecki	27 września			
1744	Polonus Zawada	krakowska	łacina		
Jerzy od św. Jacka	Andrzej Deninger	17 października 1744	Polonus	warmińska	polski

Imię nowicjusza	Świeckie imię i nazwisko	Data przysięgi	<i>Natione Patria</i>	Diecezja	Język przysięgi
Eliasz od św. Józefa	Franciszek Szymarowicz	9 kwietnia 1745	Polonus Leopolis	Leopoliensis	łacina
Jan od św. Piotra	Bartłomiej Ilnicki	1745	spod Miedzyrzecza Litewskiego	?	polski
Piotr od św. Anny	Jan Stanisewski	24 czerwca 1745	Polonus Janowiec	krakowska	łacina
Jacek od św. Marii Magdaleny	Jacek Pietnyniec	15 sierpnia 1745	Polak		
Kraków	krakowska	polski			
Jan Stanisław od św. Józefa	Józef Rzewuski	1745	Polonus Wodynie	krakowska	łacina
Karol Józef od św. Franciszka Salezego	Józef Locei	1745	Polonus Wiskitki	warszawska	łacina
Samuel od św. Jana Nepomucena	Kacper Józef Chrozcichowski	15 sierpnia 1745	Polonus	chełmska	łacina
Klemens od św. Jana Nepomucena	Franciszek Gorski	15 sierpnia 1745	Polonus Warszawa	poznańska	łacina
Daniel od św. Antoniego	Jan Jaroszewski	15 sierpnia 1745	Polonus Warszawa	poznańska	łacina
Romuald od NMP	Teodor Gabriel Hulewicz	15 sierpnia 1745	Polonus	krakowska	łacina
Innocenty od NMP	Andrzej Kolwicki	15 sierpnia 1745	Polonus Warszawa	poznańska	łacina
Kazián od św. Franciszka	Andrzej Rembielinski	26 sierpnia 1745	Polonus Kraków	krakowska	łacina
Dominik Jerzy od św. Aleksandra	Gabriel Szybinski	30 sierpnia 1745	Polonus Kolowerta	łucka	łacina
Władysław od św. Ignacego	Ignacy Miller	24 października 1745	Hungarus Bańska Szczawnica	hontianska (niepoprawnie)	łacina

Powyższe zestawienie opracowano na podstawie pierwotnych źródeł archiwalnych i prezentują listę poszczególnych nowicjuszy przyjętych do kolegium w Podolińcu w latach 1740–1745. W tym okresie przysięgę złożyło 60 nowicjuszy, w przypadku których zebrano najważniejsze informacje, czyli ich imiona zakonne, świeckie imię i nazwisko, datę przysięgi, pochodzenie (narodowość) i miejsce zamieszkania, diecezję, z której pochodzili oraz język, w którym złożyli przysięgę. Na podstawie uzyskanych informacji można stwierdzić, że przeważająca część nowicjuszy pochodziła z obszaru Królestwa Polskiego. Najlicniejsza grupa wśród nich przybyła z diecezji krakowskiej. Pojawiają się też jednak nowicjusze z innych diecezji: poznańskiej, przemyskiej, warszawskiej, bielskobialskiej, chełmskiej i warmińskiej, czyli z bardziej odległych części Polski. W 14 przypadkach diecezja nowicjusza nie została jednak określona i przeważnie

dotyczy to osób, które złożyły przysięgę po polsku.

Oprócz diecezji polskich znajdują się w księdze przysięg nowicjuszy także osoby z diecezji ołomunieckiej (cztery osoby). Ponadto w trzech przypadkach pochodzili oni z diecezji łuckiej (dzisiejsza Ukraina), a dwaj z obszaru dzisiejszej Słowacji (ze Spiskiego Podgrodzia i Bańskiej Szczawnicy).

Podczas określania tzw. *natione* nowicjusze podawali przeważnie *Polonus*, raz nawet *Polak*. W przypadku nowicjuszy pochodzących z obszaru diecezji ołomunieckiej było to *Moravus* i *Silesius*, a z kolei ci, którzy pochodzili z Królestwa Węgierskiego podawali *Hungarus*.

Z powyższych danych wynika zatem, że w analizowanym okresie lat 1740–1745 kolegium pijarów w Podolińcu wykraczało pod względem swojego znaczenia daleko poza charakter regionalny i było znane też w bardziej odległych częściach Polski, na obszarze dzisiejszej Ukrainy, na

Morawach, Śląsku oraz w Królestwie Węgierskim, zazwyczaj jednak na terenach dzisiejszej Słowacji.

Kolejną ciekawostką jest język przysięgi poszczególnych nowicjuszy. W trzynastu przypadkach w analizowanym okresie złożono przysięgę po polsku. Pozostałe przysięgi zostały złożone naturalnie po łacinie.

Poniżej znajduje się przykład tekstu przysięgi w języku polskim:

Ja Marcin od S. Jana Kleryków Regularnych Szkol Pobożnych w Kollegium Podoliniecki Nowicjusz nazwany na świecie Joannes Bap. rodem Morawczyk osobliwym Ducha S. instynktem wzbudzony dobrze wprzod zwazywszy prosilem abym mogl bydz przjisty do tego Zakonu w Podolencu y przywolany vylem do examinu przydzwoitego dnia 30 grudnia 1740 od Przewielebneho ojca Bernarda od

S. Antoniego Rektora Domu, od Przew: Ojca Hilarego od S. Franciszka, Vicerektora, Ojca Atanazego, Ojca Jakoba od Ojca Hieronima od Wniebozwiecia N.P., Magistra Nowicywuszow y od Ojca Antonina. Od tych tedy prawnie slusznie examinowany wedlug Ustaw y konstytucji apostolskich, y Zakonu naszego, zeznałem pod przysiegot, y prawdziwie wypowiedziałem iakom zadnym o ktore pytany byłem niepodległy przeszkodom, dla ktorych bym mogl bydz sodzony w przyeciui tego stawu Zakonu S. co teraz y na zawsze pod sumnieniem powtarzam, twierdze y nieomylnie zeznien y nieomylnie twierdz. Przyiety potom do Zgromadzenia, habit Zakonny przyiałem dnia 8 stycznia 1741 z rok Wieleb. Ojca Bernarda od S. Antoniego Rektora, sukniu zas y rzezy z swiata z soba przywiesone w pospolitym westyjarzu zlozone wiernie specifikniy²⁴⁰.

Mapa 4. Marcin Bolla, mapa Prowincji Węgierskiej pijarów.

²⁴⁰ ŚA LE, fond Kollegium piaristow v Podolinici (1608) 1643–1879, Kr. 2, Archivi liber III, w: quo continentur Examina Iuramenta Novitiorum, f. 9b.

Ryc. 89. Portret jednego z pedagogów liceum pijarów w Podolińcu, Ambrożego Wasowicza.

Lata 1748–1768 uważane są za czasy rozwoju kolegium. Grono pedagogiczne pod kierownictwem Stanisława Konarskiego (1750–1755) przygotowywało w tym okresie reformę szkolnictwa pijarów w Królestwie Polskim, która miała być skoncentrowana na potrzebach codziennego życia. Znaczną rolę podczas tej reformy odegrało również kolegium w Podolińcu i jego gimnazjum, które dzięki temu zdobyło większą sławę i wówczas uczyło się tam około 250 uczniów rocznie²⁴¹.

Reasumując w latach 1769–1782 można mówić o rozwoju gimnazjum pijarów w Podolińcu i jego dużej liczbie uczniów, np. w roku szkolnym 1769/1770 uczyło się tu aż 377 osób²⁴². Paradoksalnie, rządy oświeconej cesarzowej Marii Teresy (1740–1780) kończą jednak okres rozwoju szkolnictwa pijarów w Królestwie Węgierskim. Po wprowadzeniu reformy szkolnej i jednolitego systemu oświaty także szkoły pijarów musiały dostosować się do tych zmian nie tylko od strony organizacyjnej, ale też merytorycznej. Zostały zlikwidowane programy nauczania oraz organizacja szkolnictwa pijarów,

Ryc. 90. Typowy strój pijarów w XVIII w.

które wprowadził jeszcze Józef Kalasancjusz²⁴³.

O wiele większą ingerencję w funkcjonowanie szkół pijarów stanowiły rządy Józefa II (1780–1790). Podczas jego panowania ustanowiono jednolite czesne i tym samym szkoły pijarów przestały być bezpłatne. Spowodowało to gwałtowny spadek liczby uczniów w tych szkołach. Ponadto 9 września 1784 został wydany *Regulamin kwestii religijnych i nauki w szkołach* (*Ordo divinorum et studiorum in scholis*), na podstawie którego zostały zlikwidowane w szkołach kongregacje uczniów, obowiązkowe spowiedzi i komunie oraz rekolekcje, w wyniku czego oświata miała zostać zlaicyzowana²⁴⁴.

W pierwszej połowie XIX w. szkoły pijarów rozkwitły, miały wystarczająco wielu uczniów, a jeśli pojawił się jakiś problem z brakiem profesorów z kręgu pijarów, to zastępowali ich nauczyciele świeccy. 9 października 1849 zaczął obowiązywać nowy regulamin organizacyjny, który wydał minister oświaty Lew Thun i który był zatytułowany *Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen* (Projekt organizacji gimnazjów i szkół podstawowych). Na jego podstawie powstało ośmioletnie gimnazjum kończące się egzaminem maturalnym. Narodowości monarchii mogły posługiwać się na swoim terenie językiem narodowym jako językiem nauczania. Skutkiem tej decyzji było zamknięcie gimnazjum

²⁴¹ M.J. Adamczyk, *Szkoły pijarskie w Podolinie*, s. 36.

²⁴² Tamże, s. 37.

²⁴³ F. Čelovský, *Periodizácia dejín rehole piaristov na Slovensku*, w: *Návrat k prameňom. Podolínec 1642–1992*, s. 16–17.

²⁴⁴ 220. výročie založenia piaristického gymnázia v Trenčíne, Trenčín 1996, s. 9.

Ryc. 91. Historia zakonu pijarów w Podolińcu ujęta jest w kilku księgach dokumentów.

w Podolińcu. Wznowiło ono swoją działalność dopiero w roku szkolnym 1866/1867²⁴⁵.

W latach 90. XIX w. nastąpiły zasadnicze zmiany w zakresie języka nauczania, ponieważ ustawa z 20 lipca 1890 wprowadzała do szkół język węgierski. Ten kierunek zmian został potwierdzony w 1907 r. ustawami Alberta Apponyiego. Język słowacki był tolerowany w gimnazjum już tylko jako mniej lub bardziej nieobowiązkowy język nauczania²⁴⁶.

W roku szkolnym 1903/1904 uczęszczało do gimnazjum łącznie 60 uczniów. Według statystyk²⁴⁷ było wśród nich 49 katolików, jeden grekokatolik, jeden reformowany, sześciu ewangelików wyznania augsburskiego oraz 3 Żydów. Język węgierski jako ojczysty zadeklarowało 15 uczniów, język niemiecki – 23, a język słowacki – 22 osoby. W późniejszych latach liczba uczniów

znów rosta i w roku szkolnym 1909/1910 uczyło się tu aż 79 osób. Wśród nich było 61 katolików, czterech grekokatolików, dwaj reformowani, czterech ewangelików i ośmiu Żydów. Język węgierski był ojczystym dla 47 uczniów, język niemiecki – 20, a język słowacki już tylko dla 12 osób²⁴⁸.

Podczas I wojny światowej gimnazjum pijarów stało się gimnazjum niższym wskutek małej liczby uczniów. Po powstaniu pierwszej Republiki Czechosłowackiej doszło do istotnych zmian, ponieważ nowy rząd chciał ograniczyć wpływ Kościoła i upaństwowić szkoły katolickie. Większość pijarów została w ten sposób zmuszona do wyjazdu na Węgry. Podobnie było z zakonnikami z Podolińca, którzy wyjechali w sierpniu 1919 r. W klasztorze pozostał jedynie pijar Felix Szepesi, pochodzący z Gniazd, który jednak już w 1923 r. pracował jako profesor gimnazjum w Vácu²⁴⁹.

²⁴⁵ F. Čelovský, *Periodizácia dejín rehole piaristov na Slovensku*, s. 17–18.

²⁴⁶ 220. *výročie založenia piaristického gymnázia v Trenčíne*, s. 10.

²⁴⁷ E. Szárnovszky, *Podolini róm. kath. algimnázium Értesítője 1903–1904*, Késmark 1904, s. 21.

²⁴⁸ P. Mondik, *Podolini róm. kath. algimnázium Értesítője 1909–1910*, Ólubló 1910, s. 24.

²⁴⁹ I. Léh, *Catalogus religiosorum Provinciae Hungariae Ordinis Scholarum Piarum*, s. 370.

Franciszkanie

Pierwszym przejawem apostolskiego powołania św. Franciszka były kazania, proste i spontaniczne, a ich główną zasadą głoszenie Ewangelii, by uczynić życie człowieka i lepszym i spokojniejszym. Z kazaniem były też związane spowiedzi. Pierwsza bulla papieska, która przyznawała franciszkanom prawo spowiedzi, pochodzi z 1237 r., choć w praktyce franciszkanie spowiadali już wcześniej. Od 1492 r. zgodnie z Konstytucjami zakonu spowiednicy mieli uzyskiwać najpierw pozwolenie u swojego prowincjała oraz zdać egzamin z teologii moralnej²⁵⁰. W Regule zatwierdzonej (Regula bullata) z 1223 r. został ustanowiony misyjny charakter zakonu franciszkańskiego, który miał zajmować się przede wszystkim pracą duszpasterską wśród ludności miejskiej. Tym samym franciszkanie mieli być zwolnieni z przynależności do jednego klasztoru, żyć skromnie w konwentach miejskich i działać wśród ubogich²⁵¹. Franciszkanie mieli bardzo duży wpływ na życie religijne ludności w miastach. Zajmowali się również opieką nad chorymi, a w miejscu swojej obecności często zakładali szpitale. Nie opuszczali ludności podczas epidemii, ale pozostawali z chorymi, pełniąc pośród nich posługę duchową²⁵². Zakon franciszkanów przybył na Spisz prawdopodobnie już około drugiej połowy XIII w. Najnowsze badania potwierdzają, że co najmniej od lat 70. XIII w. istniał w Lewoczy klasztor franciszkański²⁵³. W 1308 r. wspomina się o fundacji na budowę klasztoru i kościoła w Lewoczy, związanej z osobą Władysława Danki²⁵⁴. Niestety, ta jedyna informacja znajduje się dopiero w późniejszej kronice Lány z XIX w. Lány znalazł tę informację w nieznanym do tej pory rękopisie.

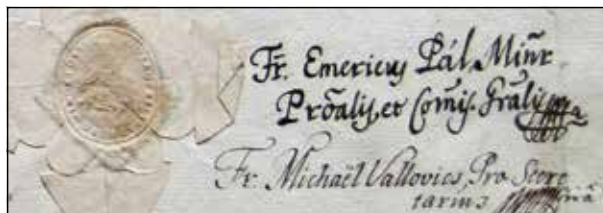
Informacja ta dotyczy budowy klasztoru, co oznacza, że franciszkanie prawdopodobnie już wcześniej przebywali w Lewoczy. Świadczyć o tym może również wykaz klasztorów, który został sporządzony jeszcze w 1272 r. za czasów

Ryc. 92. Współczesny widok klasztoru minorytów w Lewoczy.

Ryc. 93. Herb franciszkanów z Królestwa Węgierskiego.

Ryc. 94. Pieczęć minorytów z Lewoczy.

²⁵⁰ L. Iriarte, *Historia franciszkanizmu*, Kraków 1998, s. 149–150.

²⁵¹ M.R. Zemene, *Vývojové tendencie františkánskej rehoľnej rodiny od stredoveku do súčasnosti*, w: *Rehole a kláštory v stredoveku*, red. R. Koziak, V. Múcska, Banská Bystrica–Bratislava 2002, s. 172.

²⁵² *500 Jahre Franziskaner der Österreichische Ordensprovinz*, Wien 1950, s. 41–42.

²⁵³ Zob. M. Homza, *Počiatky kresťanstva na Spiši*, w: *Historia Scepisii* 1, s. 264.

²⁵⁴ J. Špirko, *Starý kláštor minoritov v Levoči*, s. 328.

generała zakonu św. Bonawentury. Według tego zestawienia Prowincja Węgierska liczyła osiem kustodii, kustodia w Egerze miała wiele klasztorów, spośród których dwa znajdowały się na Spiszu²⁵⁵.

Franciszkanie z Lewoczy należeli do grupy franciszkanów o łagodniejszej regule, czyli konwentualnych, później nazywanych też minorytami. Oprócz domu zakonnego mogli posiadać też inne nieruchomości. Na podstawie badań archeologicznych w Lewoczy z 1978 r. František Javorský przyjął tezę, że pierwszą siedzibę minorytów stanowił dziś już nieistniejący kościół św. Mikołaja, ponieważ kościół ten miał typ prezbiterium, który był charakterystyczny dla mendykantckiej architektury sakralnej²⁵⁶.

Budowa nowego kościoła i klasztoru, którą rozpoczęto prawdopodobnie po 1308 r., została zakończona w drugiej połowie XIV w., a być może już w latach 80.

Budynki te są charakterystyczne dla zakonów żebraczych, o czym świadczy na przykład usytuowanie klasztoru w zabudowie miejskiej. Ponadto klasztor został osadzony na peryferiach miasta. Kolejną z cech typowych dla architektury franciszkańskiej jest podział wnętrza kościoła na część przeznaczoną dla świeckich i oddzielną dla zakonników, a także ogólny schemat klasztoru z centralnym wirydarzem i zredukowanym zapleczem gospodarczym²⁵⁷.

Pierwszym patronem nowo zbudowanego kościoła i klasztoru został św. Władysław, król węgierski. W 1442 r. wezwanie kościoła i klasztoru zostało zmienione na Matki Bożej Anielskiej, ponieważ franciszkanie mocno wspierali kult maryjny. Klasztor w Lewoczy należał w tym okresie do kustodii Egeru, która wchodziła w skład Prowincji Węgierskiej (Provincia Sanctae Mariae Hungariae)²⁵⁸. Na temat działalności franciszkanów z Lewoczy w średniowieczu nie zachowało się wiele dokumentów archiwalnych. Jednym ze świadectw ich działalności duchowej jest zachowany kościół z klasztorem przy murach obronnych. Konstrukcja kościoła świadczy o tym, że ich działalność mogła mieć szeroki zakres,

ponieważ kościół dysponuje dużymi i długimi nawami, czyli prawdopodobnie przychodziło do świątyni liczne grono wiernych. Również samo sanktuarium pod względem swojej wielkości dorównuje sanktuariom austriackich kościołów klasztornych²⁵⁹.

Stolica Apostolska udzieliła Prowincji Węgierskiej oraz jej klasztorom i kościołom prawa do odprawiania nabożeństw w niedziele i święta, udzielania sakramentów oraz głoszenia Słowa Bożego. Franciszkanie mogli też spowiadać mieszkańców, co zostało potwierdzone w bulli papieża Jana XXII z 25 lipca 1321 oraz przez papieża Bonifacego IX dnia 23 czerwca 1396²⁶⁰. Ponadto klasztor w Lewoczy korzystał z prawa azylu, a według Jozefa Špirki miejscowi franciszkanie zajmowali się duszpasterstwem wiernych pochodzenia słowackiego, o czym świadczy to, że kiedy w XVI w. kościół przejęli protestanci, odprowadzali tam nabożeństwa właśnie protestanci słowaccy²⁶¹.

Franciszkanie opuścili klasztor i kościół w 1544 r. W tymże roku miasto Lewocza powołało na plebana miejskiego Bartłomieja Bognera, który głosił już kazania w duchu reformacyjnym, a kiedy ludność masowo przeszła na nową wiarę²⁶², to pobyt minorytów w Lewoczy okazał się niepożądany, więcej – zagrożone było wręcz ich bezpieczeństwo. Dlatego zakonnicy opuścili klasztor i prawdopodobnie wyjechali do Polski lub któregoś z klasztorów na terenie Austrii. Prowincja Węgierska stopniowo traciła swoje klasztory i w 1565 r. nie dysponowała już ani jednym²⁶³.

Początki rekatolicyzacji na Spiszu w XVII w. związane są z prepozytem spiskim Marcinem Pethem, któremu król węgierski Rudolf I oraz król Polski Zygmunt III powierzyli przeprowadzenie wizytacji węgierskiej i polskiej części Spisza oraz wymianę księży protestanckich na katolickich. Podczas realizacji tych poleceń prepozyt natrafił na niemały opór.

Okres intensywnej rekatolicyzacji rozpoczął się wraz z rządami króla Węgier Leopolda I, który już 3 marca 1671 wydał mandat dla mieszkańców Lewoczy, by zwrócili katolikom ich wcześniejsze

²⁵⁵ L. Rześniowiecki, *Dzieje kościoła i klasztoru OO. Franciszkanów w Lewoczy (1671–1918)*, Kraków 1997, s. 46–47.

²⁵⁶ Zob. F. Javorský, *Záchraný výskum románskeho kostola pri Levoči*, „AVANS”, 19, 1981, s. 104.

²⁵⁷ B. Pomfýová, *Starý kostol a kláštor minoritov v Levoči – reprezentatívny príklad stredoeurópskej mendikantskej architektúry*, „Acta Musei Scepusiensis”, 2009, s. 33–39.

²⁵⁸ L. Rześniowiecki, *Dzieje kościoła i klasztoru OO. Franciszkanów w Lewoczy*, s. 51.

²⁵⁹ J. Špirko, *Starý kláštor minoritov v Levoči*, s. 330–331.

²⁶⁰ L. Rześniowiecki, *Dzieje kościoła i klasztoru OO. Franciszkanów w Lewoczy*, s. 52.

²⁶¹ J. Špirko, *Starý kláštor minoritov v Levoči*, s. 331.

²⁶² *Hain Gáspár Lőcsei krónikája*, s. 92.

²⁶³ F. Hervay, *Franciszkanie na Węgrzech w średniowieczu*, w: *Zakony franciszkańskie w Polsce*, t. 1, red. J. Kłoczowski, Lublin 1983, s. 227–235.

majątki, kościoły i klasztor. Mandat miał zostać wykonany za pośrednictwem prepozyta spiskiego Jerzego Bársonya. Kolejną upoważnioną osobą ze strony Komory Spiskiej był Zygmunt Hollo²⁶⁴. 26 kwietnia 1671 wezwali oni lewoczan do wykonania mandatu oraz zwrócenia katolikom kościoła franciszkańskiego wraz z klaszturem. Mieszkańcy przypomnieli jednak o nieobecności minorytów w mieście, którzy opuścili je przed 126 laty i według nich uczynili to dobrowolnie²⁶⁵.

Mimo oporu lewoczan 5 maja 1671 został odebrany franciszkanom ich kościół i klasztor. Już 2 lipca 1671 odbyło się w tym kościele zgromadzenie dużej liczby katolików, którzy zgodnie z tradycją udali się stamtąd procesyjnie na Mariąńską Górę. Po mszy w tym miejscu wierni powrócili do kościoła Matki Bożej Anielskiej, kończąc uroczystość Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny²⁶⁶.

Ryc. 95. Rycina kościoła pw. św. Władysława i kaplicy Świętego Ducha z 1868 r., należącego w tym czasie do franciszkanów.

Ryc. 96. Barokowe wnętrze kościoła św. Władysława. Ołtarze boczne z franciszkańską tematyką.

Rozczarowaniem dla franciszkanów okazał się 12 lipca 1671²⁶⁷. Tego dnia prepozyt spiski Jerzy Bársony przekazał kościół i klasztor jezuitom, a nie franciszkanom – jego wcześniejszym właścicielom. Ze względu na to, że nie zachowały się

żadne dokumenty z tego okresu, nie wiadomo, jak franciszkanie zareagowali na tę sytuację. Prawdopodobnie chcieli podjąć próbę powrotu do miejsca swojej wcześniejszej obecności. Od 1666 r. pracowali bowiem też w pobliskim Spiskim Czwartku²⁶⁸.

²⁶⁴ J. Karácsnyi, *Szent Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*, Budapest 1922–1924, s. 434.

²⁶⁵ Hain Gáspár *Lócsei krónikája*, s. 394.

²⁶⁶ R. Jurík, *Mariánska Hora v Levoči*, Levoča 1948, s. 17.

²⁶⁷ ŠA LE, fond Archív Dr. Valentína Kalinaya, nr inw. 5, SHRSSJ, s. 62.

²⁶⁸ L. Körtvélessy, *A 700 éves minorita rend története*, Szeged 1943, s. 76.

Ryc. 97. Klasztor minorytów w Spiškim Czwartku na przełomie XIX i XX w.

Ryc. 98. Portal przed korytarzem łączącym kościół św. Władysława i klasztor minorytów w Spiškim Czwartku.

Leopold I wytłumaczył ten krok w swoim mandacie z 18 lutego 1673²⁶⁹. Nie przydzielił franciszkanom tych majątków, ponieważ byli oni zakonem żebraczym, który nie byłby w stanie wyremontować budynków i później dbać o nie. Poza tym Leopold I miał bliższe relacje z jezuitami niż franciszkanami.

Nie wiadomo, kiedy franciszkanie powrócili do Lewoczy, ale jest prawdopodobne, że osiedli w szpitalu dla ubogich przy kościele Świętego Ducha usytuowanym przy Koszyckiej Bramie Miejskiej, którym zarządzali już wcześniej w XV w.²⁷⁰ W 1674 r. katolicy uzyskali pozostałe kościoły w Lewoczy. Od tego czasu franciszkanie odprawiali msze w kościele Świętego Ducha, który wchodził w skład szpitala dla ubogich²⁷¹. Oficjalnie minoryci uzyskali ten kościół 16 stycznia 1679, kiedy rada miejska przekazała im klucze. Oprócz kościoła otrzymali również sąsiedni budynek wraz z przyległym ogrodem²⁷². Jeszcze przed przekazaniem tych budynków Komora Spiska zapoznała się z ich stanem i jednocześnie sprawdziła, czy będą odpowiednie dla minorytów²⁷³. W tym czasie zakonnicy remontowali już kościół i szpital, w którym opiekowali się ubogimi i starszymi ludźmi²⁷⁴.

Umownie przyjętą datą powrotu minorytów do Lewoczy przyjmuje się rok 1674. Został on pośrednio potwierdzony w następujący sposób: kiedy w 1675 r. zaproponowano franciszkanom obserwantom, by osiedli w Lewoczy, odrzucili tę propozycję, ponieważ działali tam minoryci²⁷⁵. Budynki otrzymane przez minorytów były stopniowo odnawiane. W kronice Haina zanotowano, że 6 lutego 1678 wciągnięto dwa dzwony na wieżę kościoła szpitalnego i kościół został znów poświęcony²⁷⁶.

Podczas powstania Thökölyego w 1682 r. przeszła też na jego stronę Lewocza. Oznaczało to radykalną zmianę sytuacji katolików w mieście. Już 3 września 1682 odebrano katolikom wszystkie kościoły, klasztory i cały majątek kościelny, a wszyscy księża katolicy i zakonnicy zostali zmuszeni do opuszczenia jego granic. Naturalnie dotyczyło to też minorytów²⁷⁷. Sytuacja uległa zmianie, kiedy 11 grudnia 1683²⁷⁸ Lewocza skapitulowała. Podpułkownik Granniani przekazał minorytom 4 stycznia 1684 kościół Świętego Ducha wraz z budynkiem ich rezydencji i szpitalem, w którym znaleźli schronienie ubodzy i chorzy, którymi nadal opiekowali się minoryci²⁷⁹.

²⁶⁹ J. Hradzky, *Initia*, s. 89–90.

²⁷⁰ L. Rześniowiecki, T. Lesňák, *Z dejín „nového“ kláštora minoritov v Levoči*, „Acta Musei Scepusiensis”, 2009, s. 17.

²⁷¹ Hain Gáspár Lócsei krónikája, s. 424–430.

²⁷² J. Karácsonyi, *Szent Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*, s. 434.

²⁷³ Hain Gáspár Lócsei krónikája, s. 444.

²⁷⁴ L. Rześniowiecki, T. Lesňák, *Z dejín „nového“ kláštora minoritov v Levoči*, s. 18.

²⁷⁵ L. Rześniowiecki, *Dzieje kościoła i klasztoru OO. Franciszkanów w Lewoczy*, s. 60.

²⁷⁶ Hain Gáspár Lócsei krónikája, s. 455.

²⁷⁷ M. Suchý, *Dejiny Levoče 1*, s. 221.

²⁷⁸ Hain Gáspár Lócsei krónikája, s. 507–508.

²⁷⁹ Tamże, s. 509.

Jedno z ważniejszych wydarzeń w historii minorytów w Lewoczy miało miejsce w 1686 r. Rada prowincji, której spotkanie odbyło się w tym mieście, podjęła decyzję o tym, że rezydencja franciszkańska zostanie podniesiona do rangi klasztoru. Jednocześnie mianowano nowego gwardiana klasztoru, którym został ojciec Walenty Raslavi-czy²⁸⁰. Decyzja ta oznaczała, że w Lewoczy znajdowało się co najmniej 12 zakonników. W przeciwnym razie nie można byłoby dokonać tego aktu.

W tym okresie minoryci zajmowali się rozległą działalnością katechetyczną, która nie była skupiona tylko na środowisku miejskim, ale prowadzono też działania w okolicy w formie misji ludowych połączonych z głoszeniem Słowa Bożego. Minoryci prowadzili te misje także na Orawie czy w bardziej odległych częściach Spisza, ciągle jednak przynależeli do konwentu w Lewoczy, który był ośrodkiem tego rodzaju działalności aż do połowy XIX w.²⁸¹

Ponadto klasztor minorytów w Lewoczy pełnił od 1727 r.²⁸² także inną istotną rolę. Podobnie jak klasztor pijarów w Podolińcu, służył również jako dom formacyjny, gdzie kandydaci do życia zakonnego spędzali pierwszy rok nowicjatu, po którym składali śluby zakonne. Taką rolę klasztor pełnił do 1783 r., kiedy Józef II zmienił zasady przyjmowania nowych członków do zakonu.

W odniesieniu do całej prowincji klasztor należał do najuboższych. Minoryci nie prowadzili parafii, dlatego nie przysługiwały im związane z tym opłaty, które stanowiły – można powiedzieć – regularny dochód. Świadczy o tym też fakt, że nowy kościół Świętego Ducha nie został dokończony zgodnie z wcześniejszym planem. Nowa świątynia została zbudowana po niszczącym pożarze miasta w 1747 r. w miejscu starszego średniowiecznego budynku połączonego ze szpitalem (z 1412 r.). Po wmurowaniu kamienia węgielnego w 1748 r. w obecności prepozyta spiskiego Aleksandra Mariássyego, budowa trwała trzy lata²⁸³.

Ryc. 99. Herb minorytów w Spiskim Czwartku na płycie nagrobnej Alfonsa Cimtterera.

Minoryci budowali ten kościół przede wszystkim z dochodów ze stypendiów mszalnych oraz datków, które otrzymywali przeważnie od osób duchownych z terytorium Spisza, przede wszystkim Orawy. Najbardziej dochodowe były tzw. fundacje wieczyste, do których należała fundacja kanonika spiskiego Zygmunta Haška. Jeszcze w 1742 r., czyli przed pożarem kościoła, podarował on minorytom dwóch tys. złotych węgierskich. Podobnie jak fundacja Rozalii Pethö (Pethöová), która w 1750 r. ofiarowała 1000 złotych węgierskich na odprawienie 200 mszy²⁸⁴.

Kiedy w 1751 r. kościół był już gotowy w stanie surowym, wyposażenie wnętrza w latach 50. XVIII w. musiało być jeszcze skromne. Środki finansowe inwestowano w to, co niezbędne: pomalowanie świątyni, ołtarz główny i monstrancja autorstwa Jana Szilassyego. Dopiero w połowie lat 60. zostały dodane kolejne freski. W tym okresie kościół wyposażono też w organy i ławki, a w 1769 r. rzeźbę Matki Bożej Loretańskiej, która została umieszczona w kaplicy. Powstanie czterech ołtarzy bocznych²⁸⁵ i ambony można datować na

²⁸⁰ L. Rześniowiecki, T. Lesňák, *Z dejín „nového” kláštoru minoritov v Levoči*, s. 20.

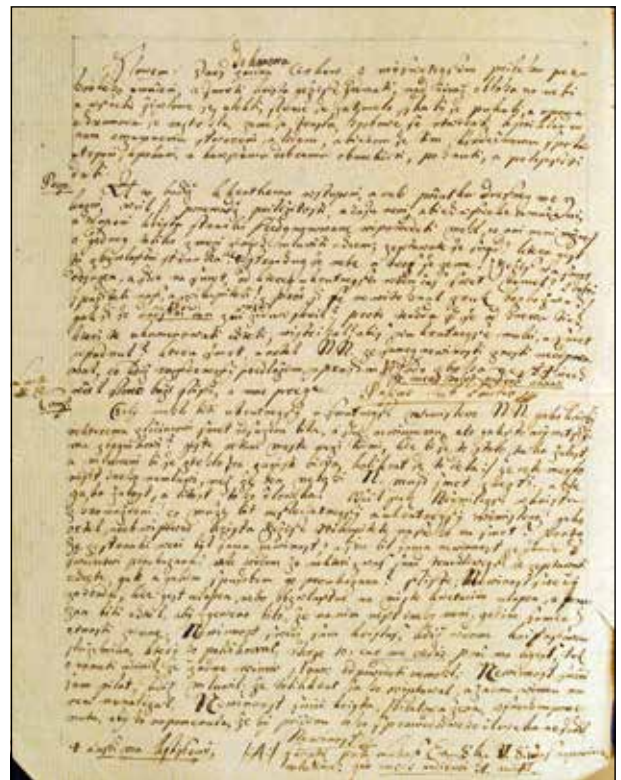
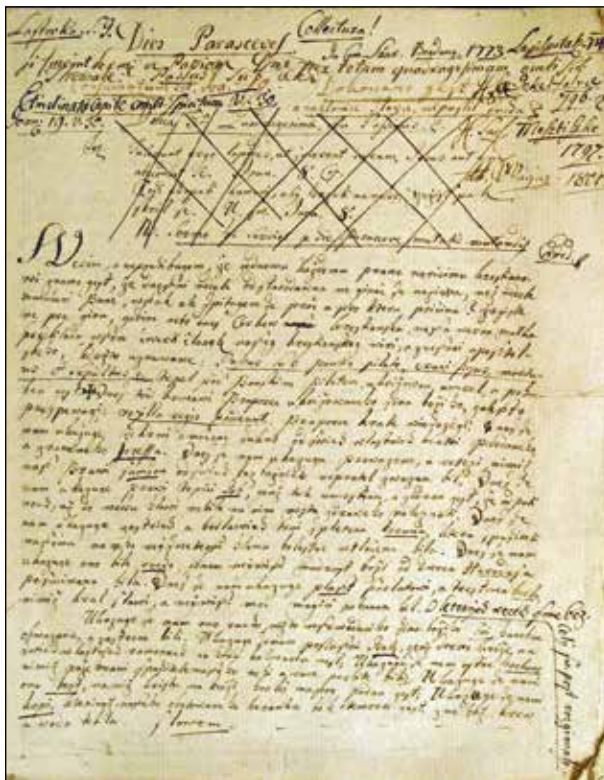
²⁸¹ *Schematismus Almae Dioecesis Scepusiensis pro Anno 1864*, s. 110.

²⁸² L. Rześniowiecki, T. Lesňák, *Z dejín „nového” kláštoru minoritov v Levoči*, s. 23.

²⁸³ ŠA LE, SpB, odd. Konvent malých františkánov, poodd. Levoča minoriti, *Visitatio canonica Conventus Leutschoviensis Ord. Min. S. Francisci Conventualium, Die 17a Septembris Anno 1832 per Illustrissimum ac reverendissimum Dominum Josephum Bélik Episcopum Scepusiensis peracta*, f. 2a.

²⁸⁴ L. Rześniowiecki, *Dzieje kościoła i klasztoru OO. Franciszkanów w Lewoczy*, s. 71–72.

²⁸⁵ W północnej części kościoła są to ołtarze św. Anny, św. Jana Nepomucena, św. Józefa oraz Krzyża Świętego, który czasami jest określany jako ołtarz św. Marii Magdaleny.

Ryc. 100. Fragmenty kazania w języku słowackim na niedzielę Męki Pańskiej z Lewoczy (koniec XVIII w.).

koniec lat 60. i lata 70. XVIII w. Bardziej precyzyjne datowanie możliwe jest w przypadku ołtarzy św. Franciszka i św. Antoniego Padewskiego, które powstały w 1780 r. Wówczas zostały też zakończone prace nad późnorokokowym wystrojem kościoła²⁸⁶.

Choć minoryci od swojego przybycia nie założyli szkoły, to po zlikwidowaniu Towarzystwa Jezusowego w 1773 r. powierzono im nauczanie w byłym gimnazjum jezuickim w Lewoczy. Z tego powodu w klasztorze przebywało zawsze około pięciu zakonników, którzy zajmowali się oświatą. Prowadzili tę działalność także po 1789 r.²⁸⁷ i właśnie ów fakt spowodował, że minoryci w Lewoczy doświadczyli restrykcji Józefa II. Władca ten w latach 80. XVIII w. nakazał likwidację klasztorów zakonów żebraczych czy też ograniczenie ich funkcjonowania²⁸⁸. Przykładowo w 1787 r. został zlikwidowany jeden

z najważniejszych klasztorów minorytów w Królestwie Węgierskim – w Preszowie. Jest dość prawdopodobne, że część tamtejszych minorytów znalazła schronienie właśnie w Lewoczy.

W pierwszej połowie XIX w. liczba zakonników wahała się od sześciu do dziesięciu osób. Według wizytacji Bélika z 1832 r. przebywało wówczas w klasztorze osiem osób, z czego sześć to byli księża, a dwaj bracia – bez święceń. Wśród kapłanów jeden był gwardianem, dwaj kolejni zajmowali się misjami na Orawie, a pozostali duszpasterstwem w mieście i bliskiej okolicy. Także bracia laicy mieli swoje funkcje: jeden z nich był zakrystianem, a drugi kwestarzem. Opis wizytacji podaje ich imiona: gwardianem był Rainer Zubriczky (Zubrický); misjonarzami: Peregrín Harabay (Haraba) i Serafin Schmutz; Wolfgang Valkovics (Valkovič), Samuel Kressinszky (Krešinský) i Gothard Rucszinsky

²⁸⁶ Zob. K. Chmelinová, *K interiérovému vybaveniu kostola Ducha Svätého v Levoči*, „Acta Musei Scepusiensis”, 2009, s. 77–92; zob. też rozdział tej autorki w niniejszym tomie, s. 838–875.

²⁸⁷ L. Halász, *A Lőcsei királyi katólikus főgymnasium története*, Lőcse 1896, s. 66–69.

²⁸⁸ Na podstawie dekretu z 1781 r. Józef II ograniczył liczbę zakonników w klasztorach i zakazał przyjmowania nowicjuszy. Jurysdykcję kościelną przejęli biskupi, którzy uzyskali prawo wizytowania poszczególnych klasztorów.

(Ručinský). Zakrystianem był Piotr Zvolenszky (Zvolenský), a kwestarzem Fidelius Spisák (Spišák)²⁸⁹. Po 1860 r. liczba zakonników w Lewoczy zaczęła maleć i aż do 1918 r. w klasztorze mieszkało przeważnie tylko od dwu do czterech braci. W latach 1894–1904 żył tu tylko jeden zakonnik²⁹⁰.

Podobnie było też w latach 1912–1913, kiedy przebywał tu tylko jeden zakonnik Irenej Hermann, który był również nauczycielem w szkole²⁹¹. W 1912 r. minoryci otworzyli w klasztorze internat dla chłopców z ubogich rodzin, którzy uczyli się w mieście w szkołach średnich, utrzymywany głównie z kasy minorytów i datków. Internat ten przetrwał okres I wojny światowej i funkcjonował też podczas międzywojennej Republiki Czesosłowackiej²⁹². Podczas I wojny światowej działał tu już tylko wspomniany Irenej Hermann²⁹³.

Działalność minorytów w Spiskim Czwartku jest związana z rodziną Csákych. Jak wspomniano, w 1636 r. ród Thurzonów wymarł po mieczu. W 1638 r. ich majątki wraz z Zamkiem Spiskim oraz funkcją żupanów głównych Spisza przejął ród Csákych w osobie żupana spiskiego Stefana Csákyego.

Także w *Synopsie* jezuitkiej Stefan Csáky został scharakteryzowany jako człowiek nabożny i wierny katolik²⁹⁴. O jego wierności wobec Kościoła katolickiego świadczy zaproszenie jezuitów na Spisz, a także podejmowanie różnych działań rekatolizacyjnych na swoich terenach. Już w 1639 r. odebrał ewangelikom kaplicę Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny, która była częścią kościoła w Spiskim Czwartku, w wyniku czego zaczęto odprawiać tam nabożeństwa katolickie. Podobnie chciał postąpić też w Hrabuszycach, gdzie 10 listopada 1641 natrafił jednak na opór ewangelików. Udało się mu pozyskać dla katolików tylko część kościoła z ołtarzem głównym²⁹⁵. Według wizytacji kanonicznej z 1655 r. w tym okresie było w Spiskim Czwartku niewielu katolików i nabożeństwa w kaplicy odprawiał pleban z Letanowców (Letanovce) Waclaw Kissely. W trakcie

wizytacji stwierdzono także, że do kaplicy Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny przychodzili również katolicy z pobliskich miejscowości²⁹⁶. Powstaje pytanie, dlaczego Csáky nie ustanowił w tym miejscu plebana katolickiego. Mogło to być spowodowane małą liczbą księży katolickich w tym okresie.

W 1662 r. Stefan Csáky zmarł, a funkcję żupana spiskiego przejął jego syn Franciszek. W 1666 r. powierzył on wspomnianą kaplicę zakonowi minorytów. Założył też fundację na rzecz powstania klasztoru, co 14 kwietnia 1666 potwierdził arcybiskup ostrzyhomski Jerzy Szelepcsényi (Selepčeni)²⁹⁷.

Ponieważ powstał spór między minorytami a plebanem Letanowców, który stracił dochody, Franciszek Csáky kazał 1 lutego 1668 potwierdzić urzędowo swój dokument założycielski przez Kapitułę Spiską. Dowiadujemy się z niego, że założył dwie fundacje: pierwszą własnościową, w której wyznaczył grunt znajdujący się między cmentarzem a domem jednego z poddanych, gdzie minoryci mieli wybudować swój klasztor. Drugą była fundacja najmu, z której mieli uzyskiwać środki na swoje funkcjonowanie. Ponadto zarządził, że do budowy ma zostać wykorzystane odpowiednie drewno z jego lasów oraz że minoryci – podobnie jak inni poddani w Spiskim Czwartku – mają prawo do korzystania ze wspólnych łąk, pastwisk, cieków wodnych itp. W dokumencie tym określono również warunki, których musieli przestrzegać sami minoryci: byli zobowiązani do odprawiania codziennie mszy za swojego fundatora, mieli wysyłać na Zamek Spiski jednego ojca do odprawiania mszy oraz mieli utrzymywać co najmniej sześciu księży²⁹⁸. Założenie klasztoru potwierdził nawet sam władca Leopold I w swoim dokumencie z 10 marca 1668²⁹⁹.

Pierwszym gwardianem został Jan Baptysta Reggiani de Felice, który był asystentem teologii kardynała rzymskiego Karola Caraffy. Jego brat, generał węgierski Antoni Caraffa, przedstawił go

²⁸⁹ ŠA LE, SpB, KV, poodd. Rehole, Levoča – minoriti, f. 3b.

²⁹⁰ Zob. *Schematismus Almae Dioecesis Scepusiensis 1894–1904*.

²⁹¹ *A Magyar konventuális minoritarend névtára az 1912–1913 iskolai évre*, Arad 1913, s. 31.

²⁹² L. Rześniowiecki, T. Lesňák, *Z dejín „nového“ kláštora minoritov v Levoči*, s. 23–24.

²⁹³ *Schematismus Almae Dioecesis Scepusiensis 1916*, Igló 1916, s. 106.

²⁹⁴ ŠA LE, fond Archív Dr. Valentína Kalinaya, nr inw. 5, SHRSSJ, s. 4.

²⁹⁵ G. Bruckner, *A reformáció és ellenreformáció*, s. 244.

²⁹⁶ ABÚ SK, SpB, KV, Pálfalvayova vizitácia 1655/1656, f. 9.

²⁹⁷ I. Chalupecký, *Minoriti v Spišskom Štortku*, „Acta Musei Scepusiensis” 2009, s. 94.

²⁹⁸ Archív menších bratov konventuálov – minoritov v Levoči, fond Minoriti Spišský Štvrtok, kr. 6, nr inw. 806.

²⁹⁹ Tamże; *Magyarországai Minorita – rend névtára 1878 – dik évre*, Eger 1878, s. 25.

Ryc. 101. Dziennik minorytów z Lewoczy z 1776 r. i jego pierwsza strona ze stycznia tegoż roku.

królowej węgierskiej, a ta z kolei Leopoldowi I. Miało to znaczenie podczas osiedlania się tego zakonu w Królestwie Węgierskim. Reggiani de Felice był jednocześnie do 1692 r. prowincjałem całej Prowincji Węgierskiej³⁰⁰.

Po czasie majątki minorytów uległy pomnożeniu. Przede wszystkim po śmierci Franciszka Csákyego w 1670 r., który nie zapomniał o nich w swoim testamencie. Następnie minoryci uzyskali winnice w miejscowościach: Tapolca, Csermóke, Csattos, Bodokó i w okolicach Miskolca. Kolejne majątki i prawo do dziesięcin nabyli po przejęciu parafii w Spiskim Czwartku. Wprawdzie została ona odebrana ewangelikom już 14 lipca 1671, ale powierzono ją plebanowi Lefanowców. Minoryci przejęli parafię dopiero 2 lutego 1673 i od tej pory – z krótką przerwą – byli plebanami w Spiskim Czwartku. Do parafii należały

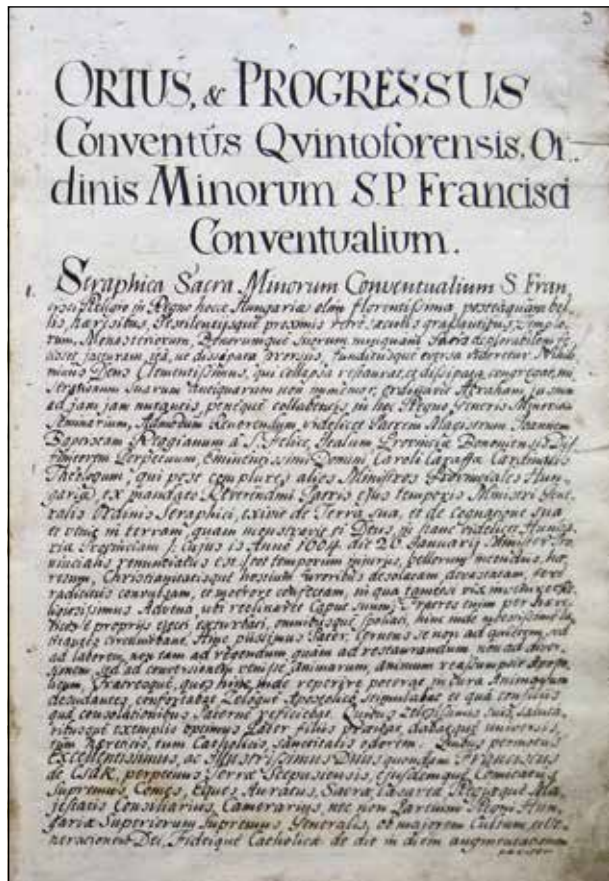
też kościoły filialne, np. Drawce, a później też Czenczyce (Čenčice) i Wilkowce (Vlkovce)³⁰¹. Od 1691 r. administrowali też parafią w Hrabuszycach. Podczas powstania Imricha Thökölyego w 1684 r. kościół przejęli ewangelicy, ale 20 lutego 1687 znajdował się już w rękach minorytów³⁰².

Oprócz zarządzania parafiami i prowadzenia szkoły parafialnej minoryci podejmowali też inne działania, które wynikały z ich przynależności do franciszkanów. Na przykład realizowanie misji. Spiski Czwartek rzeczywiście stał się jednym z ośrodków katolickiej działalności misyjnej. Zakres tej działalności nie ograniczał się tylko do obszaru Spisza. Ze względu na małą liczbę świeckich księży katolickich w latach 70. XVII w. pomagali w duszpasterstwie, odprawiali msze, chrzcili, spowiadali, udzielali ślubów, grzebali zmarłych i zajmowali się działalnością kaznodziejską.

³⁰⁰ L. Rześniowiecki, *Dzieje kościoła i klasztoru OO. Franciszkanów w Lewoczy*, s. 60–61.

³⁰¹ J. Hradzsky, *Additamenta*, s. 206–208.

³⁰² Zob. I. Chalupecký, *Minoriti v Spišskom Štvrtku*, s. 95.

Ryc. 102. Księga protokołów i testamentów franciszkanów ze Spiskiego Czwartku i jej pierwsza strona.

Ponadto minorycy zadbali też o kościół. Po przejęciu parafii odnowili ołtarze, które zostały zniszczone w okresie reformacji: ołtarz św. Władysława, który poświęcili św. Barbarze, ołtarz św. Franciszka z Asyżu oraz ołtarz św. Antoniego Padewskiego³⁰³. W 1704 r. zadbali o stworzenie dzisiejszego ołtarza św. Władysława, a w 1721 r. zamówili nową ambonę do kościoła³⁰⁴.

Działania minorytów przyniosły zmianę struktury wyznaniowej w Spiskim Czwartku na korzyść katolików. Podczas gdy według wizytacji kanonicznej z 1700 r. było tam 107 katolików i 194 ewangelików³⁰⁵, w 1731 r. było 80 katolików i 103 ewangelików³⁰⁶. W wizytacji kanonicznej z 1752 r.³⁰⁷ odnotowano następującą informację o strukturze wyznaniowej ludności: 244 katolików i 78 niekatolików.

Oprócz powyższych danych z ostatniej wizytacji kanonicznej w cytowanych materiałach znajduje się jeszcze informacja, że po przebudowie kościoła z 1735 r., poświęcił go 1 października 1747 prepozyt spiski Aleksander Mariássy. W tym okresie została też przygotowana podwójna krypta przeznaczona na pochówki zakonników, ale też dobroczyńców samego klasztoru³⁰⁸.

Druga połowa XVIII w. świadczy o aktywności minorytów w Spiskim Czwartku. W 1770 r. było ich w konwencie w sumie 27: 16 księży, 2 bracia laicy, 4 nowicjusze i 5 kandydatów. Jeden z zakonników był kapłanem w Spiskiej Nowej Wsi, drugi w Hrabuszycach, a trzeci w Dubowej (Dubová). W latach 90. XVIII w. prowadzono rozległe aktywności budowlane, w wyniku czego został przebudowany i rozbudowany sam klasztor.

³⁰³ J. Hradzsky, *Addimenta*, s. 207.

³⁰⁴ F. Javorský, *Kostol sv. Ladislava, kaplnka Zápoľských a kláštor minoritov v Spišskom Štvrtku*, Spišská Nová Ves 1998, s. 41.

³⁰⁵ J. Hradzsky, *Addimenta*, s. 207.

³⁰⁶ ŠA LE, SpB, KV, Peltzova vizitácia 1731, f. 130–132.

³⁰⁷ ŠA LE, SpB, KV, kr. 8, Spišský Štvrtok 1752, f. 2a.

³⁰⁸ Tamże, f. 2a–2b.

Mapa 5. Prowincja Węgierska franciszkanów z zaznaczonymi najważniejszymi klasztorami autorstwa Matthäusa Seuttera, 1740–1770.

W wyniku tych prac wymieniono jedną czwartą dachu. Wokół klasztoru wybudowano ogrodzenie, nowym płotem otoczono też cmentarz, zaś na wieży kościelnej zamontowano nowe czerwone pokrycie dachu³⁰⁹.

W XIX w. w klasztorze przebywało przeważnie od czterech do pięciu zakonników. W 1892 r. było ich sześć, w tym czterech księży i dwóch braci zakonnych. Gwardianem w tym roku był Pankracy Papp, który jednocześnie był dyrektorem szkoły i nauczycielem oraz miejscowym plebanem. Kolejny z księży był spirytuałem, a dwaj pozostali byli wikarymi w parafii Spiski Czwartek. Bracia zakonnicy pełnili funkcje zakrystiana i zarządcy gospodarczego³¹⁰.

W latach 1906–1907 działali tu tylko dwaj zakonnicy: gwardian i zarządca parafii Kornel Belcsék (Belčák) oraz Pankracy Papp, który był kapłanem, katechetą i nauczycielem w szkole podstawowej³¹¹. W latach 1912–1913 w Spiskim Czwartku przebywali czterej zakonnicy. Gwardian Gustaw Somogyi jednocześnie był plebanem i nauczycielem w miejscowej szkole. W parafii Spiski Czwartek, do której należały kościoły filialne Długie Straże i Drawce, żyło w danym okresie 1381 mieszkańców, w tym 1345 to katolicy³¹².

Podczas I wojny światowej w 1916 r. działali tu dwaj minoryci: gwardian Velimír Bercsényi (Berčényi) oraz emerytowany gwardian Kornel Belcsék³¹³.

³⁰⁹ I. Chalupický, *Minoriti v Spišskom Štvrtku*, s. 97.

³¹⁰ *Schematismus Ordinis Minorum S. Francisci Conventualium Provinciae S. Elisabeth*, Arad 1892, s. 26.

³¹¹ *Schematismus Provinciae Hungariae Minorum Conventualium 1906–1907*, Marosvásárhely 1906, s. 31.

³¹² *A Magyar konventuális minoritarend*, s. 31, 44.

³¹³ *Schematismus Almae Dioecesis Scepusiensis 1916*, s. 106.

Paulini*

Zakon paulinów (Ordo Sancti Pauli Primi Eremitae) pojawił się na Spiszu wprawdzie dopiero w XVII w., ale wówczas liczył już ponad 400 lat tradycji w ogóle. Założycielem zakonu był kanonik ostrzyhomski, błogosławiony Euzebiusz (†1270 Pilis Szent Kereszt/Pilišský Svätý Kríž). Zrzekł on się stanu kanonicznego i udał się do samotni w górach Pilis (Pilišské vrchy). Później dołączyli do niego naśladowcy, którzy spędzali z nim czas na modlitwach i postach. Około 1250 r. wybudowali pustelnię i mały kościół. Jako wzór obrali sobie pustelnika św. Pawła z Teb (†341). Euzebiusz przedstawił potem w Rzymie swoje propozycje stworzenia zakonu. Zlecono wizytację zakonników, którą na polecenie papieża wykonał biskup Veszprém Paweł. Na podstawie jego aprobaty naśladowcy Euzebiusza otrzymali w 1308 r. regułę augustiańską od legata papieskiego Gentilisa. Od czasów króla Węgier Ludwika Wielkiego zakon był ściśle związany z węgierską dynastią królewską. Bliskie więzi z zakonem miał też ród Zápolyów.

Na obszarze dzisiejszej Słowacji paulini pojawiali się stopniowo: w 1369 r. w Górnych Lefantowcach (Horné Lefantovce), w 1371 r. w Slancu i w 1377 r. w Mariance. W XV w. zaczęli działać w Tornali, od 1430 r. w Beckowie (Beckov), około 1512 r. w Wielkich Lowcach (Veľké Lovce), w 1502 r. w Trebiszowie (Trebíšov), w 1505 r. w Moczararach (Močarany), w 1652 r. w Trnawie, w 1672 r. we Vranovie nad Toplą (Vranov nad Topľou) i Skalicy, w 1674 r. w Trzcianie (Trstená) i Krupinie, a w 1733 r. w Szasztnie (Šaštín)³¹⁴.

Na Spiszu paulini zjawili się w Kieżmarku dzięki prepozytowi spiskiemu Jerzemu Bársonyowi. W 1670 r. podarował im oratorium w pobliżu zamku oraz kolejny dom na cele mieszkalne³¹⁵. Mowa tu o świątyni, która powstała wskutek przebudowy jednego z trzech domów podarowanych władcy przez miasto w podzięce za wyzwolenie spod panowania Stefana Thökölyego. Kościół został wspomniany jako oratorium w dokumentach z wizytacji z 1655 r. Zakonnicy od razu rozpoczęli działalność duszpasterską – najpierw objęli kościół, który otrzymali od prepozyta Bársonya. Jak już wiadomo, 14 lub 24 września prepozyt Bársony przekazał im też kościół parafialny św. Krzyża w Kieżmarku. Paulini z powodzeniem

Ryc. 103. Herb zakonu paulinów.

Ryc. 104. Kościół paulinów w Kieżmarku, były Słowacki albo też Biały Kościół.

zastępowali księży diecezjalnych także w okolicy. Przykładowo od 1672 r. administrowali parafią w Huncowcach (Huncovce), do której należały jako kościoły filialne Wielka Łomnica (Veľká

* Część poświęconą paulinom i braciom miłosierdzia napisał Vladimír Olejník (przyp. red.).

³¹⁴ Cytowane za: <https://sites.google.com/site/pavlini700rokov/hadri%C3%A1nradv%C3%A1ni> (dostęp 14.11.2020).

³¹⁵ *Analecta Scepusii* 3, s. 112–113.

Lomnica) i Żakowce (Žakovce)³¹⁶. W 1675 r. arcybiskup ostrzyhomski Szelepcsényi powierzył im też Wieś Krzyżową (Križová Ves), Rakusy (Rakúsy) i Strażki (Strážky)³¹⁷. W okresie od 8 września 1682 do 19 stycznia 1687 kościół św. Krzyża w Kieżmarku w wyniku powstania Imricha Thökölyego (powstanie 1677–1683) znajdował się ponownie w rękach ewangelików. W tym czasie paulini musieli przerwać swoją działalność w mieście, ponieważ Thököly zajął nie tylko kościoły, ale też ich rezydencje³¹⁸. W 1701 r. Prowincja Węgierska paulinów została podzielona na Prowincję Węgierską i Chorwacko-Niemiecką. Klasztor w Kieżmarku znalazł się w Prowincji Węgierskiej, która otrzymała własnego przełożonego podlegającego generałowi zakonu. Zapewne w latach 1747³¹⁹–1755 w miejscu wcześniejszego oratorium został zbudowany dzisiejszy kościół paulinów³²⁰. Już kilka

autemque monie orientatis genus unitatum, decorandae Matri sanctissime consecravit.

In superiori Hungaria novam fixit Ordinis coloniam IV. Reverendissimus P. Generalis. Dum enim partes illas pro muneri sui debito visiteret, Illustrissimum Dominum Georgium Bársony Episcopum Varadinensem, & Praepositum Scepusiensem officiose salutatus convenit. Ubi factò colloquio de Késmarkiensis missione, loco illi perquam necessaria, ad extirpandum haeretice pravitatis altè succrescens lolium,

90

Annalium Ordinis S. Pauli

lolium, de Ordine suo zelosis obulit operarios. Nec moram traxit propagandae Fidei studio flagrantissimus Praefatus, sed tanto celerius cum suo Venerabili Capitulo, Késmarkiensis domicilium candido Ordini cessit, ac resignavit. Atque maturando introductionem Patrum, Ecclesiam quandam Slavonicam, cum domo appertinente eis in possessionem tradidit; & installatò in Parochiam missionariam Patre Adriano Sestak, Patris Generalis Collegii minore (cui paulò postmodum pro socio adjunctus fuit P. Dominicus Kofu) predicandi verbi Divini, dilatandaeque Fidei Catholicae onus eis commendavit. Insuper in sustentamentum eorundem Patrum, de suis proventibus centum Imperialium annuatim provisionem adiecit.

V. Sic fundati Patres felici progressu Missionis sine offi-

Ryc. 105. a) Wielkim mecenasem zakonu paulinów był arcybiskup Ostrzyhomia Emeryk Esterházy, b) informacja o założeniu klasztoru paulinów w Kieżmarku zawarta w annałach paulinów.

lat później zakon został zlikwidowany na Węgrzech. 20 marca 1786 w klasztorze w Kieżmarku pojawili się komisarze cesarscy, którzy zinwentaryzowali i spisali cały majątek, a następnie zgromadzili wszystkich zakonników. Przedstawili im rozporządzenie cesarza Józefa II, wskutek którego zakon paulinów został zlikwidowany. Księża zakonnicy mogli pozostać w klasztorze jeszcze przez kilka miesięcy, póki nie włączą się w działalność duszpasterską, a bracia zakonnicy, otrzymawszy trochę pieniędzy na podróż, mieli opuścić klasztor wcześniej. Podczas likwidacji zakonu stan personalny w Kieżmarku wyglądał następująco: przeorem był Maciej Stahel, słowackim kaznodzieją Tadej Maršo, a kaznodziejami niemieckimi: Jerzy Szwick i Ignacy Lechlejtner. Po wznowieniu działalności przez zakon paulini nie powrócili już do Kieżmarku. Tytuł generała zakonu w Królestwie Węgierskim przeszedł na wizytatora Prowincji Polskiej z siedzibą w Częstochowie³²¹. W ten sposób zakończyła się relatywnie krótka działalność paulinów na Spiszu. Przejęcie przez nich obowiązków duszpasterskich duchowieństwa diecezjalnego stanowiło wielką pomoc, przede wszystkim w okresach, kiedy na Spiszu panował absolutny brak wykwalifikowanych księży.

³¹⁶ J. Endrödi, *Dejiny rímskokatolíckej cirkvi vo Veľkej Lomnici*, w: *Dejiny Veľkej Lomnice*, red. V. Labuda, M. Šmálik, Veľká Lomnica 2008, s. 383.

³¹⁷ E. Kisbán, *A magyar Válosrendtörténete*, Budapest 1938, s. 303.

³¹⁸ Tamże, s. 306.

³¹⁹ B. Puškárová, I. Puškár, *Kežmarok: Pamiatková rezervácia*, Bratislava 1979, s. 64.

³²⁰ E. Kisbán, *A magyar Válosrendtörténete 2*, s. 73.

³²¹ Cytowane za: <https://sites.google.com/site/pavlini700rokov/hadri%C3%A1nradv%C3%A1ni> (dostęp 14.11.2020).

Bracia Miłosierdzia

Kolejnym zakonem, który pojawił się na Spiszu pod koniec XVII w. byli bracia miłosierdzia – Zakon Szpitalny św. Jana Bożego (Ordo Hospitalarius S. Joannis de Deo). Założycielem zakonu był Jan Cuidad (8 marca 1495, Montemor Novo, Portugalia – 8 marca 1550, Granada, Hiszpania), znany też jako święty Jan Boży (w 1630 r. beatyfikowany, w 1690 r. kanonizowany, patron chorych, szpitali i pielęgniarzy). Początkowo był on żołnierzem i sprzedawcą, potem olbrzymi wpływ wywarły na niego kazania Jana z Avili, które usłyszał w 1539 r. W wyniku swoich przeżyć duchowych został uznany przez otoczenie za szlańca i umieszczono go w szpitalu królewskim w Granadzie. Tam doświadczył nędzy, jaka była udziałem chorych, o których nikt nie dbał. Tuż po zwolnieniu ze szpitala wynajął dom, w którym zaczął opiekować się chorymi. Od 1546 r. dołączali do niego współpracownicy. Często rozdawał potrzebującym wszystko, co miał, także swoje ubranie. By miał w czym chodzić, biskup Ramirez z Tuy podarował mu strój zakonny, który później stał się podstawowym strojem braci miłosierdzia. Po śmierci założyciela liczba pielęgniarzy wolontariuszy rosła. Sami zaczęli nazywać się bractwem. Podczas wielu konfliktów wojennych przychodzili z pomocą rannym. Jednocześnie zaczęli spontanicznie przekształcać się w społeczność zakonną. 1 sierpnia 1572 na podstawie bulli papieskiej *Licet ex debito* pozwolono braciom na noszenie szat zakonnych ze szkaplerzem, zbieranie jałmużny, posiadanie jednego księdza i kierowanie się Regułą św. Augustyna. Bracia składali ślub ubóstwa, czystości i posłuszeństwa oraz dodatkowo czwarty ślub – stałej troski o chorych. Na podstawie bulli *Etsi pro debito* z 1 października 1586 bracia stali się zakonem, mogli wybrać przełożonego generalnego i stworzyć jednolity statut dla swoich wszystkich domów. Na Słowację bracia miłosierdzia przybyli w XVII w. i od 1669 r. byli obecni w Bratysławie, od 1672 r. w Spiskim Podgrodziu, a od 1796 r. w Skalicy³²².

Jedynym miejscem w okolicach Zamku Spiskiego, w którym mógł się nowy zakon osiedlić, był stary klasztor i szpital w Spiskim Podgrodziu. Już w 1670 r. katolicy z miasta zwrócili się do starosty polskiego zastawu Stanisława Herakliusza Lubomirskiego, by zwrócił katolikom kaplicę św. Elżbiety, która należała do dawnego szpitala i klasztoru augustianów. Lubomirski nie tylko

Ryc. 106. Herb braci miłosierdzia w Spiskim Podgrodziu.

Ryc. 107. Kościół braci miłosierdzia w Spiskim Podgrodziu.

zwrócił katolikom te obiekty, ale też od razu sprowadził do Spiskiego Podgrodzia zakonników. 12 maja 1672 podarował braciom miłosierdzia dawny szpital augustianów z kaplicą św. Elżbiety³²³.

³²² Š. Lenčič, *Milosrdní bratia v Spišskom Podhradí*, Prešov 1999, s. 9–15.

³²³ F. Žifčák, *V poľskom zálohu*, s. 36.

Ryc. 108. Freski na frontonie kościoła braci miłosierdzia w Spiskim Podgrodziu.

Zakonnicy przybyli tu z polskich Zebrzydowic. Pod względem organizacyjnym klasztor na Spiszu należał do Prowincji Polsko-Litewskiej. Dzięki jałmużnom bracia wyremontowali zaniebdany szpital i zaczęli opiekować się chorymi. W 1730 r. klasztor w Spiskim Podgrodziu znalazł się w Prowincji Niemieckiej. Nowych braci niemieckich, którzy zastąpili Polaków, sprowadził ówczesny prepozyt spiski Jan Peltz (prepozyt spiski 1725–1740). Po pewnym czasie stary szpital augustiański³²⁴ był już niewystarczający dla braci miłosierdzia. Dlatego książe Teodor Lubomirski podarował im w 1731 r. dom wraz z sąsiednią kaplicą po przeciwległej stronie miasta, w miejscu dzisiejszego klasztoru. Zakonnicy stopniowo powiększyli ten dom nadając mu aktualny kształt szpitala, a w miejscu kaplicy zbudowali dzisiejszy kościół poświęcony swojemu patronowi św. Janowi Bożemu. Kamień węgielny pod kościół wmurował 8 kwietnia 1736 Wilhelm Castellain

de Montigni, kanonik kustosz kapituły spiskiej. Świątynię poświęcił 29 września 1737 biskup nemesinski, ostrzyhomski kanonik lektor, generalny wikariusz arcybiskupa ostrzyhomskiego, baron Franciszek Klobusiczky³²⁵.

Działalność braci miłosierdzia szczerze wspierały nie tylko rodziny Lubomirskich, Csákych, inni szlachcice i mieszcianie, ale też prepozyci spiscy – głównie Jan Peltz – oraz biskupi, a wśród nich zwłaszcza Jan Anton Révay (Révaj, biskup spiski 1787–1806) oraz Jan Władysław Pyrker, cysters (biskup spiski 1819–1821). W 1856 r. ukonstytuowała się nowa Prowincja Węgierska braci miłosierdzia, do której należał również klasztor w Spiskim Podgrodziu. Po powstaniu Republiki Czechosłowackiej w 1919 r. Prowincja Czesko-Austriacka została podzielona, w wyniku czego powstała Prowincja Czesko-Słowacka, do której w 1921 r. trafili także bracia miłosierdzia ze Spiskiego Podgrodzia³²⁶.

³²⁴ Według najnowszych ustaleń był on położony we wschodniej części miasta za potokiem, u podnóża wzgórza zamkowego. Por. M. Števík, *K počiatkom a lokalizácii stredovekých kláštorov na Spiši*, „Sandecko-spišské zošity”, 5, 2010, s. 16–17 (polskie streszczenie artykułu zob. M. Števík, *O počátkach i lokowaniu średniowiecznych klasztorów na Spiszu*, tamże, s. 22), a za nim: M. Hufka, *Augustiniánsky kláštor svätej Alžbety v Spišskom Podhradí*, „Z minulosti Spiša”, 20, 2012, s. 64.

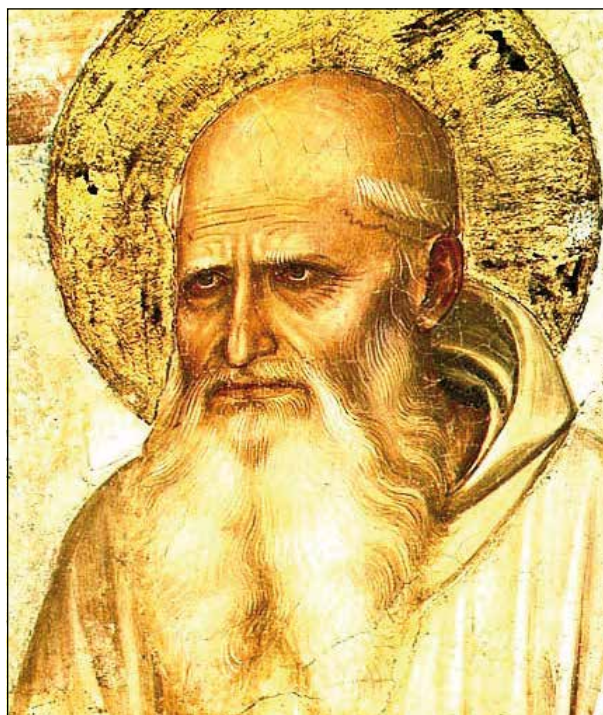
³²⁵ *Analecta Scepussii* 3, s. 139.

³²⁶ W 1939 r. powstała Słowacka Delegatura Generalna składająca się z trzech klasztorów, z których jeden znajdował się w Spiskim Podgrodziu. Od 1947 r. delegatura oficjalnie nosiła nazwę Słowacka Wiceprowincja Zakonu Braci Miłosierdzia. Podczas II wojny światowej kościół i klasztor w Spiskim Podgrodziu zostały znacznie uszkodzone wskutek wysadzenia pobliskiego mostu nad potokiem. Remonty budynków i kościoła zostały zakończone w 1949 r. Plany budowy dużego szpitala i domu dla księży emerytów w sąsiedztwie klasztoru udaremniała tzw. „Noc barbarzyńska” („Barbarská noc”), nazwana przez organy partyjne CSRS „akcją K1”. W nocy z 13/14 kwietnia 1950 zakonnicy zostali zabrani siłą z klasztorów i zgromadzeni w miejscach internowania. Od tej pory klasztor służy jako Dom Pomocy Społecznej dla Osób Dorosłych Niepełnosprawnych Intellektualnie (Ústav sociálnej starostlivosti pre mentálne postihnutých dospelých). Por. Š. Lenciš, *Milosrdní bratia v Spišskom Podhradí*, passim, zwłaszcza s. 16–41.

Kameduli*

Reguła zakonu kamedułów zrodziła się z dążenia do nowej, czystej formy życia konsekrowanego. Była częścią ruchu reformatorskiego, który rozprzestrzenił się w całej chrześcijańskiej Europie jako reakcja na rozluźnienie obyczajów w Kościele w X, a zwłaszcza w XI w. Odpowiedzią były liczne mniej lub bardziej ascetyczne wspólnoty nieakceptujące ówczesnego trybu życia zakonnego, zainteresowane powrotem do pierwotnej prostej pobożności. Zaliczała się do nich również kongregacja kamedułów – pierwszy zakon pustelniczy w Kościele zachodnim. Jego założyciel, św. Romuald, pochodził z włoskiej Rawenny, z zamożnej szlacheckiej rodziny. Doznał przebudzenia duchowego, gdy jego ojciec w wyniku sporu majątkowego zamordował jednego ze swoich krewnych. Wówczas Romuald postawiony przed trudnymi kwestiami sensu życia, winy i kary, schronił się w opactwie benedyktynów (tzw. kluniackim) Saint' Apollinare w Classe niedaleko rodzinnej Rawenny. Pod wpływem wielkich nauczycieli Kościoła z poprzednich wieków, przede wszystkim pustelników, i inspirowany przykładem samego Chrystusa, który często spędzał czas samotnie w pustynnych miejscach, Romuald coraz częściej wybierał samotność i surową ascezę. Opuścił więc mury klasztoru i udał się do eremu w pobliżu Wenecji, później przez jakiś czas żył jako pustelnik niedaleko opactwa Cuxá w Pirenejach. W końcu, wraz ze swoimi uczniami osiadł w Camaldoli (Toskania), gdzie z pomocą biskupa z Arezzo w 1022 r. założył erem, który stał się macierzystym klasztorom całego zakonu. Mimo samotniczego życia nie unikał działalności misyjnej. W jego późniejszym życiorysie można znaleźć wzmianki o planowanej misji nowo powstałego zakonu do Panonii czy związki z Pięćmioma Braćmi Męczennikami na terytorium dzisiejszej Polski.

Inspiracja ideałami pierwotnych egipskich monasterów znalazła swój wyraz we wspólnocie łączącej w sobie w niezwykle sposób dwa różne sposoby życia konsekrowanego – eremityzm (pustelnicstwo, samotność, życie w celi) i cenobityzm (wspólne życie mnichów w klasztorze zgodnie z przyjętą regułą). Kameduli żyli w samodzielnych domkach (eremach) oddzielonych od siebie małym

Ryc. 109. Św. Romuald, założyciel zakonu kamedułów (fresk Fra Angelico, Convento di San Marco, Florencja).

Ryc. 110. Herb i pieczęć kamedułów.

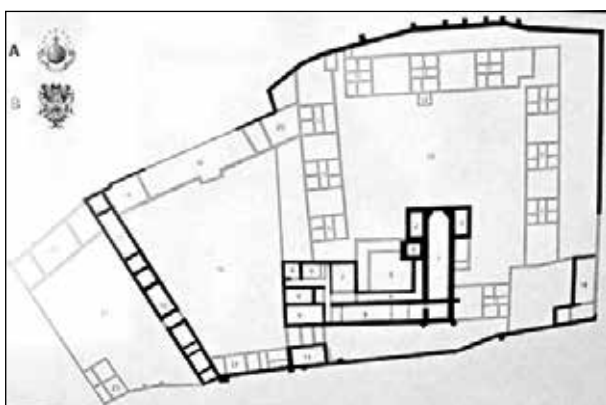

Ryc. 111. Czerwony Klasztor – widok współczesny.

* Autorką podrozdziału poświęconego kamedułom jest Naďa Labancová (przyp. red.).

Ryc. 112. Stylizowany portret św. Romualda przy wejściu do Czerwonego Klasztoru z herbem kamedułów.

Ryc. 113. Rzut z góry Czerwonego Klasztoru z okresu działalności kamedułów, linia pogrubiona wyznacza zachowane części pierwotnego klasztoru kartuzów.

ogródkiem i murem. Tu spędzali większość dnia na modlitwie, czytaniu Pisma Świętego, rozmyślaniu, studiach, medytacji i kontemplacji, ale i na pracy w ogrodzie, szyciu i reperowaniu białych habitów czy przepisywaniu ksiąg. Wielki nacisk kładziono na równowagę między aktywnością duchową i manualną. Na życie wspólnotowe przeznaczone były takie pomieszczenia jak kapitułarz, biblioteka, refektarz, gdzie spożywano wspólnie posiłki w niedziele i dni świąteczne, ale przede wszystkim kościół, gdzie mnisi spotykali się na nabożeństwach i wspólnej modlitwie. Kameduli stworzyli w ten sposób wspólnotę pustelników, którzy żyli praktycznie w samotności, nigdy jednak nie byli całkowicie skazani sami na siebie i mogli czerpać pociechę, zachętę i pomoc w pokonywaniu trudności i sporów wewnętrznych między braćmi. Wyjątkowym zjawiskiem wśród pustelników są tzw. rekluzi – pustelnicy, którzy zrezygnowali z jakiegokolwiek wsparcia ze strony wspólnoty i żyją w całkowitym odosobnieniu, nie kontaktując się nie tylko z otaczającym światem, ale też ze współbraćmi, trwając w nieustannej modlitwie.

Ponieważ założyciel i ojciec duchowy zakonu, św. Romuald, zmarł nie zostawiając żadnego spisane go dzieła czy zbioru reguł, fundamentem życia klasztorów od początku była ściśle przestrzegana reguła św. Benedykta poszerzona o surowe zasady postu, wyrzeczeń i całkowitego milczenia. Dopiero w 1085 r. przesłania i nauki św. Romualda zebrał w formie pierwszej i rzeczywistej konstytucji zakonnej Rudolf, czwarty przeor eremu w Camaldoli. Życie w ubóstwie, prostocie i surowości ma oczyścić serce mnicha i otworzyć je na oddziaływanie Chrystusa i jak najściślejsze zjednoczenie z Bogiem w nieustannej modlitwie i kontemplacji przy równoczesnej rezygnacji ze wszystkich spraw doczesnych tego świata. Jednak prawdziwe, głębokie przeżywanie samotności niesie ze sobą często wewnętrzne cierpienia i dylematy. W ten sposób udziałem pustelnika staje się głębsze przeżywanie cierpienia Chrystusa, ale i ostatecznie zwycięstwa w tajemnicy Wielkiej Nocy³²⁷. To właśnie surowość takiego życia spowodowały, że zakon przetrwał do dziś, mimo częściowej reformacji oraz nielicznych klasztorów, które zwykle budowane są w lasach, daleko od cywilizacji.

Powszechny upadek obyczajów w Kościele u schyłku średniowiecza nie ominął jednak i zakonu

³²⁷ Konstytucje Kongregacji pustelników kamedułów Góry Koronnej, Kraków-Bielany 1991.

kamedułów. Stopniowe rozluźnianie surowych reguł życia, a przede wszystkim coraz bardziej słabnący jego pustelniczy wymiar, nie znalazły aprobaty wszystkich zakonników i stały się przyczyną późniejszego rozpadu jedności zakonu kamedułów. Na początku XVI w., kiedy to nasilały się głosy domagające się odrodzenia, reformy życia zakonnego podjął się błogosławiony Paolo Giustiniani. Istotą jego reformy był powrót do autentycznej prostoty i surowości z czasów św. Romualda z naciskiem na rolę samotności i ciszy w życiu pustelników. De facto bł. Paolo konstituował w ten sposób nowy odłam zakonu kamedułów. Pod nazwą Towarzystwo św. Romualda (Compagnia di S. Romualdo) zrzeszał on wszystkie eremy, które przyjęły tę nowo zdefiniowaną regułę. Początkowo funkcjonowali jako integralna część zakonu kamedułów, później cała kongregacja oddzieliła się od Camaldoli, a kiedy jej centralnym klasztorem i siedzibą przełożonego stał się erem Monte Corona koło miasta Perugia, całe towarzystwo przyjęło

nazwę Kongregacja Pustelników Kamedułów z Monte Corona (Congregatio Eremitorum Camaldulensium Montis Coronae), pod którą funkcjonuje do dziś. Ta bardziej surowa forma duchowości kamedulskiej przyjęła się zwłaszcza w środkowych Włoszech oraz w Europie Środkowej i Wschodniej. Przyjęły ją też obydwie eremy kamedułów działające w XVIII w. na terytorium dzisiejszej Słowacji.

Pierwsze kontakty kamedułów ze Słowacją, jeśli nie liczyć niepewnych wzmianek o działalności misyjnej samego św. Romualda i jego towarzyszy, datujemy dopiero na koniec XVII w. Impuls, by założyć tu pierwszą pustelnię kamedułów, wyszedł od biskupa Nitry Błażeja Jaklina, który uzyskawszy niezbędne pozwolenia podarował kamedułom w 1691 r. zaniedbany teren byłego klasztoru benedyktynów św. Hipolita na górze Zobor. Wraz z kuzynem, baronem Mikołajem Jaklinem z Lefantowic zobowiązał się łożyć wystarczającą ilość środków na życie mnichów w klasztorze. Już rok później kapituła generalna zgromadzenia propozycję tę przedyskutowała i zatwierdziła. Przebudowa

kierowali, a później klasztor zasiedlili zakonnicy z eremu na Kahlenbergu w pobliżu Wiednia dopiero niedawno odbudowanego po definitywnej klęsce armii tureckiej. Wśród nich był także Morawianin, ojciec Kajetan Stareček, który został tam wysłany zapewne z powodu znajomości języka i możliwości komunikowania się z miejscową ludnością. Bardzo szybko do grona pustelników na górze Zobor dołączyli kandydaci z Nitry i okolic. Ważną rolę w adaptacji kamedulskich pustelników na terytorium dzisiejszej Słowacji odegrał m.in. Jan Chryzostom Urményi, pochodzący z pobliskich Mojmirowic (Mojmirovce, dawniej

Urmín). Od 1720 r. wszyscy przyszli kameduli w Królestwie Węgier odbywali nowicjat na górze Zobor. W owym czasie działały na tym terenie już trzy klasztory kamedułów – ten na górze Zobor w pobliżu Nitry, w Lanserze (Lanser) w żupie Sopron i w Lechnicy na Spiszu – o nim będzie jeszcze mowa. W 1733 r. powstała też pustelnia w Majku (Majk) w żupie Komarno, na północy dzisiejszych

Węgier. Wraz z macierzystym klasztorem na Kahlenbergu tworzyły w ramach zgromadzenia samodzielną Prowincję Niemiecko-Węgierską (Eremi Nationis Germano-Hungaricae) na czele z wikariuszem z odrębnymi prawami i obowiązkami. Taka forma administracji ze względu na znaczną odległość od siedziby przełożonego generalnego i ówczesne możliwości kontaktów sprawdziły się już wcześniej przy zarządzaniu polskimi klasztorami. Specyfiką Prowincji Niemiecko-Węgierskiej była reguła, że w funkcji wikariusza zmieniali się w regularnych odstępach czasu „Niemiec” i „Uher” [mieszkaniec Królestwa Węgierskiego – przyp. tłum.]. Zapewne przyczyniły się do tego konflikty narodowościowe między obiema częściami prowincji, które kilkakrotnie musiała rozstrzygać nawet kapituła generalna. Co ciekawe, nie zachowały się z tego okresu żadne wzmianki o konfliktach narodowościowych między Węgrami a Słowakami, czy też innymi narodowościami w ramach jej części z terenów Królestwa Węgierskiego.

Ryc. 114. Tablica upamiętniająca konsekrację nowego wnętrza kościoła przyklasztornego pw. św. Antoniego w 1747 r. przez prepozyta spiskiego Aleksandra Mariassyego z Markuszowic za czasów przeora Demetra.

Założenie drugiego eremu kamedułów na terenie dzisiejszej Słowacji również wiąże się z kurią biskupią w Nitrze. Kluczową postacią, która ma zasługi w osadzeniu kamedułów w Dolinie św. Antoniego w Lechnicy (potoczna nazwa – Czerwony Klasztor) był Władysław Matiszowski (Matiašovský), następca wspomnianego wcześniej Błażeja Jaklina na tym urzędzie, były prepozyt spiski i jedna z najznacniejszych osób życia kościelnego i politycznego w Królestwie Węgierskim II połowy XVII w. Na stanowisku prepozyta spiskiego i biskupa Nitry działał na rzecz odnowy duchowej powierzonych mu parafii i przyczynił się w znacznym stopniu do rekatolizacji terenów dzisiejszej Słowacji. W czasie swojej aktywności na wysokich stanowiskach krajowych (w 1696 r. objął również funkcję kancлера królewskiego i tajnego cesarskiego radcy) przebywał głównie w Wiedniu. Jest zatem możliwe, że podejmowane przez niego kroki w celu rekatolizacji Królestwa Węgierskiego były zgodne z oficjalną koncepcją

Ryc. 115. Fragment odnowionych malowideł w kościele św. Antoniego w Czerwonym Klasztorze.

polityczną dworu cesarskiego. Środkiem, jaki do realizacji swojego programu odnowy duchowej wybierał najczęściej, było szczodre wspieranie klasztorów i szkolnictwa katolickiego. Krótco po objęciu funkcji biskupa Nitry został mecenasem zakonu pijarów. Najpełniej jednak jego zamiary ujawniły się, paradoksalnie, w testamencie z 4 listopada 1704 (uzupełnionym na wiosnę 1705 r.). Cały swój majątek – zapisany w nim – rozdał na cele kościelne, przede wszystkim na rzecz klasztorów i zgromadzeń zakonnych. Jezuitom, którzy w tym czasie rozpoczęli budowę kolegium w Segedinie, darował na ten cel 55 tys. złotych, a kolejne 20 tys. złotych na różne inne potrzeby Towarzystwa. Kolejne 20 tys. złotych przeznaczył dla zakonu trynitarzy, którzy wcześniej na zaproszenie arcybiskupa Ostrzyhomia Jerzego Seczeni

(Séćeni) przybyli z Wiednia do Hławy (Ilava), zaś 14 tys. złotych przekazał dla klasztoru franciszkanów w Okolicznem (Okoličné).

W testamencie biskupa Matiaszowskiego znajduje się też zapis dla zakonu kamedułów, a najciekawszy jest jego punkt dziewiąty, dotyczący majątków Czerwonego Klasztoru, które biskup jeszcze w 1699 r. odkupił od spadkobierców Pawła Rakoczego (Rákoci), ówczesnych właścicieli. Punkt ten brzmi następująco:

Jestem właścicielem klasztoru Lechnica w Spiskiej żupie, który kiedyś należał do zakonu kartuzów,

a który wykupiłem z rąk świeckich za 30 tysięcy złotych. Klasztor ten ze wszystkimi jego dobrami i pisemnymi dokumentami przekazuję wielebnym ojcom kamedułom, aby na tym miejscu podług swoich zwyczajów nieustannie służyli Bogu. Za moją grzeszną duszę niech odprawiają co najmniej jedną mszę świętą dziennie. Aby jednak zostali na stałe w tym miejscu, niech przyjmują synów ojczyzny na swoje

łono. Będą się oni cieszyć większą sympatią ludu, jak i gorliwiej troszczyć się o majątki klasztoru³²⁸.

Klasztor w Lechnicy założył, zbudował i aż do 1563 r. korzystał z niego zakon kartuzów. Wtedy na podstawie dekretu władcy przeszedł w ręce prepozyta spiskiego Grzegorza Bornemisy (Gregor Bornemisa), później jego właścicielami było kolejno kilku świeckich właścicieli. Oba zakony (kartuzi i kameduli) utworzone w podobnych warunkach europejskiego ruchu reformatorskiego na przełomie XI i XII w. mają podobną duchowość i pustelniczo-klasztorny tryb życia. Zakon kamedułów był zatem logicznym wyborem. Ciekawy jest też termin „synowie ojczyzny”, użyty przez biskupa Matiaszowskiego w jego testamencie, a którego w kontekście literatury tamtego okresu nie

³²⁸ ŠA LE, mikrofilm A 11, Actum Capitularium et Dictalium pro Eremo Lechnicenzi in Anno 1715 comparatus, f. 9. Pisarz klasztorny użył jako podstawy dla tego fragmentu oryginalny testament Władysława Matiaszowskiego.

można przetłumaczyć inaczej niż „Słowacy”. Mając zapewne na względzie swoje nieustanne dążenia rekatalizacyjne zakładał, że Słowakom będzie łatwiej i skuteczniej realizować jego cele wśród miejscowej ludności. Zresztą już w przypadku klasztoru zoborskiego większa liczba kandydatów z tamtejszego środowiska była czymś naturalnym.

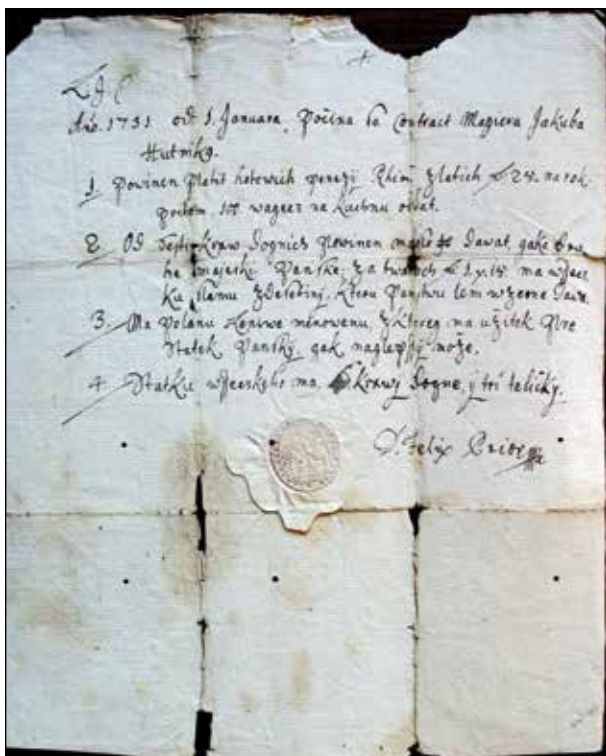
Realne przejmowanie podarowanego majątku lechnickiego przez kamedulskich pustelników nie było wcale takie proste, jakby się mogło wydawać. Najpierw przybyciu kamedułów na Spisz przeszkodziło powstanie Franciszka II Rakoczego, które objęło przede wszystkim tereny północno-wschodniej części dzisiejszej Słowacji. Opuszczone budynki Czerwonego Klasztoru wybrał na swoją kwaterę dowódca jego spiskich oddziałów Franciszek Bertoty (Berthóty). Po upadku powstania najwyżsi przełożeni zakonu wysłali dwóch mnichów z wiedeńskiego Kahlenbergu – Emeryka Silesi (Szilesi) i przeora Jana Morelli – by obejrze-li obiekt i pomogli odpowiedzialnie zdecydować o jego dalszych losach. Kapituła generalna korzystając z ich relacji zajmowała się tą kwestią już podczas kolejnych obrad w 1710 r. i zgodziła się przyjąć dar biskupa Matiaszowskiego. Remont, konieczne przebudowy i kompleksową adaptację terenów lechnickiego klasztoru na potrzeby kamedulskich pustelników powierzono wspomnianemu już opatowi z góry Zobor Janowi Chryzostomowi Urményi. Powodem były niewątpliwie jego doświadczenia z przebudowy eremu w Nitrze, ale też znajomość miejscowych realiów, a zwłaszcza języka, który umożliwił mu łatwiejszą i skuteczniejszą komunikację w środowisku w przeważającej mierze słowackim. Renowację jednak dokończył dopiero pierwszy superior klasztoru ojciec Maciej Kraus ze Śląska. Zanim bowiem przebudowa zdążyła się na dobre rozpocząć, swoje zastrzeżenia zgłosił zakon kartuzów, który wbrew okolicznościom nie rezygnował z nadziei na odzyskanie klasztoru w Lechnicy, w dodatku prawnie uzasadnionych na podstawie klauzuli z 1625 r. o ich (nieograniczonym czasowo) prawie do pierwokupu. Spory między oboma zakonami trwały przez całą następną dekadę (1709–1720), kiedy to cesarze Józef I i Karol VI (w Królestwie Węgierskim jako Karol III) kilkakrotnie dali kartuzom możliwość odkupienia klasztoru w Lechnicy, ale brak funduszy

nie pozwolił na skorzystanie z niej. Ponieważ taka patowa sytuacja nie pozwalała kamedułom w pełni objąć we władanie majątku Czerwonego Klasztoru, cesarz Karol VI zdecydował o definitywnym zakończeniu całej sprawy w 1720 r. wydając 22 marca dekret, na podstawie którego klasztor w Dolinie św. Antoniego został definitywnie przyznany kamedułom. Wtedy pustelnicy przystąpili do intensywnych prac remontowych w celu odrodzenia życia klasztorowego, co potwierdza również fakt, że już dwa lata później zaczęto rozważać podniesienie pustelni do rangi przeoratu. Na podstawie wniosków z wizytacji i po niezbędnym zatwierdzeniu ze strony Stolicy Apostolskiej klasztor lechnicki stał się przeoratem od 29 maja 1724.

Mimo że każdy klasztor kamedułów z istoty swojej duchowości jest zamkniętą wspólnotą odciętą od świata zewnętrznego, pustelnicy utrzymują konieczne kontakty i relacje (czy to o charakterze ekonomicznym, gospodarczym, czy też duchowym lub intelektualnym) ze swoim bezpośrednim otoczeniem. Również kameduli z Lechnicy już od swojego przyjazdu nawiązali różnego rodzaju relacje z okoliczną ludnością. Jako przykład można podać osobę kanonika spiskiego Jana Bilskiego, który z polecenia cesarza Karola VI miał pomagać kamedułom po definitywnym przejściu przez nich Czerwonego Klasztoru w różnych (z początku głównie praktycznych majątkowo-prawnych) sprawach³²⁹. Tegoż Jana Bilskiego, tym razem już jako kanonika kustosza, wraz z kanonikiem Kapituły Spiskiej Adamem Maythénim cztery lata później, w lutym 1724 r. arcybiskup Ostrzyhomia Christian August von Sachsen wysłał na wizytację klasztoru, którą należało odbyć w związku z potrzebnym zatwierdzeniem podniesienia pustelni lechnickiej do godności przeoratu³³⁰. Ciekawa jest w tym kontekście informacja, że Jan Bilski był z pochodzenia Słowakiem i raczej nie był zwyczajnym wiejskim księdzem – posiadał wykształcenie teologiczne. Kilka lat pracował jako „szeregowy” (słowacki) ksiądz w Spiskim Hrhowie. Kanonikiem Kapituły Spiskiej został w 1712 r. Zmarł 13 czerwca 1725, a o jego osobistych (zapewne serdecznych) związkach z klasztorem świadczy też fakt, że w testamencie powierzył swoją duszę modlitwom wspólnoty zakonnej w Lechnicy, za co pustelnicy

³²⁹ MOL Budapest, E 151, *Acta Ecclesiastica Ordinum et Monialium, Acta Camaldulensium Conventus de Lechnicz*, doboz 2, fasc. 7, nienum. Mol Budapest, E 151, *Acta Ecclesiastica Ordinum et Monialium, Acta Camaldulensium Conventus de Lechnicz*, doboz 2, fasc. 8–10, f. 101v.

³³⁰ M. Lacko, *Camaldulose Hermits in Slovakia, „Slovak Studies”*, 5, *Historica* 3, 1965, s. 153–155, dokument nr 24.

Ryc. 116. Umowa w języku słowackim między przeorem kamedułów z Czerwonego Klasztoru, Feliksem a Jakubem Hutnikiem z 1731 r.

mieli otrzymać 200 złotych i prawa do jego jednej winnicy³³¹. Wydaje się więc (a ów kanonik jest tego znakomitym przykładem), że wspólnota kamedułów już od czasów swojego przybycia na Spisz nawiązywała i podtrzymywała kontakty z miejscowymi ośrodkami życia intelektualnego (a takim ośrodkiem Kapituła Spiska niewątpliwie była) i ich reprezentantami. W tym kierunku zatem warto by zająć się pogłębionymi badaniami prozopograficznymi, skupiającymi się na przedstawieniu kontaktów, jakie mnisi utrzymywali ze światem za murami klasztoru, i na rozpoznaniu dróg informacji, dzięki którym także on stał się częścią aktywnego życia słowackiego w XVIII w.

Właściwe funkcjonowanie klasztoru i zapewnienie wyżywienia mnichom wymagało prowadzenia większego gospodarstwa. Już w średniowieczu, gdy przebywali tu kartuzi, należało do nich wiele okolicznych wsi, a ponadto zakonnicy korzystali z różnych materialnych i niematerialnych przywilejów. Niektóre z majątków na początku XVIII w. przywłaszczyła sobie miejscowa

szlachta, wykorzystując niejasne stosunki własnościowe klasztoru, a kamedułów z trudem, dzięki wsparciu ze strony cesarza Karola VI stawali się na powrót ich właścicielami. W 1725 r. do dominium Czerwonego Klasztoru należały miejscowości Stara Wieś (Stará Ves), Lechnica, Leśnica (Lesnica), Wielka Leśna (Veľká Lesná), Frankowa (Veľká Franková), Frankówka (Malá Franková), Hagi (Hágy) i Relów (Reľov). Najważniejsze gospodarczo i pod względem liczby mieszkańców były Stara Wieś i Lechnica. W następnych latach kamedułów stracili w wyniku sporów majątkowych wsie Relów i Wielką Leśną³³².

Już w średniowieczu klasztory pełniły funkcję centrów kultury i edukacji. Dotyczy to również Czerwonego Klasztoru, od kiedy założono tam tzw. profesorium, które miało wychowywać młodych kleryków oraz odpowiedzialnie i wszechstronnie przygotowywać ich do pełnienia obowiązków zakonnych. Przygotowania do założenia tej wewnętrznej instytucji, gdzie łącznie kształcenie szkolne z formacją zakonną, rozpoczęto w Lechnicy już w trakcie obrad kapituły generalnej zakonu w 1742 r. Spiska pustelnia została ustanowiona jako profesorium, gdzie przyszli profesori (zakonnicy, którzy złożyli śluby wieczyste) mieli przebywać przez pełne dwa lata nowicjatu i gdzie byli zobowiązani przebywać bez kontaktów z rodziną, dopóki nie zostaną ordynowani na prezbiterów, pod opieką wybieranych rektorów³³³. Szczegóły uzgodniono jeszcze w tym samym roku podczas wizytacji klasztoru lechnickiego, zaś protokół z niej powstał 23 lipca 1742³³⁴. Tematowi profesorium poświęcono sporo uwagi, gdyż chodziło o ważne kwestie – określono wtedy m.in. obowiązki kleryków, zakres prac budowlanych czy wymagania, jakim ma odpowiadać kandydat na rektora. Poza uczęszczaniem na wykłady klerycy mieli przede wszystkim dbać o kościół i zakrystię. Zalecano im także, na ile to możliwe, ograniczyć do absolutnego minimum kontakt z osobami świeckimi, ale też zakonnikami oraz gorliwie oddawać się studiowaniu i modlitwie. Rektor profesorium miał być równocześnie spowiednikiem kleryków i – co jest niezwykle ważne – powinien mieć solidne wykształcenie w zakresie teologii moralnej. Wszystko to potwierdza, że wraz z założeniem profesorium,

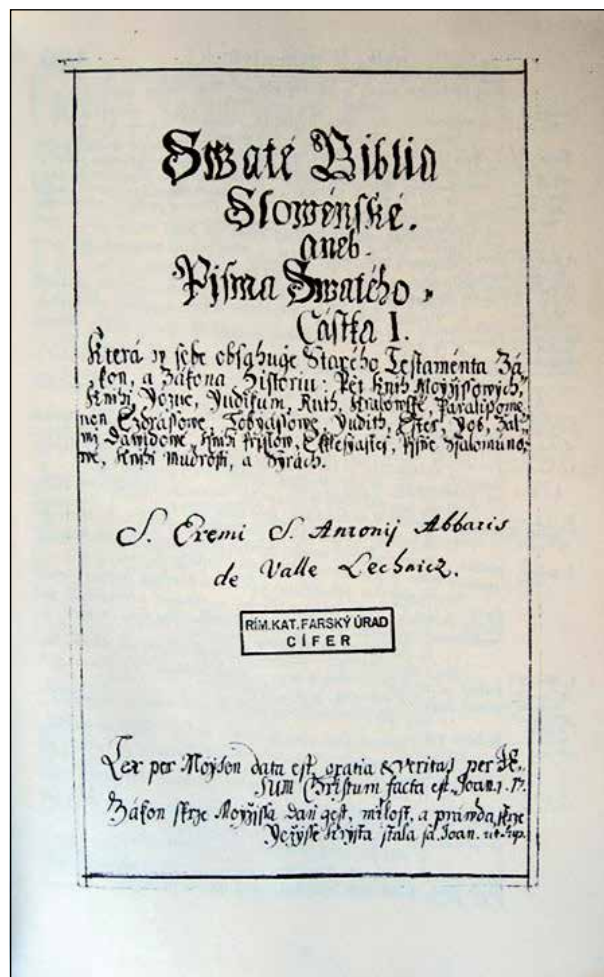
³³¹ ŠA LE, A 11, Liber Actuum Capitularium, f. 53.

³³² M. Števík, M. Timková, *Červený (Lechnický) kláštor*, Stará Lubovňa 2004, s. 38–42.

³³³ ŠA LE, A 11, Liber Actuum Capitularium, f. 98.

³³⁴ Tamże, f. 99–103.

które w Czerwonym Klasztorze zaczęło działać w 1744 lub 1745 r., przybyli tu bardzo dobrze wykształceni zakonnicy, którzy potrafili nie tylko kształcić nowe pokolenia kamedulskich pustelników, ale i stworzyć ważny ośrodek intelektualny. Wielu badaczy zgodnie twierdzi, że właśnie takie środowisko mogło ukształtować najdogodniejsze warunki powstania dzieł niezwykle istotnych dla słowackiego piśmiennictwa – przede wszystkim pierwszego pełnego przekładu Pisma Świętego na język słowacki (dziś określanego jako Biblia kamedulska)³³⁵, słownika słowacko-łacińskiego czy wielu przekładów literatury na język słowacki tamtego okresu (sprzed reformy Antona Bernoláka). Część opracowań przypisuje się ojcu Romualdowi Hadbavnemu, pochodzącemu z Michaloviec na Spiszu, co najmniej autorstwo przekładu Biblii. Ten świetnie wykształcony erudyta w czasie swojego pobytu w Czerwonym Klasztorze pełnił wiele różnych funkcji: archiwisty, nadzorca dyscypliny zakonnej, zakrystiana, kierownika duchowego, kronikarza. W 1747 r. pracował jako asystent wikariusza Prowincji Niemiecko-Węgierskiej, a przez osiem lat był nawet cellerariuszem – administratorem ekonomicznym. Dziś powszechnie uznaje się jego autorstwo słownika słowacko-łacińskiego, a przede wszystkim krótkich reguł gramatycznych zebranych w końcowej części słownika, konsekwentnie stosowanych w przekładzie Biblii i w ten sposób de facto kodyfikujących ten język jako literacki na 50 lat przed reformą Antona Bernoláka. Zapewne z racji funkcji archiwisty współpracował nawet z Karolem Wagnerem nad zbiorem źródeł, dokumentów i krótkich tekstów *Analecta Scepusii sacri et profani*. Opracował na jego potrzeby listę przeorów byłego klasztoru kartuzów w Lechnicy, wyłącznie na podstawie dokumentów archiwalnych³³⁶, dołączając tym samym do grona twórców nowoczesnej krytycznej szkoły historiograficznej Królestwa Węgier. Zmarł na dwa lata przed kasatą lechnickiej pustelni, 30 sierpnia 1780, a fakt, że w jego intencji zarządzono odprawianie przez dziewięć tygodni mszy świętych, świadczy o tym, jak znamienitym był członkiem tej wspólnoty. Jednak jego autorstwo przekładu Biblii kamedulskiej

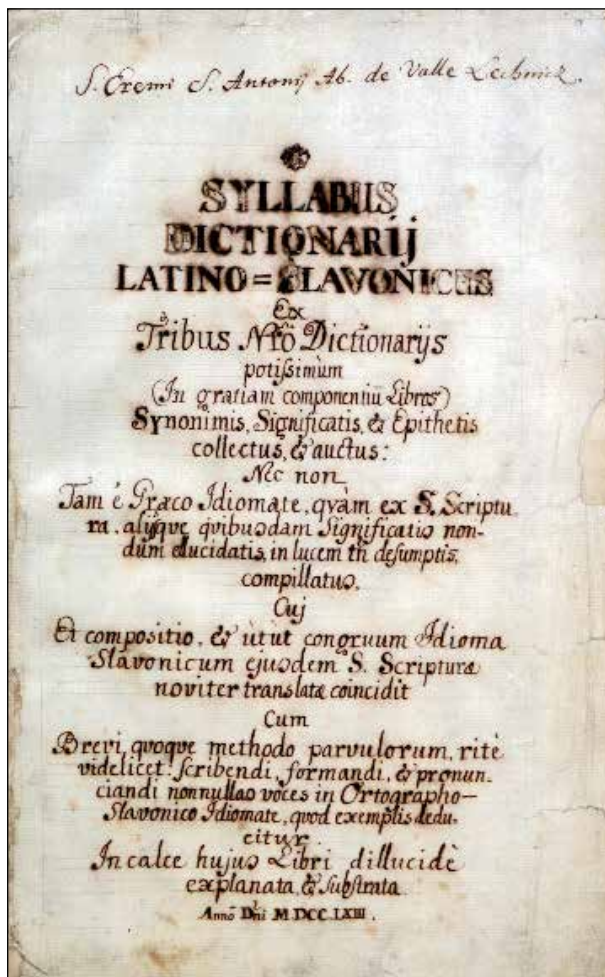

Ryc. 117. Karta tytułowa pierwszego tomu Biblii kamedulskiej, widoczne są zapisy właścicielskie Pustelni św. Antoniego w Lechnicy i parafii rzymskokatolickiej w Ciferze.

jest więcej niż wątpliwe. Najnowsze badania paleograficzne i kodykologiczne dowodzą, że cały korpus (w kolejności Nowy a później Stary Testament) przepisał w okresie od 6 maja 1756 do 10 marca 1759 jeden pisarz, a jego charakter pisma nie odpowiada pismu Romualda Hadbavnego, znanemu z innych dokumentów archiwalnych. Wbrew twierdzeniom niektórych dawniejszych badaczy okazało się, że zapis całego słowackiego tekstu Biblii powstawał równocześnie ze znakami diakrytycznymi i łacińskimi uwagami na marginesie. Sugeruje to nawet, że znany nam rękopis już mógł być odpisem innej wersji czystopisu,

³³⁵ *Sväté Biblia Slovánské aneb Písma Svätého Částka I*, red. H. Rothe, F. Scholz, J. Doruľa, Paderborn 2002, s. 920; *Sväté Biblia Slovánské aneb Písma Svätého Částka II*, red. H. Rothe, F. Scholz, J. Doruľa, Paderborn 2002, s. 1063.

³³⁶ *Series priorum de Lechnicz seu de Valle S. Antonii ordinis Carthusianorum*, w: *Analecta Scepusii* 3, s. 173–195.

Ryc. 118. Karta tytułowa słownika łacińsko-słowackiego powiązanego z przekładem Biblii kamedulskiej.

a nie brudnopisu pełnego poprawek. Kto jednak sporządził ten zaginiony pierwowzór, pozostaje do dziś nierozstrzygnięte³³⁷.

Jako ważny element Biblii kamedulskiej warto wymienić *Index lectionum, Epistolarum et Evangeliorum qua in Ecclesia juxta Ritum Missalis Romani legunt*, czyli zestaw czytań z listów i ewangelii na niedziele i święta zgodnie z obowiązującym mszałem rzymsko-katolickim. Są one wyraźnie oznaczone w samym tekście przekładu, co można interpretować tak, że przekład miał być szczególnym rodzajem lekcjonarza używanego w trakcie

nabożeństw, a więc miał służyć do praktycznych celów duszpasterskich. Wątpliwe jest jednak, czy kamedulscy pustelnicy żyjący według swoich kontemplacyjnych reguł, mieli motywację do opracowania tego typu pomocy, skoro na Spiszu czy w bliższej okolicy funkcjonowało kilka innych zakonów (jezuici³³⁸, franciszkanie, pijarzy) bardziej nastawionych na działalność duszpasterską i kaznodziejską, a ponadto intelektualnie i językowo równie dobrze przygotowanych.

Nawet intensywne prace badawcze (zwłaszcza w ostatnim dziesięcioleciu) nie rozwiązały wszystkich wątpliwości związanych z kamedulskim przekładem Biblii. Przeciwnie – przyniosły więcej pytań niż odpowiedzi. Wątpliwości rodzi przede wszystkim fakt, że do dziś nie odnalazł się pierwowzór odpisu ani żaden bezpośredni pisemny dowód na to, że pustelnicy z Czerwonego Klasztoru zajmowali się tłumaczeniami. Na związek przekładu Pisma Świętego ze wspólnotą kamedułów z Pustelni św. Antoniego w Lechnicy wskazują jedynie zapisy własnościowe klasztoru w brzmieniu *S. Eremiti S. Antonii Abbatis de Valle Lechnitz* we wszystkich trzech wspomnianych pracach (Biblia, słownik i przekład pieśni religijnych Blosia), jak i wiele innych wskazówek pośrednio. Zastanawia też fakt, że tak ważne dzieło translatorskie zachowało się tylko w jednym rękopiśmiennym egzemplarzu, choć w czasie, gdy powstało, przepisywanie jako formę tworzenia książek już dawno zastąpił na terenie Królestwa Węgierskiego względnie dostępny druk. Kolejna zagadka to sposób, w jaki Biblia kamedulska po likwidacji pustelni dotarła aż do miejscowości Cifer (zachodnia Słowacja), gdzie odkrył ją ksiądz Ludovít Pavelitš (1886–1963). O jej znalezieniu jako pierwszy poinformował w czasopiśmie „Verbum” Vendelín Jankovič³³⁹.

W gronie ważnych osobistości klasztoru kamedułów w Lechnicy nie może zabraknąć brata Cypriana, któremu sławę przyniosły głównie legendy o latającym mnichu, choć nie miały one związku z jego prawdziwym życiem. Cyprian to imię zakonne Franza Ignatza Jäschkego, który

³³⁷ P. Olexák, *Kodikologický výskum Kamaldulského prekladu Biblie*, w: *Historicko-exegetický výskum Kamaldulského prekladu Biblie*, t. 1, red. A. Tyrol, Ružomberok 2009, passim; P. Olexák, *Paleografický výskum Kamaldulského prekladu Biblie*, w: *Historicko-exegetický výskum Kamaldulského prekladu Biblie*, t. 2, red. A. Tyrol, Ružomberok 2010, passim.

³³⁸ Szczegółowo o możliwości powstania przekładu Pisma Świętego w którymś z domów zakonnych Towarzystwa Jezusowego pisze V. Olejník, *Dalšie výskumy ku Kamaldulskej Biblii*, w: *Historicko-exegetický výskum Kamaldulského prekladu Biblie* 3, passim.

³³⁹ V. Jankovič, *Prvý slovenský preklad celého Pisma svätého*, „Verbum”, 1, 1946/1947, s. 22–33.

pochodził ze śląskiej wsi Polkowice. Już w młodości interesował się naukami medycznymi i przyrodniczymi, botaniką oraz wykorzystaniem roślin w praktyce lekarskiej. Wiedzę zyskaną w środkowoeuropejskich kolegiach poszerzył prawdopodobnie w trakcie studiów we Włoszech. W klasztorze św. Antoniego w Lechnicy pojawił się w 1756 r. i pracował tam niemal 20 lat aż do swojej śmierci w 1775 r. głównie jako lekarz i zarządca klasztornej apteki. Większość leczniczych maści, wywarów i kropli w oparciu o swoją wiedzę przygotowywał z roślin uprawianych w klasztornych ogrodach albo dziko rosnących w okolicy. Jego zainteresowanie botaniką w pełni ujawniło się podczas tworzenia zielnika – kolejnego wyjątkowego dzieła, jakie powstało za murami Czerwonego Klasztoru. Zielnik jest cenny nie tylko dzięki pokaźnej kolekcji roślin zebranych na przestrzeni wielu lat przez brata Cypriana, ale też jako zbiór dokumentujący bogactwo okolicznej flory. Jego wartość podnosi dodatkowo sposób opracowania – nazwa każdej rośliny zapisana jest w kilku językach: po łacinie, po grecku, po niemiecku, po słowacku i po polsku. Czasem podane jest miejsce występowania danej rośliny wraz z jej właściwościami leczniczymi i innymi praktycznymi zastosowaniami. Bardzo ciekawym źródłem informacji o ówczesnej praktyce lekarskiej są też konkretne rady, metody i sposoby leczenia, które autor zielnika zebrał w jego części końcowej³⁴⁰. Podczas swojej długoletniej działalności jako klasztorny lekarz, aptekarz i felczer leczący kąpielami, zdobył z pewnością wiele doświadczeń, zwłaszcza w czasie, gdy erem lechnicki zmienił swoje przeznaczenie w ramach zakonu kamedułów.

Ryc. 119. Jedna z kart sławnego zielnika brata Cypriana.

Na przełomie lat 60. i 70. XVIII w. przeniesiono wspomniane profesorium z Czerwonego Klasztoru do pustelni w Majku. Oficjalnym powodem było jego położenie na peryferiach regionu i trudniejszy dostęp dla pozostałych klasztorów w Prowincji Niemiecko-Węgierskiej. Okoliczności te, a także zdrowy górski klimat oraz spokojne otoczenie w mniej zaludnionym terenie okazały się zaletami, które w owym czasie spowodowały, że postanowiono wykorzystać klasztor jako sanatorium dla chorych i przytułek dla starych pustelników. Choć nie wszyscy wykształceni ojcowie – nauczyciele profesorium opuścili klasztor od razu. Definitywny zanik życia zakonnego w konwencie spowodowały wkrótce reformy kościelne Józefa II. O likwidacji pustelni mniisi zostali powiadomieni w kwietniu 1782, a do września tegoż roku dostali czas na opuszczenie murów wraz z całym dobytkiem. Większą część biblioteki i archiwum przeniesiono do Budapesztu, pojedyncze księgi znajdują się w kilku słowackich archiwach, wiele pozostało do dziś nieodkrytych.

Podobny los spotkał część majątku ruchomego, który uległ rozproszeniu i z wieloma zakonnikami znalazł się w kilku klasztorach (głównie na terenie dzisiejszej Polski). Majątek lechnicki ze wszystkimi folwarkami został włączony do tzw. Funduszu Kościelnego (Fundus religionis), a w 1820 r. dekretem cesarza Franciszka I przekazany nowo powstałemu biskupstwu grekokatolickiemu w Preszowie jako źródło jego finansowego i materialnego zabezpieczenia. Jeszcze przez pewien czas Czerwony Klasztor służył potrzebom Kościoła, ale życie zakonne nigdy już w jego mury nie powróciło. Dziś przypomina o nim jedynie wystawa miejscowego muzeum.

³⁴⁰ Ten cenny dokument jest dziś przechowywany w zbiorach Muzeum Przyrodniczego, oddziale Słowackiego Muzeum Narodowego w Bratysławie.